

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHÆOLOGICAL SURVEY OF INDIA
ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 10725

CALL No. 891.04/Ker

D.G.A. 79.

128
7

10725

~~gc~~
10

H. KERN

VERSPREIDE GESCHRIFTEN - Vol. 12

TWAALFDE DEEL

v. 12

GERMAANSCH
SLOT

ANDERE INDOGERMAANSCHE TALEN

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1924

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHÆOLOGICAL SURVEY OF INDIA
CENTRAL
ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 10725

CALL No. 891.04 Ker

D.G.A. 79.

10725

H. KERN.

VERSPREIDE GESCHRIFTEN. - V^{ol}. 12

TWAALFDE DEEL - Vol. 12

GERMAANSCH,
SLOT

ANDERE INDOGERMAANSCHE TALEN.

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1924

E. J. BRILL
Antiquarian and
Oriental Bookseller
LEIDEN - HOLLAND

CENTRAL ASIAN LIBRARY
NEW DELHI
Acc. No. 881
Date. 21.4.49
Call N. 1439.931 / 96

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
EXCAVATION
1892-3
G. E. K.
1893

INHOUD VAN DEZE XII.

Call No.

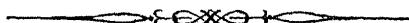
XII. GERMAANSCH. (Slot).

	Pag.
Hrêdh en Hrêdhgotan (1877)	1
Middelnederlandsche woorden uit oorkonden (1877)	16
De <i>d</i> als tand- en tongletter (1877)	19
De klanken der <i>r</i> in 't Nederlandsch (1877)	26
Angelsaksische kleinigheden (1877)	29
Oferhigian, 31 — Forlegisse, 32. — Ofsittan, ofthryccan, 35. — Ofstandan, 36. — Ealfelo, ælfæle, 37. — And bij wijze van relatief, 38.	
Een paar bedorven plaatsen (1877)	39
Uit de Friesche wetten (1879)	41
Klin, clinna, 43. — Hulede, 43. — Hoxna, hexna, 44. — Leth, 45. — Bonne, 46. — Rueka, 47. — Werda, 48. — Werd, 49. — Nath, neth, 49. — Onnust, 50. — Greva, 51. — Liana, 52. — Wigg, widz, 53. — Havnia, 55. — Warst, 56. — Hleth, 58. — Jemma, 60. — Nuxwere, 63. — Bilowia, 63. — Ethla, edela, edil, edel, 64. — Bierwerpen, 65. — Een oude zede, 66. — Uvrhlest, hlest, 67. — Klinkerrekking, 70.	
Bidden. Genezen. Lijden. Beek. Iusiza (1881 en 1884)	73
Beer. Brood. Boos (1885 en 1888)	87
Over open en gesloten E, inzonderheid in 't Oostgeldersch. — Bijdrage tot de klankleer van 't Oostgeldersch taaleigen. Rekking van korte klinkers in lettergrepen met hoofdklemtoon (1890 en 1893)	107
Ast, eest, ozd. — Wak. Loeme. Moker. — Germaansche verwanten van Slawisch žrébū (1890, 1891 en 1892)	121
Horst. Hul en hulle. Hop (1892)	139
Hengst. Limoen. Kantoor, quatuor. Boot (1897 en 1898)	147
Ontwikkeling van <i>ar</i> uit <i>er</i> in 't Nederlandsch. Nederlandsch <i>aar</i> uit <i>ar</i> en <i>er</i> . Kaars (1899)	159
Over eenige verwanten van ons woord vak. Katteker. Eekkatte. Jager. Beitel. — Een Hoogduitsch en een Nederlandsch klankverschijnsel (1901)	173
Huls, hulst. Kachtel. Vreugde. Waltowahso, waldewaxe, waldensine, waldandsini. Vechten. Handugs. — Over de uitspraak der <i>y</i> in de 17 ^e eeuw (1901 en 1902)	181
Heden (1902)	197

Een Nedersassische oorkonde van den jare 1374. Middeleeuwsche oorkonden uit Oldenzaal. Drie Oldenzaalsche oorkonden uit de vijftiende eeuw (1904, 1905 en 1906).	201
Iets over de oudstbekende aardrijkskundige namen in Nederland (1904).	223
Een Hollandsch woord in het Tamil en het Kanareesch. — Jonk. Suursak (1906 en 1907)	235
De Gotische vorm van den naam Alphonsus (1906)	241
IJs. Waard. Waardig (1908 en 1916)	247

XII. ANDERE INDOGERMAANSCHE TALEN.

Foemina, foetus. — "Οστος, satya. — Zwei oskische wörter. — Canis, çuni (1858, 1859 en 1873)	255
Over het woord Zarathustra en den mythischen persoon van dien naam (1868).	261
Antwoord op het stuk: «Is Zarathustra een mythisch persoon?» (1868)	289
Voorbeelden van klankomzetting in het Baltisch-Slawisch (1889) . .	311
Boekbeoordeelingen (1893 en 1896).	315
Whitley Stokes. Lives of Saints from the Book of Lismore, 317. — Kuno Meyer. Aislinge Meic Conglinne, 320. — Whitley Stokes. Féilire Húi Cormáin, 323.	
Das alt-irische Präsens 'banaim' (1912)	327

XII.

GERMAANSCH.

(SLOT).

HRÊDH EN HRÊDHGOTAN.

Middelnederlandsche woorden uit oorkonden.

Taalkundige Bijdragen, I.

Haarlem, 1877.

HREDH EN HREDHGOTAN.

Gelijk de meeste hedendaagsche staten van Europa, ook onder Romaansche volken, gesticht zijn door vorsten uit Germaanschen bloede, zoo begint ook de staatkundige geschiedenis van 't Russische rijk met de vestiging van de Waringen Rurik en diens broeders onder eene Slawische bevolking. Sedert eenigen tijd hebben enkele Russische schrijvers, de zoogenaamde Anti-normannisten, zich bijverd om aan te tonen dat de politieke geschiedenis van het thans zoo machtige land veel eerder een aanvang neemt, lang vóór de dynastie der Zweedsche Russen. In Rusland zelve schijnen hun pogingen meer bestrijding dan bijval uitgelokt te hebben. Een hunner wakkerste tegenstanders, de Heer Kunik, lid der Keizerlijke Academie te Petersburg, is in onderscheiden werken tegen de Anti-normannisten te velde getrokken, 't laatst in een geschrift waarop wij de aandacht der lezers van dit tijdschrift willen vestigen. Bij wijze van aanteekening op 't werk van B. Dorn «Caspia, über die Einfälle der alten Russen in Tabaristan»¹⁾ heeft de Heer Kunik de uitkomsten medegedeeld van een naauwgezet onderzoek naar de waarde der gegevens voor de geschiedenis der Waringen. Die gegevens zijn deels van geschied-, deels van taalkundigen aard. De behandeling van zulk een onderwerp vereischt dus eene grote belezenheid in de oudere geschiedenis der Germaansche, inzonderheid Skandinavische volken en eene niet geringe kennis der Germaansche en Slawische talen. Daar de geleerde schrijver volkomen op de hoogte van zijn onderwerp is, zijn de uitkomsten van zijn nasporingen niet alleen voor geschiedkenners belangrijk, maar zijn ze ook de aandacht van Germanisten overwaard.

Het is mijn doel niet, een overzicht te geven van al het wetenswaardige in genoemde aanteekeningen; immers ik hoop dat belangstellenden 't geschrift zelf ter hand zullen nemen. Alleen ten aanzien van een enkel punt, dat door Kunik uitvoerig behandeld is, wenschte ik mijn gevoelen uit één te zetten in de hoop iets te kunnen bijdragen om 't vraagstuk — want dat is het — een stap nader bij de oplossing te brengen. Het betreft 't Angelsaksische²⁾ *hrêdh* en den volkstitel *Hrêdhgotan* en wat daarmede samenhangt.

¹⁾ Mémoires de l'Académie impériale de St. Petersbourg, VII Série, T. XXIII, No. 1.

²⁾ Kunik klaagt over de onjuistheid van den term „Angelsäkisch.” Te recht. Maar zoo lang 't algemeen dien nog bezigt in stede van Engelsch of Oudengelsch (Englisc), en zoo lang het nog te moeilijk is van alle werken op te geven of ze in Westsaksisch, enz. geschreven zijn, is het geraden den gangbaren term, hoe leelijk en ongepast ook, te bezigen.

Door S. Bugge en Müllenhoff is aangetoond dat ags. *hrêdh* een ander woord is dan *hrêdh* (*hraidh*) in Hrêdhgotan, Hraithgutar. Beider gevoelen beaam ik ten volle. Wanneer Kunik vraagt of er tusschen de stammen (of schijnbare stammen) *hrô* en *hrai* toch niet eenig verband zou kunnen bestaan, moet ik verklaren dat ik de bloote mogelijkheid van verwantschap niet in twijfel trek. Het is namelijk duidelijk dat Skr. *cri* «steun zoeken bij, zich begeven tot of onder» niets anders is dan eene wijziging van *çr*, sterk *çar* «toevlucht zoeken.» Volkomen zeker is het ook dat Skr. *crâ-ta* «gekookt» geheel hetzelfde betekent als *cri-ta* en *çr-ta*; *crâti* «hij kookt» in zin identisch met *çrinâti*. Insgelijks dat *crita* «gemengd», en *çrayana* «'t mengen» bij een stam *cri* behooren, terwijl 't Grieksche *κραννυμι*, *κιρνημι*, *κρατη* enz. van *kr* (*kér*) afgeleid zijn. In 't Skr. is de gewone stam voor «koopen» *krî*, waarvan *kraye*, *krinâti* (voor *krinayati*), enz. terwijl *kirâta* een uit het Prâkrit in 't Skr. overgenomen woord van *kr* (*kér*) afgeleid is. *Kirâta*, voor *kérâta*, = *krâta*, evenals *kiriṭa* voor *kérîṭa* = *krista*, Lat. *crista*, Fransch *crête*, is gevormd met het grofheid en verachting uitdrukkende suffix *arta* of *rta*, zoodat de oude Arische vorm geweest is *krarta* of *kérarta* (op de wijze van Lat. *lacerta*); dien ten gevolge geeft het verachtelijk een koopman, schacheraar, bedrieger te kennen. In 't Pâli komt ook de afleiding *kerâtiko* (Skr. ware het *kairâtika*) voor, uitsluitend in den zin van bedrieger. Ik zal uit den grooten overvloed van stamvarieteiten slechts nog één voorbeeld kiezen, zonder de gevolgtrekkingen te maken; *kshi* «verkwijnen, verteren, vergaan», *gṛ̥t-vew*, is in zin naauwelijks te onderscheiden van *kshan* en *kshar*, *gṛ̥elqew*; *akshaya* (van *kshi*) en *akshara* beteekenen hetzelfde; evenzoo is het onverschillig of men 't causatief *kshayayati* van *kshi*, dan wel *kshapayati* van *ksha* (sterke vorm: *kshan*) bezigt.

De mogelijkheid dus van eene etymologische verwantschap tusschen de schijnbare stammen *hrô* en *hrai* is niet te loochenen, maar zoo er geen overwegende redenen bestaan om zulk eene verwantschap in 't gegeven geval te veronderstellen, doen wij beter beide uiteén te houden. Laten we vrij, zonder vooroordeel, de feiten beschouwen en zien waartoe 't onderzoek ons leidt.

In de eerste plaats moet ik de zwarigheid die Kunik ten opzichte van de *d* in Hrædas opwerpt, uit den weg ruimen. Wel verre toch dat die *d* in strijd zou wezen met de *dh* in *Hrêdhgotan* is ze daarmee in de schoonste overeenstemming. Het is een vaste regel in 't Ags. dat bijv. van *lidhan*, *lâdh*, maar *lidon*, *geliden*, 't causatief *lædan* (voor *lâdhdhjan*, en dit voor *lâdhjan*) komt. Bijna even naauwkeurig en regelmatig ten aanzien van den overgang van aspiraat in media is 't Oudhoogduitsch, in aanmerking genomen de verschuiving. In 't IJlandsch en 't Nederlandsch is 't fijnere onderscheid

verdwelen; 't eerste heeft overal *dh* (*th*); 't laatste overal *d*. In 't Gotisch is de Ags. en Ohd. regelmatigheid ook niet meer te vinden, hetzij omdat de spelling der bijbelvertaling slordig is, of omdat de zucht naar gelijkmatigheid, die in 't IJlandsch en Nederlandsch gezegevierd heeft, zich reeds deed gelden. Dat de regel in 't algemeen ook eenmaal in 't Gotisch bestaan heeft, blijkt voldoende uit een tal van voorbeelden; vgl. *fadar* met *brôthar*, enz.; van *guik* (waarvan nu eens *guda*, dan weér *gutha*) komt *gudja*, *gudjinon*, enz. Om tot het Ags. terug te keeren, uit een abstract *hrêdhe* (*hrâdhi*) moet regelmatig als daaraan 't suffix *ja* gevoegd wordt, *hrâde*, *hrêde* ontstaan. Wat *hrâdhi* ook beteekenen mag, niemand zal betwisten dat het een abstract woord is. Maar buiten de samenstelling kan *hrêdh* geen volksnaam zijn: alleen door toevoeging van een suffix, hetzij *i* of *ja*, kan het concreet worden. Daar de gen. pl. *hræda* luidt, is het een woord gevormd en verbogen als *hirde*. Het is waar dat men in Elene 58 *Hrêdha here* aantreft, doch gesteld al eens dat de afschrijver niet onder den invloed van 't iets vroeger voorkomende *Hrêdhgotan* stond, dan mag men het toch niet anders dan in strijd noemen met de Ags. klankwetten, eene onregelmatigheid die men soms ook in 't Engelsch terugvindt bijv. in *father* en *mother*. Noordsche invloed kan daarbij in 't spel zijn.

Wat de afwisseling van *ê* en *â* betreft, die staat gelijk met die in *clène* = *clêne*. Wie zich er aan gewend heeft de lezing der Hss. te bestudeeren, heeft ook de overtuiging opgedaan dat de Angelsaksen, althans de Westsaksen, in 't bloeitijdperk hunner letterkunde weinig of geen onderscheid maakten tusschen *ea*, *ae*, *e*. Bij voorkeur schrijven ze één en hetzelfde woord op verschillende manieren, wanneer zoo'n woord in dicht op elkander volgende regels bij geval herhaald wordt. Het is niet de taak der taalgeleerden decreten uit te vaardigen hoe de Angelsaksen hun eigen klanken hadden moeten uitspreken of schrijven, maar te onderzoeken hoe zij het in werkelijkheid deden. Het is eene miskenning van de historische ontwikkeling der taal, den bestaanden toestand in een bepaald tijdperk, te vertringen naar veel oudere toestanden. Ook acht ik het eene gevaarlijke liefhebberij, de spelling der HSS. te willen verbeteren door lengteekens en accenten er bij te voegen. In woordenboeken, spraakkunsten, verhandelingen hebben zulke aanduidingen hun nut, maar voor tekstuitleggen ware het te wenschen dat men 't voorbeeld volgde van H. Sweet in diens uitgave van Alfreds vertaling van de Pastoraal.

Bij ons onderzoek gaan we uit van de door Bugge en Müllenhoff verkregen uitkomst, dat ags. *hrêdh* (vgl. on. *hrôdhr*), roem, een ander woord is dan *hrêdh* in *Hrêdhgotan*. Het komt er nu op aan, beide te ontleeden, of, wil men, in hun factoren te ontbinden. Om dit te kunnen doen, moet ik bij

eenige klankwetten of neigingen — hoe men ze noemen wil — welke diep in 't wezen der Arische talen liggen, langer stilstaan.

In de geheele woordvorming, buiging en prosodie der oudere Arische talen speelt geen regel een groter rol dan deze, dat twee korte lettergroepen vervangen kunnen worden door ééne lange. Hierop berust de afwisseling van spondeus en dactylus in den Griekschen hexameter, van proceleusmaticus, dactylus en spondeus in de Indische *āryā*, enz.

Een ander verschijnsel — trouwens niet tot de Arische talen beperkt — welks verklaring ik als hulpstelling voor mijn betoog behoeft — is dit, dat reeds in den oudsten ons bekenden toestand van 't Arisch er eene doffe ē gehoord werd — schoon niet geschreven — onmiddellijk vóór of achter bepaalde letters, inzonderheid *r*, *l*, *m*, *n*, *s*. Zulk eene ē wordt in de Sanskrit-spelling verwaarloosd, is alleen in hare gevolgen zichtbaar, en het behoeft ons dus niet bovenmatig te verwonderen, dat de bestaande leerstelsels van vergelijkende spraakkunst van die ē geen kennis dragen. Ook hier is van toepassing het *ce que l'on voit et ce que l'on ne voit pas*, welks invloed op de staatshuishoudkunde Bastiat in der tijd aangetoond heeft. Erger is het dat men de over 't algemeen juiste theorie der Indische taalkenners, Pāṇini bovenal, omtrent den aard der *r* en *l*, en omtrent de beteekenis van *guṇa* en *vṛddhi* heeft willen verbeteren, zonder ze te begrijpen.

Een derde verschijnsel, eigenaardig Arisch, voor zoover ik weet, is dit, dat de zwakste, eenvoudigste vormen der zoogenaamde wortels, bijv. *kṛ* (*krē* of *kĕr*); *gi*; *ig*; *sru*; *ug*; enz. eene andere beteekenis hebben dan de sterke, langere wortelvormen *kar*; *gai* (Skr. *je*); *iag* (Skr. *yaj*); *srau* (Skr. *sro*); *uag* of *aug* (Skr. *vaj* en *oj*). Meer dan eens heb ik er aan herinnerd dat *kṛ* in *kṛtvā* bijv., niet hetzelfde is als *kar* in *kartum*, maar in zeker opzicht rechtstreeks het tegendeel; dat tusschen *mṛta* en *marta* evenzooveel onderscheid is als tusschen dood en levend; dat het onredelijk is Skr. *ji* en *cru* wortels te noemen tegelijkertijd dat men niet *kṛ*, maar *kar* tot wortel verheft, niettegenstaande men uit bloote vergelijking van *jita*, *cruata* en *kṛta* zien kan dat niet *ji* en *kar*, maar *ji* en *kṛ* op denzelfden trap staan.

De werking der drie aangeduide wetten is 't duidelijkst in 't Skr. na te gaan. Alvorens mijne stellingen nader met voorbeelden toe te lichten, dien ik een enkel woord te zeggen over de uitspraak der *r* welke door de Indiërs een klinker genoemd wordt. Ik bedoel de Indische uitspraak, want wat men in Europa daarvan maakt doet niets ter zake. Nadat ik gezien heb, hoe in Europeesche werken diepzinnig betoogd wordt dat *dh* en andere klanken die men honderd maal op een dag van Hindu's hooren kan, onbestaanbaar zijn, acht ik vermelding van dergelijke gevoelens onnut; bestrijding er van, Donquijoterie.

In den mond van geleerde Hindu's, die 't Sanskrit even vloeiend plegen te spreken als de gewone landtaal van hun woonplaats, klinkt de *r* verschillend, al naarmate van 't oord waar ze wonen of vanwaar ze afkomstig zijn. In 't Noorden hoort men meestal *er* of *re* (moeielijk te onderscheiden bij vlugge uitspraak), vaak ook *ri*; in 't Zuiden steeds *ru*. De hedendaagsche landtalen bezitten de *r* niet meer; geen wonder, ze was reeds uit de oudste ons bekende Prâkrits verdwenen. Het komt intusschen wel eens voor dat iemand, al spreekt hij geen Skr., toch een Skr. woord gebruiken moet, bijv. deze benaming der heilige taal zelve. Onbeschaafde lieden heb ik dan steeds *sanskart* of *sanskert* hooren zeggen. Eene neiging om de *r* als *ri* uit te spreken, gelijk verscheidene Brahmanen doen, heb ik bij hen nooit bespeurd. Toch lijdt het geen twijfel of die neiging bestond in oude tijden ook onder 't volk. Het bewijs hiervan is dat uit *rddhi* e. dgl. in 't oudste ons bekende Prâkrit bereids *iddhi* geworden was. Het kan niet anders of tusschen *rddhi* en *iddhi* moet er een *irddhi* bestaan hebben. Uit *mrdu* is *mudu* geworden, door *murdu* heen. Immers de lipletters bewerken den overgang van *ɛ* in *u*, en dus van *er*, *re* in *ur*, *ru*. Ook bij andere liquiden dan *r* vormt zich in de Prâkrits eene *u*, bijv. *padma* is *paduma* geworden; *atma*, *atuma*; de middeltrap is *padēma*, *atēma*.

In de nabijheid van andere letters is *er* minder regelmaat dan bij labialen. Uit *kṛta* ontwikkelde zich zoowel *kita* (middeltr. *krita*), later *kida*, eindelijk *kiyā*, als *kata*, *kaṭa*, (uit *karta*, dit uit *kerta*). De verplomping van *er* in *ar* vindt een tegenhanger in 't Ohd. *akkar*, voor *akkér*, dit voor *akr*; dat het Got. *akrs* in alle opzichten ouderwetscher is dan *akkar*, betwijfelt thans niemand meer, tenzij hij ontkennen wilde dat de oude Arische vorm *agras*, *ayqós* is, waaruit in 't Got. evenzoo regelmatig *akrs* werd als *dags* uit *dagas*.

In de Prâkrits ziet men veel volledig ontwikkeld, wat in 't Skr. in kiem aanwezig of gedeeltelijk ontwikkeld is. Naast *aguru agallochum*, bezit het Skr. reeds *agaru*. De oudere vorm is *guru*, ontstaan uit *gēru*, *gru*, waarmede 't Lat. *gravis* overeenstemt. In 't Prâkrit is daarentegen de heersende vorm *garu*, in 't Grieksch *βαρύς*. Wie nu uit deze gegevens 't besluit trekt, gelijk geschied is, dat *guru* uit *garu* ontstaan is, in stede van beide te laten voortkomen uit *gēru*, heeft eene ietwat nevelachtige voorstelling van de wijze waarop in 't Skr. de comparatieve gevormd worden. Even als comp. *kshepiyas*, superl. *kshepishtha* *guṇa* heeft, maar de posit. *kshipra* niet, zoo moet de pos. van *guru* tot de comp. en sup. *gariyas*, *garishīha* staan als 't eenvoudige tot het door *guṇa* versterkte. Daar *a* phonetisch geen *guṇa* van *u* is, maar van *ɛ* of klinkerloosheid, zoo volgt dat *guru* eersteds anders moet geluid hebben. Niet evenwel met *a*, want *a* met *guṇa* geeft *ə*, maar met *ɛ* of een niet. Dat de Prâkrits en 't Grieksch eene *a* hebben, is

in overeenstemming met het wel bekende feit dat hoe jonger eene taal is, hoe meer neiging zij heeft om te «nivelleeren.» — Een ander voorbeeld van *u* uit *č* is *tulā*; de voorstelling dat *tulā* voor *talā* staat, is onhoudbaar; reeds uit vergelijking van 't Lat. *latum*, Gr. *τλῆπαι* had men dit kunnen weten. — Somtijds beschikt het Skr. over dubbelvormen, waarvan men niet beslissen kan, welke van beide ouder of grammatischer is. Zoo bijv. zegt men even goed *tirati* (uit *terati* = *trati*), als *tarati*. Met het eerste strookt *tiras* en Lat. *trans*, met het tweede 't Bactr. *taraç*, Oudp. *tara*.

Hoewel reeds in ouden tijd veel Indiërs, naar gelang van gewest of familie of stand, de *r* (*r̥*) als *ri* moeten uitgesproken hebben, blijkens Prâkr. *kido* uit *krta*, zoo kan die uitspraak onmogelijk algemeen geweest zijn. Want uit *ni* en *rshṭa* wordt *nyṛshṭa*, eene phonetisch onmogelijke verbinding tenzij men *nyērshṭa* zeide. Ook is het onmogelijk dat zich uit een *krita* een *kaṭa* ontwikkeld zou hebben. Een rechtstreeksch getuigenis voor de beschaaerde uitspraak der Skr. *r̥* tentijde van den grammaticus Patañjali (150 v. Chr.) is bewaard in de Scholiën op Pânini 7, 4, 2. Daar wordt uitdrukkelijk gezegd dat «een der bestanddeelen van de letter *r̥* is een *r*, dus een medeklinker.» Verder blijkt uit de redeneering dat het andere, niet consonantische bestanddeel, vóór de *r* werd uitgesproken. Derhalve met zekerheid weten we dat de letter *r̥* daar en toen als *ér* of *ir* werd uitgesproken. — Diegenen van de Indiërs welke later hun letterschrift naar Java overbrachten, spraken de *r̥* als *r̥e* uit, en deze klankwaarde heeft de letter tot heden toe in 't Javaansche schrift behouden.

Vóór eene *s* moet de *č*, hetzij oorspronkelijk of zich licht als voorstel ontwikkeld hebbende, reeds vroeg als *i* geklonken hebben. Dit weten we uit de spelling *istrī* voor *strī* (= *ěstrī*), in verband beschouwd met het Prâkr. *itthi*, dat reeds 257 v. Chr. bestond. Slechts schijnbaar afwijkend is de imperatief *edhi* van *asti*. Juist dit *edhi* toont ons den weg langs welken de oude *č* tot Skr. *i* (in klank Italiaansche en Hoogd. *i*) gekomen is. Hoe dan? Op de volgende wijze. De 2 sg. imperat. vereischt bij werk. der 2de klasse den zwakken stam, dus niet *as*, want die is geguneerd, staat gelijk bijv. met *avesh*, maar *s* of *šs*, gelijk in *dviḍaki*. Aangezien de uitgang *dhi* (doch Grieksch *θt*) is, zijn de bestanddeelen *šs* + *dhi*. Hadde men, toen *edhi* zich ontwikkeld, de *č* reeds als *i* uitgesproken, dan zou uit *šs* + *dhi* onvermijdelijk *idhi* voortgekomen zijn. Nu is het evenwel niet *idhi*, maar *edhi*. Wat volgt daaruit? Dit, dat de overgang van *šs-dhi* in *edhi* heeft plaats gehad in een tijd, toen de *č* wel reeds was overgegaan in den klank der Nederlandse korte *i*, dien ik met *ž* zal aanduiden — maar nog niet in de Hoogd. *i*. Deze *ž* houdt het midden tusschen *č* en Hoogd. *i*. De phasen van klankontwikkeling zijn dan *šs*, *žs*, *is*. Voorts is het een regel dat de *s* vóór *d* moet uit-

vallen; derhalve uit *cās + dhi* wordt *cādhi*, en evenzoo moet *isdhī* zijne *s* verliezen. Maar zulks mag niet gebeuren, zonder dat de kwantiteit bewaard blijft. Vermits de positie vervalt, moet de naastbijliggende van nature lange klinker in plaats treden. De natuurlijke lange van *i*, of, nagenoeg zoo, is gelijk wij uit het Nederlandsch weten, *é*; want uit *schip* wordt *schépen*, gelijk uit *vat, vátēn*. Juist op dezelfde wijze gaat *isdhī* in *édhī* over. Nogmaals dus: *édhī* is geboren in een tijdperk toen de Indiërs de *é* als *i* begonnen uit te spreken, maar nog niet als de Hoogd. en Italiaansche *i*. Het is naauwelijks noodig op te merken dat de Fransche *é* in *école* e. dgl. dezelfde geschiedenis moet gehad hebben.

De neiging om de *é* in *i*, hetzij Nederlandsche of Italiaansche, te laten overgaan, heerschte ook in 't oudste Grieksch, hoewel in veel geringere mate. We zien dat uit *ἴλονημι*, waar *ἴλο* een *kér* of *kr* vervangt, zooals blijkt uit *ἴέκραμαι* enz. *ἴσθι* zwak, *ἴστι*, voor *asti*, sterk.

In 't Bactrisch wordt de *r* (*rē* of *ér*) door *érē* uitgedrukt. Hoe licht tus-schen een van een klinker voorafgegane *r* en eenen volgenden medeklinker zich eene *é* vormt, kunnen wij dagelijks opmerken als wij letten op de uitspraak van *ark, erg, arm, arbeid, wörp* e. dgl., die, zooals ieder weet, vaak als *ärök* enz. klinken. De verhouding van *érē* tot *r* (*ér* of *rē*) is phonetisch volmaakt dezelfde als die van 't Nederl. *hinderen* tot Hoogd. *hindern*. Wat meer zegt, in onze eigen moedertaal wordt nu eens *koren*, dan weer *koorn* geschreven, zonder dat iemand in staat is uit te maken, welke spelling de naauwkeurigste afbeelding van 't gesproken woord mag heeten.

Dat de Skr. of liever Arische *r*¹⁾ ook eenmaal in 't Germaansch bestaan heeft, laat zich streng bewijzen. Ik kan voor als nog maar één bewijs aanvoeren; zeer weinig misschien in de oogen van hen die bewijsgronden plegen te tellen; voldoende voor andere die ze wegen. Het Germ. *storm* is, behalve in geslacht, identisch met Gr. *όρμη*, en komt van een werk. stam waarin 't begrip ligt van loop, geweldige vaart. In 't Skr. bestaan er eene menigte afleidingen van dien stam *sr*, o. a. *sarayu* «storm», en naam van rivieren; *sarana* «loop, vaart»; *ásara* «bestorming van een vijandelijk legerkamp» en «stortbui»; *prasara* «'t voorwaarts stormen» enz. Het is duidelijk dat de *t* in *storm* geen reden van bestaan heeft, indien 't woord altoos dezen vorm gehad had; en het is ook onbetwistbaar dat in 't Germaansch en Slawisch tusschen *s* en *r* eene *t* wordt ingelascht. Zoo is uit *sroop* (*siroop*): *stroop*; uit *assrant* (*assurant*): *astrant*; in 't oudste Germ. reeds uit *sroom*: *stroom*; uit *srijd*: *strijd* geworden. Ook *syra*, *srëma* moest dus *strëma* worden. Nadat de *t* ingelascht was — en dat is waarschijnlijk al gebeurd toen

¹⁾ Hoe men den klank in schrift verbeelden wil, is vrij onverschillig, liefst niet door *ri*, want dat deugt niet eens voor 't jongste Sanskrit, laat staan voor 't oudere.

Slaven en Germanen nog niet gescheiden waren — kwam er een tijd dat *styma* als *stérma* uitgesproken werd, om later in *sturm* over te gaan, gelijk in Indië *gérū* tot *guru*; *kérū* tot *kuru* werd. Hoe lang de neiging om uit *r* eene *ér*, en hieruit eene *ur*, te ontwikkelen, voortgeduurde heeft, blijkt o.a. uit het IJslandsch. De IJslanders lasschen regelmatig tusschen medeklinker en *r* eene *u* in, bijv. *madhur* voor *madhr*; tusschen beide staat *madhér*.

Es ist eine alte Geschichte, doch bleibt sie ewig neu.

Om niet misverstaan te worden moet ik hier bijvoegen dat onze doffe *ě*, onverschillig hoe die gespeld wordt, nooit aan de Arische beantwoordt, maar overal zich ontwikkeld heeft of uit vollere klanken, bijv. in *handelen*, Hoogd. *handeln*, uit *handalōn*, of eene inlassching is, bijv. in *akker*. In de geschiedenis aller talen gaan klankverzwakking aan den eenen, klankversterking aan den anderen kant, hand aan hand. Het is juist de taak der kritiek 't gelijkschijnende, maar in wezen ongelijkslachtige te onderscheiden, gelijk het een vast kenmerk van stelselmakerij en halve kennis is, te «generaliseren». Tusschen den aard der Arische *ě* en der onze is dit het onderscheid, dat de laatste een louter werktuigelijke verzwakking is, de eerste eene eigene beteekenis heeft. Ter loops zij opgemerkt dat in onze taal de doffe *ě*-klank soms met, soms zonder reden, door niet minder dan 5 verschillende klinkertekens aangeduid wordt; door *o*, bijv. in Ellekom (ongerijmdes spelling voor Elkhem); door *u* bijv. in Gorkum, even ongerijmd; door *e* in Arnhem; door *ij* bijv. in *vrolijk* — eene historische spelling; door *i*, bijvoorbeeld in *monnik*.

Na deze voorbereidende opmerkingen zal ik eenige voorbeelden aanhalen, waaruit blijken kan hoe de Arische *r* zich verder ontwikkeld heeft. Beginnen we met het Skr. en nemen we vooreerst het part. p. p. van *tirati* en *tarati*. Het wordt gevormd van den zwakken stam door toevoeging van *na*. Oorspronkelijk dus *tr* + *na* (*térna*, *tréna*). Hieruit is, op Bactrische wijze, ontstaan *térénā*. Nadien reeds in 't oudste Skr. *ě* begon over te gaan in *i*, nam *térénā* de uitspraak *tirénā* aan. Volgens 't prosodisch beginsel: één lange staat gelijk met twee korte lettergrepen, werd uit *tirénā*: *tírṇā*.

Op gelijke wijze moet van den zwakken wkw. stam *py* 't verl. deelw. (ook als adjetief gebruikt) *pérna*, *pérénā* komen. Aan den invloed der lipletter is het te wijten dat *ě* hier niet in *i*, maar in *u* overging; dus uit *pérénā* ontwikkelde zich *purénā*, eindelijk *púrnā*. In 't Bactrisch is de oude vorm *pérénā* bewaard gebleven. Evenzoo heeft dezelfde taal nog *mérédha* «hoofd», op te maken uit het verachtelijke *kamérédha* «kop», terwijl 't Skr. zooals men reeds zou kunnen raden, *múrdhan* heeft¹⁾.

¹⁾ Het bewijst voor eene zeer gebrekkige kennis van de allereerste beginselen der klankleer, dat bekende beeefenaars van 't Bactrisch niet eens begrepen hebben dat *mérédha* het noodzakelijk aequivalent van Skr. *múrdha* (*n*) is,

In 't Latijn is *pérēna* of, wat hetzelfde is: *pélēna*, eenen anderen weg opgegaan. De ē is namelijk tot heldere e geworden, gelijk in 't Fransch de é in *école* uit een voorstal ontstaan is. Uit *pélēna* is verder, volgens algemeen Arieschen prosodischen regel: *plēnas*, *plēnus* gesproten. — In 't Litausch is de ē in *pélēnas* of *pélnas* ook verscherpt tot i (*pilnas*), gelijk de ē van Skr. ērdhī tot (*irddhī*), Prâkr. *iddhi* e. dgl. Het hoofdverschil tusschen Skr. eenerzijds en Bactrisch, Latijn en Litausch anderzijds is, dat de laatste geen neiging vertoonen om den lipletters invloed toe te kennen op de wijziging des ē-klanks.

Oudsloveensch staat ten opzichte der ē op een zeer oud standpunt; bijv. genoemd *þr̥na* luidt daarin *þl̥nū*, misschien wel uitgesproken *þl̥nē*. Hoe in ettelijke nieuwere Slawische talen de ē in 't schrift geheel verwaarloosd wordt, en in andere in zwaardere klanken is overgegaan, daarover is het hier niet de plaats te spreken.

Een ander typisch woord dan de reeds opgegevene, is in 't Skr. *dīrgha*. De comparatief en superlatief vereischen guṇa; zeer natuurlijk daar de comparatief, althans in den grond, één is met de patroniemen, metronimen, gentiliën en dgl. Zoo luidt de positief bijv. *kshipra*; de compar. daarentegen *kshepiyas*; superl. *kshepishta*. In den comparatief en superlatief van *dīrgha* moet de stam dus ook geguñeerd zijn. Wat zijn nu de bestaande vormen? Gelijk men weet, *drāghiyas*, *drāghishtha*. Hoe is dit mogelijk? Eenvoudig doordat de compar. en superl. reeds gevormd waren in een tijdperk toen *dīrgha* nog niet zoo uitgesproken werd, maar bestond in den vorm van *dērēgha*. De guṇa van *dērēgh* is *daragh*; prosodisch is *daragh* = *dārgh* of *drāgh*. Einduitkomst *drāghiyas*, *drāghishtha*. Waarom 't spraakgebruik juist *drāgh* gekozen heeft, daarop kan geen antwoord gegeven worden. Men zou even goed kunnen vragen, waarom men van *spr̥c* in den aorist zoowel *aspārkshīt* als *asprākshīt* zegt, terwijl van *dṛc* alleen *adrākshīt* in zwang is.

Nadat de comp. en superl. van *dērēgha* gevormd waren, wellicht eeuwen later, is *dērēgha* van lieverlede tot *dīrgha*, eindelijk *dīrgha* vervormd. Toen wederom later alle herinnering aan, of gevoel voor, den ouden vorm *dērēgha* verloren gegaan was, heeft men van *dīrgha*, waar versterking des stams vereischt werd, de ī als oorspronkelijk behandeld, zoodat *dīr* gevřddheerd werd tot *dair* bijv. in *dairghya*. Maar niet alle woorden eener taal dagteekenen uit hetzelfde tijdperk en niet alle overgeërfde woorden krijgen een nieuw pak. Zoo bleef er uit ouden tijd een woord voortleven, waarin *dīrgha* de oorspronkelijke vrđdhi vertoont. Als term voor eene overoude offerplechtigheid erfde 't Skr. 't woord *dīrghasatra*, waarin de eerste lettergreep de betrekkelijk jonge uitspraak heeft aangenomen; doch daarvan is met vrđdhi afgeleid *dārghasatra*, en hierin was het echte bewaard. Een ander

overblijfsel uit een verleden tijdperk is *cāmçapa*, als vr̥ddhi van *çimçapâ*, natuurlijk *çemçapâ*, want de lange ā is, zooals de Indische grammatici wisten en de Europeesche niet begrepen, vr̥ddhi, en wel uit ī of een niet. — Een derde voorbeeld is *dātyauha*, met vr̥ddhi gevormd uit *dityavâh*, «jonge trekos.» *Ditya* ontbreekt in de woordenboeken, komt echter voor in een charter¹⁾ in den zin van «levering van hakhout.» Uit de etymologie blijkt dat het eigenlijk «hakhout», als adj. «te hakken, te snijden» betekent. *Ditya* is evenzoo regelmatig van verl. deelw. *dita* (praes. *dāti* snijden) gevormd, als *kṛtya* van *kṛta*. *Dita* staat natuurlijk voor *dēta*, en *ditya* voor *dētya*. De vr̥ddhi van *dētya* is *dātya*²⁾.

Wanneer men de behandelde klankwetten in 't oog houdt, ziet men klaar hoe in 't Skr. uit *kr*, 3 sg. praes. *cakarti*, aor. *akārit* «gewag maken, roemen» *kīrti* «roem» voorkomt. De vrouwelijke uitgang *ti*, als ze ter aanduiding van afgetrokken begrippen dient, wordt achter den zwakken stam gevoegd, dus *kr* (*kēr*, *kre*). Uit *kṛti* werd *kṛeti*, hieruit naar Indische neiging *kīrēti*, eindelijk *kīrti*. Dit laatste is, gelijk veel andere afgelide woorden, op zijn beurt als stam behandeld, is een secundaire stam of zoogenaamde wortel geworden, zoodat men er van vormt bijv. eenen aorist *acikṛiat* of *acikṛtat*; part. fut. pass. *kīrtanīya* enz. Het Ags. *hrēdh*, roem, uit *hrōdhis*, is niet identisch met *kīrti*, want het is bepaald niet vrouwelijk, heeft dus een ander suffix, en wel zulk een dat guṇa des stams vereischt. De guṇa van *kērē* is *kara*, prosodisch = *krā*, Germ. *hrō*. Wat is nu 't suffix geweest? Bezat het Germaansch, gelijk 't Skr., een secundairen stam *kērēt*-, dan vermoedelijk *is*; in het tegengestelde geval *tis*. Eigenlijk doet het niets ter zake, want er zijn eene menigte woorden in 't Skr. waarvan men moeielijk kan uitmaken of ze op *tis* uitgaan dan wel op *is*; namelijk bij secundaire stammen, als *jyotis*, *dyotis*. Het is volkommen zeker dat de eenvoudigste vorm *di*; de meer samengestelde *dyn* (Arisch *diu*); nog samengestelder *dyut* en *jyut*. In elk geval moet men een substantief *dyotis*, evenals *cetas*, en dgl. niet beschouwen als gesubordineerd aan *dyotati*, *cetati* maar als gecoördineerd; substantief en werkwoord zijn broeders, niet kind en vader, hetgeen zoo uitnemend helder in de Indische spraakkunst aan den dag komt. Tusschen onz. suffix *is* en *as* is geen onderscheid in functie te bespeuren: Skr. *kravis* betekent volmaakt hetzelfde als Gr. *ὑρέσις*; naast *svarocis* staat *svarocas*; voor *rocis* heeft 't Bactr. *raocaç* (*raoco*), Oudperz. *rauca* (voor *rau-cah*); enz. Voorts hebben ettelijke woorden op onz. *is* bijvormen op *i*, insonderheid in samenstelling en afleiding, bijv. Skr. *akravi-hasta*; *jyotis*

¹⁾ Journal Roy. Asiat. Soc. jaarg. 1857 bl. 284; *ditya-vishṭi* is wat de Franschen noem-den: *taille et corvée*.

²⁾ Zie Pāṇini 7, 8, 1.

heeft een niet zeldzaam voorkomenden bijvorm *jyoti* en daarenboven een afleiding *jyotika* en in samenstelling *jyotirathyâ*; *roci* heeft *roci*; *goci* heeft zelfs een vrouwelijk *goci* naast zich. Uit zulk een bijvorm zal wel Gotisch *hrôtheigs* gevormd zijn, ofschoon ook een synoniem subst. n. *hrôthjam* denkbaar is, vgl. Skr. *kravyam* met *kravis*, *kravi*. Voor 't geslacht van *hrêdh* verwijze ik kortheidshalve naar Bugge bij Kunik 380 en in Z. f. v. Sprachf. XIV [1865], bl. 295.

Te vergelijken en waarschijnlijk identisch, met Skr. *kṛpate* «aanroepen; schreeuwen; schreien» is de stam van Germ. *hrōps* waarin *hrō* = *kara* guna van *kērē*. Hoe de *p* in *hrōps* te verklaren, is vooralsnog niet opgehelderd; vgl. echter Ags. *scearp*, ons *scherp*, enz. met Skr. *kṛpāna* «zwaard, dolk», enz. Hoe naauw Skr. *kṛpate* met *kṛ*, *kīrti* verwant is blijkt ook uit *kṛpanyate* «aanroepen, smeeken, bidden», *kṛpana* «jammerlijk», *kṛpā* «medelijden, gunst», en *karuna* «beklagelijk», *karunā*, «medelijden, meewarigheid», enz. enz.

Voorts behoort tot dezelfde familie als *hrêdh* en *kīrti*'t Ohd. *harēn* «roepen», van waar *foraharo*, *praeco*, dat behoudens 't achtervoegsel overeenstemt met het Skr. *kāru* «lofzanger», en Gr. *Χῆρυς*. — Bijvormen met *l* voor *r* zijn talrijk vertegenwoordigd; bijv. Skr. *kala* «klinkend»; *kalakala* «geschreeuw»; *καλεῖν*, *κλημα*; Lat. *clamor* (doch Germ. *hrōm*); Hoogd. *hallen*. Gelijk alle andere stammen waarin 't begrip van hoorbaar, luide zijn ligt, bijv. *svan*, *svar*, *arc*, *bhâ*, wordt ook *kṛ* = *kl* op lichtverschijningen toegepast; ik behoeft slechts te herinneren aan Hoogd. *hell*, ons *helder*, van licht en klank beide. Terwijl het begrip van roepen dat van juichen, jubelen raakt, en gejuich vreugde te kennen geeft, ontwikkelt zich ook uit het begrip van helder zijn dat van blijdschap. Van twee kanten kwam dus in Ags. *hrêdh* en verwant de zin van gejuich, blijdschap. Het zij hier opgemerkt dat Skr. *kīrti* niet alleen «roem», maar ook glans, luister uitdrukt.

Na de voorgaande ontleding van *hrêdh* blijft mij over de verwantschap van 't Noordsche *hraith*, *hreibh*, Ags. *hrêdh* uit *hrâdhi* op te sporen. Hierbij stuiten we terstond op de moeilijkheid dat wij over veel minder gevvens te beschikken hebben. Zelfs de beteekenis van *hraith*, is te weinig bepaald om daarin steun te vinden voor eene etmologie die meer wil zijn dan eene gissing. Ik geef de uitkomst van mijn onderzoek dan ook voor niets beters uit.

Op 'teerste gezicht vertoont *hraith* gelijkenis met Got. *hrains*. Dit is gelijk ik in 't Z. f. v. Sprachf. XXII [1874], bl. 554, meen aangetoond te hebben van denzelfden stam als Skr. *grî* en identisch met het Vedische *greni* in *greni-dant*. Nu beteekent *grî* o.a. zoowel roem, en luister, majestieit, als schoonheid, en indien men kon bewijzen dat *hraith* met *grî* verwant was,

dan zou volgen dat *hrôdhi* en *hraith*, hoezeer niet onmiddellijk etymologisch verwant¹⁾ toch synoniem zijn, en in zooverre zou men reeds in vroeger tijd Hraithgutar als «roemrijke» of «doorluchtige Goten» kunnen opgevat hebben. De vraag is of 't suffix te herkennen is.

Uit vergelijking van 't Noordsche met het Ags. woord volgt wel dat het suffix eene *i* had, maar dat is niet voldoende om het te bepalen, want het geslacht is onbekend. Was het vrouwelijk, dan zou *ti* passen, wat den zin betreft. Wat de guṇa van den stam aangaat, die zal, naar den aard der zaak, ook vóór 't suffix *ti* dáár voorkomen waar 't woord als actief wordt opgevat. Zoo is van *vî* in 't Bactrisch *vaeti*, wilg, afgeleid, stellig omdat het eigenlijk beteekent iets wat tot binden dient. Met versterking door guṇa staat gelijk die door nasaliseering. Nu bestaat bijv. zoowel een vrouw. *mati* als *manti* in 't Skr. Strikt genomen drukt *manti*, Lat. *mens* enz. uit «denkvermogen, 't denkende en voelende, gemoed», en *mati* «gedachte, begrip.» Die begrippen gaan echter in elkander over, zoodat Skr. *mati* ook gebezigd wordt waar in 't Lat. *mens* optreedt. Een dergelijk geval zien wij in 't Hoogd. *gedanken*, terwijl men geheel in denzelfden zin bij ons *gedachte*, Engelsch *thought* verkiest. Ik verwijst verder naar 't Skr. *ranti* «verheuging, wat verheugt», en *rati* «vreugde, genot», en Pâṇini 6, 4, 39. — Een voorbeeld van guṇa vóór *ti* is Skr. *heti* «schot» (ook schot = scheut), en «wapen» (Lat. *telum*). Dit komt wel van een stam *hi* en niet *hî*, doch zulk een verschil in kwantiteit blijft zonder invloed bij de versterking.

Zoals ik niet verzuimd heb op te merken, is het geslacht van *kreidh* mij onbekend en het blijft dus de vraag of wij werkelijk een suffix *ti* hier voor ons hebben. Kon men aantonen dat een onz. suffix *tas* in Germ. in *this* overgaat, dan zou een te vermoeden Skr. *gretas*, gevormd als *retas* van *ri*²⁾; *srotas* van *sru*; 't aequivalent van *hraith(i)* wezen. Maar ik kan niet bewijzen dat *as* in 't Germaansch ooit *is* (verder *i*) geworden is. Het eenigste voorbeeld dat ik zou weten aan te halen is Got. *mins* = Lat. *minus*, Ags. en Nederl. *min*, doch dat is, zoo niet uit *minias* ontstaan, dan toch vermoedelijk als zoodanig opgevat.

Waar de ontleding van een woord nog zoo gebrekkig is, gevoelt men dubbel behoefté aan een steun in de beteekenis. Jammer dat ook deze zoo onzeker, ten minste zoo weinig bepaald is. Er is zeker eene historische oorzaak geweest, ten gevolge waarvan de Goten met het bijvoegsel *hraith* ver-eerd zijn geworden, doch niet overgeleverde geschiedenis kan men niet weten. Beproeven we echter hoever onze veronderstelling dat *hraith* den

¹⁾ Verder afstaande verwantschap wil ik noch loochenen, noch beweren.

²⁾ Niet *ri*, blijkens *rita*, *riti*.

zin van Skr. *grī* «luister, majesteit, roem» enz. en *grēman* «suprematie» zou hebben, met de bekende feiten strookt.

De macht van de Goten strekte zich gedurende langen tijd over Slawi-sche en Finsche volksstammen uit. Dat zij ten teeken daarvan zich zelven «suprematie voerende, soevereine Goten» noemden of wel door andere Germanen zoo betiteld werden, laat zich heel wel hooren. Wanneer Tacitus zegt: «Gotones regnantur, paulo iam adductius, quam ceterae Germanorum gentes» (Germ. 43), dan mogen we als waar aannemen dat de koninklijke macht bij de Goten minder beperkt was dan gewoonlijk bij de Germaansche stammen 't geval was, juist ook ten gevolge daarvan dat vreemde volken onder hun suprematie stonden. In nog lateren tijd vinden we Ermenrik betiteld Hrēdhcyning. Hierin kan *hrēdh* eene onregelmatigheid voor *hrēd* zijn, en dan zou het woord beteekenen «koning der Hraeden», doch noodig is zulks niet. Hrēdhcyning laat zich gelijkstellen met Skr. *grīrājā*, eigenlijk «Z. Majesteit de Koning», maar inzonderheid gezegd van een *adhirāja*, een opperkoning. Dit is het *grī* in den zin van *adhikāra* of *aiṣvaryā* «meesterschap, overheid», zooals de Indiërs het plegen te omschrijven. Ik vermoed dat Ermenrik eigenlijk geen mansnaam, maar vorstentitel, eenvoudig een synoniem is van *hrēdhcyning*, Skr. *grinātha*, *grīrājā*. Het is in 't Skr. vertaald *samrāj*.

Kunik maakt op blz. 382 gewag van den Ohd. vrouwennaam Hraitun, On. (H)reidhunn. In mannelijke namen op *un* is deze uitgang ontstaan uit *vini* «vriend, gezel». Ik twijfel niet of *vini* heeft in zulke samengestelde namen dezelfde kracht als elk woord voor «vriend, gezel», bijv. *sahāya*, enz. in 't Skr., namelijk die van «verbonden met», Skr. *yukto*, *sahita*, enz. en suffix *mat*, *vat*. Derhalve Hreidhunn in 't Skr. overgebracht is *grīmati*, een zeer gewone vrouwennaam. Is *hreidh* werkelijk z. v. a. *grī*, dan is het natuurlijk in een vrouwennaam te vertalen met «luisterrijke schoonheid»; in mansnamen met «roem, luister, fortuin».

Of de door Beda vermelde Ags. godin *hrede*, waarnaar de lentemaand *hredmonath* geheeten was, uit *hrādhi* = On. *hraith* ontstaan is, kan niet met zekerheid gezegd worden¹⁾. Het Appenzeller Redimonat zou dan voor *hreidi-m*. moeten staan. De feestdag der godin *Grī* valt op den 5^{den} der maand Mâgha. Naar luni-solaire kalender komt dit, volgens almanak van 1860, overeen met den 28 Januari. We moeten altoos bij de vergelijking der tijdstippen waarop de heilige dag van *Grī* en *Hred* gevierd werd, enige speelruimte laten voor 't verloop der datums wegens gebreken in den ouden kalender, waarin het jaar te lang was. Dit in aanmerking genomen, is 't

¹⁾ Vgl. Grimm, D. M. 180; Simrock, Handbuch d. M. 361 (3de uitgave); de laatste haalt alles dooreen.

verschil tusschen Crî's feestdag en 't begin van Hredmonath, in den Juli-aanschen stijl natuurlijk, niet groot; de Appenzeller Redimonat komt ongeveer met Februari overeen en gaat de lentemaand vooraf.

MIDDELNEDERLANDSCHE WOORDEN UIT OORKONDEN.

HAF.

Sloet's Oorkondenboek van Gelre en Zutphen bevat onder No. 337 eenen giftbrief van Keizer Frederik I, waarbij aan de Utrechtschen tolvrijheid te Tiel geschenken wordt. Daarin lezen we: «Traiectenses obtinuerunt se nulum apud Thile debere thelonium nisi de extranea regione et transmarinis partibus, quod vulgo *over wilde haf* navigando venirent.» Het stuk is van 1174, dus ouder dan 't oudste Middelnederlandsche gedicht of charter dat ons bewaard is, maar de vorm der taal was reeds geheel dezelfde, zooals reeds uit de medegedeelde woorden blijkt. Het is merkwaardig dat *haf*, Noordsch *haf*, Ags. *hæf*, Friesch *hef*, ten minste in de uitdrukking *over wilde haf* toen ter tijd in een zuiver Nederfrankische streek in alledaagsch gebruik was; immers er staat uitdrukkelijk «vulgo» bij. *Wilde*, ouder *wildi*, in gl. Argent. *wildi esel*; Ags. *wilde* (niet *vild*, zooals Grein opgeeft), Got. *viltheis* sluit het begrip van «vreemd, onherbergzaam» in zich. Het geslacht van *haf* was zonder twijfel onzijdig, gelijk in de Noordsche talen en 't Ags.

Dezelfde uitdrukking was ook in Hamburg bekend, want de Hamb. Chron. 204, aangehaald bij Lübben, Ndd. Wtb. 2, 172 heeft: «Se vurden de konynge to schepe aver dat wilde haf». Ook in de Oudfriesche wetten: *withir thet wilde hef*; Richthofen 43; *witha wilda heue* 18¹⁾). Vgl. ook No. 366 bij Sloet.

KNI.

In de Archieven van 't kapittel van St. Marie te Utrecht berust eene oorkonde van 1156 opgenomen in Sloet's werk als No. 304. Daaruit leeren we dat *kni* een term was ter aanduiding van krommingen in eene river; «a terra vero Wilhelmi et domo Walteri usque ad Hursteldreh[e]th et ad terminum Wisepe et contra flumen usque ad loca, ubi sunt curvature, quas *kni* vocant». Reeds in 1156 dus werd *knie* in 't Utrechtsche niet meer als tweeklank, als *ië*, maar als *i* uitgesproken, zooals wij thans nog doen. — De

¹⁾ Verwijs deelt mij mede dat in Groningen *haf* nog voortleeft in de uitdrukking „*t haf roast*”, d.i. de zee is onstuimig.

juiste beteekenis van het tweemaal in gemeld stuk voorkomende *vorlant* laat zich uit den samenhang niet naauwkeurig bepalen; ik vertrouw echter dat het wel in andere stukken zal teruggevonden worden¹). Voor ons onnoodig is de aanwijzing vervat in de woorden «*vallum, quod dij̄c vocant*». De Latijnsche vertaling van *dam*, zooals wij in No. 313 vinden, is «*obstruc-tio*» (Rheni).

DOUFHOLT.

Over 't algemeen zijn oorkonden onmisbaar bij 't onderzoek naar de verdeling en den toestand der tongvallen, maar ze moeten met de meeste behoedzaamheid gebruikt worden. Iemand die met den huidigen staat der tongvallen bekend is, zal reeds op 't eerste gezicht van een woord als *doufholt* vermoeden dat het nooit gangbaar geweest is in een zuiver Nederfrankischen tongval. De *ou* verraat eene toenadering tot het Nederrijnsch (Keulsch, Guliksch, enz.). Inderdaad zien wij uit No. 471 bij Sloet, dat *doufholt* in de tegenwoordige provincie Limburg, in de omstreken van Odilienberg te huis behoort. Men verstandt onder *doufholt*, dat in 't eigenlijk gezegd Mnl. natuurlijk *doofhout*, in 't Geldersch *doofholt* zou luiden, brandhout, sprokkelhout. Dit ziet men uit de woorden: «*ad usum ignis proprii collectionem lignorum, quae dicuntur doufholt*». In 't Middelhoogduitsch is *doupholz* (*toubholz*) volgens Benecke-Müller I, 707 «*abgestorbenes, trockenes holz.*» Of het geheele woord in 't eigenlijke Dietsch in gebruik was, is de vraag. Wat den vorm aangaat kan 't Limburgsche *doufholt* meervoud wezen, wegens 't voorafgaande «*lignum*»²).

¹⁾ Deze verwachting is niet beschaamd, zie Mndl. Wdb. op *vorelant*, 2), waar echter de bovenbedoelde plaatsen over 't hoofd zijn gezien. (Noot van 1923.)

²⁾ Het volgende stuk, over *sijetol*, is hier niet herdrukt. (Noot van 1923.)

De *d* als tand- en tongletter.

De klanken der *r* in 't Nederlandsch.

Taalkundige Bijdragen, I.

Haarlem, 1877.

DE *D* ALS TAND- EN TONGLETTER.

In onze taal heeft het letterteeken *d* twee wel te onderscheiden klanken. De eene, bijv. in *dorp*, wordt voortgebracht door de tong tegen de bovenste rij tanden aan te slaan; de andere, o. a. in *doen*, door de tong tegen 't verhemelte vlak boven de tanden te drukken. Den eersten klank zullen we de dentale, den laatsten de linguale *d* noemen.

Het onderscheid tusschen beide klanken zal men 't beste voelen, wanneer men eerst een woord met de tongletter, bijv. *dal*, uitspreekt, en aanstonds daarop een woord met dentale *d*, bijv. *dak*, laat volgen. Dan zal men ontwaren dat men, om het laatste uit te brengen, de tong moet verplaatsen, en wel van 't verhemelte af naar de achterzijde der bovenste tanden.

Het verschil in klank staat niet in verband met den aard des op *d* volgenden klinkers. Want in *dak* en *dal*, *dijken* en *dijken*, *duister* en *duiken*, enz. zijn de klinkers dezelfde, en toch heeft de *d* in *dak*, *dijken*, *duister* eene andere uitspraak dan die in *dal*, *dijken*, *duiken*. Wat kan dan wel de grond van 't verschil wezen?

Als wij de verwante talen raadplegen, komen wij alras tot de slotsom dat onze letter *d* twee in oorsprong verschillende klanken vertegenwoordigt. Waar wij de *d* als tandletter uitspreken, heeft het Angelsaksisch eene *th* of *dh*, terwijl aan onze linguale *d* eene Ags. *d* beantwoordt. In 't Engelsch is het, behoudens eenige weinige uitzonderingen, zoo gebleven als in 't Ags. In 't Nieuwhoogduitsch zullen we doorgaans eene *d* aantreffen op de plaats waar onze taal de dentale *d* heeft; daarentegen eene *t* (*th*), waar onze *d* tongletter is. Wat het Oudhoogduitsch aangaat, verschillen de klankstelsels der verschillende dialecten te veel onderling, dan dat ze in eene korte formule kunnen samengevat worden; daarom laat ik ze rusten, met de opmerking dat de vergelijking der Ohd. dialecten in bepaalde gevallen noodzakelijk is, wyl 't Nhd. wel eens aan inconsequenticie lijdt. Het Gotisch en Noorsch kunnen alleen voor de beginletter van een woord iets omtrent onze *d*'s bewijzen, want in 't midden en aan 't einde van een woord is de verhouding tusschen *th* en *d* in 't Gotisch, tusschen *dh* en *d* in 't Noorsch anders dan in 't Angelsaksisch, Hoogduitsch en Nederlandsch.

Om den lezer de moeite van 't zoeken naar voorbeelden te besparen, zal ik twee reeksen van woorden laten volgen, waarvan de eerste woorden bevat met de tandletter, de andere woorden met de linguaal.

dák	dag
dank	dal
deze, dit	diep
die, dat	dier
de deel	deelen
deern	dapper
ding	delven
deinzen	verdelgen
dor	dijk
dik	dol
dun	donker
dom ¹⁾	doen
dulden	doemen
duister	deur
dorp	dood
door	doopen
dief	duif
duizend	duivel
dwingen	dame
dweil	dam
daar	dwaas
dus	damp
doch	dog

Men vergelijke deze woorden, die slechts bij wijze van voorbeelden gekozen zijn, achtereenvolgens met de overeenkomstige in de verwante talen, en men zal het bovengezegde bevestigd vinden. Dus beantwoordt aan ons *dak* het Ags. *þæc*, Eng. *thatch*, Hgd. *dach*, maar aan ons *dag* Ags. *dæg*, Eng. *day*, Hgd. *tag*. Ndl. *dief* = Got. *thiubs*, Ags. *theóf*, On. *thjófr*, Eng. *thief*, Hgd. *dieb*, maar *duif* = Got. *dúbo*, Eng. *dove*, Hgd. *taube*.

Onder de aangehaalde woorden is er geen enkel, waarbij 't Ags., Engelsch en Nederlandsch het oneens zijn, doch het Nhd. vertoont ettelijke afwijkingen. Een woord als *dame*, dat ik met opzet gekozen heb om de aandacht op soortgelijke te vestigen, komt eigenlijk niet in aanmerking; want het is natuurlijk eerst in betrekkelijk jongen tijd uit het Fransch overgenomen. De *d* is dus hier in 't Hgd. licht verklaarbaar, ofschoon 't Engelsch en Nederlandsch de linguale *d* hebben, waaraan in echt Germaansche woorden in 't Hgd. een *t* beantwoordt. Waarom het Hgd. nu *tanzen* heeft, schijnbaar in overeenstemming met het Eng. *dance*, Ndl. *dansen*, zou ik niet

¹⁾ De vermelding van *dom* in deze kolom is waarschijnlijk een vergissing, tenzij het een drukfout is voor *doorn* of een ander woord. (*Noot van 1923.*)

weten te zeggen. Daar ook dit woord ontleend is, beteekent de overeenstemming niets. Voorts schrijft het Hgd. *damm*, waar het volgens analogie *tamm* moest hebben; doch ook dit woord zal wel ontleend zijn, hetzij aan 't Nederduitsch of meer bepaald aan 't Nederlandsch. Wanneer wij alle Nhd. woorden die ontleend zijn of onder verdenking van vreemdelingschap liggen ter zijde laten, blijven er nog enige over, die hoewel echt Hoogduitsch, met den regel niet overeenkomen. Zulke woorden zijn *dunkel*, *dampf* eenerzijds en *tausend* anderzijds. In *donker* en *damp* spreken wij de *d* als linguaal uit; wij moesten dus verwachten in 't Hgd. eene *t* te zien. Nu dat niet het geval is, blijft over te onderzoeken, wie van beide, Ndl. of Hgd. afgeweken is. Het antwoord is spoedig te geven; daar 't Oudsaksisch *dun-kar*, en 't Oudnoorsch *dampi* hebben, zoo blijkt dat onze taal getrouw is gebleven aan den regel, en dat het Hgd., ten minste in de spelling, er van is afgeweken. Evenzoo behoorde men in 't Hgd. niet *tausend*, maar *dau-send* te zeggen, want onze *d* in *duizend* is de tandletter, in overeenstemming met het Gotische *thûsundi*, enz.

Zijn de afwijkingen in 't Nhd. slechts toevallige uitzonderingen, tusschen welke geen onderling verband te ontdekken is, in onze taal heeft eene storing in de ontwikkeling der linguaal plaats gehad. Volgens mijne eigene uitspraak namelijk is elke betrekkelijk oorspronkelijke, d. i. Gotische, Angelsaksische *d*, zoo ze gevolgd is van eene *r*, overgegaan in de rij der dentalen. Met andere woorden, vóór de *r* wordt elke *d* thans als tandletter uitgesproken; dus niet enkel bijv. in *dringen*, *dreigen*, *druk*, maar ook in *dringen*, *dragen*, *bedriegen*, *droomen*, niettegenstaande 't OHgd. hier 't onderscheid in acht neemt, dus *dringen*, maar *trinken*, zegt, enzoovoorts. De vraag is, of mijne uitspraak de algemeene of meest gewone is, eene vraag die ik thans niet kan beantwoorden uit gebrek aan de noodige gegevens.

Aangaande de uitspraak der twee *d*-klanken in 't midden eens woords tusschen twee klinkers geldt de algemeene regel. Dus is de *d* dentaal in *baden*; te recht, zoals blijkt uit het Engelsche *bathe*, Hgd. *baden*. Evenzoo in *lijden*, Ags. *lîdhan*, Hgd. *leiden*, maar linguaal in *leiden*, Ags. *lædan*, Eng. *to lead*, Hgd. *leiten*, en in 't verleden deelwoord van *lijden*, namelijk *geleden*, Ags. *geliden*, Hgd. *gelitten*. Tegen den regel is de dentaal, althans naar mijne uitspraak, van *vader* en *moeder*; hier is ook 't Engelsch afgeweken, terwijl 't Hgd. het onderscheid tusschen *fader* en *môder* eenerzijds, en *brôdher* anderzijds gehandhaafd heeft, en dus regelmatig zegt *vater* en *mutter*, maar *bruder*.

Als sluitklank gaat in onze taal de *d*, gelijk men weet, in eenen *t*-klank over, al wordt zulks in de meeste gevallen in 't schrift niet uitgedrukt. Ook bij dezen overgang verloochenen de beide *d*'s hun karakter niet; de tandletter blijft wat ze was, wordt slechts verscherpt, en de tongletter insgelijks.

Bijv. de sluitklank van *mond* is eene dentale *t*, ondanks de spelling, terwijl de *d* van 't meervoud *monden* eene dentale *d* is. Omgekeerd is de eindklank van *hond* eene linguale *t*, evenals de *d* van *honden* eene linguale *d*.

Vergelijken wij de Nederlandsche woordstammen op *d* met die in de verwante talen, dan ontdekken we onmiskenbaar in 't groot wel overeenkomst, maar in bijzonderheden ook menige, aan elke taal eigenaardige, afwijkingen. Soms gaat onze taal met het Angelsaksisch meê, soms staat zij aan den kant van 't Nieuw Hoogduitsch. Dentaal is onze *d* (uitgesproken *t*) in *mond*, *kond*, *de dood*, *kind*, *rand*, *rond*, *stond*; daarmede strookt het Ags. in *mûdh*, *cûdh*, *deâdh*, *stôdh* (naast *stôd*); 't Engelsch in *mouth*, *uncouth*, *death*; Nhd. in *mund*, *kund*, *der tod*, *kind*, *rand*, *rund*, *stand*. Daar ons *rand* in 't Ags. *rand*, ons *stonden*, *stôdun* luidt; ons *rond* in 't Engelsch *round*, ons *stond*, *stood*; zoo volgt dat van de opgegeven woorden slechts eenige in al de vergeleken talen overeenstemmen, en dat, bij verschil, onze taal nader bij 't Hgd. staat. In 't Ags. en Engelsch zien wij de gevolgen van een soortgelijke storing als in onze taal door den invloed eener voorafgaande *r* heeft plaats gehad, doch in andere richting. De *n* heeft in deze twee talen elke *dh* die onmiddellijk op haar volgde in *d* doen overgaan¹⁾, zoodat de oude *dh* (*th*) alleen daar gered werd waar de *n* vóór haar uitviel, — natuurlijk met verlenging des voorgaenden klinkers. Derhalve is de aspiraat gespaard gebleven in *mûdh*, *mouth* = Got. *munths*, *cûdh*, *uncouth* = Got. *kunths*; maar Got. *finthan* moest volgens de eigenaardige Ags. klankwet of *fîdhan* worden ðf in *findan* overgaan. Het laatste is gebeurd, doch het Oudsaksisch kent ook *fîthan* (in M). Het Got. *dauthus* wordt in 't Ags. en Engelsch natuurlijk *deâdh*, *death*, want hier was geen storende invloed in 't spel.

Hand aan hand gaan Ags. Eng. Ndl. en Hgd. in de behandeling der linguale *d* in de volgende voorbeelden: *bloed*, *moed*, *goed*, *hij is dood*, *lood*, *daad*, *raad*; Ags. *blôd*, *môd*, *gôd*, *deâd*, *leâd*, *dæd*, *rêd*; Hgd. *blut*, *muth*, *gut*, *todt*, *loth*, *that*, *rath*. Overeenkomst tusschen Ags. en Ndl., in afwijking van 't Nhd., bestaat er bij *hand*, *hond*, *binden*, *bond*, *gebonden*, *band*, *land*; Ags. *hond*, *hund*, *bindan*, *band* of *bond*, *gebunden*, *land*, tegenover Hgd. *hand*, *hund*, *binden*, *band*, *gebunden*, *land*, die een ouder *dh* veronderstellen of toevallige uitzonderingen zijn.

Behalve de *n* heeft in 't Ags. en Engelsch ook de *l* op de uitspraak der volgende *dh* invloed uitgeoefend, zoodat elke *ldh* heeft plaats gemaakt voor *ld*. In 't Hoogduitsch en in onze taal is dat niet het geval, hoewel 't aantal woorden die een ouder *lh* (*ldh*) veronderstellen ook al zeer gering is. Toch zijn er enkele; zoo is de *d* van *wild* een dentaal, en daarmede strookt het Hgd. *wild*, Got. *wiltheis*, in tegenstelling tot Ags. *wilde*, Eng. *wild*. De tong-

¹⁾ De *d* is in 't Engelsch steeds linguaal.

letter vinden we in *houd(en)*, *hield*, *geld(en)*, *geweld*; en dus, naar den regel, in 't Hgd. *halt(en)*, *hielt*, *gelt(en)*, *gewalt*. Het substantief *geld* heeft de den-taal bij ons, en zoo 't Hgd. *geld*. Zonderling is het, dat ons *goud* op eene tongletter uitgaat in strijd met het Hgd. *gold*, terwijl de *d* in *gulden* dentaal is in overeenstemming met Hgd. *gülden*. Ook hier moet ik uitdrukkelijk verklaren dat ik met mijne eigene uitspraak te rade ga, zonder te willen beslissen of zij de gewone is.

Tot nog toe is er alleen sprake geweest van de *d* als sluitletter van een stam. In onze spelling wordt dan het letterteeken onveranderd gelaten, niettegenstaande de klank verandert. Maar in buigingsuitgangen bewandelt onze spelling eenen anderen weg, zoodat bijv. in *hij wint* van *winnen* de sluitklank met *t* wordt uitgedrukt, ofschoon hij volmaakt dezelfde is als in *mond*. Daarentegen behouden wij de *d* als letter in *gehoord*, *gerekend*, enz. hoewel èn in deze deelwoorden èn in den 3^{den} ps. enk. de sluitklank eene tenuis is. Of dit onderscheid in onze spelling toe te schrijven is aan de neiging om twee verschillende klanken ook in schrift te onderscheiden — al is het middel ook slecht gekozen — is nooit onderzocht, en dus onbekend. Zeker is het dat de *t*-klank van *gehoord*, *gerekend*, e. dgl. een andere is dan die van *hij hoort*, *rekent*, enz., want de eerste is linguaal, de laatste dentaal. Vandaar dat de uitgang *t* (d. i. verscherpte linguale *d* plaatsvervangster van *dh* of *th*) beantwoordt aan 't Ags. *th* of *dh*, Got. *th*, zoowel in den 3^{den} pers. enk. als in den 2^{den} pers. mv. Dentaal is derhalve de sluitletter in *hij ziet*, *gij ziet*, *heft*, *loopt*, *doet*, *naamt*; *je (ge) kondt*, enz.

Wanneer er vóór zulk eene uit *dh* of *th* ontstane *t* eene linguale *d* staat, dan wordt deze geassimileerd en gaat in eene dentaal over; dus *hij bloedt*, *gij hadt* wordt *bloett*, *hatt*, of wil men: *bloet*, *hat*.

Het Nhd. is ten opzichte van den uitgang *t* in *sieht*, *seht*, *hattet*, enz. van den regel afgeweken, in tegenstelling tot het Ndl. en Ags. In de linguale *d* van 't verleden deelwoord stemmen wederom alle drie talen overeen.

Eene eigenaardigheid van het Nederlandsch is het, dat in één bijzonder geval de twee soorten van *d*'s benevens de bijbehorende *t*'s gelijkelijk in eene andere klasse van klanken overgaan, te weten vóór de verkleinuitgangen *je* en *tje*. Door invloed van de palatale *j* gaan de verbindingen *dje*, *tje* en *dtje* over in eenen samengestelden palatalen klank, waarin de bestanddeelen *t* en *j* nog wel eenigszins te horen zijn, maar toch zoo naauw verbonden dat ze als het ware inéengesmolten zijn; de klank van *tje* in *katje*; van *dj* (= *tj*) in *mandje*; is niet ver af van de Engelsche *ch*; alleen het sissende geluid ontbreekt er aan. Kortom *dj*, *tj* is noch dentaal, noch linguaal, maar een geheel palatale klank.

Hierboven heb ik al te kennen gegeven dat het mij niet zou bevreemden

wanneer de uitspraak der *d's* in sommige gevallen zou blijken niet onveranderlijk dezelfde te wezen. Het zou daarom van belang zijn dat ook andere in hun kring een onderzoek instelden naar de uitspraak, inzonderheid van die woorden, waarbij 't Ags., Hoogduitsch en Nederlandsch verschillen.

De deskundigen weten, ook zonder dat ik hen er aan herinner, dat men in verreweg de meeste gevallen een Ndl. woord in den ouderen vorm kan herstellen met behulp der verwante talen; immers de meeste woorden vindt men in een of meer verwante oude dialecten terug. Doch er zijn toch ook andere in onze taal, waarvan het op den eersten blik alles behalve zeker is waarmede ze te vergelijken zijn. Daarom is het van belang dat men het onderscheid in de uitspraak der klanken nauwkeurig waarneemt.

DE KLANKEN DER *R* IN 'T NEDERLANDSCH.

Door 't letterteeken *r* worden in onze taal drie verschillende klanken voorgesteld. Den eenen hoort men bijv. in *raad*, *rust*, *hart*, *waar*, den anderen bijv. in *hard*, den derden in *ring*, *toerusting*, *aar* (van 't koorn). Ik zal trachten die drie klanken zóó te beschrijven dat ieder Nederlander ze kan herkennen. Of andere, voor zoo verre zij in hun eigen taal die klanken niet bezitten, de beschrijving voldoende zullen vinden, durf ik naauwelijks hopen.

Om den klank der *r* in *raad*, *hart*, enz. voort te brengen, laten wij de tong, wier uiteinde het verhemelte vlak boven de bovenste tandenrij raakt, vrij sterk trillen. Om de tweede *r*, bijv. in *hard*, uit te spreken, plaatsen wij de tong iets hooger, en wel dáár, waar de linguale *d* en *t* gevormd wordt. Men zal 't onderscheid tusschen *r¹* en *r²* — zoo zal ik ze voortaan aanduiden — 't beste bespeuren wanneer men den rollenden klank overdrijft en iets langer aanhoudt dan gewoonlijk, derhalve beproeft forscht uit te spreken: *harrrt*, of *grrroot*, en *harrrd*.

Tusschen *r¹* en *r²* is er betrekkelijk weinig verschil. Er is dan ook geen twijfel aan of ze zijn etymologisch één. De tweeder *r* heeft haren tegenwoordigen klank blijkbaar slechts te danken aan den invloed der onmiddellijk volgende linguale letter, en komt dan ook nooit aan 't begin of einde van een woord voor.

Van geheel anderen aard is de *r* in *ring*, (koorn) *aar*, e. dgl. Om deze voort te brengen heeft men de tong veel hooger tegen 't verhemelte te plaatsen. Dat is evenwel niet het meest karakteristieke er van; 't eigenaardige is dat men de tong zachtkens van boven naar beneden langs 't verhemelte laat glijden, en dan trillen. De klank is nooit zoo ratelend als die van *r¹*. In tegenoverstelling van *r¹* en *r²* zal ik deze glijdende *r* uitdrukken door de hoofdletter R.

Met uitzondering van *aar*, *aren* ken ik geen enkel voorbeeld waarin de R eene lettergreep sluit of in 't midden van een woord voorkomt. Als beginletter is zij alles behalve zeldzaam. Men hoort haar in *ring*, *rug*, *ros* (paard), *rouw*, *raaf*, *rund*, *rif* (lijf), *roef* (van eene schuit), *roepen*, *roem*, (*toe*)*rusten*, *wapenrusting*, *rijm* = *rijp*, *reppen*, *rap*, *roeren*, *rad* (vlug), *rein*, *raspen*, (*wilgen*)*rijs*.

Verreweg de meest gewone *r*-klank in onze taal is *r*¹, zoowel aan 't begin als aan 't einde, in 't midden tusschen klinkers en achter of vóór medeklinkers. Voorbeelden zijn: *raad*, *recht*, *rust* (Lat. *quies*); *groot*, *Griek*, *gris*, *grijpen*; *waren*, *hooren*, *sturen*, *eieren*, *vuren*; *hart*, *staart*, *wortel*; *muur*, *daar*, *deur*, *Moor*.

Meer weifelend is de uitspraak van *r*², behalve vóór eene linguale *d* of *t*, als wanneer ze steeds den hierboven beschreven klank heeft. Naar mijn eigene uitspraak is dezelfde letter te hooren vóór de *s* in *worst*, *forsch*, *marsch*. Ik vermoed dat er te dezen opzichte zelfs in de Frankische gewesten van ons land geen volstrekte eenstemmigheid heerscht. Opmerkelijk is het dat in de Saksische streken *r*² naauwelijks hoorbaar is en zich daar door veel scherper van *r*¹ onderscheidt dan elders. Terwijl in de Graafschap Zutphen de *r*¹ van *hart*, *groot*, *heuren* (d. i. *hooren*), *peerd* even rollend en sterk klinkt als in de Hollandsche uitspraak, is de *r*² van *hard*, *Gart* (Gerrit), *worst*, *marsch* zóó flauw als de Engelsche *r* bijv. in *letter*, *better*. De meeste Engelsche phonologen, die in fijnheid van waarneming alle andere m. i. overtreffen, stellen als regel dat der *r* in *letter* geheel stom is. Doch dat betwist ik, hoezeer met eenigen schroom; ik meen bepaaldelijk achter den doffen *e*-klank van *ter* iets van eene Arabische Ain te hooren, en zeer zeker spreekt geen enkel Engelschman *letter* zóó uit als een Hollander *lette* doet.

Het schijnt dat onze *r*'s voor veel mensen zeer moeilijk uit te spreken zijn. De meeste kinderen leeren ze eerst laat zuiver uitbrengen; niet weinigen in den lande brengen het nooit zoover, en het is bekend dat er zelfs geheele steden in ons rijk zijn, waarvan de inwoners zoogezegd «brouwen.» De Duitschers en Engelschen spreken de *r* nooit zoo rollend uit als wij; doch de Italianen hebben onze *r*¹.

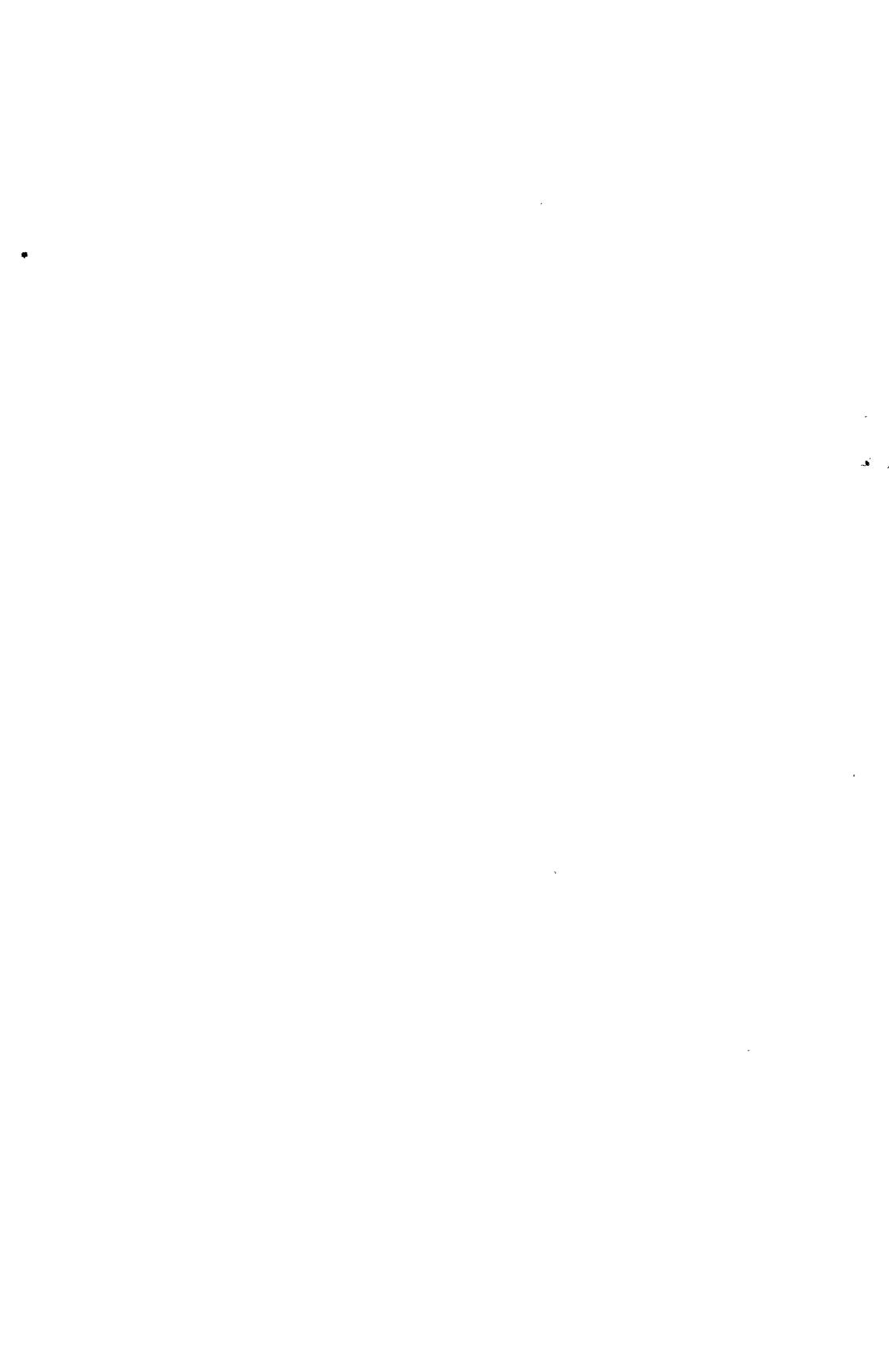
Er is reeds opgemerkt dat het verschil tusschen *r*¹ en *r*² geen etymologischen grond heeft. Daarentegen is de R van anderen oorsprong. Want vergelijkt men de woorden waarin de R gehoord wordt met de overeenkomstige in de oude Germaansche talen, dan bespeurt men dat onze R uit *hr* ontstaan is. Dus *ring* voor *hring*; zoo verder *hros*, *hrug*, *hrouw*, *hraaf* (*hrafn*); *ahr* (Ohd. *ahir*, Got. *ahs*); enz.

Angelsaksische kleinigheden.

Een paar bedorven plaatsen.

Taalkundige Bijdragen, I.

Haarlem, 1877.

OFERHIGIAN.

In Beowulf 2762, vgg. staat:

Thær wæs helm monig,
eald and ômig, earmbeága fela
searwum gesæled: sinc eádhe mæg,
gold on grunde, gumcynnes gehwone
oferhigian, hýde se the wylle. ¹⁾

Hiervan geeft Grein de volgende vertaling:

Mancher Kampfhelm war da
alt und rostig, der Armringe viele
sinnreich gebunden. Der Schatz mag leicht,
das Gold am Grunde, einen jeden des Menschenvolks
hoch übertreffen, hüte wer da wolle!

Het zal wel geoorloofd wezen te veronderstellen dat de woorden «der Schatz mag leicht einen jeden des Menschenvolks hoch übertreffen» voor andere al even onverstaanbaar zullen wezen als voor mij. Het schijnt dat Grein bij de samenstelling van zijn zoo nuttig glossaar *oferhigian* met korte *i* schrijvende, toch daaraan eene beteekenis heeft toegekend welke hij tijdens de bewerking zijner tekstuitleg op een verondersteld *oferhigian* met lange *i* toepasselijk achtte. Het zou onbillijk zijn, te verwijgen dat Grein met behoedzaamheid de vertolking in 't Glossaar opgegeven van een vraagteeken vergezeld doet gaan.

Het woord is inderdaad een *crux*, en ik vlei mij niet een gansch bevredigende verklaring te kunnen geven. Doch het komt mij toch voor dat de bedoeling uit den samenhang te raden is. Het zij men de gissing waagt dat *oferhigian* (sic) op de wijze van Ndl. *verheugen*, Mhd. *erhügen* factitieve kracht heeft en als wkw. der 1ste zw. conjugatie te scheiden is van Ags. *oferhyrgan* tot de 2de klasse der zw. conj. behoorende; öf wel met Bugge ²⁾ aanneemt dat *oferhigian* met Got. *ufarhauhjan* identisch is, waarvan *ufarhauhids, tvwpwθeis*; in geen geval, meen ik, mag het van *oferhige* (resp. *oferhîge*), elatio, gescheiden worden. Wij zijn dus wel gerechtigd om 't werkwoord te vertalen met «elatum reddere.»

Eádhe mæg is geheel en al ons «mag licht» of «mag zachtst.» met an-

¹⁾ Bugge in Tidskr. f. Philol. og Paedag. VIII, 298 wil lezen: *gumena cynnes gehwone*.

²⁾ Tidskr. f. Philol. og Paedag. VIII, 59.

dere woorden: geen wonder. De bedoeling van den dichter is, dunkt mij, dat er zooveel en zoo kostbare schatten opgehoopt waren, dat ze wel in staat zouden zijn om den gelukkigen bezitter, wie het ook zij, met een gevoel van trotsche blijdschap te vervullen. Anders gezegd: op zulk een schat zou ieder hoovaardig zijn. In gewoon Nederlandsch proza vertaald luiden de woorden: «men behoeft er zich niet over te verwonderen, als zoo'n schat, al dat goud op den grond verspreid, ieder menschenkind, laat bezitter wezen wie wil, met trots vervult.»

FORLEGISSE.

Uit het bestaan van mannelijke woorden op *ster* maakt Grimm D. G. II, 134 de gevolg trekking dat er in 't Ags. ook wel dergelijke masculina moeten geweest zijn. Dat vermoeden staat dichter bij de waarheid dan hetgeen de vader der historische taalstudie later (D. G. III, 339) aangaande den Ags. uitgang (*e*)*stre*, Nnl. *ster* vermeldt. Had Grimm het gebruik van *ster* in 't Friesch gekend, dan zoude het zijnen scherpen blik niet ontgaan zijn dat er in *ster* op zich zelf al evenmin iets eigenaardig vrouwelijks schuilt als in 't Lat. *stris* en *ster*, bijv. in *terrestris*, *equester*.

Evenals in 't Latijn zullen in 't oudste Germaansch de afleidingen op *stri(s)* stammen op *i* geweest zijn, zoodat mannelijk en vrouwelijk uiterlijk niet te onderscheiden waren¹⁾. Naast den *i*-stam moet er van dezelfde soort woorden een *an*-stam bestaan hebben, zooals we later zien zullen. Al verschilden de masculina op *an* in de verbuiging genoeg van de vrouwelijke, het nam niet weg dat men door toevoeging van een bepaald motie-suffix het vrouwelijke nog beter kon doen uitkomen. Dat motie-suffix luidde in 't Mnl. *igge*, of liever *gge* (vermoedelijk voor *je* of *i-je*); want de *i* behoort bij den stam van 't grondwoord, d. i. in dat geval, 't mannelijke. Zoo komt van *maker* (*makari*)²⁾ *makerigge*, en van een mannelijk *scepster* = *scepper* een vr. *scepsterigge*. De nieuwe taal heeft slechts overgehouden *dievegge* en *klappei*, in welk laatste de *i* uit *ië*, *i-ja* moet ontstaan zijn. Tot welke stam de Nnl. vrouwelijke woorden op *ster* te brengen zijn, laat zich niet meer uitmaken. Het eenvoudigste is, ze te houden voor overblijfselen der overoude *i*-stammen, welke geen bijzonder motie-suffix meer behoefden, nadat eenmaal de mannelijke woorden op *ster* in 't Nederl. in onbruik geraakt waren. Bij *dievegge* daarentegen bleef de motie onmisbaar, dewijl *dief* niet uit de taal verdwenen was.

¹⁾ Voor de beteekenis van *stre* verwijss ik naar Taalbode V, 38 [hier niet herdrukt].

²⁾ Men moet ook bij de woorden op Gotisch *arei(s)*, evenals bij de adj ectieven, aannemen dat de *ia-* en *i*-stammen èn in de verbuiging èn bij afleidingen vermengd zijn geraakt.

Het is bekend dat het Engelsch ettelijke mannelijke woorden op *ster* bewaard heeft, zooals *gamester*, *huckster*, *seamster*, *trickster*, *webster*, *youngster*. De eigennaam Baxter zal hier ook wel bij behoren. Immers 't Ags. woord voor bakker is *bæcistre*; zie Aelfrics Genesis (uitg. Grein) XL. Voor de verbuiging levert het aangehaalde kapittel deze vormen: nom. sg. *bæcistre*; gen. pl. *bæcistra*; acc. pl. *bæcestran*. Uit de *i* in den nom. sg. en gen. pl. maak ik op, dat deze ontstaan zijn uit *bæcistri* en *bæcistria*, zoodat we hier eenen *i*-stam voor ons zien. Daarentegen heeft *bæcestran* eene *e*, en is deze naamval te brengen onder de *an*-stammen. Wij treffen dus ook hier een geval aan van synonymie der suffixen *i* en *an*¹).

Heeft Grimm aan den eenen kant ten onrechte aan *stre* een uitsluitend vrouwelijk karakter toegekend, aan den anderen heeft hij een echt vrouwelijk suffix van 't Ags. over 't hoofd gezien, namelijk *isse* of *iss*, ook wel *esse* of *ess*. Nochtans kende hij *hegtis*, *hægtesse*, *hægesse*, want hij gewaagt er van D. G. II, 274. De twee eerste zijn op-ent-op het Mnl. *hagetisse* der Bernsche Glossen (Schmeller, Gloss. Heliand 49), terwijl *hægesse* aan ons *heks* beantwoordt²). Hiermee te vergelijken zijn *cyfesse* [*I. cyfes*], Ndl. *keefs*, en *forlegisse* of *forlegiss* «overspeelster, hoereerster.» Dit laatste heb ik eenige malen aangetroffen in Alfreds vertaling der Pastoraal (uitg. Sweet). Vooreerst bl. 352: «Be dhæm wæs eac dhætte Fines forseah his neahgebura friondscipe, dha he ofslog his agenne geferan, dha he hiene forlæg widh dha Midianiten, and dha forlegisse mid he ofslog;» d. i. «Daarom was het ook dat Phineas de vriendschap zijner buren niet ontzag, toen hij zijn eigen makker versloeg omdat hij gehoereerd had met de Midianitin, en de hoereerster versloeg hij tevens.»

Hier leeren we dus den accusatief *forlegisse* kennen; de genitief luidt evenzoo, bl. 403: «Dhu hæfst forlegisse andwlitan, fordhæm dhe no ne sceamadh,» d. i. «Gij hebt het voorkomen van eene boeleerster, daar gij geen schaamtegevoel bezit.» De datief komt voor bl. 411, waar van Maria Magdalena gesproken wordt, «be Marian dhære forlegisse.»

De nominatief zou, volgens Bosworth i. v., *forlegis* luiden. In hoeverre dat juist is, weet ik niet³). Ik houd het voor een vr. *ia*-stam, gedeeltelijk overgaande in de verbuiging der vr. *iā*-stammen. De oudste Germaansche vorm zou dienovereenkomstig *-gisia* wezen, waaruit zich in 't Ag. *-gissu* of *-giso*, eindelijk *-giss* ontwikkeld kan hebben. Het mannelijk woord waar-

¹) Vgl. 't opstel over *an* en *i* in Aflev. I dezer Bijdragen [Taalk. Bijdr. I, 99 e. vv., hier niet herdrukt].

²) Dat *heks* in de hoofdzaak = Skr. *gäkin* is, vindt men in Taalbode V, 2 [hier dl. XI, blz. 298]; *hagetisse* is het bepaalde deterioratief er van. [*Hægesse* is een verkeerde lezing.]

³) De nom. sing. *forliges*, voor *forlegis*, komt voor in eenglosse, zie Wright-Wüleker, *A. S. and Old English Vocabularies* (Londen, 1884), 499, 11. (*Noot van 1923.*)

uit het gemoveerd is, zal wel *forlega* geweest zijn, gevormd als bijv. *manslaga*, e. dgl. Vermits evenwel naast *ligan* in 't Gotisch, *ligian* in andere Germaansche talen voorkomt, is het geenszins onwaarschijnlijk te achten dat er een *forligia* bestaan heeft; vgl. Got. *fauragagga* en *fauragaggja* en Ags. *ângenga* en *ângengea*. Daar de *e* van de wortellettergreep geen klankwijziging toont, dient men voor 't Ags. *forlega* als grondwoord van *forlegisse* aan te nemen. Dit veronderstelde *forlega* komt, schijnt het, niet meer voor, wordt ten minste in de woordenboeken niet opgegeven; het is vervangen door *forliger*. Vgl. Ohd. *farligan*, *furligan*, *moechari*; *forlegani*, *stuprum*; enz. (Graff, Spr. 2, 88); Os. *farlegarnessi*, *fir-* en *forlegarnisse*, overspel.

Waarschijnlijk van denzelfden oorsprong als dit Ags. *iss(e)*, Mnl. *isse* (in *hagetisse*) is 't Nederduitsche *sa*, *se* in *beckersa*, *springerse*, e. dgl. (D. G. III, 340; vgl. II, 328). Grimm vergelijkt met *se* 't Nederlandsche *esse*, en leidt beide af uit het Romaansch, gelijk trouwens algemeen gedaan wordt. Tegen dat gevoelen moet ik aanvoeren, vooreerst, dat uit een Romaansch *esse* nooit met verspringing van klemtoon in 't Nederduitsch¹⁾ *se* komen kon. Een van beide dus: of 't Nederl. *esse* is aan 't Romaansch ontleend — en dan kunnen *se* en *esse* niet hetzelfde zijn; of *esse* is wel identisch met *se* — en dan kan het niet uit eene Romaansche taal overgenomen zijn.

Ten andere moet ik doen opmerken dat het accent van *esse* in onze taal, in 't gegeven geval, hoegenaamd niet 't uitheemsche karakter bewijst, aangezien de uitgang *in*, die wel niemand uit het Romaansch geimporteerd zal achten, óók den klemtoon tot zich trekt. Zelfs *dievegge* wordt door sommige in den lande als paroxytonon, door andere als proparoxytonon uitgesproken. Een zijdelingsch bewijs er voor, dat reeds vóór eeuwen hier te lande de klemtoon nu eens op *é*s, dan weer op de stamlettergreep viel, evenals nu nog bij *dievegge*, vind ik in de uitspraak van *hagedis*. Hoewel dit woord etymologisch niets met *hagetisse* gemeen heeft, kon de klemtoon van 't laatste op de uitspraak van 't eerste invloed uitoefenen, aangezien men eenig verband zag tusschen 't spookachtige dier en de heksen. Anders blijft het accent van *hagedis* een volkomen raadsel.

Ten derde kan ik tusschen de vorming van 't Fransche *pêcheresse* en die van 't Lat. *piscatrix* niet de gelijkheid ontwaren, die Grimm er in meende te ontdekken. In tegendeel, ik vind de twee zoo ongelijksoortig mogelijk. *Pêcheresse* komt overeen, niet met een Lat. *piscatrix*, maar met een *piscatorissa*, eene formatie die door en door onlatijnsch, daarentegen geheel en al Germaansch is. De uitgang *issa* is gemeengoed geweest van de meeste Arische volken; 't Grieksch heeft *ισσα*, Latijn *issa*, Russisch *icha*, bijv. *kupec*, koopman; *kupčicha*, koopmansvrouw; *tkačicha*, weefster; Ags. *isse*,

¹⁾ Van 't Engelsch spreek ik niet.

esse, Mnl. *isse*, *se*; eindelijk Skr. *ishî* (voor *isia*) in *máhishî*, jonkvrouw, voorname dame; koningin; en vooral «the Queen, Ags. *cwêñ*»¹⁾.

Als we de feiten in hun onderling verband beschouwen, dan geloof ik dat we tot deze slotsom moeten komen: de uitgang *isse*, *esse* is echt Germaansch en verschilt in niets van *se* dan in 't accent, evenals Ndl. *godin*, Zweedsch *gudinna* zich onderscheidt van 't Hgd. *göttin*, Ags. *gydenn* met klemtoon op de stamlettergreep. De groote uitbreiding van *essa*, *esse* in de Romaansche talen is te wijten aan Germaanschen invloed, hoezeer het vorhanden zijn van enkele echt Latijnsche woorden op *issa* de verbreiding van 't Germaansche suffix in de hand gewerkt heeft. Omgekeerd kan de invloed van 't Fransch gestrekt hebben om de woorden op *esse* in onze taal voor den ondergang te bewaren, zoodat ze niet geheel en al door die op *ster* en *in* verdrongen zijn geworden.

OF SITTAN, OF THRYCCAN.

Abhi en *ambhi* zijn twee vormen van één en hetzelfde bijwoord en voegwoord, die reeds in de Arische grondtaal met gelijk recht naast elkaar bestaan moeten hebben. Het eerste is over als *abhi* en *abhî* in 't Skr.; als *ob* (uit *obi*, blijkens *obi-ter*) in 't Latijn; *ob* in 't Slawisch; *of* in 't Oudnoorsch, *ob*²⁾ in 't Hoogduitsch. Uit *ambhi* daarentegen is 't Noorsche *um*, Ohd. *umbi*, ons *om* gesproten; uit het Indisch is het verdwenen, en ook in 't Latijn is *amb*, bijv. in *ambire*, zeldzaam geworden. In onze taal is integendeel *of* = *abhi* geheel en al door *om* = *ambhi* verdrongen, hoewel het in een anderen vorm, namelijk *be*, overgebleven is.

Ons *be*, Gotisch *bi*, enz. kon licht uit *abhî* ontstaan, nademaal 't accent op *i* viel. Een ander gevolg van den klemtoon was, dat de *i* gerekt werd, zoodat in 't Skr. in bepaalde gevallen *abhî* optreedt. Het is vermoedelijk insgelijks aan rekking toe te schrijven dat er naast *bi*, Ndl. *þe*, ook *bij*, Ags. *big*, enz. voorkomt. Op gelijke wijze als *bi* uit *abhî*, schijnen in 't Skr. van *dhi* en *ðpi* de bijvormen *dhi* en *þpi* in samenstelling ontstaan te wezen, want al zijn, voor zoover we weten, in 't Skr. deze twee partikels steeds oxytona, niets verhindert ons te veronderstellen dat de uitspraak niet overal of altijd dezelfde geweest is; immers 't Grieksche *èπi* verschilt in accent van 't identische Skr. *ðpi*.

In 't Ags. evenals in onze taal heeft de vollere vorm *ambhi* de overhand

¹⁾ In oorsprong is *máhishî* hetzelfde als Got. *mawi*, On. *mey*, al heeft de grondbetekenis van „groeien, groot worden” in 't eene woord eene gansch andere richting genomen dan in 't andere. Dubbel merkwaardig is het daarom dat Skr. *máhishî* ook „deern” in slechten zin, dus hoer betekent. Bepaald „jonkvrouw” is *máhishî* in *Bgveda*, V, 87, 3.

²⁾ Natuurlijk in den zin van ons *om*, niet in dien van Eng. *if*.

gehouden, daargelaten de vormen *be*, *bi*, *big*. Dus beantwoordt *ymb* aan Ohd. *umbi*, terwijl *emb* zich rechtstreeks uit *ambhi* ontwikkeld heeft, zonder dat de *a* vooraf in *u* overgegaan was. Zoo is het ook gesteld met *and*, Mnl. *ende*, ons *en*, naast Hgd. *und*. Slechts in enkele woorden is in 't Ags. *of* niet ons *af*, Skr. *apa*, maar ontstaan uit *abhi*. In verreweg de meeste gevallen is Ags. en Eng. *of* = *apa*, Got. *af*, maar in eenige weinige woorden beantwoordt het aan *abhi*, Noorsch *of*, Hgd. *ob*, Lat. *ob*. Bepaaldelijk = *abhi* is 't Ags. *of* in *ofsittan*, *obsidere*; *ofthryccan*, *opprimere*; *ofbeatan*, *occidere*; en stellig nog wel in een paar andere samenstellingen.

In 't Oudsaksisch heb ik *of* = *abhi* slechts tweemaal aangetroffen, en wel vooreerst in *ofsittian*. In den Heliand [vs. 1304, vgg.] (Schmeller 39) lezen we:

quad that ȏc sâlige wârin
mâdmundie man; thie môtun thie mârion erde
ofsittien that selbe ríki.

D. i. «hij zeide dat ook de zachtzinnigen zalig zouden wezen; die zullen 't wijde aardrijk bezitten¹⁾.»

Het tweede woord is *afstapan*, betreden, 29, 22 [vs. 984], waar de Cotton. heeft: «So hie thuo that land ofstuop, so anthlidun thuo himiles duru,» d. i. «zoodra hij 't land (den oever) betrad, openden zich 's hemels poorten.» Het Münchener Hs. heeft *afstop*. Daar hetzelfde Hs. zelfs *af* voor *of*, indien, heeft in 45, 21 [vs. 1523], en dus zekere consequentie toont, waag ik het niet *af* voor eene afschrijversfout te houden. Het spreekt van zelf, dat *af* in *afstapan*, zelfs indien het geen schrijffout is, geheel te scheiden is van *af* = Skr. *apa*. Er is trouwens geen reden te bedenken waarom zich uit *abhi* niet evengoed een *af* ontwikkelen kon, als uit *api* en uit *apa*; immers wij vinden ook *and* (*end*) en *und* naast elkaar.

Behalve in genoemde twee woorden wordt in 't Os. *abhi* vertegenwoordigd door *bi*; dus *bisittian* is «*obsidere*» (Heliand [vs. 3694] 113, Schm.). Bij ons heeft *bezitten* tevens den zin van Os. *ofsitian*; zoo reeds in de Oudlimburgsche psalm 73, 2: *besête* = *possediti*. Omgekeerd heeft het Os. 't voorzetsel *be*, waar wij *om* bezigen: bijv. [Heliand 1235] *quðmun im tharod be them leron Cristes* «zij kwamen daar om de lessen van Christus.»

OFSTANDAN.

Van dit woord heeft men tot nog toe alleen 't deelwoord *ofstonden* aan-

¹⁾ *That selbe ríki* als parallel-uitdrukking voor de aarde is vreemd. Het schijnt dat *thie erde* en *that ríki* als gecoördineerde begrippen beschouwd zijn. Inderdaad laat zich de samenstelling *aardrijk* oplossen in „het aarde genoemde rijk”. D. i. om de Indische termen te gebruiken, *aardrijk* is opgevat als Karmadhāraya, niet als genitiefs-tatpurusha.

getroffen, en wel in 't brokstuk «de Bouwval» [vs. 11]: *oft thes wâg gebâd — rîce æfter ôdhrum, ofstonden under stormum.* Grein in zijn glossaar i. v. hecht er de beteekenis aan van «exsurgere,» doch dit past in den samenhang niet. Er is kennelijk bedoeld: «Vaak heeft deze muur de eene heerschappij na de andere beleefd¹⁾, (zelve) staan gebleven onder stormen.» Denzelfden zin heeft *afstandan, afstân* in den Heliand; nl. 113, 12 [vs. 3700]: «fiures liomon-wallos hôha felliad foldun. Ni afstâd²⁾ is felis nigiean, sten obar ôdrumu, ak werdad thesa stedi wôstia,» d. i. «Geen steen zal er van blijven staan, niet één steen op den anderen, en deze plaatsen zullen woest worden.» Zoo ook 130, 22 [vs. 4281]. Eenvoudig «achterblijven» betekent het 24, 7 [vs. 797]: «Thô fôrun im eft thie liudi thanan, weros an iro willion, endi thar an them wîha afstôd mahtig barn Godes,» d. i. «Toen togen de lieden weder van daar weg, de mannen, naar verkiezing, terwijl de machtige zoon Gods daar in den tempel achterbleef.»

EALFELO, ÆLFÆLE.

Indien deze twee adj ectieven slechts wisselvormen zijn van één en hetzelfde woord, gelijk Grein m. i. te recht aanneemt, zoo volgt dat ze niet de beteekenis kunnen hebben welke genoemde geleerde er aan toekent, te weten die van *omnino perniciosus, perniciosissimus*. Zulk eene beteekenis toch zou zich alleen dan laten verklaren,wanneer 't woord afgeleid ware van *fyllan*, vellen. Dat dit niet het geval is, blijkt reeds uit de *o* van *felo*. 't Engelsche *fell*, waarmede Grein het vergelijken wil, is niet van 't Mnl. *fell, fel* te scheiden, en de vorm hiervan laat zich niet wel met een Ags. *felo* rijmen.

Zoowel in Raadsel 24, 9 als in den Andreas 771, de eenigste plaatsen waar 't woord voorkomt, strekt het tot dichterlijke bepaling van *âttor*, vergif. Op de laatste plaats wordt *âttor ælfæle* overdrachtelijk gebruikt als beeld van den nijd: *brandhâta nîdh weôll on gewitte, weorm blâdum fâg, âttor ælfæle.* Ik beken dat «allerfelst vergif» een goeden zin oplevert, doch waar van den nijd sprake is — *blâtende nîdh* heet het in 't gedicht Genesis 981 — schijnt «vaal, bleek» niet minder dichterlijk dan 't andere. Let men voorts op 't voorafgaande *brandhâta nîdh*, brandend heete nijd, en brengt men daarmee in verband dat *fealo* als epitheton van *lîg*, vuurgloed, voorkomt, dan zal men, dunkt me, toestemmen dat er geen reden is om aan *felo* in *ealfelo*, en dus ook in *ælfæle*, andere beteekenissen toe te kennen dan Ags. *fealo, falu*, enz., Noorsch *fôlr*, ons *vaal* elders heeft. Dat men aan vergif 't denkbeeld van eene kleur verbond, blijkt o. a. ook uit het Mhd.

¹⁾ Anders gezegd: „vaak heeft deze muur verwisseling van achtereenvolgende regeringen beleefd.”

²⁾ In Cod. Cott. is voor *afset* te lezen *afstet*.

eitervar. Men vergelijke voor den samenhang der gedachten in *brandhâta níah* en *ælfæle áttor* uitgedrukt, 216, vgg. van den Phoenix:

bæl bidh onæled; thonne *brond* thecedh
heorudreórges hûs, hreóh onettedh,
fealo līg feormadþ and Fenix byrnedh,
fyrngeárum frôd.

AND bij wijze van relatief.

Op bl. 129 dezer Bijdragen¹⁾ heeft Verdam aangetoond dat *ende* in 't Dietsch, evenals *unde* in 't Mhd., het relatief vervangen kan. Hetzelfde spraakgebruik vindt men in 't Ags., en wel in proza. Een duidelijk voorbeeld er van treffen we aan in Aelfrics inleiding op zijne vertaling van 't Oude Testament, bl. 5, 33 (uitg. Grein):

Nû segdh us seó bôc thât God sidhdhan afêdde ealne thone here mid heofonlîcum mete, *and him ælce dæg com edniwe* of heofenum, feówertig wintra fyrst on thâm wêstene farende;» d. i. «Nu zegt ons het boek dat God daarop geheel het heir met hemelsche spijze voerde — die elken dag op nieuw hun van den hemel kwam — gedurende de veertig jaren dat ze in de woestijn rondtrokken.»

De zinsnede met *and* beginnende behelst een niet noodzakelijk toevoegsel, dat het karakter van een tusschenzin draagt en dus naar onze manier van schrijven tusschen twee haakjes of wel afscheidingsteekens geplaatst pleegt te worden. Bij de voordracht spreken wij zulk eene zinsnede op lageren toon uit dan 't voorgaande en volgende. Geheel van denzelfden aard is de constructie in Beda 3, cap. 1:

Dhis ungesâlige geár and dhæt godleáse gyt tô dæg lâdhe wunadh, ge for fleáme dhâra cyninga from Cristes geleáfan, *and eft tô deófulgyldum cyrdon*, ge for wêdenheortnesse dhæs leódhatan Brytta cyninges.»

't Latijn heeft: *Infaustus ille annus et omnibus bonis exosus usque hodie permanet, tam propter apostasiam regum Anglorum, quâ se fidei sacramentis exuerant, quam propter vesanam Britannici regis tyrannidem.* Naar den geest van onze taal kunnen de onderstreepte Ags. woorden niet anders weergegeven worden dan met: «die weder tot afgodendienst teruggekeerd waren,» uitgesproken met daling der stem.

Eene dergelijke constructie heeft ook 't Noorsch, bijv. in de proza-inleiding op Grimmismál, «Geirrödhr konungr átti thá son tîu vetra gamlan, ok hétt Agnarr eptir bródhur hans,» d. i. «die Agnar heette». ²⁾

¹⁾ *Taalk. Bijdr.*, I. (Noot van 1923.)

²⁾ De stukjes over *præss*, *foldgræg*, *gehðum*, *giddum* zijn in 't bovenstaande weggelaten. (Noot van 1923.)

EEN PAAR BEDORVEN PLAATSEN.

In Alfreds Metra 28, 80 vgg. (Grein 2, 335) lezen we:

Thonne ic wået geare thæt hî ne wundriadh
mæniges thinges the monnum nû
wærðho and wundor wel-hwâer thyncedh.

Het is klaar dat het onderschrapte woord *nagenoeg* hetzelfde moet uitdrukken als *wundor*. Ik aarzel dus niet om *wæfdho* te lezen, den volleren vorm van *wæfdh*, *spectaculum*; van *wâfian*, *weifelen*, verbaasd staan. Het zou me niet verwonderen als het bij inzage van 't Hs. blijken mocht dat de uitgevers verkeerd gelezen hebben, want de gelijkenis der letterteekens voor *f* en *r* geeft tot zoo iets aanleiding.

Judith 261, vgg. (Grein 1, 127) luiden:

Mægen neálâhte,
folc Ebrâa, fuhton thearle
heardum heoruwâpnum, *hæfte* guldon
hyra fyrngeflitu, fâgum swyrdum
ealde æsthoncan.

Grein schrijft *hæfte* en vertaalt het met *haft*, terwijl hij in 't Glossaar i. v. *häft* de plaats aanhalende opmerkt «vielleicht *hæste*.» Doch de zaak is veel eenvoudiger. Klaarblijkelijk is *hæfte* gemeend, de datief van een vrouwelijken *i*-stam; het is precies dus 't Noordsche *heipt*, toorn, verbittering.

Uit de Friesche wetten.

Taalkundige Bijdragen, II.

Haarlem, 1879.

KLIN, CLINNA.

Het substantief *klin* (Richthofen, Fr. Rq. [Berlijn, 1840], 424 n. 1) betekent «klank, geluid;» het wkw. *clinna* (Emsigo 42, 9; *clinnen* Westerlauwersch 15, 7) «klinken.» De beteekenis staat vast en is door Richthofen in zijn Glossaar juist opgegeven. Ten onrechte evenwel heeft hij *clinna* vergeleken met Ohd. *clingan*, enz. en zelfs met Engelsch *to cling*, hoewel dit laatste, voor zoover mij bekend is, iets heel anders, namelijk «zich vastklemmen, kleven» en ook, gelijk het Ags. *cliningan* «verdorren» betekent. Misschien heeft Richthofen «to clink» bedoeld. Hoe dit ook zij, het O. Friesche *clinna* heeft niets dan de beteekenis met ons *klinken* of Hoogduitsch *klingen* gemeen; het is daarentegen hetzelfde woord als Ags. *clynnan*, *klinken* (Elene 51; Grein, Gl. 164). Dit *clynnan* is slechts een bijvorm van *hlynnan*, hetwelk in Judith 23 in verband met *dynnian* gebezigd wordt op dezelfde wijze als *clynnan* ter bovengemelde plaatse in de Elene (vgl. Grein, Gl. 89 i. v. en *hlynian*, *hlynsian*, *hlinsian* aldaar). Het Friesche subst. *klin* is dus evenzeer een bijvorm van Ags. *hlyn*, *hlin*, klank, geluid. De stamklinker is eene *u*, de wortel dus *klu*, Skr. *cru*, enz. De *i* in *klin*, *clinna* is de umlaut van *u*, gelijk bijv. in *kin*, (Got. *kuni*, Ags. *cynn*, *cinn*); z. Richth., Wtb. i. v.

In plaats van *clinna* heeft Hunsingo 42, 10 *climna* of *clunna*. Dit kan licht, zooals Richthofen veronderstelt, verschreven zijn voor *clinna*, doch noodzakelijk is de verandering van *clunna* in *clinna* niet; vgl. de afwisseling van *orkunda*, *orkende*, *orken*, *orkin* in één en hetzelfde dialect, bij Richth., Wtb. 970.

HULEDE.

Het opschrift van § 159 der Brôkmer Wetten (Fr. Rq. 173) luidt: Fon burgem hûlêde hia wesa skelin. De uitgever, met *hûlêde* geen weg wetende, maakt er twee woorden van, en zet achter *lede* in zijn glossaar een vraagteeken. Het is anders duidelijk genoeg dat *hûlêde* «hoedanig» betekent, en in vorm nagenoeg overeenkomt met Got. *hwelauds*, hoewel dit laatste ter vertaling strekt van *πόσος* (Cor. 2, 7, 11). Daarentegen is weder *laudi* «gedaante» (Gal. 4, 19, glosse). Het verschil in opvatting tusschen *hwelauds* en *hûlêde* laat zich gereedelijk daaruit verklaren, dat *lauds* eigenlijk

«groeí» beteekent, en dus, evenals het synonieme On. *vöxtr*, nu eens «sta-tuur, gestalte, grootte,» dan weder «gestalte, gedaante» uitdrukt.

In 't Mhd. komt als op zich zelf staand adjetief *löt* voor: «*die brücke was alsô lôte daz si vil glat was*» d. i. «so beschaffen (Ben. M., Mhd. Wtb. I, 1043).

Een vrouwelijk substantief *lude*, uitsluitend in de uitdrukking *wilker luden*, d. i. «van welken aard,» dus in denzelfden zin als *hülêde*, treft men aan in een stuk van Reinald, Graaf van Gelder en Hertog van Limburg, van den jare 1287 (Sloet, Oork. N°. 1124). De plaats, voor zooverre het noodig is ze aan te halen, heeft «vrij en quijt suelen hebben ende besitten ewelik van alre schattinghen, gedwanghe, ongelt, dienst, wilker luden dat die sij, en van alre beden, wilker luden dat die sij.» De *u* in *luden* verbeeldt, denk ik, den umlaut van *ô*, Got. *au*, en kan eene onnauwkeurige schrijfwijze van *ue* (d. i. onze *eu*) wezen. Indien de uitgang *en* niet eene, geenszins zeldzame, verbastering voor *e* is, gelijk o. a. in *scattinghen*, moet *lude* een zwak femininum zijn; is daarentegen de eigenlijke vorm des genitiefs *lude* geweest, dan ware *lude* geheel en al gelijk aan 't Got. *laudi*, datief *laudjai*.

In *hülêde* is è de regelmatige umlaut van Got. *au*, O. Fr. *â*; vgl. *nêd* = Got. *nauths*, stam *naudi*; *rêc* = On. *reykr*, Ags. *rêc*, Engelsch *reek*. In tegenstelling tot Got. *hwelauds*, dat blijkens *hwelauda* (Cor. 2, 7, 11) een *a*-stam is, moet *hülêde*, zooals de umlaut uitwijst, een *ia* of *i* tot stamuitgang gehad hebben.

HOXNA, HEXNA.

In § 59 der Brökmer Wetten (Fr. Rq. 159) leest men: *hwâsâ blend ieftha hoxnath* (v. l. *hexnath*) ènne mon mith wald and mith bisette hei. Volgens den uitgever zou *hoxna*, *hexna* «beheksen» zijn, hetgeen onmogelijk is, al was het maar omdat men iemand niet behekken kan zonder «bepaald opzet» (*bissette hei*), en de toevoeging *mith bisette hei* dus niet te pas zou komen. Er is geen twijfel aan of *hoxna* duidt eene soort van verlammen aan en is identisch met Ohd. *hahseno*, *hasino*, *haesine*, enz. «subnervo, nervos incido, enervo, nervos abscido» (Graff, Spr. IV, 800); Mhd. *hähsene*, *hahsen* «schneide die sehnen an den füszen durch» (Ben. M., Mhd. Wtb. I, 612). In gelijken zin worden in 't Ohd. de samenstellingen *erhahsinôn* en *untar-hahsanian* gebruikt (Graff t. a. p.); Mhd. *enthähsene* (Ben. M. t. a. p.). Dit laatste komt volkommen overeen met het Ned. *onthaasenen*, dat de Jager in zijn Woordenboek der Frequentatieve II [Gouda 1878], 778 aanhaalt uit den Delfschen bijbel «(David) onthaessende alle die paarden der wagenen.» De Statenoverzetting heeft daarvoor «ontzenuwde», hetwelk thans uitsluitend in figuurlijken zin gebezigd wordt. Trouwens ook *hahsinôn* werd reeds in 't Ohd. overdrachtelijk gebruikt, zooals men moet opmaken uit de ver-

taling met «emollio» bij Graff. Hetzelfde geldt van het Ags. *onhohsnian* (Beowulf 1944), dat men zou kunnen vertalen met «iemand de knie doen buigen, gedwee maken,» zoals Bugge het door alle uitgevers misverstane woord meesterlijk verklaard heeft. Vgl. de volgende regels van Oudaan, door de Jager t. a. p. aangehaald:

Dat ongehoorzaamheyd of Scepterbreuk ons dwing,
Den Nek te bien, de knijen te vouwen voor de Kling,
'k Zal voor 't onwettig zwaard mijn haessen echter buygen.

Het substantief *hoxne*, *hoxene* komt in de Friesche Wetten meermalen voor, en is dan ook behoorlijk in Richthofens glossaar opgegeven; des te vreemder dat hij in de verklaring van het werkwoord *zoozeer* heeft misgetast.

LETH.

't O. Friesche adjectief *lēth*, identisch met Ags. *lāð*, odiosus, invisus, inimicus, On. *leiðr*, Ohd. *leid*, Os. *lēð*, *lēth*, Mnl. *leed* staat in 't Glossaar op de Friesche Wetten vermeld, doch niet op alle plaatsen waar het voorkomt heeft de uitgever het herkend. In Hunsingo 6, 8 lezen we: *thâ lētha alsd thâ liaua, thâ friunde alsâ (thâ) friunde*, en in den Emsigoschen paralleltekst: *thâ liaua anthâ lētha*. Wat «de leeden zoowel als de lieven» beteekent, begrijpt iedereen behalve de vlijtige uitgever en glossaarsamensteller, die bij den eenen misslag nog den anderen voegt, dat hij namelijk door de boven-aangehaalde plaatsen zich heeft laten verleiden, een artikel *let* te maken met de volgende verrassende verklaring: «*in positiv* (!) lass, böse: 'tha lethals alsa» enz. Dat zulk een *let* enkel in de verbeelding van den glossaarmaker bestaat, zal na het bovengezegde geen nader betoog behoeven.

Even verrassend als de ontdekking van den positief *let* in den zin van «böse», is die van het woord *lerhe*, hetwelk volgens Richthofen «wange, gesicht» beduidt en vrouwelijk is; hij verzuimt niet den noodigen, of liever onnoodigen, geleerden ballast er bij te halen, beginnende met Os. *kleor*, Ags. *kleór*, enz., die NB. onzijdig zijn. Dit belangwekkende *lerhe* treft men aan Fr. Rq. 246, 15: *fonra lerha fallanda ewele*. Niettegenstaande de uitgever te recht aan *ewel*, Mnl. *evel*, ons *euvel* het onzijdig geslacht toekent, ziet hij in *fonra* niets vreemds. Natuurlijk is te lezen *fontâ* (d. i. *fonthâ*) *lētha fallanda ewele* «van het leede vallende euvel (vallende ziekte)», zoodat tweemaal achter elkaar de *r* uit *t* verlezen is. Dezelfde fout vertoont het onzinnige *reddera* in Huns. tekst 81, 9: *and God scel urse*¹⁾ *walda thes reddera and thes stîtha.*» Ook zonder de parallelplaats: *and God scel user walda thes tuddra and thes stîtha*, zou men begrijpen dat *reddera* bedorven

¹⁾ *Urse* is een omzetting van *usre*, verzwakt uit *usra*, „onzer,” gelijk *irsen* voor *isern*.

is uit *teddera* «teder, zwak,» en inderdaad ook Richthofen (zie glossaar i. v. *reddera*) heeft dit ingezien¹⁾. Wat *fonta* in stede van *fontha* betreft, die schrijfwijze komt ook voor 307, 26; 308, 24; 332, 34. Omgekeerd is in hetzelfde stuk waaruit wij boven aanhaalden, slordigerwijs *lithmatha* geschreven voor *lithmata* (246, 19); *the* voor *te* (8); *bothe* voor *bote* (14).

RONNE.

In Fr. Rq. 472, 21 vgg. leest men: «Ief dat hors dulget en man, als di hera dat hors mit tame halt ende mit leder bileit haet, so scil hyt beta iof hyt self deen hede, hit ne were dattet buta des hera wytscyp were schyn ende wr syn willa ronne.» De laatste volzin wil zeggen: «ten ware dat het buiten's meesters weten ware geschied en het tegen zijn wil aan 't rennen gegaan ware.» *Ronne* is de 3de pers. enk. conj. praeter. van *renna, ran, (ronnon), ronnen*, On. *renna (rinna), rann, runnum, runninn*, Got. *rinnan, rann, runnum, runnans*, Engelsch *to run*, enz. Richthofen die niet eens bevroedde dat *ronne* een werkwoord moest wezen, heeft zijn glossaar verrijkt met een artikel *ronne*, waarvan hij wel is waar geen beteekenis weet op te geven, doch hetwelk hij niettemin vergelijkt met «das ags. *vraenne* (*lascivus*) und *vraenesse* (*lascivia*), das mnd. *wrensch* Grimm 3 [1831], 325 und Homeyer reg. zum Ssp.» Van dergelijke niets ophelderende vergelijkingen vloeit het glossaar over; bijv. een weinig verder dan het artikel *ronne* ontmoet men *roster*, waarmee *roester* (d. i. *rooster*) bedoeld is. Het artikel is te karakteristiek om het niet in zijn geheel af te schrijven: «*roster*: 'op een roester barna' 401 n. 8; wohl das mnl. *rooster* (*craticula*) Kilian 540, abgeleitet vom isl. *rist*, ahd. *rost* Graff 2, 552, kaum das ahd. *riostar*, ags. *reost* (*dentale, vomer*).» Ware het niet wel zoo eenvoudig geweest het Nnl. *rooster* aan te halen? Natuurlijk is *rooster* afgeleid van 't werkwoord *roosten*, Engelsch *to roast*, enz. en niet van een IJslandsch substantief. Doch zoo naauw moet men het bij Richthofen met den term «abgeleitet» niet nemen.

Om op *ronne* terug te komen, het komt nog in twee andere parallelplaatsen voor, die niets bijzonders hebben dan dat ze corrupt zijn; 447, 30 is voor *ief hit were buta synre wethscepe* te lezen: *hit newere buta z. w.*; en 456, 3 voor *ner hit were buta syn witschippe her schyn* insgelijks, of wellicht ook *eschyn*.

Waar in de Fr. Wetten *renna* met «vloeien,» *rinnen* te vertalen is, kan men vinden in 't glossaar onder 't eerste *renna*, hetwelk volgens den uitgever een ander woord is dan *renna*, loopen. Die scheiding is door niets in

¹⁾ De verwisseling van *r* met *t* en *c* is zeer gewoon ook in de HSS. der Lex Salica; zoo bijv. is met *rhamallus* in Cod. 10, Titel XLVII bedoeld *chamallus*; met *rhammodo* in Tit. II, § 13 *thammodo* d. i. *tammodo* Ohd. *zamðto*.

den tekst gewettigd, want dat het Hoogduitsch en Nederlandsch een zwak *rennen* gebruiken, hetwelk ook in 't Ags. voorkomt, bewijst niets voor het O. Friesch. Daarenboven is bij dat tweede *renna* in 't glossaar te schrappen de verwijzing naar E. 230, 17, want daar staat het samengestelde werkwoord *ârent* «aanrandt;» het daarbij behorende substantief is Ohd. *anaran* (Graff, Spr. II, 519), ofschoon met de eenigszins andere beteekenis van «*impulsus*,» d. i. aandrang. Verder is te schrappen de verwijzing naar H. 335, 5, waar we lezen: *sîn spondoc tebreken ieftha tuarent*. Wat *spondôc* ook beteekenen moge, het is duidelijk dat *tuarent* (voor *atua-rent*) niets anders beteekenen kan dan «in tweeën gescheurd», dus van *renda*, Ags. *rendan*, Engelsch *to rend*, enz. afkomt, en niets met *renna* «lopen» te maken heeft. Vgl. de talrijke bewijsplaatsen i. v. *renda* in 't Glossaar.

RUEKA.

De zuiver graphische omzetting van *wr* in *ru* is in de HSS. der Wetten, gelijk men weet, iets zeer gewoons. Dus treft men de wanspelling *ruald* aan, in stede van *wrald*, *ruôgia* voor *wrogia*, *ruist* voor *wrist*, *rueka* voor *wreka*. Volgens Richthofen ware *rueka* slechts eene andere uitspraak van *wrogia*, hetgeen natuurlijk onmogelijk is. Desniettegenstaande kan *wreka*, ingeval het identisch is met Got. *wrikan*, enz. hetzelfde uitdrukken als *wrogia*, Got. *wrokjan*, enz. De vraag blijft hoe men *rueka* op te vatten heeft in § 80 der Brôkmer Wetten (Fr. Rq. 163, 9): «Thene kestere and thene lond-driwere ne meyma nawet rueka vmbe tha sibbe ieftha vmbe tha blatnese.» Ik bekennen dat de ambtsplichten van den *londtriwere* (al. *londriwere*) en *kestere* mij even onbekend zijn als aan den uitgever, en dat ik omtrent *wreka* ook in 't onzeker ben. Richthofen vertaalt i. v. *kestere* het werkwoord met «verwerfen», doch onder *wrogia* (Wtb. 1162) met «perhorresciren.» Hoe het laatste met het eerste kan overeengebracht worden, begrijp ik niet recht. Mij dunkt dat «verwerfen», beter gezegd het Nederlandsche *wraken*, gemeend is. De bedoeling van 't wetsartikel zal wel wezen, dat men andere personen als getuigen kan wraken op grond van *sibbe*, bloedverwantschap, of *blatnese*, armoede, doch niet den *kestere*, noch den *londtriwere*. Doch, gesteld al eens dat *rueka* niet slechts met ons «wraken» verwant, maar zelfs identisch zij, dan blijft er omtrent den vorm van 't Friesche woord nog onzekerheid bestaan. Is de *a* in «wraken» gelijk in *wraak* (Got. *wreki*) oorspronkelijk lang, hetgeen uit de hedendaagsche uitspraak niet meer blijkt¹), dan verbeeldt O. Fr. *rueka*, *wrêka*, uit *wrêkia*. Dewijl geen andere vorm

¹⁾ De lengte der *a* in het substantief blijkt uit de Graafschapsche uitspraak, *wrâke*, doch het werkwoord is mij in dien tongval nooit voorgekomen.

voorkomt dan de infinitief, moeten we de zaak onbeslist laten. In den zin van «wreken» heeft het O. Fr. een sterk *wreka*, ons *wreken*, in den conj. *wreke*, 79, 27; de 3 enk. praes. ind. *wrekth* 118, 10; hierbij ook wel te brennen 1 pers. enk. *wreck* [438, 12].

Geheel van het sterke *wreka* in vorm en beteekenis te scheiden is *wretsa*, 3 enk. praes. ind. *wrest*, *wreest* «rukken, breken,» Mnl. *wreken*, *wreycken*, volgens Kiliaan «extorquere, eripere,» doch ook zooals v. Hasselt aantoon *luxare*, bijv. in *den duum verwreket*; dus ons *verwrikken*. Dit *wreiken* (uit *wrekjan*) is het naast verwant met de opvatting die het Grieksche $\phi\eta\gamma\mu\mu$ vertoont, en verder het Ags. *wreccan*, opwekken, eigenlijk opstooten. Dit *wreccan* is slechts een varietiet van *weccan*, *wekken*, gelijk ook in 't Grieksch *Fony* het is van *Fay(vu)u*. Dat ook aan *wrekan*, Got. *wrikan*, enz. de beteekenis van stooten, wegstooten, *pellere*, *urgere*, ten grondslag ligt, kan naauwelijks betwijfeld worden. Doch hoezeer alle beteekenissen van den in de Germaansche talen zoo rijk vertegenwoordigden woordstam *wrak* (Arisch *wrag*) ook met elkaar samenhangen, in een glossaar op de Friesche wetten behoorde *wreka*, om een dubbele, bovenvermelde reden gescheiden te zijn geweest van *wretsa*, terwijl de samenkoppeling van *rueka* met *wrogia* eene meer dan gewone oppervlakkigheid verraat.

Het kon eenen taalkenner als Grimm niet ontgaan dat *wreka* een ander woord is dan *wrogia*; op zijne aanmerking in een schrijven aan Richthofen hieromtrent meêgedeeld, teekent de laatste (Wtb. 1164 onder *inruesze*) met meer ongeloovigheid dan oordeel aan: «Dass *rueka* für *wreka*, nicht für *wrogia* stehe, möchte ich bezweifeln.»

WERDA.

Een werkwoord *werda*, grondvorm *wardian*, zoekt men in Richthofens glossaar te vergeefs. Het daarbij behorende substantief *werdene*, hetwelk met het Got. *frawardeins* overeenkomt, en het synonieme *werde*, alsmede de samenstellingen *sinuwerdene*, *lithwerdene*, enz. zijn overvloedig bekend. Dat het werkwoord *werda* «beschadigen» ook in 't O. Fr. bestaat, ziet een ieder — zou men meenen — bij vergelijking der woorden *thera fíf sinna* *werdene* 85, 21, met *ther sint him fon euuert sínne fíf sin* [85, 16]. Op tal van plaatsen komt dit deelwoord *wert* (*ewert*), *wart* voor; men kan ze vinden in 't glossaar onder *wera* d. i. «*wehren*, *vertheidigen*, *defendere!*» Al die plaatsen zijn zoo volkommen duidelijk dat ik het overbodig acht ze in hun samenhang aan te halen, met uitzondering van 84, 16, waar de Friesche woorden «*ther fon send him werth sínne fíf sin*» vertaald zijn in 't Latijn met «*pro cuius lesionē depravantur quinque sensus.*» Dat is duidelijk genoeg.

Het niet samengestelde *wardian* heeft het O. Friesch gemeen met het Ags. (zie *wyrdan*, *werdan* Grein, Gl. II, 762) en Ohd. *wartian* (Graff, Spr. I, 957).

WERD.

Overal waar *werde* als synoniem van *werdene* optreedt — en zulks is 't geval 84, 10 en 331, 22 — is het ontstaan uit *wardia*. Doch of men den datief *werde* 334, 22 ook daarbij te voegen heeft, is aan twijfел onderhevig. In de woorden *sâ hiu tô there werde thenna kemth*, *sâ sâuat thi neua vmbē hira fethalâwa* (t. a. p.) moet het denkbeeld uitgedrukt wezen: «indien zij dan komt te sterven» enz., en iets van dien aard ziet ook Richthofen er in, want bij 't aanhalen der plaats in 't glossaar (1138) vertolkt hij vragenderwijs «erkrankt, stirbt?» Dit «erkrankt» dient kennelijk slechts als brug om van de beteekenis «beschadiging» tot die van «sterven» te geraken; te naauw moet men op het verschil van «ziek worden» en «sterven» niet letten, al is er in zake van ervenis bij toeval een hemelsbreed verschil, dat van te erven en *niet* te erven, tusschen beide. Genoeg, ik houd de uitdrukking *tô there werde kuma* voor eene van ouds overgeleverde en zie in *werd* het Ags. *wyrd*, noodlot, beschikte levenstermijn, Os. *wurð*, *wurd*, hetwelk in alle opzichten in beteekenis met het Latijnsche *fatum* overeenkomt. De uitdrukking *wurd fornam, benam* «de Dood rukte weg» is aan elken lezer van den Heliand bekend. Zoo ook Ags. *hine wyrd fornam* Beow. 1205. Nog helderder komt de dichterlijke beteekenis van *wyrd* als «'t bestemde levenseinde» uit in hetzelfde gedicht 2419, vgg.:

him wæs geómor sefa,
wæfre and wælfûs, wyrd ungemete neáh,
seó þone gomelan grétan sceolde,
sécean sâwle hord, sundur gedælan
lif wið líce.

Tô there werde kuma laat zich weergeven met «den eindpaal des levens bereiken.» *Werd* is ontstaan uit *wurdi*, gelijk *berd*, *berth*, Ags. *þyrd* enz. uit *burdi*; met andere woorden, de *e* is hier de regelmatige verdere ontwikkeling van den klank welke de eigenlijke Umlaut der *u* was. Feitelijk neemt zulk een *e*, vermoedelijk uitgesproken als de Engelsche *i* in *bird* bijv., de plaats in van Umlaut van *u*, maar phonetisch kan ze niet zoo genoemd worden, vgl. Heyne, K. L. u. F. der altg. D. §, bl. 67.

NATH, NETH.

Onder de niet weinige woorden die de uitgave der Friesche Wetten niet verstaan heeft, behoort *neth*, *nâth*. Het komt meermalen in 't meervoud

voor, in de formule *tô helpe and tô nêthum*, of in Rustringschen tongval: *tô helpe and tô nâthon*. Richthofen is er volstrekt niet mee verlegen en maakt een artikel: «*neth, nath, (nutzen)*.» De eerste beteekenis die hij er aan toekent is «*nutzen*», de tweede is die van «*kost, nahrung*». Hij houdt het in gemoede voor eene «*spielart*» van *not*, nut! en deelt dan de wereld mede dat Nhd. «*nutzen*» in 't Ohd. *nuz* en *nuzzi* luidt, en meer van dien aard wat iedereen kent of althans uit de woordenboeken zonder moeite kan te weten komen. Dat *nethum, nathon* bij geen mogelijkheid van *not* kan komen, spreekt van zelf: het kan niet anders wezen dan 't On. *nâð*, hetwelk juist in 't meervoud «*rust, gemak, bescherming*» beteekent (Oxford Wdb. i. v.). In de formule *tô helpe and tô nêthum (nâthon)* ligt dus het denkbeeld opgesloten «*ter hulpe en ter bescherming*». In 't enkelvoud heeft het Ofr. *nâth, nêth* (sterk, blijkens den genitief *nêthe*, datief *nêde*) en *nâthe, nâde* (misschien zwak wegens den accusatief *nâtha*¹), d. i. als On. 't enkelvoud *nâð* «*genade*».

Wat *haldene mith nethum* 171, 5 beduiden moet, kan ik niet raden; in geen geval «*kost, nahrung*». Wederom een ander woord is *nâð* in *alla zake ther — nâð anda bihôff send* (183, 7). Dit beteekent «*noodig*» en is ons substantief *nood*, dat hier, op gelijke wijze als *bihôf*, behoef, adjективisch gebruikt wordt. Zulk een schijnbaar adjektief komt alleen als gezegde voor; vgl. Nederl. *soe ist noit* (*nood*), aangehaald door v. Hasselt op Kiliaan 419; On. *nauðr er at nýta eiða*, hetwelk Oxf. Dict. 446 vertaald wordt met «'tis useful to keep one's oath».

Het adjektief *nâthelic, nâdelic, nêthelic*, waarmee Richthofen i. v. *nethelic* niet recht weg weet, en dat in verband met *gôdelic* en *eerlic* van een verzoening (*sône*) gezegd wordt, laat zich gevoegelijker met het Fransche *gracieux*, het Engelsche *graceful* weergeven dan met eenig woord in onze taal. *Netlic*, dat volgens 't glossaar «*nützlich*» zou beduiden, is slechts eene andere schrijfwijze voor *nêthlic*. Dat «*nuttig*» in 't geheel niet te pas komt, blijkt reeds uit de verbinding *fan netlyker wenheid*; immers, «*eene nuttige gewoonheid*» heeft geen zin. Ik zou het 435, 30 vgg. vertalen met «*betaalmelijk*», d. i. het tegendeel van 't Engelsche *disgraceful*.

ONNUST.

Dit monster van een woord grijnst ons tegen 445, 36: *Thet âghe also, ief hi aller syone onnust*. Dat men lezen moet *onmist* «*mist, derft*» springt terstond in 't oog, ook al kent men de parallelplaats 454, 30 niet, waar de tekst heeft: *thet âghe also fula, ief hy aller syone onmist*. De uitgever laat

¹⁾ Zie de plaatsen aangehaald in 't Glossaar i. v. *nathe*.

onnust onaangeroerd en geeft met benijdenswaardige koelbloedigheid onder *ontniata* in zijn glossaar op «ief hi aller syone *onnust*.» Wat voor vorm *onnust* verbeelden moet, verwijgt hij wijselijk. Voor 't overige is de samenstelling opmerkelijk genoeg en herinner ik mij niets dergelijks; het onzekere Ohd. *underpi*, *vacuum* (Graff, Spr. V, 221) durf ik niet te vergelijken.

GREVA.

Fr. Rq. 492, 11 staat «ief zyn hâuda grêweth (l. hâud agrêweth) werd truch»; 495, 32: «ief zyn hâud truch grêwedh werth.» Een andere uitspraak van *grêwed* is *grioud* 464, 21. De infinitief *griowa* in «ief men griowa ende snida schil» wordt vermeld in 't glossaar i. v. *greva*. Dat *grêva* zooiets als «snijden» beteekenen moet, begrijpt de uitgever ook, doch hij houdt het voor identisch met *greva* «graven,» en over 't gewetensbezwaar dat een deelwoord *grewed* kwalijk van een sterk *grewa* kan komen, stapt hij moedig heen; vandaar dat hij, zeker om ons den samenhang tusschen «graven» en «snijden» eens recht duidelijk te maken, als tweede beteekenis van *greva* opgeeft «eingraben, einschneiden, schneiden.» Misschien is dus «ief zyn hâud truch grêwedh werth» te vertolken met «indien zijn hoofd door ingegraven wordt.» Al wie geen vreemdeling is in onze dichtertaal, begrijpt aanstonds dat het eerst in late stukken opduikende *greva* het Nederlandse *grieven*, verwonden, priemen, enz. is.

De vergissing ten aanzien van *greva*, grieven, heeft aanleiding gegeven tot de geboorte van een klein monstertje, te weten een Richthofensch *greva*, *greve*, dat «wondarts» zou moeten beteeken. Het is wel der moeite waard na te gaan onder welke omstandigheden deze vrucht van 's uitgevers nasporingen in de wereld, d. i. het glossaar, is gekomen.

Fr. Rq. 443, 13 vgg. geeft het volgende te lezen: «Thet ên blôdresna is, ther thria and sextiga tôghare bekanlich is; that is wilker this landis, thatse ên riuchter *greue* scel bescowia êr mese bête, thribête.» Met weglatting der tweede zinsnede, welke trouwens niet recht in den haak lijkt te wezen, wordt dit door den uitgever aldus vertaald: «wo eine blutrünstige wunde ist, das ist beliebung des landes, dass sie ein rechter greve besichtigen soll, ehe man sie büsst.» Zulk eene vertolking is, euphemistisch gesproken, toch wat heel vrij. Vooreerst weet iedereen, zelfs Richthofen, dat *that* niet «wo» beteekent. Ten andere is het wat heel erg *riuchter* voor een adj ectief in den sterken nominatief in 't mannelijk te laten doorgaan, alsof het Friesch Hoogduitsch ware. Ten derde is «ein rechter greve» (in den waan van den glossaarmaker «een rechte wondarts») baarlouter onzin, tenzij men aanneemt, dat Friesland bijzonder rijk was aan «kromme wondartsen,» wier

bevoegdheid ter wondschouwing bij wettelijke bepaling moest geweerd worden. Kortom, de vertaling lijkt naar niets. *Riuchter* kan hier bij geen mogelijkheid iets anders wezen dan het substantief «rechter,» d. i. Hoogd. *richter*, en *greue* niets anders dan een bijwoord. Doch welk? Als wij letten op het werkwoord «beschouwen» is het niet twijfelachtig wat er tot aanvulling van 't begrip noodig is. Wij hebben te lezen *gerne*, d. i. zorgvuldig, nauwkeurig; Ags. *georne*, bijv. in *ongyt georne* Dan. 421; *georne gesdwon* Byrhtn. 84; *georne cūðe* El. 1163, en andere voorbeelden te vinden in Grein's Gl. I, 501. Ook in 't Friesch wordt *gerne* in dien zin gebezigt, al heeft Richthofen zulks niet begrepen; zoo 342, 3: *thetma gerne fregie allera gôdera wenda*; 402, 1: *wi willet iern riuchta als wi best connen ende moghen*.

Na 't Friesch gezuiverd te hebben van het Richthofensche wanwoord kan ik der verzoeking geen weerstand bieden den lezer ter lezing aan te bellen wat in het glossaar, op grond van den hersenschimmigen wondarts, wordt aangevoerd ten bewijze dat *Graaf* best van *γράφειν* kan afgeleid wezen. Aan dat betoog had de glossaarvervaardiger reeds anderhalve kolom vroeger gewijd. Dat de *a* van *graaf* lang is, en die van *γραφεύς* kort, hetgeen alle denkbeeld van vergelijking uitsluit, komt niet bij hem op.

LIANA.

Het kleine, opmerkelijke stukje beginnende met *God scōp thene êresta meneska* (Fr. Rq. 211), eindigt met de woorden: *and thā scōpe Eua fon sīne ribbe, Adames liana*. De uitgever geen raad wetendé met *adamesliana* (sic) wendde zich tot Grimm, die in zijn antwoord op de tot hem gerichte vraag het vermoeden uitspreekt dat *liana* de tegenhanger is van On. *ljóni*, caduceator, friedensbote, en dat hij de aangehaalde woorden zou willen overzetten met: «en toen schiep hij Eva uit diens rib, Adams «gesellin, gehilfin, friedensbotin». Hiertegen is ten eerste aan te voeren dat, indien dat bedoeld was, de phraseologie vereischen zou *Adame tō liana*. Daarenboven is de overeenkomst in beteekenis te flauw, om daarop het bestaan van een van elders onbekend Friesch woord te bouwen. Ik aarzel niet, te lezen *liaua*, d. i. gade, vrouw. *Liaf* in den zin van «echtgenoot, vrouw,» komt in 't Friesch ettelijke malen voor, bijv. *Wygla ende Eelck syn lyaef*; z. Glossaar i. v. *liaf*. Gewoonlijk is het onzijdig en sterk, evenals 't Mhd. *liub* «der oder die geliebte,» doch in Rustringer tekst 543, 7: *sâhwersâ twa liava tôhâpe comath* doet het zich als zwak onzijdig voor. Het onzijdig zou hier reeds daarom op zijn plaats wezen, dewijl de echtgenooten van verschillend geslacht zijn, doch in *Adames liaua* is er geen syntactische reden voor 't onzijdig. Ik houd het derhalve voor een zwak vrouwelijk adjetief; natuurlijk

in den accusatief. Denkbaar echter is het, dat naast het onzijdige *liaf* een onzijdig zwakke vorm, als substantief gebruikt, in zwang was.

Reeds Halbertsma (Lexicon Frisicum, 7) had opgemerkt dat in stede van *liana* te lezen is *liaua*. Of de schuld aan het HS. of aan den uitgever ligt, laten wij daar, het doet niets ter zake.

WIGG, WIDZ.

Gelijk alle wetboeken, inzonderheid de oude, zijn de Friesche rijk aan woorden welke in bepaalde formulen of als vaste termen voorkomen, doch anders gansch verouderd en daarom aan misverstand onderhevig zijn. Daartoe behoort, mijns inziens, het bovenstaande woord dat, op ééne uitzondering na, steeds optreedt in de formule *â (an) wigge* (*widzia*, *widsie*, *widse*) *ni â (an, uppa) weine*. Dewijl in 't Landfriesch *widse* «wieg» is, neemt Richthofen dezelfde beteekenis aan ook voor *â wigge*. Volgens hem moeten dus de oude Friezen van volwassen leeftijd de belangwekkende gewoonte gehad hebben in de wieg te liggen. Nu is het wel waar dat de Friezen bij hunne naburen voor eenigszins zonderling doorgaan, maar dat de volwassen mannen onder hen een eigenaardig behagen hebben niet alleen om in een wieg te liggen, maar zelfs om daarin te reizen (*fara*), dat heeft nog niemand hun toegedicht.

Dat overal waar de formule voorkomt, van volwassen mannen sprake is, blijkt uit de plaatsen in 't glossaar aangehaald. Ik behoef hier er slechts een paar af te schrijven. Vooreerst 84, 16, een oude kennis:

«Ther fon send him werth sîne fîf sin, that hi ne mei sâ wel wesa on bethe ni en bedde, en widzie ni uppa weine, en wei ni en wetere, en skipe ni uppa glede îse, en hûse ni bi sîne fiure sitta, ni bi sîne wîue sâ wel wesa sâ hi êr machte.»

Men ziet, er is niet van een zuigeling sprake. Trouwens, de Latijnsche tekst — dien de uitgever overal het «originaal» noemt alsof die Friesche allitereerende formules door vertalers uit het Latijn bedacht waren! de Latijnsche tekst dan geeft het weer met *lectica*. Die vertolking is ten minste niet onzinnig, zooals die door wiég, maar kwalijk de juiste. Immers het zonder twijfel met *wigg* identische *wegk* komt 122, 10 in een verband voor, dat alle denkbeeld aan een draagbed of draagbaar (*lectica*) uitsluit. T. a. p. heet het:

«Ther thi salta sê bêtha thes dis antes nachtes tôswilith, ther skil thi útrosta anti inrosta thes wiges plichtich wesa thâ strête thes wintres and thes sumures mith *wegke* and mith weine *tô farande*, that thi wein thâ ðron mêta mugi.»

Het moet ons bevreemden dat bij den rijkdom van allitereerende uitdrukkingen in de eerst aangehaalde plaats en hare parallelen, in 't geheel geen sprake is van paarden, ondanks de erfelijke gehechtheid der Friezen aan hun harddravers. Welnu, zou 't schijnbaar vergetene ros niet juist in *wigg, wegk* (ontstaan uit *wecg*) voor ons staan? Het is waar, de Nederduitsche vertaler maakt van *wegk* «slede,» doch dat gaat niet aan, dewijl op de eerst aangehaalde plaats afzonderlijk van «'t gladde ijs» gesproken wordt. Richthofen houdt het voor Nhd. *wegk, wegken* «ein keilförmiges gebäck». Hij meent dus ons *wigge*, een brood van bijzonderen vorm. Tevens verklaart hij dit broodgebak voor identisch met Ags. *wæcg, wecg*, cuneus, massa; d. i. ons *wigge*. Men heeft dus, moet men opmaken, volgens hem de keuze, te vertalen: «den straatweg des winters en des zomers met weggebrood (of desverkiezende, met een wigge) te berijden.» Daarbij vergeleken is de Nederduitsche vertaling «met sleden» verkieselijker; die is ten minste schrander bedacht en berust op de waarneming van de tegenstelling tusschen zomer en winter in den tekst. Doch hoe oneindig ook boven weggebrooden of wiggen als voertuig te verkiezen, kan de slede hier, zooals boven opgemerkt, kwalijk bedoeld wezen. Daarenboven is uit de vertaling eenmaal door slede, een andermaal door *lectica*, op te maken dat de overzettters naar den zin slechts geraden hebben.

Wigg, widz, wegk is Os. *wigg*, Ags. *wicg*, On. *vigg*, ros. De palatale *dz* in *widz* is een gevolg der *i* (*ja*) van den uitgang; vandaar ook in den gen. pl. Os. *wiggeo*, Heliand 127 [vs. 389]. In alliteratie met «wagen» treft men *wigg* ook aan in de Guðrúnarkviða II, 18:

hon frétti at því, hverr fara vildi
vigg at söðla, vagn at beita.

De slotsom van het onderzoek is, dat *en widzie ni uppa weine* eigenlijk betekent «te paard noch op den wagen.» Zonder twijfel was het woord onzijdig, gelijk in de verwante talen. Daarentegen zal *widze* «wieg» dat voorkomt 487, 1, waar bepaaldelijk van een kind sprake is, vrouwelijk geweest zijn, al behoorde er dan ook, in dat geval, *in der widze*, en niet, zooals de tekst heeft, *in da widze* te staan. Het stuk is echter uit een later tijd, toen de grammatische vormen sterk afgesleten waren; zoo lezen we op dezelfde bladzijde, r. 21: «binna dae wrbadena tydt,» r. 5: mith *en merck;* » op de vorige bladzijde § 27 volgen onmiddellijk op elkander *in zin huse* en *in zynen huus* en *butha zyn huse*; een datief *dyn decken* aldaar voor *dā deken* is zelfs meer Nederlandsch dan Friesch.

HAVNIA.

Bij *haunia* vinden we in 't glossaar de bekentenis: «Das ganze wort ist mir dunkel». Daarop volgen de gewone onnutte vergelijkingen met Ags. en On. woorden die niets ter verklaring van het Friesche woord bijdragen. Wie noodig heeft licht te putten uit verwante talen, doet beter geene er van te verwaarlozen; zelfs de vergelijking van 't Nederlandsch is voor de studie van 't Friesch in 't geheel niet onvruchtbaar. Doch, ook al konde men den zin van *haunia* niet met behulp van een verwant Germaansch dialect opsporen, dan zou die niet moeielijk op te maken wezen uit § 212 van de Brôkmer Wetten.

Keremen hebbath thit bikeren and alle liudem wast liaf, thet tha rêdia sette ênne mon oppa thene liuda werf ther thene haunie mith liszene and mith suêpene.» De laatste zinsnede bedoelt kennelijk: «die ze (de plaats der publieke samenkomsten) in orde houdt(al. onderhoudt)meteffenen en vegen.»

De beteekenis komt hier zoo helder aan den dag dat wij gerust mogen aannemen dat in hetzelfde stuk § 171 *så haunie hine slât* te vertalen is met «zoo houde hij den sloot in orde (al. onderhoude hij)», dgl. § 172.

Zien wij nu wat het Nederlandsche aequivalent van *haunia*, namelijk *havenen*, volgens Kiliaan beteekent. *Havenen*, ten onrechte door den uitnemenden ouden lexicograaf als uitsluitend Friesch en Geldersch beschouwd, is «comere, ornare, colere, mundare.» Daarbij voegt v. Hasselt de volgende aanteekening: «pro tractare vel mundare sumendum est in W a g e n . Amst. St. I, bl. 131¹⁾: met gheen swair werc te doen, als diken dammen, sloethen, zieken (l. zincken, d. i. riolen) te havenen. De Teuthonista kent aan *havenen* den zin toe van «bouwen en gereken,» d. i. in orde brengen, verzorgen. Eenen schat van voorbeelden van *havenen* heeft de Jager verzameld in zijn zoo nuttig Woordenboek der Frequentatieve II, 782, vgg. Had Richthofen zich de moeite gegeven Kiliaan op te slaan, dan zou hij zeker de overtuiging erlangd hebben dat «besorgen,» zooals hij vragenderwijs *haunia* vertolkt, vrij juist den zin er van weergeeft.

Afwijkend, en niet zoo licht te bepalen, is de beteekenis welke *havenia* vertoont in § 26 op bl. 330: «Thetter nemmer aeuel ni gunge nêna monne bûta thâ riuchta erua, and mane hauenie bi thes prêsteres worde and thera werdmonna.» Ditmaal verstrekkt het glossaar ons de gewenschte hulp en heeft de vervaardiger er van rechtmatig aanspraak op onze erkentelijkheid. Onder *avel* haalt hij uit v. Mieris Charterboek aan: «nullus etiam ministerialium monasterii Hecmundensis filii vel filiabus suis, vel cuiuscunque de generatione sua, aut extraneo, bona sua submittere poterit hoc modo quod

¹⁾ Onjuiste aanhaling. (Noot van 1923.)

in vulgari *evelganc* dicitur, sine consensu et praesentia abbatis vel villici sui.» Dat men onder *oevelgang* te verstaan heeft eene overdracht van goederen door iemand bij zijn leven, leeren wij uit het citaat: «oevelganck geschiet, als emandt in levende sine goederen een een ander reelicken over leveret, omme van de selve behoorlichen onderhouden te worden.» Met deze gegevens, meen ik te mogen vertalen: «dat er nimmer eene overdracht van goed geschiede aan iemand behalve aan den rechtmatigen erfgenaam en men die (de overdracht) bevestige met het woord des priesters en der waardmannen.»¹⁾ De overdracht, als ik het wel begrijp, geschiedt, even als een gewone erflating, in tegenwoordigheid van den priester en de waardmannen opdat deze als getuigen zullen kunnen optreden voor de geldigheid der overdracht. Vgl. § 13 van de in Nederduitsch gestelde Fivelgosche Wetten (Fr. Rq. 300): «kyuense (de erven) omme dat ghuet, de ene secht mynre, de ander secht meere, heft de vorgestorven yd berekent op syne siele ende in synen lesten ende voer synen hovetpreester, soe staet alsoe;» en § 14: «Item de bokynge ende wederwendynge de salmen enen betalen by syne laetste rekyng ende bi des hoeuetpriesters woerde; — ende enwil de priester syne laetste rekyng niet seggen, so swere de broeder van des vaders syde,» enz.

Uit de verwante talen weet ik geen voorbeeld aan te halen van *havenen* bepaaldelijk in den zin van «bevestigen». Maar tusschen «onderhouden» in zijn verschillende opvattingen: *ophouden*, *in kracht houden*, *handhaven*, Fransch *entretenir*, *maintenir*, als ook tusschen *vasthouden* en *vast houden* is de overgang licht.

Voor *havenen* in de opvatting van «onderhouden (door verstreking van 't noodige: voedsel en zorg)» heeft de Jager t. a. p. ettelijke voorbeelden verzameld. Het Mhd. zegt *hebenen* (Ben. M., Mhd. Wtb. I, 603): «er hebenote in ze wäre baz den ub er sín sun wäre»; dit is niet precies «bewirtete ihn», zooals de uitgever van 't woordenboek het vertolkt — want een vader *be-wirthet* zijnen zoon niet, — maar onderhield, verzorgde, in één woord: havende. Evenwel op zich zelf kan *havenen* heel wel het begrip van «tracteren» uitdrukken. Ook in den eigenlijken zin van *tractare* was *havenen* in zwang, want in den Teuthonista wordt *havenen*, «tractare» als synoniem opgegeven van *handelen*, *dedingen*.

WARST.

Dit woord is van dezulke die maar in bepaalde zegswijzen voorkomen. Richthofen i. v. *warste* kent er de beteekenis van «schlägerei, auflauf» aan.

¹⁾ Deze waardmannen schijnen dezelfde personen te wezen als die Fr. Rq. 301 (§ 22) *vogeden* en 300 (§ 14) *kercvogeden* heeten.

toe; om geen enkele denkbare reden, dan omdat hij bij Lye een Ags. *wærstlic* (palaestricus) en in 't Nederlandsch *worstelen* gevonden had. Hij had er ter verhooging van geleerden en geleenden luister ook bij kunnen voegen Ags. *wræstlian*, *worstelen*; *wræstlere*, *worstelaar*, en 't Engelsch *to wrestle* op den koop toe.

De overzetting van *warst* door «schlägerei, auflauf» is in strijd met het geen de teksten zelven ons leeren. Op bl. 334, § 26 wordt gewag gemaakt van drie graden of soorten van halsslag: 1° van de ergste soort: «thene dethma ande thā godeshūse», wanneer iemand in gebed verzonken is; 2° van de middelste: «thene dethma and ēne urpena warue end ēne heide thinge»; 3° van de minste: «thene scelma dua à būra-warste». Nu, *urpen warf* en *heid thing* zijn twee uitdrukkingen voor dezelfde zaak; *warf* is publieke vergadering en plaats van openbare samenkomst; *urpen* (wurpen) is hier: omringd, omheind, rondom-ingesloten, van *werpa*, On. *verpa*, insluiten, omheinen (= Friesch *heia*); voorbeelden geeft Oxf. Wdb., i. v. *verpa* onder II¹). In tegenstelling tot den openbaren *warf* is *būra-warst* de private samenkomst van buren; *warf* is «comitium,» *warst* «concio.» Wij zouden zeggen: in privaatgezelschap. Duidelijk komt de tegenstelling ook uit in de formulen op bl. 332, § 7: «à widse ni à weine, à bethe ni à bedde, à warve ni à warste (d. i. noch in openbare, noch in private samenkomst), à hûse ni à godeshûse, ni bi sine fiure sitta, ni bi sine wiue slépa».

Ons «gezelschap» laat meer dan ééne opvatting toe. Het is zoowel eene «concio, societas,» gelijk de Teuthonista het reeds omschrijft, als een «convivium,» en in dezen laatsten zin, in hetzelfde woordenboek, synoniem genoemd van *werscap*. Dit is hetzelfde woord als het Drentsche *wasschap* (voor *warschap* of *wardschap*), al heeft dit laatste, voor zoover ik weet, alleen den beperkten zin van «bruiloft, bruiloftsmaal.» Hiermede strookt volkomen wat Kiliaan opgeeft onder *weerdschap*, convivium, epulum, populaire convivium; Nuptiae, convivium nuptiale. Hiernaast waren ook de vormen *werschap*, *weerschap* en *warschip* in zwang, zooals men in v. Hasselts noot zien kan, die uit van Vaernewijck aanhaalt: «*Janus Deus dicitur* een Liefhebber des Geselschaps ende Weerschaps.» Het Friesche *warst*, d. i. gezelschap en weerschap, al naar men het nemen wil, houd ik voor eene afleiding van denzelfden stam, en wel vermoedelijk uit een werkwoord *wardōn* = *werdōn*, zoodat het ontstaan ware uit *wardst*, *wardost*, gevormd als *thianost*, *thianest*, *thianst*, dienst. Geslacht en thema laten zich met de ontoereikende gegevens niet bepalen.

¹) In *liudurpen warf* 841, 32 is *wrpen* natuurlijk ook „ingesloten,” doch uit de toevoeging van *liud* maak ik op dat men met deze verzameling bedoelt „een volksvergadering” of een *forum* met de *corona*, met het omringende publiek.

Nog eenmaal vertoont zich *warst* bl. 161, alwaar 't opschrift van § 68 heeft: *Fon cāse et warste and et hlōthe*. Dan volgt: «Hwetsâr skêth et warste and et hlōthe binna wâgem.» Vermits *cāse*, gelijk men weet, twist beteekent, en zelfs in 't glossaar o. à. met «schlägerei» overgezet wordt, zoo volgt dat, volgens Richthofen, het opschrift te vertalen ware: «von schlägerei bei schlägerei.» Waarom ook niet? bij lieden die in een wieg of op weggebroden plegen te rijden is dat alles best mogelijk. De bedoeling der aangehaalde zinsnede is kennelijk, in 't algemeen uitgedrukt: «Al wat er geschiedt in besloten gezelschap (of bij 't gezellig maal) binnen 's huis (de muren).» *Hlōth* moet dus ongeveer hetzelfde wezen als *warst*, of althans aanrakingspunten hiermee gemeen hebben. Daarom heeft Richthofen het m. i. terecht vergeleken met Ags. *hlōð*, compagnie (vgl. Grein, Gl. i. v.), inzonderheid van roovers gebruikt in de rechtstaal; zie Ine's Wetten 13 vg. (bij Schmid² [Leipzig, 1858] bl. 26), ofschoon ik, wegens 't voorz. *et*, denk dat 't woord hier op te vatten is als «haard»; vgl. On. *hlōð*.

HLETH.

In het schoone, hoogdichterlijke stuk der Hunsingosche landrechten dat wij bl. 46 aantreffen, stuit men op meer dan ééne moeielijkheid, in spijt van de Latijnsche overzetting, welke ver van slecht is, doch weinig of niets op heldert. Hier en daar is ze zelfs geschikt om ons het spoor bijster te maken. Ten minste, zoo komt het mij voor. De volzin: «and thenna thiū thiustera nacht and thi nēdkalda winter ur thā thûner *hleth* (?)», luidt in 't Latijn: «et tunc illa tenebrosa nebula et frigidissima hiems in (h)ortos et in sepes descendit.» Dat geeft den algemeenen indruk dien de oorspronkelijke Friesche tekst maakt, vrij wel terug, doch het twijfelachtige *hleth ur* kan nooit beteekenen «descendit in», want *ur* is «over» en «nederdalen over de tuinen» past niet recht. Het is trouwens alles behalve gewis dat het Latijn gemaakt is naar volmaakt dezelfde lezingen als onze Friesche (Hunsingosche) tekst vertoont; in het eerste kapittel reeds wijken oorspronkelijk en overzetting aanmerkelijk van elkander af. De uitgever der wetten vraagt diepzinniglijk: «sollte es das ags. *hlihtan sein?*» en voegt daaraan de zonderlinge opmerking toe: «Lye führt es nur in der Bedeutung «descendere» auf, allein das engl. light bedeutet absteigen und leuchten»; alsof er geen Ags. *līhtan*, *līhtan* = Hgd. *leuchten* bestond. Daargelaten nu dat *hlihtan* zeer apocryf is, want in Byrhtn. 23 is de vorm *līhtan*, afstijgen, door het stafrijm verzekerd, en ook in *alīhtan*, desilire (ab equo) (Ettm. 186; vgl. Grein, Gl. i. v. *līhtan*) is er geen *h* te bekennen, zou zooals bereids opgemerkt, «afstijgen», of laat het wezen «afdalen over» geen behoorlijken zin

opleveren. Zonder schroom mogen wij het Richthofensche *hleta* uit het gebied der Friesche taal verbannen, in gezelschap met de «rechte wondartsen,» en de wiegen en brooden als vervoermiddelen.

Indien *hlêth* de ware lezing is, kan het de 3 enk. praes. wezen van een verondersteld *hlôa*, Ags. *hlôwan*, waarnaast als zwakke vormen staan ons *loeien*, Ohd. *hluoian*, enz. Doch van den nacht kan het nooit heeten dat hij loet of buldert. Ik houd de lezing voor bedorven en denk dat er staan moet *hlêpth*, 3 enk. praes. van *hlâpa*, Got. *hlaupan*, enz. Wel is waar luidt deze persoon gewoonlijk *hlâpth*, maar desniettemin is *hlêpth* de regelmatiger vorm, en buitendien de eenigste die in den Hunsingoschen tongval, waarmede wij hier te doen hebben, aangetroffen wordt. In Huns. 32, 16 vgg. toch staat: «end hwâ thena (l. *thera*, d. i. van hen beiden) *hlêph* (l. *hlêpth*) mith brudena suerde end mith blôdega». De uitgever, na eerst het bedorven *hleph* zoo ongeveer juist in *hlept* verbeterd te hebben, heeft naderhand berouw over zijne goede daad en verklaart in 't glossaar onder *hlapa*: «ich habe unrichtig in *hlept* geändert». Hij ziet namelijk *hleph* voor een praeteritum aan in strijd met de allereerste beginselen der syntaxis, want er gaan vooraf *somnath*, verzamelt; *upriucht*, opricht; enz.

Hlâpa ur (*uvr*) is m. i. de dichterlijke oplossing van 't meer abstracte *urhlâpa*, dat wij op grond van Ags. *oferhleapan* «irruere» Beda 5, 6, gerust ook voor 't Friesch mogen aannemen.¹⁾ Eigenlijk is *oferhleapan*, *urhlâpa* meer «obruere;» terwijl in *hlâpa ur* meer 't begrip ligt van «irruendo se extendere supra». In 't algemeen drukt *hlepan* enz. niet enkel «springen» en «lopen» uit, maar ook «met forsche schreden stappen, op hooge beenen schrijden.» Men kan zich hiervan overtuigen door de lezing van 't opmerkelijke stuk in Cynewulfs Crist 715—751, hetwelk ons herinnert aan de wijze waarop in mythen des Zonnegods majestueuse stappen (Skr. *krama*, *wikrama*) beschreven worden, al is dan ook in 't gedicht van den godszoon Christus sprake. Inzonderheid uit enkele verzen, als: *wæs se forma hlîp pâ he on fæmnan astâg,*» of «*swâ we men sculon heortan gehygdom hlîpum styllan, — pæt we tô pâm hîhstan hrôse gestîgan,*» en voorts uit de synonymie van *gehleapan* en *gestyllan*, van *hlîp* en *stiell*, blijkt dat *hlepan* z. v. a. «met forsche stappen schrijden», en *hlîp*, stap, gradus, Skr. *krama*, *wikrama* is. Ook aan *styallan* zal men wel 't denkbeeld verbonden hebben van «hoog stappen,» of «op hooge beenen lopen,» want onze *stelten*, Eng. *stilts*, Hoogd. *stelzen* zullen wel van *styallan* afgeleid zijn. Ook is het naauw verwant met *stappen* zelf, en dat ook hiermee 't begrip van «hoog», ver-

¹⁾ De beteekenis „irruere” berust op een vergissing van Ettmüller, Lexic. 498. De Latijnsche tekst heeft „transiliret”. (Noot van 1923.)

bonden werd, blijkt o. a. uit ons *stoep* enz. Plat en prozaïsch, doch anders goed, is het overeenkomstige *oencomt* in de Westerlauwersche redactie.

Wil men *hlâpa ur* in 't stuk dat ons bezighoudt nog aanschouwelijker weergeven, dan zou men kunnen zeggen dat de donkere nacht en de koude winter voorgesteld worden als kinderen der hel, als reuzen die met hooge stappen, met zeyenmijlslaarzen, over 't aardrijk stappen. Vgl. waar het van Grendel en zijn moer in Beow. 1348 heet: «hié gesâwon swylce twegen mære mearcstapan môras healdan, ellorgæstas.»¹⁾ Men behoeft slechts voor *hleâpan* het synonieme *stæppan* te nemen en men zal een commentaar als het ware op de Friesche uitdrukking vinden in Andreas 1267, 1257, vgg.:

Snâw eorðan band
wintergeworpum; weder côledon
heardum hægelscûrum; swylc *hrim and forst*,
hâre *hildstapan*, hæleða êðel
lucon, leóda gesetu.

Er zijn t. a. p. der Wetten nog meer corrupties: voor *werpth* is *wêpth* te lezen, gelijk de uitgever ook ingezien heeft. *Biseten* is eene slordigheid voor *bisleten*, besloten; de woorden *and bitacht* zijn te veel; ze staan buiten de alliteratie en storen 't parallelisme; vermoedelijk was het een glosseem. *Vnder êke* is misverstaan door den opsteller der Latijnsche vertaling; niet «sub quercu» is bedoeld, maar onder de «eiken plank.» De geheele plaats zou ik, in eenigszins matter kleuren, aldus overzettenden:

«Wanneer 't kind stiknaakt en huisloos is, en dan de duistere nacht en de nijpendkoude winter over de tuinen vaart, zoo gaat er een iegelijk in zijn hof en in zijn huis, en 't wilde gederte zoekt den hollen boom en der bergen beschutting op om er 't leven in te behouden; alsdan weent het onmondige kind en schreit om zijne naakte (aan koude blootgestelde) leden en zijn huisloosheid, en om zijnen vader, die hem beschermen zoude tegen den kouden winter en den heeten (verterenden) honger, die nu zoo diep en zoo donker onder de eiken plank en de aarde bedekt en besloten ligt.»

JEMMA.

Gelijk bekend is heeft het voornaamwoord van den 2^{den} persoon mv. in 't Friesch behalve *i* (*ghij*); *ju* (*joe*), *jo*, ook de verlengde vormen *jemma* enz. Men heeft in dit *jemma* — dat uitsluitend in de tongvallen der hedendaag-

¹⁾ D. i. vreemde gasten, en niet „elders verwijlende geesten,” gelijk Grein wil; en zoo ook elders; *gast* voor *gæst* Beow. 807 is wel niet gewoon, maar op zich zelf niets ongehoords.

sche provincie Friesland voorkomt¹⁾ — een belangwekkend archaïsme meenen te ontdekken en het rechtstreeks gelijkgesteld met *yushmân, yushmâbhîs*, enz. van een Arischen stam *yâ-sma*²⁾. Zoodra wij echter de zaak met onbevangen blik beschouwen en in verband met hetgeen naverwante talen ons leeren, dan komen we rasch tot de overtuiging dat de overeenkomst van *jemma*, in 't nieuwere Landsfriesch nog als *jemme* overgebleven, met *yushmân* een bedriegelijke schijn is.

Jemma komt als nominatief voor 487, noot 18; 488, vgg. herhaalde malen; *iemman* staat 488, 21. Den accusatief *iemma* hebben we 488, 28; 491, 36; de datief luidt evenzoo 489, 1, 3; doch ook *iemna* 439, 12 vgg. driemaal achtereenvolgens; verdacht is *ienna* 489, 27. De rol van possessief wordt vervuld door *jemma*, bij alle geslachten en getallen, zoodat het moeilijk te beslissen is of wij met een genitief of een door afslijting onverbogen adjetiefvorm te doen hebben; dus *bi iemma siele* 488, 11; *tô yemma landen ware* 489, 2; *fan iemma haelem* 21.

Het komt er op aan, uit te maken waaruit het toegevoegde *ma* hier kan ontstaan zijn. Wij kennen *ma* als den enclitischen, toonlozen vorm van *man*, waarvoor 't Nederlandsch een even toonloos *men* (in de platte uitspraak ook *me*) bezigt. De verwakking van *mân* tot *ma* eenerzijds en tot *man* anderzijds geschiedt op verschillende wijze, maar 't beginsel is hetzelfde; een derde manier van verwakking vertoont het Fransche *on* uit *homme*. De wijze waarop onze taal *man* verwakt, is niet geheel onbekend in 't Friesch; naast *emma, imma, iemand*, toch heeft één en dezelfde tongval *emmen, immen*, daarenboven nog het sterker *emman* (Richth., Wtb. i. v. *ammon*).

Er is niet de minste reden om in *ma, man* van *jemma* iets anders te zoeken dan het bekende *ma*, de verwakking van *man*. Integendeel, de analogie van 't Dietsch en Nnl. toont dat de Friezen met andere middelen hetzelfde doel beoogden en bereikten als wij, wanneer wij *gij* versterken met *lieden*. *Jemma* is, in aard, volkommen gelijk aan *gijlieden, ulieden, jelui, jullie*. De overeenkomst gaat zelfs zóover, dat evenals wij *jullie, jelui* bezigen als possessief, dus zeggen kunnen «in jullie (in de boekentaal: *ulieder*) land», zoo ook de Friezen *jemma* in overeenkomstige gevallen.³⁾

Zoowel de Friezen als wij bedienen ons van het toegevoegd *man of lieden* niet enkel bij den 2^{den} pers. mv., maar ook bij den 3^{den}. Reeds 't Dietsch kent *hemlieden, hemlieden*; ook het Friesch had tot datief pl. comm. gen.

¹⁾ Ook in 't Noordfriesch en op Terschelling komen dergelijke vormen voor, zie Siebs in Paul's *Grundriss*², I, 1852 f. (*Toevoeging van 1923*).

²⁾ Zie bijv. Heyne K. L. u F. d. altg. D., bl. 384.

³⁾ Grammaticisch is *jullie, jelui* niet, evenmin *ulieder*; de eigenlijke vorm zou wezen *jouwerlieden, jouwerlie* of *-lui*.

hemman, hemmen, himmen (zie Richth., Wtb. 814). Daarentegen zijn mij geen voorbeelden voorgekomen van eene met ons *wijlui* overeenstemmende uitdrukking in 't Friesch.

De toevoeging van *man* bij 't vnv. van den 2de pers. mv. is niet beperkt tot het Friesch; uit het Ags. heb ik mij een voorbeeld opgeteekend uit Aelfrics de Vet. Test. (ed. Grein 11, 17); «Judith seó wuduwe, þe oferwann Holofernem þone Siriscan ealdormann, hæfð hire ágene bōc betwux þisum bōcum be hire ágenum sige; seó ys eác on Englisc on úre wisan gesett *eów mannum* tō bysne, pæt ge eówerne eard mid wæpnum bewerian wið onwinendne here.» Hier is *eów-mannum* ondubbelzinnig == Friesch *jemman, jemma, Ndl. ulieden.*

Ook in 't Os. zal dezelfde constructie niet ontbroken hebben, want in Heliand 51, 11 vg. (ed. Schmeller) [vs. 1695] leest men: «Neo that *iwar* enig ne dua, *gumono* an thesom gardon, geldes etho cōpes.» Dit wijst op het bestaan van een prozaïsch *iwar-gumono* z. v. a. «van ulieden» == *iwar-manno*; de vaneenscheiding der twee bij elkander behorende woorden beschouw ik als eene eigenaardigheid der dichtertaal. Natuurlijk blijven *iwar* en *gumono* twee afzonderlijke woorden, al staan ze tot elkander in nauw verband, terwijl ze in *jemma* en *jullie* versmolten zijn en een nieuwigen grammatischen vorm voortgebracht hebben, maar wat we in 't Os. vinden mag toch wel als de voorlooper beschouwd worden van hetgeen later volledig ontwikkeld in 't Friesch en Dietsch optreedt. Of we 't Ags. *eów mannum* als twee woorden op te vatten hebben, blijkt uit de schrijfwijze niet; we moeten dat punt dus in 't midden laten.

Eenige moeielijkheid baart de driemaal achtereenvoorkomende datief *jemna*. Hoe dien te verklaren? Een eigenlijke datief kan het niet wezen; die zou luiden *jemnum, jemnem, desnoeds jemne*, maar kwalijk *jemna*. Aan eene schrijffout mogen we in 't gegeven geval ook niet denken. Kort en goed, ik zou meenen dat het de tegenhanger is van 't Hollandsche *haarlui*, een genitief, maar ook ingedrongen in den datief. *Jemna* zal dus ook eigenlijk een genitief wezen, ontstaan uit *jemannia* (*juwmanna*, ongrammatisch voor *juwer-, juwre manna*, gelijk *jullie* in «jullie land»). Ter bevestiging van deze verklaring beroep ik mij op het parallele *hiarem*, ontstaan uit den genitief *hiare* en *m*, den allerzwaksten vorm van *ma*, hetwelk naast *hemman, himman* als datief gebruikelijk was. Het eenmaal voorkomende *hiaren*, 398, 33 is een verbastering of eene schrijffout, legt in allen gevallen geen gewicht in de schaal tegen 't 13maal zich herhalende *hiarem* en eenmaal *hiaram*. Wanneer 't Landfriesch in sommige streken *jerm* in 't vrouwelijk enkelvoud gebruikt, dan berust dat op verwarring tusschen den in klank samengevallen gen. sg. fem. en gen. pl. comm. gen. *jer*.

NUXWERE.

Bij den, helaas, zoo geringen omvang der Oudfriesche teksten en de daaraan geëvenredigde mate onzer kennis van de taal, is het altoos hachelijk *hapax legomena* hetzij te verklaren, hetzij door tekstverandering op te ruimen, behalve daar, waar de verwantschap van het woord onloochenbaar is. Toch mag, ja moet men wel eens eene poging wagen om 't volstrekt onverklaarbare met behulp van tekstkritiek te verwijderen.

Onverklaarbaar mogen we met recht, dunkt mij, *nuxwere* noemen. Terwijl wij in den Rustringer tekst 89, 24 lezen: «Thiu were ûtawerdeſ thruchslein,» vertoont de overeenkomstige Emsigosche: «Thiu nuxwere truchslein vtawardes.» Nademaal *were*, On. *vörr*, en in verkleiningsvorm Got. *wairila* of *-lo*, Ags. *weler*, lip betekent, moet buiten kijf ook *nuxwere* hetzelfde uitdrukken, of om de woorden van 't glossaar i. v. aan te halen: «scheint — die oberlippe genannt zu werden.» Vragenderwijs zet Richthofen tuschen twee haakjes: «*nos-were*, *nasenlippe?*» De bedoeling is goed, de etymologie niet uitermate overtuigend. Ik voor mij houd het woord, of liever de lezing, voor corrupt en zou, zonder noemenswaardige verandering van den tekst, willen lezen *uurwere*, d. i. eene samenstelling uit *uur* (*uor*), oper, en *were*; dus «bovenlip.» Vgl. Rq. 218, 20, waar in den Emsigoschen tekst de bovenlip *thiu vre were* heet.

BILOWIA.

Hetgeen Richthofen in zijn glossaar omtrent dit woord aanteekent, is niet zeer geschikt om den zin welken de Friezen er aan hechten, in 't ware licht te stellen. Daarentegen geeft het Lexicon Frisicum van Halbertsma onder *biloawje* de noodige ophelderingen. Hij omschrijft het met «assevereare de re aliqua, decernere, definire, tutari, securum reddere». De volzin «Nu is al dyo wrald truch Romes drede wiges bilowid» (Rq. 436, 12), waarmede Richthofen geen weg wist, vertaalt Halbertsma met: «Nunc totus orbis timore Romae a bello est incolumis.» Zonder twijfel juist. Wat de constructie betreft, wenschte ik alleen op te merken dat ze geheel overeenkomt met die van 't Os. woord dat in zin aan *bilowia* beantwoordt, nl. *sicoron*. Dus heet het in den Heliand [vs. 891]: «he mag allaro manno gihwena mēngithahteo, sundeono sicoron.» Wij zouden zeggen «verzekeren tegen», of «voor», of wel «vrijwaren voor (tegen).»

Het behoeft geen betoog dat de begrippen *verzekeren* en *beloven* zeer licht in elkaar kunnen overgaan. Wanneer wij, bij 't vertellen van iets wat de hoorder naar onze meening vreemd zou kunnen vinden, zeggen, bijv.

«het was er ontzettend vol, dat beloof ik je,» dan nemen we «beloven» in den zin van «dat kan ik verzekeren». Het is eene fijne opmerking van Halbertsma, dat het Engelsche, «I promise you» evenzoo gebruikt wordt; hij verwijst o. a. naar Shakespeare's «Will not the ladies be afraid of the lion? — I fear it, I promise you.»

ETHLA, EDELA, EDIL, EDEL.

Dit woord — dat nu eens in zwakken, dan weer in sterken vorm optreedt — is een term soms voor «grootvader,» meestal voor «overgrootvader» (zie Richth., Wtb. 721). Ter verklaring deelt Richthofen t. a. p. het gevoelen meê van Grimm. «Die form *ethla* erklärt Grimm in der hessischen Zeitschrift p. 141, indem er einen berg Etzel, im canton Schwitz nicht fern von Einsiedeln, durch grossvaterberg deutet; dies etzel wie das fries. ethla und der name Attila, sei von atta (vater) geleitet, die diminutivform erhöhe und steigere hier den begriff, wie man in schwaben, am rhein und in der wetteraue aus herr und frau: herrle und fräule, für grossvater und grossmutter sage.» Hiervan heeft alleen het laatstgenoemde feit waarde voor ons; het doet ons de ware verklaring aan de hand. Wat de vergelijking met Etzel betreft, die is geen oogenblik houdbaar, want de *th* in *ethla* is de echte *th*, zooals door de schrijfwijze *edela* buiten kwestie gesteld wordt. De *th* daar tegen in *Ethela thi Hünena kining* (Fr. Rq. 133, 39) is louter aan eene welbekende klerkenpedanterie toe te schrijven.

Ethel is niets anders dan 't als substantief gebezigde adjetief *ethel*, *edil* «edel» in sterken, *ethla* in zwakken vorm. Het is dus eenenvoudig een synoniem van *herrle*, daargelaten dat dit laatste een verkleinwoord is, niet omdat, zooals Grimm meende, de verkleiningsvorm hier het begrip «erhöhe und steigere,» maar omdat deminutiva ook hypocoristica zijn.

Reeds bij voorbaat kunnen we ons verzekerd houden dat termen als edele, heer, e. dgl. om grootvader aan te duiden overoud zijn, zoo niet etymologisch, dan toch in 't denkbeeld dat er aan ten grondslag ligt. Welnu, bij de Indiërs, in hun zeden en gewoonten nog veel meer aan 't voorvaderlijke gehecht, dan zelfs in hun taal, is de gewone term voor «grootvader» van vaders- en moederskant (anders *pitāmaha* en *mātāmaha*) *ârya*, dat als adjetief «edel, van adellijken bloede,» als substantief, «heerschap, Mijnheer,» alsook «Meester» beteekent. Evenzeer in gebruik is het deminutief *âryaka*, d. i. letterlijk vertaald *herrle*. Voor dit laatste verwijst ik naar Pet. Web. i. v. *âryaka*. Daar, zonderling genoeg, het alles behalve zeldzame *ârya*, grootvader, daarin ontbreekt, haal ik hier gemakshalve ééne plaats aan, die zeer duidelijk spreekt. In *Mahâbhârata* I, 6769 (178, 8) ziet ge:

manyase yan tu tâteti naisha tâtas tawânaghā,
ârya esha pitâ tasya pitus tawa yaçaswinâḥ.

D. i. «wien gjij voor papa houdt, dat is niet uw papa, mijn beste; het is grootpapa, de vader van uwen eerzamen vader.»

Niet alleen grootvader, maar ook overgrootvader betekent Skr. *ârya*. Daar de woordenboeken dit onvermeld laten, verwiss ik naar Mahâbhârata XII, 343, 19, waar Janamejaya, van zijn overgrootvader Arjuna sprekende, zegt *âryo me Dhanañjayah* «mijn overgrootvader Dhanañjaya (bijnaam van Arjuna)».

Even als *ârya* is dus *ethil*, *ethila*, eigenlijk een adjetief en als zoodanig nog in algemeen gebruik. Beide volkommen synonieme woorden strekken ook, als substantief, als term ter vriendelijke benaming van den grootvader en overgrootvader. Een derde synoniem substantief is «heer»; *herrie* is, gelijk reeds opgemerkt, de letterlijke vertaling van *âryaka*.

BIERWERPEN.

De titel van § 65 op bl. 471 Fr. Rq. luidt *Fan bierwerpen*. In 't glossaar onder *bierwerpene* wordt dit voor een vrouwelijk substantief gehouden. Indien dit gevoelen boven tegenspraak verheven was, zouden we in *bierwerpen* eene zeer opmerkelijke afwijking van een anders doorgaanden regel moeten erkennen. De bedoelde regel namelijk is, dat alle *nomina actionis* op -ene, Got. -eins, -ains, -ons, On. -an (*un*), Ags. -en enkel van zwakke werkwoorden voorkomen, en niet van sterke, waartoe *werpa* behoort; vgl. Grimm, D. G. 2, 157. De vraag rijst, of er iets is wat ons noopt *bierwerpen* voor een *nomen actionis* te houden. Het antwoord moet mijns erachtens ontkennend luiden, omdat *werpen*, ouder *werpene*, *werpanne* enz. de datief zijn kan van 't zoogenaamde gerundium, welke achter *fan* op zijne plaats is. Om het bewijs te leveren dat *werpan* de datief van 't gerundium wezen kan, hebben we vooreerst aan te tonen dat het afgeknotte *en* in ons stuk als uitgang van dien datief niet ongewoon is. Welnu, § 59 levert als voorbeeld *mit gold to betten*; § 62 *to delen*; § 64 *mit ene ede toe onswaren*; § 57 *to ontgongen*. Niets bewijzend is *Fan bitten* § 59, want hiermee kan «van bijten» bedoeld wezen, maar ook, zoals de uitgever het opvat (Gloss. i. v. *bitti*) «van beten». Dat in titels een gerundium achter *fan* met den stijl der wetten niet in strijd is blijkt uit «Van vechten bynnen beerhuse» boven § 7, bl. 377; «Van roven in den godeshuse» § 5, bl. 363; «Van vechten teghens dat recht» § 31, bl. 361; «Van quaet spreken» § 20, bl. 360; «Van dagen to rechte» § 13, bl. 359 enz.

Mocht *bierwerpen* inderdaad een substantief verbeelden, dan laat het

zich alleen verdedigen als een betrekkelijk jong woord, naar valsche analogie gevormd. Men beroepe zich niet op *slitane*; dat is gevormd als bijv. Ohd. *bismizani*.

EEN OUDE ZEDE.

Onder alle Germaansche Wetten zijn de Friesche de rijkste aan oude dichterlijke formulen en ook aan uitdrukkingen die ons verplaatsen in een overoud verleden. Niet de minst merkwaardige is de zegswijze «van den grave ingaan» (d. i. na den dood des echtgenoots het huiselijk beheer op zich nemen), welke wij aantreffen in de hoogst belangrijke, maar vaak zoo duistere Brôkmer Wetten § 109 (Gl. 166): «Hwersâr ên wîf fon thâ grewe in genth, sâ skel hiu in lidsza thene fiarda penning alle hires gôdes, bûta lâwem,» d. i. «wanneer er een getrouwde vrouw van het graf ingaat, zoo zal zij inleggen den vierden penning van al haar goed, uitgezonderd erfgoed.» De rechtskundige toelichting van de hierin vervatte bepaling laat ik aan rechtsgeleerden over, en bepaal mij tot de behandeling van de woorden *fon thâ grewe ingonga*, voor zooverre daaruit af te leiden is dat, volgens oude zede, de vrouw het lijk van haren echtgenoot naar de begraafplaats vergezelt. De woorden zijn zoo treffend dat ieder lezer van den Rgveda onwillekeurig denken zal aan het begrafenislied 10, 18. Dat lied dagteekent blijkbaar van zeer vroege tijden, toen in Indië behalve de verbranding van lijken ook nog teraardebestelling zonder voorafgaande verbranding in zwang was. Daarentegen is het lied Rgveda 10, 16 bestemd voor den lijkdienst bij verbranding. Van bovengemeld lied nu luidt de 8ste strofie aldus:

údirshwa nári abhí jíwalokám gatâ'sum etám úpaçesha éhi,
hastagrâbhásya didhishós táwedám pátyur janitwám abhí sámbabhûtha.
D. i. «Rijs op, vrouw! (terug) tot de levenden; zielloos is hij bij wien gjij hier
nederligt. Kom! Jegens hem die om u wierf en uwe hand verwierf, jegens
uwen echtgenoot en heer, hebt gjij uw echtaak vervuld!»

Deze vertolking geeft, naar ik mij vlei, niet al te flauw den indruk van 't oorspronkelijk terug, al moet ik uitdrukkelijk opmerken dat onderscheidene woorden zoo *praegnant*¹⁾ zijn, dat ze een grooter meester in 't ver-

¹⁾ De nieuwste vertaling des Rgveda's, die van Grassmann, 2 [Leipzig, 1877], 806, heeft:

Erhebe dich, o Weib, zur Welt des Lebens;
du liegst vor dem, dess Hauch entflohen ist, komm nun;
Der deine Hand einst fasste und dich freite,
des Gatten Ehe hast du nun vollendet.

Daargelaten kleinere onjuistheden als *Welt des Lebens* in stede van „wereld der levenden”, in gewone taal: „de levenden”, wil ik opmerken dat de tweede regel in de vertaling

talen dan ik ben behoeven om tot hun recht te komen. Zoo bijv. is *hasta-grâbhâ* niet enkel «hij die de hand gevat heeft», maar ook «die in *munde*, in *manu*¹), in hoede houdt». *Pati* laat zich gevoeglijk door twee woorden weergeven.

Zoo de uitdrukking in de wet ons nog niet het recht geeft te besluiten dat de Friesche weduze aan 't graf van haren gade zoo placht togesproken te worden als hare Indische zuster, geeft zij ons toch aanleiding te beweren dat de zede, waarvan de aangehaalde woorden het uitvloesel zijn en welke nog heden ten dage onder de Friezen op het platte land in zwang is, teruggaat tot in den Arischen voortijd.

UVRHLEST, HLEST.

In den titel *Van schaede ende wrhlest* boven § 54 der Westerlauwersche Wetten (Rq. 396) beteekent het laatste woord natuurlijk *overlast*. Ieder kent de formule «van schade en overlast» in 't Nederlandsch, want men kan ze, om zoo te zeggen, nog dagelijks hooren. Richthofen maakt er «verlies» van (i. v. *urhlest*) en bouwt op die vergissing de theorie (i. v. *hlest*, Gl. 818) dat de *h* in *urhlest* «unorganisch» is! Desniettemin verklaart dezelfde geleerde *hlest* in de woorden «deer dio sted mey in hlest en schada komma mochte» als zijnde «last», ditmaal te recht. Welke schakeeringen van beteekenis ons *overlast*, en zonder twijfel ook het Friesche *uurhlest*, oudtijds vertoonde, vindt men bij Kiliaan, die het vertaalt met «oppressio, vis, contumelia, iniuria, violentia».

Zoo eenvoudig de verklaring van *hlest*, == Ohd. *hlast*, Ndl. *last* is, zoo moeielijk is die van een gansch ander *hlest*, benevens *unhlest* en *oenhlest*. Laten we een blik werpen op de plaatsen waar deze woorden voorkomen.

Iets anders zegt dan wat er in den tekst staat. De woorden *gatâsum etam upageshe* zijn een voorbeeld van een min of meer rhetorische constructie, die men in onze taal en eveneze in 't Hoogduitsch kan navolgen, door te zeggen: „bij eenen levenloozen ligt gij”, met nadruk op „levenloozen”. Daar hierbij *etam* niet tot zijn recht komt, heb ik de gewone constructie in mijne bovengegeven vertaling gevuld.

¹⁾ *Hasta* beteekent niet slechts hand, maar macht over iemand of iets. Bijv. in Kâdambarî, 2de deel, bl. 100; *asmâkan tu hastâd dwayam apy etan nâsti*, d. i. „geen van beide dingen staat echter in onze macht.” Wie in Prabodhacandrodaya *pâshandahastam gata* zou willen vertolken met „in handen der ketters geraakt”, in stede van „in de macht”, zou iets zeggen wat wel verstaanbaar is, maar toch niet in de bedoeling des dichters ligt. Soms zou *hasta*, als hand opgevat, zelfs tot een *quid pro quo* aanleiding geven; zoo is bijv. met *hema hastagam* in Kathâsaritsâgara 30,121 bedoeld goud dat de persoon *niet* in de hand had, integendeel zij had het verborgen. Natuurlijk dus bedoeld „in (mijn) bezit”; dit heeft de bewerker van 't artikel in 't Pet. Wdb. dan ook gevoeld; vandaar de toegevoegde woorden „was oder wen man sein nennen kann”. Niet geheel „suum”, want „gestolen goed” kan in iemands bezit wezen, doch is niet het „zijn”.

In Rq. 491, 35 heet het «Halda litic to hlest, gude meente, ic letet iemma wyta» enz. Dat *halda litic to hlest* uitdrukt «houdt u een oogenblik stil», of, zooals men 't Dietsch zeide «maket een gestille» is duidelijk. Ook kan het niet twijfelachtig wezen dat *hlest* hier, zooals Richthofen vermoedde, het Ags. *hlyst*, Os. *hlust*, gehoor enz. is. Men heeft hier *hlest*, 't luisteren, op te vatten in denzelfden zin welken het etymologisch verwante Noorsche woord *hljöð* zoo vaak heeft, dien van «stilzwijgen, stilte».

Tot zoover loopt de verklaring glad genoeg van stapel, doch nu wachten ons de moeielijkheid dat wij in 't onzekere verkeeren omtrent het spraakgebruik van *halda tō*. Hierover verspreiden andere plaatsen waar 't werkwoord *halda* voorkomt, zooover ik heb kunnen nagaan, geen licht. Naar analogie van de beteekenissen welke aan «houden» en «tot» eigen zijn, maak ik op, dat ze in onderling verband uitdrukken «de lichamelijke of geestelijke werkzaamheid richten op, *sich machen an*, zich bereiden tot». Het naast verwant lijken mij zulke On. zegswijzen als «Hallr heldr nú til fangs» (*went fishing*, zooals Oxf. Wdb. 233 vertaalt); of «halda kyrru syrir» *to hold still, remain quiet; t. a. p.*).

Een andermaal ontmoeten wij *hlest* in Rq. 436, 11: «Da spreeck di koningh (d. i. Keizer Augustus) mit *hleste*: Nu is al dyo wrald truch Romes dredewiges bilowid ende toe mena freda commen». De vraag is wat hier met *mit hlest* bedoeld is. Ligt daarin 't begrip van «na stilte geboden te hebben», dan laat zich *mit* kwalijk verklaren. Daarom zou ik meenen dat ook in dit geval *hlest* overeenkomt met On *hljöð*, doch in den zin van «klank». *Mit hlest* zal dus wezen «met luider stemme».

Het samengestelde *oenhlest* leest men Rq. 409, § 22: «soe schilma hit aldus greta dat dio frie Fresinne coem oen dis fria Fresa wald mit hoernes hluud ende mit bura oenhlest, mit bakena brand ende mit winna sangh» enz.

Men ziet, er wordt eene korte beschrijving gegeven van de vreugdebedrijven die bij een bruiloftstoet niet mochten ontbreken. Met het vrolijke licht der fakkels en het gezang der vrienden paart zich het hoorngeschal en 't gejuich der buren. Dat «gejuich, gejoel» of iets dergelijks bedoeld is, lijdt geen twijfel, niet alleen omdat de Nederduitsche tekst «mit buiren geschall» heeft, maar ook omdat het elders heet: «mith dōme and mith dregte, mit(h) horne and mith (h)liude» (Rq. 52), en «huuersa maene frowa halde mith horne and mith hlude, mith dome and mith drechte» (Rq. 99).

Zoowel door het vergelijken der aangehaalde plaatsen uit de Friesche wetten, als door de waarneming van 't gebruik der woorden *hlust* en *hlund* in de Germaansche talen in 't algemeen, komt men tot de overtuiging dat beide met elkaar wisselen, hetgeen een natuurlijk gevolg is van de wijze

waarop ze afgeleid zijn. Dat nu *oenhlest* niet volkommen hetzelfde is als het niet samengestelde *hlest*, en dus ook niet als het hiermee gelijk staande *hlud*, spreekt wel van zelf; krachtens het begrip van *oen* moet het woord beteekenen «toejuiching, toejubeling».

Onmiskenbaar afwijkend in beteekenis is *onhlest* in § 6 der Keuren van Wimbritzeradeel (Rq. 500): «Dy sexta pont, dat de greetman nath meer scelnymma dan een pond, ende die eehera twer Flemische fan een wanandert iefta fan een onhleste». *Wanandert*, letterlijk wanantwoord, kan moeilijk iets anders uitdrukken dan een brutaal antwoord, en in gezelschap daarvan zou een scheldwoord niet misplaatst zijn. Zelfs indien wij de *e* in *hlest* voor kort houden en 't woord dus voor etymologisch identisch met het boven behandelde *hlest*, stam *hlusti*, zou zich de beteekenis laten rechtvaardigen. Aan den anderen kant echter moeten wij de mogelijkheid veronderstellen dat niet *hlest*, maar *hlēst* bedoeld was. In dit laatste geval zou *onhlēst* vrij wel overeenkomen met Ags. *unhlýsa*, infamia (Ettmüller 496); vgl. 't Fransche *infamies* met het enkelvoud *infamie*.

De aan *onhlest* of *onhlēst* toegekende beteekenis wordt bevestigd, althans niet tegengesproken, door de passages 460, 31 en 484, 2, waar het ook aangetroffen wordt. Want onmiddellijk in verband met een *slocht onhlest*, een eenvoudig scheldwoord, wordt er gewag gemaakt van *anne kleem makja*, d. i. «iemand bezoezelen (tot schande maken)». *Kleem* is klaarblijkelijk het adjetief waarvan in 't IJsslandsch afgeleid is *kleima*, besmeren, en waarbij als substantief behoort het thans verouderde Vlaamsche en Hollandsche *kleem*, argilla (zie Kiliaan), Ags. *clām* enz.

Zoolang wij omtrent de oorspronkelijke kwantiteit, en dien ten gevolge ook den oorsprong, van den klinker van *onhlest*, diffamatio, in 't onzeker verkeeren, kunnen we de onmiddellijke verwantschap er van met het Ags. *unhlýsa* niet voor uitgemaakt beschouwen, maar zooveel mogen we voor zeker houden, dat *un* hier = *un*, ons *on* is, en niet, gelijk in *oenhlest*, toejuiching, = *an*, ons *aan*.

Eindelijk hebben wij nog te spreken over *wnhlest* in Rq. 401, 20: «Sindslitane wrbiede ick, wnhlest wrbiede ick, alle deerwe soen wrbanne ick efter dam dat hit toe claghe commen is». De dubbele *w* is niet te verklaren indien *unhlest*, diffamatio, bedoeld is. Toch geloof ik dat niet in *w* de fout schuilt, maar in de volgende *n*, d. i. ik zou willen lezen *vrhlest*, d. i. «violentia, contumelia», beteekenissen welke Kiliaan, gelijk we boven zagen, opgeeft. Dit past ook veel beter bij 't onmiddelijk voorafgaande: «dat him nimmēn deer oen dwe wald iefta onriucht» en 't volgende; «alle deerwe soen». Ik erken echter dat de plaats alles behalve duidelijk is.

KLINKERREKKING.

Onder «klinkerrekking» (Vocalzerdehnung) wil men, zegt Heyne (K. L. u. F. d. altg. D. § 72) verstaan hebben «wenn in eigentlichen langen oder auch erst verlängerten — Silben hinter dem einfachen langen Laute ein kurzes *e* Platz greift, wobei der lange Laut bleibt».

Reeds uit deze bepaling blijkt dat verschillende gevallen met elkaar vermengd zijn en tevens dat de term «zerdehnung», in 't geheel niet met de feiten overeenkomt. Een korte klinker kan door rekking lang worden, maar een lange, die lang blijft, wordt niet gerekt, want onder rekking verstaat men eene wijziging van den oorspronkelijken toestand.¹⁾

De verschijnselen die Heyne op 't oog had, laten zich aldus beschrijven:

1) oorspronkelijk korte klinkers worden in opene lettergrepen gerekt en vallen in klank samen met de overeenkomstige lange.

2) zulke gerekte klinkers worden met dezelfde letters in schrift uitgedrukt als de oorspronkelijk lange.

Eigenlijk spreekt 2) van zelf, en 1) geldt niet alleen van 't later middel-eeuwsche Friesch, maar van alle latere Germaansche talen, enkele tongvallen uitgezonderd, hoewel sommige in bepaalde gevallen een tegenovergestelden weg zijn ingeslagen. In 't Nhd. bijv. zijn zelfs oorspronkelijk lange klinkers verkort, bijv. het zegt *lässen* instede van *lässen*. Wanneer wij nu ook in dezelfde taal *besser* vinden, dan is het ongewis of de oorspronkelijk korte *e* bewaard is in tegenstelling tot het Nederlandsche *beter*. Immers aangezien de *a* in *lässen* ontwijfelbaar uit eene lange *ä* verloopen is, kan de *e* in *besser* evengoed uit eene gerekte *e* ontstaan zijn. Het Engelsche *better* is niet uit *betera*, maar uit *betra* ontstaan, en te vergelijken met *fodder*, uit *foddor*, *fodr*, wegens de dubbelconsonant verkort uit *födr*; vgl. verder *mother*, hetwelk *mothr* voorstelt, uit *moddr*, *môdr*.

Ook in onze taal zijn er schijnbare uitzonderingen op den regel dat de oorspronkelijk korte klinkers van open lettergrepen in de Germaansche talen in verloop van tijd gerekt zijn geworden, en even als in de overige verwante talen, worden ook in de onze oorspronkelijk lange verkort, gedeeltelijk onder dezelfde, gedeeltelijk onder andere voorwaarden. Daar het ons te ver zou afleiden, hiervan voorbeelden aan te voeren — die trouwens ieder licht voor zich zelven kan verzamelen — keeren wij tot het Friesch terug.

¹⁾ Er zijn gevallen dat zelfs een lange klinker, d. i. een klinker van 2 mora's, gerekt wordt, zoodat hij 3 mora's lang wordt. Die bijzondere, tot bepaalde gevallen beperkte rekking, heet in 't Skr. *phuti*, maar daarvan is bij de gewone lange die Heyne bedoelt geen sprake.

Zoowel de oorspronkelijk lange, als de door rekking lang gewordene korte klinker wordt in de latere Oudfriesche stukken uitgedrukt op dezelfde wijze als in 't Middelnederlandsch en de geographisch naaste dialecten; derhalve gewoonlijk door toevoeging van eene *e* achter den korten klinker. Dat die *e* een zuiver graphisch middel is, op zich zelve in 't geheel niet uitgesproken wordt en volstrekt niets eigenaardig Friesch is, blijkt uit het feit dat, waar in geslotene lettergrepen *ae*, *oe*, *ue* gespeld wordt, de opene lettergrepen nu eens *a*, *o*, *u*, dan weer *ae*, *oe*, *ue* vertoonen; naast *ue* dient ook *uu* en zelfs *ui*, alles als in 't Dietsch en ouder Nnl. Voorbeelden vindt men te kust en te keur, overal waar men een der Westerlauwersche stukken uit de latere middeleeuwen opslaat. Bijv. Rq. 490, vg. ziet ge *daed*, maar *dade*; *raef*, *rawe*; *bote*, *moet*; *goedes* zelfs, naast *godis*, waar de enkele *o* voldoende geweest ware; *huse*, *huns*.

Dat er in dit alles niets eigenaardig Friesch is, zal ieder toestemmen die met de oudere en nieuwere Nederlandsche spelling vertrouwd is.

Eene enkele opmerking veroorloof ik mij nog ten opzichte van hetgeen t. a. p. van de lange, d. i. gerekte, *a* van *garja*, garen; *laja*, Hgd. laden; *schaja*, schaden, gezegd wordt. Volgens Heyne zou die lang gewordene *a* haar oorsprong verschuldigd zijn aan de uitstooting van een consonant. «Zuweilen auch entspringt es (nl. de lange klinker) in Folge eines im Westfriesischen sehr beliebten Consonantenausfalles aus kurzem *a*». Het is waar dat de eenmaal korte *a* in de aangehaalde woorden gerekt is, maar die rekking heeft niets te maken met de uitstooting. Welke consonant is er uitgevallen in 't Hgd. *schaden* en *laden*? Geene; toch is de *a* van die woorden zoo lang mogelijk, niettegenstaande ze oorspronkelijk kort was. Het is daarboven niet waar, dat *schaja*, onmiddellijk uit *schathja* gesproten is. De verbinding *thj*, *dj* kan geassimileerd worden tot *thth*, *dd*, — en dit geschiedt gewoonlijk in de Germaansche talen — of, indien de *j* vóór de assimileering in den klank der Fransche *j* was overgegaan — hetgeen in de Germaansche talen niet geschiedt — dan zou, altoos door assimilatie, *tsj*, *dzj* ontstaan. Zeer zeker zijn de *th* en *d* in 't Westerlauwersch, even als in de Nederlandse spreektaal, vaak genoeg uitgevallen, maar onder de onmisbare voorwaarde dat een klinker, en niet een medeklinker of halfklinker, volge.

Het eenigste wat uit zulke vormen als *schaja* e. dgl. blijkt, is dat reeds vóór de uitstooting der dentaal, klinkers in opene lettergrepen gerekt werden uitgesproken. Die rekking ondergaat door de al of niet uitstooting niet de minste wijziging.

Bidden. - Genezen. - Lijden.

Beek. - Iusiza.

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, I & IV.

Leiden, 1881 & 1884.

BIDDEN.

In den Heliand treffen wij aan de uitdrukking *fallan* of *hnîgan an kneobeda*. Van de drie Wijzen uit het Oosten, die den jonggeboren Heiland hunne hulde komen bieden, wordt 20, 14 (Schmeller) [vs. 672] gezegd: «*thea wrekkion fellun, te them kinde an kneobeda, endiina an cuningwîsa, gôdan grôttun*». Elders, 145, 3 [vs. 4745], heet het van Christus op den Olijfberg dat hij in kniebede nederzonk: «*iak imu thô selbo gihneg, sunu Drohtines, craftag an kniobeda, kuningo rîkeost, forward te foldu.*» Schmeller vertaalt den term met *adoratio* en *genuflexio* (glossaar onder *beda* en *cnið*). Hoewel beide Latijnsche woorden geen verkeerde vertaling mogen heeten, missen ze toch al het schilderachtige van 't oorspronkelijke, zoodat wij beter doen met het Nederlandsche *kniebede* te gebruiken, waarnaast, volgens Kiliaen, ook *knieghebed* in zwang was, Mnl. *cniegebede*¹).

Eenen vierden vorm vertoont het Oudnoorsch in *falla á knébeð*, en het daarbij behorende substantief *knébeðja-fall*. In 't Oxfordsch woordenboek wordt *knébeðr* als mannelijk opgegeven. Hoe men dat geslacht heeft kunnen opsporen, is mij onbekend; vermoedelijk heeft men het geslacht opgemaakt uit dat van ON. *beðr*, een bed, dat ook, zonderling genoeg, mannelijk is. Ter wille der etymologie wordt aan *knébeðr* in 't Oxf. Wdb. in navolging van E. Jonsson's Oldnordisk Ordbog, de zin toegekend van «*a knee cushion*», waaruit zou volgen dat iemand niet *á knébeð* zou kunnen vallen, tenzij hij zoo'n kussen of bidmatje bij zich droeg. Het is duidelijk dat de etymologiseerende vertaler de uitdrukking niet recht begrepen heeft.

Ofschoon ik niet weet of *kniebede* enz., behalve in 't O.-S., Nederlandsch en Noorsch, ook in andere Germaansche talen voorkomt — ik heb er trouwens niet naar gezocht —, houd ik de uitdrukking voor overoud, want het overeenkomstige adj ectief agentis komt voor in 't Oudindisch in den vorm van *jñubâdh*. In Rgveda 6, 1, 6 worden o. a. deze woorden tot den vuur- en lichtgod Agni gericht:

tán twâ wayám dâma á' didiwâ'ñsam
úpa jñubâ'dho námasâ sadema

Dit kan men ongeveer aldus vertalen:

«U dan willen wij, u die in de woning (en: in den haard) straalt, op de

¹) De aanwijzing van verscheidene plaatsen, waar 't Mnl. woord voorkomt, heb ik aan de welwillendheid van Dr. De Vries te danken. Ze volgen hierachter, blz. 78.

knie liggende met hulde (of: met verschuldigden eerbied, met geneigden hoofde) naderen (en: onze opwachting maken, bidden).» Het hoofdbegrip dat men met *jñubâdh* verbond, komt duidelijk genoeg uit; de eigenlijke beteekenis zal wel geweest zijn «de knie drukkende (tegen den grond)» of «op de knie biddende». De Indische commentator Sâyana-Mâdhawa omschrijft het met «de knie buigende», waaruit blijkt dat hij het woord erkende als synoniem van het meer gewone *jâ'nu â'cya* of *jânw-âkná*, hetwelk letterlijk «met gebogen knie» uitdrukt¹⁾.

Naverwant met het agens *bâdh* in de beteekenis, welke in *jñubâdh* op den voorgrond treedt, is het substantief *bâdhas*, dat wij alleen kennen uit het samengestelde *sa-bâdhas*. Dit is een adjetief, dat gewoonlijk voorkomt in den acc. neutr., bijwoordelijk gebruikt. Op veel plaatsen — die men in 't Petersburgsche woordenboek opgegeven vindt — laat zich dit bijwoordelijke *sabâdhas* heel wel vertolken met «dringend», zooals in 't woordenboek geschiedt; etymologisch is het klaarblijkelijk «met aandrang.» Doch soms is «dringend, met aandrang» toch niet het rechte woord; bijv. Rgveda 7, 53, 1 lezen wij:

prâ dyâ'wâ yajñaih prthiwi' námobhiḥ
sabâdha īśe bṛhatî' yâjatre

D. i. ten naastenbij: «Met verschuldigde eerbewijzen breng ik in dringenden gebede lof aan Hemel en Aarde, die groote, vereerenswaardige»²⁾. De analogie dezer plaats met die, waarin *jñubâdh* voorkomt, is niet te missen.

Eenmaal komt *sabâdhas* als zelfstandig gebruikt adjetief of als agens voor, in Rgveda 5, 10, 6:

nú' no Agna útâye sabâ'dhasaçea râtâye

Dit wordt door Grassmann 1, bl. 170 aldus vertaald: .

„Nun, Agni, sei zur Huld bereit,
zu schenken dem, der dich bestürmt.”

Zonder twijfel is Grassmann dichter bij de waarheid dan 't Petersburgsche woordenboek, waarin als vermoedelijke beteekenis van *sabâdhas* (nom. *sabâdâhâs*) wordt opgegeven «bedrängt», want dit laatste past niet recht bij *râti*, gunstbewijs, schenking. Ook kan de gen. sing. *sabâdhasas*

¹⁾ De vertaling van H. Grassmann, die de verklaring des Indischen commentators in dezen gevuld is, I, bl. 230, luidt:

„Drum wollen wir um dich, der strahlt im Hause,
die Knie beugend demuthsvoll uns setzen.”

²⁾ Grassmann 1, bl. 342, vertaalt:

„Mit Opfern ehr ich eifervoll in Demuth
die hohen heil'gen Himmel und die Erde.”

wel als gecoördineerd met het in vorm meervoudige voornaamwoord *nas*, ons, gedacht worden, want het behoeft nauwelijks opgemerkt te worden, dat een enkelvoudig subject meermalen, van zich zelven sprekende, het meervoudig voornaamwoord gebruikt. In de oude glossenverzameling, de Nighāṇṭu's, wordt het mannelijk *sabādhas* dan ook met *ṛtwij*, d. i. dienstdoende priester, omschreven. Dat nu in de boven aangehaalde plaats het woord op den dienstdoenden priester slaat, lijdt weinig twijfel, want in de volgende halfstrophe wordt de zegen van Agni afgesmeekt op de heeren die de plechtigheid bekostigen. Het zal dus niet ver mis zijn, als wij vertalen:

«Wij vertrouwen zeker¹⁾, Agni, dat (gij) ons ter wille (ten gunste, ten nutte, ter bescherming) en den smeekende (of: mij die u bid, smeek) ten gunste (zult zijn).»

De afleiding van *sa-bādhas* kan niet twijfelachtig wezen; het is gevormd als *sa-prāthas*, ruim, uitgestrekt, van *sa*, met, en *prāthas*, ruimte, uitgebreidheid; dus eigenlijk «uitgebreidheid, ruimte bezittende.» Eene andere beteekenis heeft zulk eene samenstelling als de klemtoon op *sa* valt, bijv. *sā-hūti*. Dit betekent «gemeenschappelijke oproeping». Een woord *sā-bādhas* — hetwelk evenwel niet voorkomt — zou dus beteekenen: gemeenschappelijke aandrang, gemeenschappelijk gebed; *sabādhas* echter is «met aandrang, dringende,» d. i. biddende.

Bādhas behoort bij den werkwoordelijken stam *bādh* (*bādhate*), drukken, dringen, *premo* en *opprimō*. De afleidingen en samenstellingen die bij dezen stam behoren zijn zóó talrijk en welbekend, dat ze niet behoeven vermeld te worden. Alleen wil ik, om de ware beteekenis van *bādh* te doen uitkomen, opmerkzaam maken op *sam-bādha*, drukte (bijv. op straat), gedrang. Er is een vers in R̄gweda 3, 30, 3, waar *bādhita* met «dringend gebeden» zou kunnen vertaald worden. Na uitgeweid te hebben over de onbegrijpelijk groote macht van Indra zegt de dichter:

yád ugró dhá' bādhító mártieshu
kúta tyá' te, wṛshabha, wiriāni

D. i. «Waar hadt gij, o stier (Indra)! die krachten²⁾ dat gij, op 't dringend gebed, machtig (genoeg waart om) ze (d. i. die in verschijningsform overgegane krachten, als regen en anderszins) onder de stervelingen te brengen (of: den stervelingen mede te deelen)?» Grassmann I, 76 heeft:

„Wo sind, o starker, deine Heldenkräfte,
dass du, o Stier, bestürmt den Menschen Gut schenkest?“

Dit komt, zooals men ziet, vrij wel op hetzelfde neer.

¹⁾ Dit begrip van vast vertrouwen ligt in *mā*.

²⁾ Platter uitgedrukt: „waar haalde gij ze van daan“.

De vorm *bâdh*, die in 't Sanskrit als werkwoordelijke stam optreedt, kan niet als de eenvoudigste beschouwd worden, want het intensief, dat «bedrukken, benauwen, samendrukken» betekent, heeft tot stam *badbadh*. Even als naamwoorden in zwakkere en sterker vormen voorkomen en met elkaar in de verbuiging wisselen, zoo ook de werkwoorden. Soms is van de naamwoorden de zwakke stam verdwenen, bijv. het klassiek Sanskrit kent alleen *dwâr* en *dwâra*, poort, deur, terwijl in den Weda alleen nog de accus. pl. *duras* voorkomt, zoodat de zwakke vorm hiervan reeds vroeg aan 't kwijnen was. Wat de werkwoorden betreft, is zelfs in den Weda niets meer van het oorspronkelijke *ap*, Latijn *ad-ipiscor, aptus*, enz. in de conjugatie overgebleven; in naamwoordelijke afleidingen is *ap*, bijv. in *apas*, enz. niet zeldzaam. In dezelfde verhouding als *ap* tot *ap*, staat bijv. ook ons *oefenen* tot Noorsch *efna*, Zweedsch *ämna*, enz.

Wat de reden is van die heerschappij der *à* in sommige werkwoorden in 't Sanskrit, behoeft hier niet onderzocht te worden. Het blijkt voldoende uit het Indisch zelf dat als eenvoudigste stam moet beschouwd worden *badh*, d. i. Arisch *bhadh*. Dit nu is 't Germaansche *bed-an*, *bedian*, Gotisch *bidjan*, ons *bidden*. De eigenlijke beteekenis van *bidden* is dus «dringen»; *jñubâdh* is «de knie drukkende», een symbool van het dringen, aandringen bij eene bede.

Het woord *bed*, Gotisch *badi*, enz. komt van denzelfden stam en is «dat wat gedrukt wordt», met andere woorden «dat *waarop* men ligt». Uit den aard der zaak kan *bed* ook opgevat worden als kussen of bolster.

NASCHRIFT.

(Uit een schrijven van Prof. M. de Vries).

Zoals hierboven in de Noot op blz. 75 vermeld is, heeft mijn vriend De Vries mij eene menigte plaatsen, waar 't Mnl. *cniegebede* voorkomt, medegeleerd. Daar niemand het woord opzettelijk behandeld, noch de plaatsen aangewezen heeft, laat ik het schrijven van De Vries hieronder grootendeels volgen.

Deer Walewin, die jongheline,
Hi viel in cnieghebede terre waerf.
Wal. 291.

Mettien beetti van den paerde,
Vore Waleweine uptie aerde
Viel hi neder in cnieghebede.

4803.

Bij de geboorte van 't kind Jezus in de krib:

Die esel liet daer sijn eten staen,
Ende viel in kniegebede saen.

Leven O. H. 383.

Als onse here kerstyn was gedaen,
Hi viel in kniegebede saen.
Daer hi lach, hi weende tranen.

Ald. 961.

Onse here viel in kniegebede dan.
1974.

weder gevuld door *al daer hi lach*, en *daer hi lach op derde*. Evenzoo:

Onse here viel in kniegebede saen.
Daer hi jeghen derde lach,
Hi suchte dicke al dat hi mach.

2978.

In *Carel ende Eleg.* vs. 1258 (bij Jonckbl. 1287) heet het *cniens-*:

Hi bete neder in dat gras,
Ende viel in cnienghebede.

Merkwaardig vooral is de uitdrukking zonder *in*: *een cniegebede vallen*, waaruit blijkt, dat het eene bepaalde godsdienstige verrichting was, die men zich bij boetedoening als taak oplegde. Zoo bij Maerlant, *Sþ. IV²*, 84, 91:

Naeot ginc hi elagen ende caermen,
Ende viel menech zwaer kniegebede
Uptie steenen daer ter stede.

waar Vincentius heeft: «frequentibus genuflexionibus.»

GENEZEN.

Een ieder weet dat *genezen* (transitief) en *heelen* synoniem zijn. In 't Gotisch is *ganisan* uitsluitend intransitief, terwijl als transitief optreedt het zoogenaamde causatief *nasjan*. Heteerste strekt ter vertolking van *ω̄ξεσθαι*, 't laatste van *ω̄ξειν*. Dat de Goten den Heiland *nāsjands* noemen, terwijl andere Germanen *hēliand*, *hēland*; *hēlend*; *heiland* kozen, is licht verklaarbaar en tegelijk een bewijs dat zoowel in *nasjan* als in *hailjan* en overeenkomstige vormen de begrippen van heelen, redden, lagen opgesloten. Niemand heeft trouwens hieraan getwijfeld.

Het werkwoord welks Germaansche vorm *nesan* is, komt etymologisch volkommen overeen met Oudindisch *násate*, dat «samenkomen, zich verenigen met» betekent. Het regeert den accusatief, evenals in menig geval

't Latijnsche *convenire*, waarmede *nasate* in beteekenis overeenstemt. Zonder merkbaar verschil van opvatting wordt *sán-nasate* gebruikt en wel met den instrumentaal; ook dit zou men in 't Latijn met *convenire*, vooral in den zin van «zich koppelen» kunnen vertalen.

In *nas* moet dus 't begrip liggen van eene vereeniging, en wat is heelheid anders dan eene eenheid der bestanddeelen? Wij zouden dus reeds op grond van 't voormalde recht hebben om *ganisan* met *nasate* of nog nauwkeuriger met *sannasate* te vereenzelvigen. Maar wij willen nog verder gaan en pogem te betoogen dat *nasate*, althans in afleidingen, ook den zin van genezen (intr.) moet gehad hebben. Een rechtstreeksch bewijs ontbreekt; daarom zullen wij het beoogde doel zijdelings moeten bereiken.

Een der namen van de Aćwins in 't Indisch is *nāsatya*, een woord handtastelijk afgeleid van *nasati*, evenals *āditya* van *aditi*, en alleen dáárom niet herkend, omdat dit *nasati* toevallig verloren is gegaan. *Nasati* is gevormd van *nas*, op volkomen gelijke wijze als bijv. *wasati*, verblijf, woning, van *was*, *wásati*, logeren, enz. Eén van de beteekenissen van *nasati* moet geweest zijn: *genezing*. Zulks mag men met goeden grond opmaken uit het feit dat de Nāsatya's zijn: de goddelijke *geneesheeren*. Vergelijkt men deze uitkomst met de gegevens omrent *nesan* in de Germaansche talen, dan kan ze slechts bevestigd worden.

Het naamwoord *nasati* moet in de eerste plaats betekend hebben: vereenigingspunt, voeg, verbinding, of met een Sanskrit woord: *sandhi*, of ook wel *sandhāna*. De drie *sandhi*'s der zon in haren jaarlijkschen loop zijn: nachteveningspunt der lente, zonnestand op 21 Juni en herfstnachteveningspunt. De Aćwins, of Nāsatya's, zijn twee sterren in den Ram, die gedurende een bepaald tijdperk — laten wij zeggen: 't Wedisch tijdperk — bij den aanvang des jaars om 21 Maart aan den oostelijken gezichterender zichtbaar waren bij 't morgengrauwen vóór zonsopgang. Daarom heeten zij de voorgangers van Zijne Majesteit, die weldra in allen luister Zijne regering zal aanvaarden. Na drie maanden vertoonden zij zich na zonsondergang ongeveer in den meridiaan, want het verschil in lengte tusschen hen en de zon was dan \pm 90 graad. Na nog eens drie maanden, dus bij de nachtevening van den herfst, zag men de Aćwins kort vóór zonsopgang aan de westerkim. Zij worden derhalve in mythologisch-rhetorischen stijl, geboren — want geboren worden is te voorschijn komen — op de 3 Sandhi's, de 3 Nasati's der Zon, zijn dus de kinderen van den Sandhi, van de Nasati, en heeten daarom Nāsatya. Nu zou men kunnen beweren dat reeds 't begrip *sandhi* licht tot den mythe van 't geneesheerschap der Aćwins aanleiding kon geven, en als het gansche woord *násatya* en 't Germaansche *genezen* niet bestonden, zou men ongetwijfeld aan het *begrip* genoeg heb-

ben, maar nog veel gemakkelijker is die mythe te verklaren, indien èn 't begrip èn 't woord zelf aanwezig waren ¹⁾.

LIJDEN.

Het is bekend dat het Got. (*gu*)*leipan*, Ags. *līðan*, Os. *lithan*, *līðhan*, On. *līða*, Ohd. *galīðan*, Mnl. *liden*, in 't algemeen een gaan, varen, en meer in 't bijzonder het begrip van voorbijgaan, doorgaan, overgaan uitdrukt. Zoo lezen wij bijv. in de Nederfrankische Psalmen (LXV, 12): *wi lithon thuro fuir in thuro watir*, «transivimus per ignem et aquam,» en in den Heliand [vs. 2233] (Schmeller's uitg. 68) *ēna meri lithan*, dat door den uitgever juist vertaald wordt met «transnavigare fretum.» Duidelijk komt de beteekenis van «passeeren» — om dit gemakkelijke vreemde woord eens te gebruiken uit in ons *geleden* (*lang*, *kort geleden*), Os. *gilidēn*, gepasseerd, voorbij (Heliand 5, 7 [vs. 154]). Daarentegen vertoont zich in het causatief *leiden*, enz. de meer algemeene beteekenis van iemand ergens brengen.

Buiten het Germaansch gebied heeft men, voor zoover mij bekend is, den tegenhanger van dit *lijden* in de verwante talen nog niet opgespoord, al heeft men niet over 't hoofd gezien dat er verband bestaat tusschen *lijden* en Skr. *ri*, *rī*, waarvan *rīyate*, vloeien, *rīṇa*, vloeidend, *retas*, iets vloeibaars ²⁾, sperma; *rīñāti*, doen vloeien; enz. Eene andere uitspraak van *rī* is *lī*, waarvoor ik naar de woordenboeken verwijs. Van *lī* kan *leta*, traan, afgeleid wezen, want een stam *lit*, op zich zelve niet ondenkbaar, komt niet voor.

Nauwer dan bij 't Oudindische *ri*, *rī*, *lī* sluit *lijden* zich aan bij een welbekend werkwoord in de Zend-Avesta, namelijk *irith*, *praes. irithyēti*, p. p. *p. irīṣta* ³⁾). Het is een vaste regel in onze teksten van de Zend-Avesta, dat

¹⁾ Terloops zij opgemerkt dat de Grieksche tegenhangers der Aqwins Castor en Pollux zijn, de Tweelingen. De Indische naam is Punarwasū, „de twee wedergeborenen, opnieuw lichtenden“. Deze worden inderdaad in verband gebracht met de Aqwins, en daar zij ook, in een bepaald tijdperk, bij een Sandhi der Zon stonden, is het natuurlijk dat Punarwasu, als mythische geneesheer voorkomt. Er is reden om te veronderstellen dat de Indische, reeds Wedische, Aqwins in veel ouderen tijd met de Punarwasu's en dus met Castor en Pollux identisch waren, maar later, toen de feiten aan den hemel niet meer met de rol, aan de Aqwins toegekend, strookten, verplaatst werden. De Grieken zouden dan bij 't oude gebleven zijn. Indien men ongeveer 3 duizend jaar verder teruggaat, zal natuurlijk alles wat van de verschijning der Aqwins gezegd is, toepasselijk zijn op Punarwasū.

²⁾ Hiermede nauw verwant is Got. acc. sing. *leipu*, Ohd. *lid*, Os. *lith*, enz.

³⁾ Het is tegenwoordig meer in de mode *irista* te spellen. Het is lood om oud ijzer. De redacteuren van de Zend-Avesta bezigen verkeerdelyk één en dezelfde sisletter vóór palatalen en dentalen. Eene spelling *gt* is ongerijmd; want geen mensch vermag onmiddellijk vóór een dentaal eenen palatalen sisklank uit te spreken. Maar even ongerijmd is eene spelling *kas ca*; om dezelfde reden dat niemand vóór een palataal de dentale *s* kan uitspreken. De fout ligt niet aan het stelsel van transscriptie, maar in de dwaze spelling der Zend-Avesta.

eene door *i* of *u* gevolgde *r* als voorstel een dier klinkers moet aannemen. Dus schrijft men bijv. niet *rinakhti*, Skr. *rinakti*, maar *irinakhti*; niet *ruth*, maar *uruth*. Volgt er echter een andere klinker dan *i* of *u*, zoo blijft de voorstel achterwege; dus schrijft men wel *iric*, maar *raecaya*, hoewel dit laatste niets anders is dan *iric* naar de 10de klasse vervoegd. Zoo ook *raodhayēiti* (Skr. stam *rudh*), maar *uriuraodha*, Skr. *rurodha*.

Verder is op te merken dat in de taal der Zend-Avesta geen *l* bestaat, althans niet in schrift, zoodat aan *irith* evengoed een Germaansch *lid* als *rid* kan beantwoorden.

De meest gewone beteekenis van *irithyēiti* is «komen te overlijden»; de telkens voorkomende vaste term voor «overleden» is *iriṣṭā*, Pehlewi *rişt*. In plaats van 't eenvoudige werkwoord komt niet zelden in gelijke beteekenis het samengestelde *parairith* voor. Een enkele maal is *irithyēiti* genomen in den zin van (zich) bezoeđelen; en ook in dien van smelten, in welk laatste geval men in 't Skr. zou zeggen *līyate*. In samenstelling met de partikel *awa*, «naar beneden,» komt het in het part. praes. voor in den zin van «liggen,» of liever van «neêrvallen.»

Het is hier niet de plaats nadere bijzonderheden van het gebruik van *irith* in de Zend-Avesta aan te halen. Het medegedeelde zal voldoende wezen om de gelijkstelling van *irith* en *līdan*, wat de beteekenis aangaat, te wettigen. In vorm evenwel zou niet *irith*, maar *irit* aan het Germaansche *lith*, *lidh*, beantwoorden. Er is reden om ons de vraag te stellen of *irith* wel juist is. In verreweg de meeste gevallen toch volgt op de *th* een *y*, in *irithyēiti*, *irithyāt*, en aangezien het eene vaste wet der Zend-taal is dat elke *t* onmiddellijk vóór eene *y* in *th* overgaat, zou uit de opgegeven vormen evengoed een stam *irit* als *irith* af te leiden zijn. Verder komt voor *irithinti*. Ook dit bewijst niets, dewijl *irithinti* uit *irithyēti* ontstaan is. Het perfectum *irītharē* daarentegen pleit voor eenen stam *irith*, en te recht wordt dit ook zoo opgegeven in de handboeken, o. a. in Justi's Handbuch der Zendsprache. Eene geheel andere vraag echter is het of die *th* oorspronkelijk is. Dat nu geloof ik niet, en wel op grond van het Germaansch, dat in een geval als dit meer gezag heeft dan de taal der Zend-Avesta en het Sanskrit. Zoowel in 't Oudindisch als in de Iraansche talen bewerkt eene *r* meermalen den overgang van eene volgende *t* in *th*. In 't Skr. is *pratama* geworden *prathama*. In dit woord gaat het Iraansch niet met het Indisch meê, want het zegt *fratēma*, maar wèl gaan de zusters samen in *prthū*, breed, Zendav. *pērēhu*, terwijl het Grieksch de oorspronkelijke *t* bewaard heeft in *πλατύς*; Skr. *prāthas*, Zendav. *frathah*, Grieksch *πλάτως*. Ook het hierbij behorende werkwoord, *prathate*, zich uitbreiden, *prathati*, uitbreiden, vertoont dezelfde klankverandering; evenzoo in de Zendav. *pathana*, wijd, ruim, hoewel

het de *r* verloren heeft of ten minste niet bezit. Met dit *path*, feitelijk = *prath*, komt volkomen overeen Latijn *pat-ere*, *pat-ulus*, behoudens dit verschil dat de *t* als de oorspronkelijke letter te beschouwen is. Een zeer opmerkelijk voorbeeld hoe in bepaalde gevallen *t* en *th* met elkander wisselen levert het woord *path* (sterke vorm *pant*); voor 't Skr. *panthānam* vindt men namelijk in de Z. A. *pantāñm*; voor den nom. pl. *panthānas*: *pantāno*, doch de accus. pl. *pathas* luidt ook in de Z. A. *patho*.

Hiermede is aangetoond dat *irith* zeer wel uit *rit* ontstaan zou kunnen wezen, en indien dit werkelijk het geval geweest is, dan is de stam identisch met het Germaansche *lith*, *lidh*. Doch zelfs aangenomen dat de *th* in 't Iraansche woord oorspronkelijk is, dan mag toch, geloof ik, beweerd worden dat het de naaste verwante van het Germaansche is.

BEEK.

Dr. J. Franck heeft in zijn Etymologisch Woordenboek der Nederland-sche taal bij de behandeling van het woord *beek* niet verzuimd het Engelsche *brook* te vergelijken. Ik zou een stap verder willen gaan en de woorden gelijkstellen, in dien zin dat beide zich ontwikkeld hebben uit twee varieiteiten van één en denzelfden wortel.

Het is misschien niet overbodig er aan te herinneren dat èn *beek* èn *brook* oudtijds niet alleen «rivus», maar ook «torrens» betekenden: Ohd. *bach* «rivus, torrens»; ook Ags. *boc* wordt opgegeven als «torrens, rivulus»; *brōc* «torrens.» Een *beek* is dus niet altijd zoo zacht en idyllisch geweest als zij thans is. Daar nu *brōc* vormelijk aan een Latijnsch *frang* beantwoordt, evenals bijv. *gōs* aan *ans-cr*, ons *vloeiken* aan *plango*, enz. mag men besluiten dat *brōc* eigenlijk betekent doorbraak, of iets wat uit de bergen of den bodem «hervorbricht».

Brōc zou in 't Skr. luiden *bhraṅga*. Dit nu bestaat niet, dewijl deze taal, behoudens één enkele uitzondering, «breken» uitdrukt door *bhañj* (zwak *bhaj*), hetwelk in ouder Arisch *bhang* (*bhag*) zou luiden. Van dit *bhañj* komt o. a. *bhang*, breuk; *bhangi*, breking; *bhanakti*, breekt; welk laatste tot het Lat. *frangit* ongeveer in dezelfde verhouding staat als Lat. *fungitur*, Skr. *bhuñkte*, tot *fruitur*; als Skr. *bhukta* tot Lat. *fructus*, en Germ. *gebruikt*. Kortom *bhang* en *bhraṅg* zijn twee varieteiten van één en denzelfden wortel, waarin het begrip van doorbreken, in tweeeën buigen ligt. Ons *beek* (uit *bakia* of *bakiā*) komt in hoofdzaak overeen met Skr. *bhang*, dat behalve breuk nog andere betekenissen heeft, o. a. die van goot, kanaal.

Zooeven heb ik gezegd dat op één uitzondering na *bhraṅg*, zwak *bhrag*, uit het Sanskrit verdwenen is. Die uitzondering is het agens *bhraj*, in het

samengestelde woord *giribhṛtj*, te recht door Roth in 't Petersb. Wdb. vertaald met «aus Bergen hervorbrechend.» De woorden *giribhrājō ná ûrmáyah* «als stroomen die uit de bergen «hervorbrechen» » in R̄gweda 10, 68, 1, laten zich letterlijk vertalen met de *saxifrageae undae* van den Latijnschen dichter bij Cicero, de Oratore. Zulk een *giribhraj* is de brook. Daarvan verschilt de *beek* niet meer dan een denkbaar Skr. *giribhaj* van *giribhraj*, dan *frangit* van *bhanakti*.

IUSIZA.

In Galaten 4, 1 heeft de Gotische bijbelvertaling *iūsiza ist* voor 't Grieksche *διαφέρει*. Onze Statenoverzetting heeft daar «verschilt,» klaarblijkelijk omdat men de kracht van 't Grieksche woord niet gevoeld heeft. Wulfila begreep de bedoeling beter en te recht wordt dan ook algemeen erkend dat *iūsiza* eigenlijk «beter» beteekent. Het is een comparatief naar het model van *batīza*, beter, e. dgl. In zulke comparatieven en superlatieven is het regel dat de wortelklinker in sterken vorm optreedt, onverschillig of de klinker in den positief al dan niet sterk of geguoneerd is. In 't Sanskrit vertoont de positief bij dergelijke comparatieven op *īyas* (*ias*) zelfs gewoonlijk eenen zwakken of althans niet-geguoneerde klinker. Derhalve *kshipra*, *kshépiyas*; *crī*, *créyas*; *mrdū*, *mradīyas*; *dūra*, *dawīyas*; *blūri*, *bháwīyas*; *urū*, *wrīyas*; *gurū* (voor *gēru*, *grū*), *gtrīyas*; *dīrghā* (uit *dērēgha*), *drāghīyas* = *daraghīyas*; enz.

De regel dat de comparatief eenen gunaklinker of wat daarmee gelijkwaardig is (bijv. *ra* = *ar*) heeft, gaat door, maar van den positief laat zich niet hetzelfde zeggen. Bijv. *wásiyas*, beter, heeft denzelfden klinker in den positief *wásu*, goed; zoo ook *lághiyas*, positief *laghú*, licht; hoewel de *a* hier niet het accent heeft en dus zwakker moet uitgesproken zijn. In 't Grieksch zijn de gevallen dat de positief een sterken klinker of tweeklank vertoont nog veelvuldiger; bijv. *svqūs*, in tegenstelling tot Skr. *urū*. Van daar dat men niet met zekerheid kan zeggen hoe de positief van *iūsiza* geklonken heeft, hetzij *usu* (of *uzwa*) of *iusu* (of *wisu*). Dat het Germaansch soms met het Sanskrit medegaat, blijkt m. i. uit Got. **kaúru* (nom. pl. fem. *kaurjos*) = Skr. *guru*, waarin de wortelklinker niet aan dien van *βaqūs* beantwoordt; analoog hiermede is **maurgu*, Ohd. *murg*, waarvan Got. *ga-maurjan*, afkorten, terwijl het Grieksch *βqaxús*, Lat. *brevis* hebben.

Gelijk de sterke vorm van *r* zoowel *ar* als *ra* kan wezen, zoo wisselen in 't Skr. als versterking van *u* de tweeklanken *o* (*a + u*) en *wa* (d. i. *u + a*). In afleidingen die eenen nog sterkeren vorm vereischen, waartoe de comparatieven echter niet behooren, vindt men dan steeds *wâ* (d. i. *u + â*).

Mut. mut. is dit op al de verwante talen van toepassing. Bijv. van den zogen. wortel Skr. *wah* is de zwakke vorm *uh*, in *uhyate*, *ūdha* (uit *uh + ta*), enz.; de sterkere is zoowel *wah* als *ogh*, in *wahâ* en *ogha*, stroom; de sterkste is *wâh*, in *wâha*, strooming, enz.; vgl. Got. *wegos*, Os. *wâg*, Ohd. *wâg*, Nhd. *wogen*. In dezelfde verhouding staan tot elkaar, wat de graden van klinkersterkte betreft: Skr. *ugrá*, machtig, groot, streng, enz. tot zijn comparatief en superlatief *ójyas*, *ójishtha*, en *wajra*, diamant, enz.; OPerz. *wazraka*, groot; On. *vakrs*, ons *wakker*, alsook *waken*; Skr. *ójas*, kracht, heerlijkheid, glans; Lat. *augustus*, Gr. *avýñ*; Got. *aukan*, Lat. *augere*, Gr. *av\x01sw*, doch Got. *wahsjan*, Skr. *waksh*; in den sterksten vorm Skr. *wâja*, versterking, kracht, enz.; *wâjayati*, opwekken, enz.; Got. *wokains*, 't nachtwaken, *wokrs*, woeker, dat hoewel één graad sterker dan *aukan*, in beteekenis weinig hiervan verschilt.

Deze weinige voorbeelden, die zonder moeite met een tal van andere te vermeerderen zijn, vooral indien men de gelijk loopende *i*-rij mede opneemt, zullen voldoende zijn om de gelijkwaardigheid van *u + a* en *a + u* aan te tonen. Daar nu Skr. *o*, Got. *iū* gelijkwaardig is met Skr. *wa*, Got. *wi*, volgt dat *iusiza* hetzelfde woord is als Skr. *wásiyas*. Daar in dit geval in 't Skr. ook de positief een sterken vorm vertoont, *wásu*, zoo luidde de positief eenmaal in 't Gotisch vermoedelijk ook *wisu*.

Het woord *iusila*, beterschap, is natuurlijk even als beteren, verbeteren, enz. afgeleid van den comparatief.

Beer. - Brood. - Boos.

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, V en VIII.

Leiden, 1885 en 1888.

BEER.

Ons *beer*, mv. *beren*, luidt in 't Ohd. *bero*, Ags. *bera*, MnL. en Mhd. *berc*, enz. Eenigszins afwijkend is On. *björn* (uit *bernu*), Zw. en Deensch *björn*, dat op Hoog- en Nederduitsch taalgebied slechts in eigennamen, o. a. Bernhard (Bernaart; vgl. Wolfhard, Wolfaart), bewaard is gebleven. Een derde vorm is On. *bersi*, Nederlandsch *borse*, *bors*. Alle drie vormen zijn natuurlijk stamverwanten, zoowel onderling als met Skr. *bhalla*, *bhallaka*, *bhalluka*, *bhallūka*, alle woorden voor «beer.» Het komt er maar op aan ze door ontleding te verklaren.

Bhalla bevat het intensief suffix *la*, hetwelk naar gelang van omstandigheden nu eens augmentatieve, dan weer deminutieven vormt; 't eerste bijv. in Gr. *μεγάλοι*, Got. *mikils*; 't laatste in Skr. *kshulla*, klein, te vergelijken met Lat. *parvulus*, en ook met Got. *leitils*, hoewel dit niet juist *la*, maar het naverwante *ila* bevat. Dit *ila*, vóór hetwelk de uitgangsklinker der stamwoorden pleegt weg te vallen, wordt vooral voor min of meer hypocoristische woorden gebruikt, zooals Skr. *mahilā*, vrouw; vgl. Got. *ma-wilo*, Ags. *meowle*.

Het achtervoegsel *la* komt in 't Skr. bij persoons- en diernamen niet zelden voor, en nog vaker in 't Prâkrit, alsook in 't Latijn, o. a. in *filio-lus*, *pueru-lus*, samengetrokken *puel-lus*, vr. *puella*, enz.; evenzoo in 't Germanisch, waarin echter *la* van *ila*, *ala*, *ula*, die èn in beteekenis èn in klank naverwant zijn, dikwijls moeielijk te onderscheiden is.

De toevoeging van *ka* achter *la* wijzigt de beteekenis niet. *Ka* dient op zich zelf reeds om verkleinwoorden te vormen, zoodat *laka* een pleonasme mag heeten. Zulke pleonastische verkleinwoorden of augmentatieve komen in alle talen voor die zich gaarne van zulke woorden bedienen; duidelijke voorbeelden levert het Lat. in *puellulus*, Ital. *fanciullino*, e. dgl. *Bhalla* en *bhallaka* beteeken dus feitelijk hetzelfde, even als Skr. *kshulla*, klein, eig. kleintje, Lat. *parvulus*, niet verschillen van *kshullaka*, *parvus*. In dezelfde verhouding staan tot elkander Skr. *mahallaka*, oud, eig. oudje, grootje, en *mahalla*.

Uit zulke voorbeelden als *kshulla*, verkleinwoord van *kshud-ra*; *mahalla*, van *mahat*; 't adjetief *bhalla*, van *bhad-ra*, goed; blijkt dat de sluitende medeklinker van den stam die ten grondslag ligt voor de afleidingen op *la* eene assimilatie ondergaat. *Bhalla*, beer, kan dus volmaakt goed uit *bharla*

ontstaan zijn. Daar echter in 't Skr. en in de Indische tongvallen in 't algemeen *r* en *l* onophoudelijk verwisselen, en als gelijkwaardig moeten beschouwd worden, is het onverschillig of men als stam *bhar* of *bhal* aanneemt. Waarom deze opmerking noodig is, zal zoo straks blijken als de eigenlijke beteekenis van 't woord ter sprake zal komen.

Minder eenvoudig is de ontleding van *bhalluka* en *bhallūka*, die een *bhallu*¹⁾ veronderstellen. De aanhechtsels *lu* (= *ru*) en *luka* (= *ruka*) vinden we in Skr. *bhilu* (of *bhīru*), *bhiluka* (of *bhīruka*), vreesachtig, van *bhī*, vrees. Voor *luka* kan men vergelijken Skr. *ūluka*, *ūlūka*, uil; stamverwant en gelijksoortig in afleiding zijn Lat. *ulula*, en Ohd. *ūla*, *uwila*, *uwela*, (*h*)*iuwela*, *ewla*, Ags. *ūle*, On. *ugla*, enz. Dat de stam niet *ul* is, maar *u*, en met reduplicatie *uu*, waaruit naar gelang van omstandigheden *ū* of *uw*, en ook *iu*, als gelijkwaardig met *au* of Guja van *u*, ontstaat, is uit de Germaansche vormen des woords duidelijk genoeg. Vermoedelijk is ook Skr. *jhirukā*, krekel, in *jhir* (*jhil*) + *rukā* te ontleden, want daarnaast staat *jhillikā*; in *jhī* is dus de eindmedeklinker afgevallen en daarna, volgens den regel, de klinker verlengd; de stam *jhil* is op Prâkritsche wijze ontstaan uit *jrīl* (ouder *grīl* of *grēl*), vgl. Gr. *γούλλος*. Denzelfden weg als *jhirukā* is opgegaan een derde vorm *jhilikā*. Ten bewijze dat de aanhechtsels *luka* en *lūka* volkommen dezelfde kracht hebben, kan men zich beroepen op het feit dat in 't Skr. de suffixen *uka* en *ūka*, in diernamen althans, onverschillig gebruikt worden; bijv. in *jambuka* of *jambūka*, jakhals; *jalukā* en *jalūkā*, bloedzuiger; *jatukā* en *jatiūkā*, vleermuis. Het eenvoudige suffix *lu*, hetzij met of zonder voorzag, vindt men ook in den Griekschen diernaam *εύχελυς*, aal; uit vergelijking hiervan met Lat. *anguilla* blijkt hoe weinig *lu* van *la* verschilt. Over 't algemeen is het aantal diernamen, in wier uitgang zich een *l* bevattend suffix vertoont, in 't Skr. niet gering; als voorbeelden mogen, behalve de reeds vermelde, strekken *ṛgāla* of *sṛgāla*, jakhals; *bidāla*, kat, Hindī *billi*; *gawala*, buffel, waarmede overeenkomt Gr. *βούβαλος*; *cārdūla*, tijger; vgl. Gr. *ἀρτούρος*, hoewel *ula* in dit laatste een bepaald deminutief is, terwijl het in *cārdūla* eerder verachting aanduidt²⁾.

¹⁾ Dit *bhallu* schijnt te schuilen in *mallu*, dat in een der Indische woordenboeken te lezen staat. In Nâgarischrift worden de letters *bha* en *ma* passim verwارد; de klank daar-entegen der sterk geaspireerde *bh* onderscheidt zich te zeer van *m* dan dat er licht verwarring kon ontstaan, behalve in Kashmir, waar onder andere, meer Iraansche dan Indische eigenaardigheden, de aspiraten vaak hun *h* verliezen. In allen gevallen is mij geen enkel voorbeeld van eene verwisseling der klanken *bh* (wel te onderscheiden van *b*) en *m* bekend; wel van *hma* en *bha*. Het ligt voor de hand te onderstellen dat *mallu* eene bedorven lezing is voor *bhallu*.

²⁾ Naverwant met *-ru*, *-lu*, *-luka* is Skr. *-āru*, *-ālu*, *-āluka*, bijv. in *wigarāru*, broos; *nindrālu*, slaperig, slaapkop; *cītālu*, kouwelijk, enz.; ook in diernamen, als *himsāru*, tijger (eig. kwaadaardig); *himsāluka*, kwaadaardige hond.

Bij de beschouwing der Germaansche woorden voor «beer», ziet men dat *berō* een eenvoudig agens is van eenen zoogen. wortel *ber*, waaraan in 't Skr. *bhar* zou beantwoorden. *Björn (bernu)* bevat een aanhechtsel *nu*. Een hiermee overeenkomend, te veronderstellen Skr. *bharnu* of *bhrṇu* zou zeer wel een agens kunnen wezen, waarbij als werkwoord zou behooren een denkbaar *bharnoti* (of *bhrṇoti*), *bhrṇuto*. Zulk een woord is intusschen onbekend. Uit het Germaansche *brinnan*, bernen, kan men besluiten tot het bestaan van een duratieveen werkwoordelijkeen stam die na met **bharno*, **bhrṇu* verwant is, en die in 't Skr. zou luiden *bhrṇwa*; vgl. Germ. *rinnan* met Skr. *ṛṇoti*, volgens de Indische spraakkunstenaars ook *āṛṇoti*, naast *īṛṇwati*, Gr. *ἄρνεται*, enz. Wist men nu zeker dat «beer» tot denzelfden stam te brengen ware als *brinnan*, dan zou men op goede gronden *birnu* als een agens van gezegd werkwoord mogen houden, maar nu de etymologie niet onbetwistbaar is, doet men beter de zaak onbeslist te laten en de mogelijkheid te erkennen dat *nu* een met *lu* verwant suffix is. Dat *n* en *l* licht met elkaar wisselen, ook in achtervoegsels, is bekend genoeg, o. a. in Got. *himins*, On. *himinn*, Os. *himil*, hemel; een ander voorbeeld is Got. *asilus*, ezel, Slawisch *osiliǔ*, vergeleken met Lat. *asinus*, On. *asni*, waarin we tevens vier variaties in den uitgang aantreffen.

Hoeveel twijfel er nu ook blijve bestaan omtrent den aard van 't suffix *nu* in *björn*, het is duidelijk dat *bersi*, *borse* een achtervoegsel vertoont, dat deminutieven vormt of verwante begrippswijzigingen te weeg brengt. Hier voor verwijst ik naar Taal- en Letterb. V, 21¹⁾). Aangezien in onzen boomnaam *els*, Ohd. *elira* (uit *eliza*), On. *elr*, ölr, Ags. *alor*, *aler*, Eng. *elder*, Russisch *olîcha* (uit *olisâ*) een suffix dat *s* bevat (*isa*, *isan*, *usa*) staat tegenover een suffix met *n* in 't stamverwante Latijnsche *al-nus*, zoo wint het vermoeden, dat ook *bernu* een in begrip verwant aanhechtsel bevat, aan waarschijnlijkheid.

Na de verschillende vormen van *beer*, enz. naar vermogen toegelicht te hebben, blijft mij over te spreken over de vermoedelijke eigenlijke beteekenis van den naam. De zwarigheid om te dezen aanzien tot eene beslissing te komen, ligt vooral in de omstandigheid dat de beer zooveel karakteristieke eigenschappen bezit waarnaar hij treffend genoemd kan wezen. Zien wij wat uit de vergelijking van andere namen, waaronder de beer bij de Ariesche volken bekend staat, valt op te maken.

De Slawische benaming *medwèdъ*, d. i. honigeter, komt hier niet in aanmerking, want in geen geval kan «beer» deze beteekenis hebben. In 't Skr.

¹⁾ [Hier overgedrukt in dl. XI, blz. 291.] Hetzelfde suffix doet ook dienst in Ags. *assa*, ezel: eene vijfde variiteit van dezen diernaam. Derhalve komen de uitgangen *-san*, *-lu*, *-la*, *-na*, *-nan* als synoniem voor.

heet het dier ook *ṛksha*, waarmede overeenstemt Gr. ἄρκτος, Lat. *ursus* (voor *ursus*), Ossetisch *ars*. Daar we hierin hetzelfde suffix ontmoeten als in On. *bersi*, ons *bors*, — daargelaten dat deze laatsten zwak verbogen worden —, rijst het vermoeden dat ook de stammen *ṛk* en *bhar* eenmaal als synoniem opgevat werden. *Rksha* beteekent ook gesternte, en in 't Latijn en Grieksche een zeker tweetal gesternten, de Groote en de Kleine Beer. Het Skr. werkwoord *arcati*, waartoe *ṛksha* te brengen is, vereenigt in zich de beteekenissen van gloeien, stralen, en van brullen, zingen, vereeren. Onder de talrijke afleidingen er van komen voor: *arkā*, zon, en loflied; *arct*, *arcis*, lichtgloed, vlam; *rc*, glans, lied; *arcā*, godenbeeld, vereering. Een bijzondere vermelding verdient *ṛkshara*, doorn, in *anykshara*, zonder doornen, waaruit we zien dat in *rc*, *arc*, ook het begrip van «steken, pijn doen» of dgl. ligt. Dat heeft trouwens niets bevreemdends, want men vindt denzelvenden begrippoergang in een tal van woorden; bijv. Skr. *tapas*, gloed, kwaal; *tejas*, glans; *tigma*, scherp, heet, stekend; OPerzisch *tigra*, pijl; Skr. *εuc*, *coka*, gloed, brand, verdriet; Skr. *jwālā*, vlam, is ons *kwaal*; Skr. *jwālayati*, in gloed zetten, is ons *kwellen*, en Ags. *cwellan*, dooden; enz. enz. Bij *ṛkshara* sluit zich aan Got. *arhwazna*, pijl¹), dat tot Skr. *arci*, *arcis*, gloed, ten opzichte der beteekenis in dezelfde verhouding staat als OPerz. *tigra* tot Skr. *tejas*.

Uit het medegedeelde vloeit voort dat de beer *ṛksha* kan geheeten zijn hetzij als de glimmert, om zijn glanzende huid; hetzij als de brullert; of eindelijk als het kwetsende, kwaadaardige dier, synoniem met Skr. *himsra*, ofschoon dit laatste op alle roofdieren wordt toegepast, dus aan het Lat. *ferus* beantwoordt.

Vergelijken wij de verschillende beteekenissen van *bhar* of *bhr* voor zoerverre die hier in aanmerking komen, dan bespeuren wij dat ze nogenoeg parallel loopen met die van *rc*, al moge het punt van uitgang dan ook een ander zijn. Skr. *bhara* is geschreeuw, gejubel, loflied, gevecht, strijd; vgl. Lat. *ferio*, On. *berja*, slaan. De Indische spraakkunstenaars kennen aan *bhal*, den wisselvorm van *bhar*, den zin toe van slaan, dooden, kwetsen; *bhalla* beteekent dan ook niet alleen «beer», maar ook «pijl»; drukt dus zoowel Got. *arhwazna* als Skr. *ṛksha* uit. Het met een suffix afgeleide Westerse *bhr̥ṇiyate*, dat weinig in vorm van 't Germaansche *brinnan*, branden, verschilt, beteekent «toornig zijn», eigenlijk natuurlijk «gloeien» (van toorn). *Bhr̥ṇāti* in Rgveda 2, 28, 7 laat zich zoowel met «verzengen» als

¹) *Arhwazna* heeft denzelvenden uitgang als het gelijksoortige Indische woord *wadhasná*, Indra's wapen; synoniem zijn *wadhā*, m. en *wádhās*, *wádhār*, n.; met een van deze komt ten aanzien des uitgangs het Ags. *earh* overeen; 't On. *ör* (*örv*) is vr. en zoo ook Ags. *arewe*, volgens Ettmüller, p. 28.

met «pijnigen», in een woord met Skr. *tapati* vertalen. Vergelijkt men nu verder de Latijnsche woorden *ferus* en *ferox*, dan komt men tot het besluit dat èn met *rksa* èn met *bhalla*, *bhalluka*, *björn*, *beer* bedoeld is het grimmige, kwaaddoende beest; *himsra* bij uitnemendheid. Die naam is ontstaan toen de voorouders der Indiërs nog niet in Indië woonden; voor de Ariërs die zich in Indië gevestigd hadden, moest de beer niet meer in de eerste plaats de *himsra*, *himsâru* blijven; hij moest zijnen rang afstaan aan den tijger. De «kwaadaardige» (*himsira*, *himsâru*) bij uitstek is voor de Indiërs «de tijger». Dat *rksa* twee zoo schijnbaar uiteenloopende betekenissen vertoont als «gesternte» en «kwetsend, kwaadaardig», is niet vreemder dan dat *arkâ* «zon» èn «bliksemstraal» èn «loflied», èn «zanger» beteekent. Misschien is ons *erg*, Ohd. *arg*, slechtheid; adj. «boos, snood», vaak ook «gierig»; On. *argr* en *ragr*, ellendeling, lafaard (vgl. de beteekenis van Gr. *xanôs*), hetzelfde woord als *arkâ*¹).

BROOD.

Het in de Gotische bijbelvertaling gebruikte woord voor brood is *hlaibs* (*hlaifs*), dat, gelijk men weet, m.m. ook in andere Germaansche talen voorkomt. De Slaven bedienen zich van hetzelfde woord; het Russische *chléb* (oud-Sloweensch *chlébū*) betekent «brood, koorn, levensonderhoud»; *chlébo-pašec* (van *pachat'*, akkeren, ploegen) is «akkerbouwers»; in 't Boheemsch heeft *chléb* eveneens de betekenissen van «brood, levensonderhoud, voedsel»; *chlebiti* is «voeden, zich voeden»; *chlebiti o svém* is «voor zich leven, *menageeren*»; *chlebné pivo* is «krachtig, voedzaam bier». De uitdrukking «menageeren» herinnert ons van zelf aan Got. *hleibjan*, Oñ. *hlifa*, sparen; beschermen. In deze laatste opvatting verraadt *hlifa* zijn verwantschap met den wortel waarvan 't Latijnsche *clipeus*, schild, is afgeleid; min of meer pleonastisch heeft het IJslandsch in plaats van 'teenvoudige Latijnsche woord een *hlif-skjöldr*.

Indien deze vergelijkingen steek houden, zou men moeten besluiten dat *hlaibs* zich ontwikkelde uit eenen stam waarin het begrip lag van onderhouden, sterken, voeden, beschermen, sparen. Al deze betekenissen vindt men o.a. ook in eenen geheel anderen stam, het Skr. *avati*, waarvoor ik naar de woordenboeken verwijs; alleen wil ik hierbij opmerken dat het Lat. *avarus* zich evengoed uit «spaarzaam» als uit «begeerig» kan ontwikkeld

¹) Dat de beteekenis die wij thans nog aan *erg* hechten ouder is dan de beperkte van «gierig» in 't Ohd. en van „lafhartig” in 't On., blijkt reeds daaruit dat „gierigheid” en „lafhartigheid” niets met elkaar gemeen hebben, behalve voor zoo verre zij als hoofdondeugden beschouwd worden.

hebben. Verder zou volgen dat *hlaibs* echt Germaansch is en door de Slawen ontleend, want het woord kan, wegens zijnen vorm ten opzichte der aanvangsletters, niet tegelijk èn Slawisch èn Germaansch wezen. Doch al mocht het omgekeerde eens waar zijn, zoodat niet de Slawen, maar de Germanen de ontleener waren, dan ook mag *chlbb* aangevoerd worden ten bewijze dat het woord eene veel ruimere beteekenis moet gehad hebben dan die van brood.

Wanneer men nagaat hoe volken bij wie brood het hoofdvoedsel uitmaakt deze soort van spijs plegen uit te drukken, dan zal men ontwaren dat zij zich bedienen van een woord dat oorspronkelijk eene ruimere beteekenis heeft. Nemen wij, om te beginnen, het Lat. *pānis*. Te recht heeft Dr. Fick *pānis* tot denzelfden stam gebracht als *pēnus*; waartoe ook behooren Lit. *penū*, *penēti*, voeden; Gr. *πένυος*, vol; *πενία*, volheid; Skr. *panasa*, broodvruchtboom; *pata*, doorvoed, vet, synoniem van *pushṭa*. Zoowel *pata* als *pushṭa* zijn in vorm verleden deelwoorden in 't passief, het laatste van *push*, waarvan afgeleid is *poshāyati*, het meest gewone woord voor «voeden» in 't Skr. *Pata* is regelmatig gevormd van *pēn*, sterk *pan*, evenals bijv. *tata* van *tēn*, sterk *tan*. Gelijk van *ghēn*, sterk *ghan* (Skr. *ghn*, *han*) afkomt *ghātāyati*, zoo van *pēn* een *pātāyati*, hetwelk in 't Indisch niet meer wordt aangetroffen, doch voortleeft in 't Germaansch, in *voeden*, Got. *fodjan*, enz. Voorts behoort bij denzelfden wortel Lat. *pasco*, *pascor*, dat tot *pēn*, *pan* in dezelfde verhouding staat als Gr. *βαστε*, Skr. *gaccha* (uit *gaska*) tot *gēm*, sterk *gam*¹⁾. *Panis* is dus eigenlijk voedingsmiddel.

Het Lat. *panis* staat, zelfs het twijfelachtige *hlaibs* daargelaten, niet alleen. In de Zendavesta is de term voor brood *draonō* (stam *draonas*); het beteekent niet alleen brood, maar ook een stuk voedsel; aldus *gēush draonō*, een stuk vleesch. Etymologisch beantwoordt dit *draonas* aan Skr. *drāvinas*, bijvorm van *dravīja*. Beide beteekenzen bezitting, goed, rijkdom, overvloed, kracht, sterking; van daar *dravīnavat*, krachtig. Klaarblijkelijk hangt het samen met Skr. *drawya*, materiaal, rijkdom, goed, en *dru*, *dru-ma*, *dgus*; vgl. Spaansch *madera* «hout» met Lat. *materia*.

Het Grieksche *ἀρτος* is niet zoo duidelijk; het laat zich zoowel met *ἄρτος*, veldvrucht, akkerbouw, als met *ἀρνικαι*, gewinnen, enz. in verband brengen. Trouwens alle drie woorden zijn wel uit één wortel gesproten, en verwant met Skr. *áरथा*, doel, bejag, rijkdom, goederen. De verschillende be-

¹⁾ Ook het Oudindische *paniyas* beteekent „sterker, machtiger, overvloediger”, en niet zoals Petersb. Wdb. opgeeft: „wunderbarer, rühmlicher”; waarvan iedereen zich kan overtuigen die zich de moeite geeft de plaatsen in genoemd Wdb. aangeteekend op te slaan. Ook *panu* of *panū* in Rgveda 1,65,4 is „volheid, overvloed”; de vertaling, „Bewunderung, Lob”, geeft geen zin.

teekenissen van *artha* leeren ons hoe al de hier genoemde begrippen samenhangen met dat van loopen, belopen, oplopen, bejagen. Vgl. ook Skr. *car*, gaan, weiden, handelen, werken, met Lat. *colere*.

Ook buiten 't Arisch gebied treft ons hetzelfde verschijnsel dat het begrip «brood» uitgedrukt wordt door een woord dat eigenlijk eene veel ruimere beteekenis heeft. Zoo is het Hebreeuwsche *lehem*, spijs, brood, terwijl het overeenkomstige Arabische *lahm*, «vleesch» betekent. Het ligt dan ook in den aard der zaak dat ieder volk zijn hoofdvoedsel eenvoudig aanduidt door een der gangbare woorden voor voedsel, leefstocht, iets wat men nuttigt, te bezigen. De Indiërs, die geen brood eten, verstaan onder *bhât*, dat uit Skr. *bhakta*, het toegedeelde, voedsel, maaltijd, ontstaan is, uitsluitend «rijst»; ook *anna*, «wat men nuttigt, koorn» wordt thans gewoonlijk alleenlijk op veldvruchten toegepast. Om dezelfde reden vindt men bij volken die hoofdzakelijk van visch leven, — en dat schijnen alle volken in een tijdperk van lagere beschaving gedaan te hebben — het begrip «visch» uitgedrukt door een woord dat oorspronkelijk in 't algemeen voedsel betekent. Zoo noemen de meeste Maleisch-Polynesische volken den visch *ikan*, letterlijk: (iets) om gegeten te worden. Sommige hunner zeggen *isda*, *sčra*, enz., een geheel ander woord, maar ook eigenlijk «te nuttigen, voedsel» betekenende. Ook in de Arische familie zijn er eenige uitdrukkingen voor visch bewaard gebleven die aan een tijdperk herinneren toen visch nog het hoofdvoedsel uitmaakte. Zoo bijv. Skr. *matsya*, van *mad*, zich versadigen, waarvan o. a. ook Gr. *μετός*, terwijl het hiermeê identische Skr. *matta* «zat» in den zin van «dronken» uitdrukt. Evenzoo is Gr. *ἰχθύς* hetzelfde woord als Skr. *kshu*, voedsel (uit *gh̥śu*, *gh̥śu*); *χθύς* staat voor *chsu*, dit voor *gh̥śu*; de *i* is een voorstelling gelijk in *īṣṭi*, imperatief van *īṣṭi*, voor *īṣṭi*, Arisch *sdhi* = *ēsdhi*, waaruit Skr. *edhi*, gelijk bijv. Fransch *étant* uit *stant*; in de Zendavesta luidt de imperatief *zdi*¹⁾, geheel regelmatig, behoudens de metrische of liever toonkunstige verlenging van den uitgangsklinker, zooals steeds gebruikelijk is in de Gâthâs of psalmen. *Gh̥es*, sterk *ghas*, waarvan het begrip zich misschien het best door «verteren» laat weergeven, leeft èn op zich zelve èn in verder afgeleide stammen voort; het is oorspronkelijk een tweelingwortel van *bh̥es*, sterk *bhas*²⁾.

Na al het aangevoerde zijn wij, dunkt mij, gerechtigd tot het besluit dat ook ons *brood*, Ohd. *brōt*, Os. *brōd*, On. *brauð*, Ags. *brað*, Friesch *brēad*,

¹⁾ Dit komt voor in Yaçna 31, 17: *zdi nè Mazdâ Ahurâ, wañhèush fradakhshâtâ manâñ-ho*; d. i. „wees ons, o Ahura Mazda, een aanwijzer van den goeden geest“.

²⁾ Zulke ontwikkelingen zijn *gh̥es-i*, Skr. *kshi*, Gr. *φῆτι*; *gh̥esan*, Skr. *kshan*, *xt̥ev*; *gh̥esar*, Skr. *kshar*, *φῆσαρ*; Skr. *kshap*; uit *bh̥es*, *bhas* heeft zich ontwikkeld *bh̥sā*, Skr. *psā*, enz. Hiertoe zou men ook de Gricksche vormen met *φῆ* beginnende kunnen brengen.

vermoedelijk een veel ruimer beteekenis had. Wij behoeven ons niet tot een vermoeden te bepalen; eene Ohd. glosse heeft «*protes* == Cereris», (Graff, Spr. 3, 291), zoodat wij een rechtstreeksch getuigenis hebben voor het feit dat men onder brood ook «koorn» in 't algemeen verstand. Het ligt dus voor de hand *brood* te vereenzelvigen met het Lat. *frumentum*, wat den stam betreft, en het tevens als verwant met *frūnen*, brij, te beschouwen.

Frumentum behoort bij *frūor*. Of het onmiddellijk uit *frugmentum* ontstaan is, laat zich niet licht bewijzen, omdat de *g* vóór de *m* meestal stand houdt, bijv. in *fragmentum*, *figmentum*, *pigmentum*. Men zou kunnen veronderstellen dat *frumentum* zich ontwikkelde uit een denkbaar «*frūgimentum*», want de *g* kan vóór eene volgende *i* lichter uitvallen dan vóór eene *m*¹). Hoe licht in bedoeld geval *g* uitvalt ziet men ook o. a. uit *maior* voor *magior*²). Hoe het ook zij, door een beroep op *jūmentum*, van *jug-*, sterk *jung-ere*, kan men aantonen dat *frumentum* van *frug* niets bevreemdends heeft.

Wanneer men van Lat. *frug*, Germ. *bruk*, sterk *brük* (uit *brunk*), Arisch *bhrug*, een woord afleidt met suffix *tā*, en den wortelklinker gunstig, dan verkrijgt men een verbaal adjetief op de wijze van Grieksch *ἀνοντός*, *ληπτός* en dgl. Van *bhrug* zou op die wijze komen *bhrauktā*, daar de *g* onmiddellijk vóór eene tenuis in *k* moet overgaan. *Bhrauktā*, als onzijdig substantief, kan uitdrukken «dat wat te nuttigen is, wat men nuttigt», in overeenstemming met het medium *fruitur* (Skr. *bhunkte*), maar het kan evenzeer dienst doen als het verbaal adjetief van *bhrug* in het actief, en het is *a priori* volstrekt niet zeker dat ook het actief den zin van «nuttigen» moet hebben. Inderdaad, het actief van *bhrug* komt in 't Grieksch voor als *φρίγω* in den zin van «braden, bakken». Op 't eerste gezicht lijkt de begripsovergang vreemd, maar het volkomen gelijksoortig geval van *bakken*, On. *baka*, Ags. *bacan*, Ohd. *bachan*, vergeleken met Skr. *bhajate*, voor zich nemen, genieten, *bhakta*, spijjs, Gr. *ἔφαγον*, toont dat *φρίγω* niet alleen staat. Bedenkt men dat het actief van ettelijke werkwoorden het factitief uitdrukt van hun medium, bijv. Lat. *verto* van *vertor*; Skr. *wardhati*, doen toemen, vermeerderen, van *wardhate*, toenemen, groeien; enz., enz., dan zal men *φρίγω* en *bakken* kunnen verklaren: ze beteekenen eigenlijk: (spijzen) genietbaar maken. Passen wij dit toe op het veronderstelde *bhrauktā*, dan volgt dat men hieronder verstand zoowel dat wat men nuttigt, als dat wat

¹ In *frūor* zou men de verdwijning der *g* misschien kunnen verklaren door aan te nemen dat het de analogie volgde van *fruitur*, *fruimur*, *fruimini*; beter is het evenwel te bekennen dat men de oorzaak dier wijziging in den vorm van *frug* nog niet kent.

²) Ook in 't Germaansche *mais* is hetzelfde gebeurd. De uitstooting der *g* hierin moet plaats gehad hebben vóór de klankverschuiving, want de *k* valt in 't Germaansch nooit uit.

men (door vuur) genietbaar maakt, hetzij kookt of bakt. Het Latijnsche *frūmen* is een koksel; ons *brood*, in den thans gebruikelijken, beperkten zin, een baksel. Ook in den zin van broodkoek is het een baksel; overdrachtelijk noemde men in 't Ags. de honigraat *béobréad*; in welken zin men daarbij *bréad* opvatte, is moeielijk uit te maken; vermoedelijk als «koek», want de honigraat heet in 't Hoogd. *honigkuchen*.

Het veronderstelde *bhrauktá* zou in 't Germaansch de volgende veranderingen ondergaan: de *bh* wordt *b*; de *t* van 't geaccentueerde suffix wordt *d*, volgens de wet van Verner; de *k* moet in *h* overgaan, maar deze kan niet vóór de *d* blijven staan: ze wordt *g* of valt spoorloos uit. Voor 't Ohd. laat zich dit bewijzen uit *odo*, voor *ohdo* = Ags. *oððe*, Got. *aippau* (voor *aih-pau*). In 't overeenkomstige Os. woord *oþho*, *eftha* blijft de *h*, afwisselende met *f*, omdat de *th* een harde is; evenzoo in Ned. *ofte*, waarin de *th* in *t* is overgegaan, gelijk in *diepte* (voor *diepthe*), e. dgl. In 't On. luidt hetzelfde woord *eða*; hier is de *th* verzacht tot *dh*, en de *dh* heeft dezelfde uitwerking als de *d*, zoodat ook in *eða* de *h* spoorloos is uitgevallen. In 't Ags. en Os. kan althans de *g* vóór *d* uitgestooten worden; bijv. in *bredan*, breien, = *bregdan*; *hydig* = *hyglig*, Os. *hudig*.

Hoewel de aangehaalde voorbeelden voldoende zijn om te bewijzen dat *brood* uit *broohd* kan ontstaan zijn, is het er verre af dat ze de noodzakelijkheid van dien klankovergang buiten alle bedenking stellen. Indien we ons het opmerkelijke Lat. *fruor* herinneren, moet van zelf de vraag bij ons ophijsen of er achter dien vorm niet meer schuilt dan men oppervlakkig zou meenen en of *brood* niet regelrecht uit zulk eenen bijvorm van *frug* zou kunnen ontstaan zijn. Dat *fru* oorspronkelijk één is met *frug* betwijfelt niemand, maar wat is de juiste onderlinge verhouding dier twee vormen? De zaak wordt nog ingewikkelder, wanneer wij denken aan een derden vorm, namelijk Lat. *fruniscor* en aan het feit dat in 't Skr. *yuj* en *yu* kennelijk varieteiten zijn van één en hetzelfde begrip. Om de zwarigheden op te hoopen wil ik hier bijvoegen dat meermalen, 't eerst door Graff, zoo ik mij niet vergis, *brood* vergeleken is met Ohd. *brio*, *brî*, ons *brij*, Ags. *brīw*, *jusculum*; voorts met Ohd. *briuwian*, ons *brouwen*, On. *brugga*, Zweedsch *brygga*, Ags. *bríowan*. Niets ware gemakkelijker dan te beweren dat in *brouwen* en *brij* de *g* reeds uitgevallen was in 't vóór-Germaansche tijdperk, evenals bijv. in Got. **qīws* (**qīus*) uit vóór-Germ. *greigwas*¹), Lat. *vivus*, maar het zou altoos de vraag blijven van welk tijdperk zulke variaties dagteekenen. Vooralsnog kan deze vraag niet beantwoord worden, en het zal misschien nog lang duren vóórdat men daartoe in staat zal wezen, want

¹⁾ In ons *kwik*, Ags. *ewicu* (stam *cwicwa*) hield de *g* stand en verschafte zijnertijd regelmatig tot *k*.

hoe meer men de geschiedenis der zoogenaamde wortels bestudeert, hoe vaster de overtuiging wordt dat men van den oorspronkelijken vorm dier wortels zoo goed als niets weet. Zooveel is zeker dat het belachelijk is te spreken van een wortel *dâ*, of *dhâ*, of *bhû*, of *âp*, of *pâ*, enz., enz., die reeds thans zonder moeite tot eenvoudiger vormen te herleiden zijn. Op dit oogenblik kunnen wij ten opzichte van *fruor* niet verder gaan dan als zeker te beschouwen dat *fru*, hoe ook ontstaan, feitelijk = *frug* is.

De slotsom van mijn betoog kan ik in deze woorden samenvatten: *brood* is van denzelfden stam als Lat. *frug*; *fru*, en heeft alle beteekenissen gehad die het volgens zijne etymologie kon hebben; d. i. alle beteekenissen die de stam als werkwoord in 't actief en in 't medium vertoonde. Die verschillende opvattingen spelen dooreen; ze liggen van nature in 't woord, en kunnen dus niet gescheiden worden dan op kunstmatige, d. i. in dit geval onnatuurlijke, wijze.

BOOS.

Onder de even kostbare als weinig talrijke overblijfselen van den Gotischen taalschat wordt dit woord niet aangetroffen. Wij ontmoeten het voor 't eerst in het Oudhoogduitsch, en wel in eenen vorm waaruit men kan opmaken dat in deze taal de stam *bôsi* luidde; hiermede zou in 't Gotisch overeenstemmen hetzij *báusi* of *báusu*.

Wat de beteekenis betreft, leveren de plaatsen bij Graff (Sprachschatz 3, 216) de volgende voorbeelden: *pôsc wiht* = *ubil wiht*, ons booswicht, Nhd. *bösewicht*; *bôsa* (*sacha*), vilissimam; verder vindt men het vertaald met «frivolus, ineptus, infirmus, fragilis». Het substantief *bosa* beteekent in 't mv. *nugae*, d. i. beuzelingen. *Bôsheit* is «vanitas»; *bosiling*, nugax, d. i. beuzelaar; *gibosi*, ineptus, frivolus; subst. *gibosi*, lichtzinnigheid, gebeuzel; het werkwoord *boson*, beuzelen; voor nog eenige voorbeelden verwijzen wij naar 't aangehaalde werk zelve; voor 't Mhd. naar de woordenboeken van Benecke-Müller en Lexer. Voor 't Mnl. geeft Verdam 1, 1367 als hoofdbeteekenissen op: slecht, gering; slecht, wat niet deugt; dom, onnozel; zedelijk verdorven. *Boosachtigkeit* is «beuzelarij, gebeuzel, beuzelachtigheid», dus vrij wel hetzelfde als Ohd. *gibosi*; vgl. verder het adj. *gebose*, bij Verdam.

In 't oudere Friesch schijnt het woord alleen voor te komen in den term *thi base feng*, d. i. dartele, wulpsche, onzedige of zooals eene Nederduitsche vertaling heeft «unhovesche» greep (zie Richthofen, Afries. Wtb. 620). Reeds Grimm (Wtb. onder *böse*) heeft de aandacht hierop gevestigd, en waarschijnlijk juist gezien. In het hedendaagsche Friesch is *bôs* een zeer

gewoon woord en komt het zelfs voor in afleidingen die aan 't Nederlandsch onbekend zijn, o. a. in *bōsens*, *ira*; *alacritas ad lucra*; *bōswiif*, vroedvrouw, misschien eene schertsende wijziging van 't synonieme *goedfrou*. Desniettemin blijkt uit den klinker van het woord dat het uit het Hollandsch is overgenomen (vgl. Halbertsma, Lexicon Frisicum i. v. *bos*).

Uit de vormen en beteekenissen in het Ohd. en Mnl. kan men zien hoe nauw zich ons *beuzel*, *beuzelen*, enz. bij de oudere woorden aansluit. Het zou niet der moeite waard geweest zijn dit even aan te stippen, ware het niet dat Prof. J. Franck in zijn Etymologisch Woordenboek de verwantschap van *beuzelen* met *boos* — dus ook met Ohd. *bosilinc?* — als twijfelachtig voorstelt. Dat de *eu* de umlaut van *oo* kan wezen, blijkt voldoende uit *blēn* = *bloodi*, zoodat het onnoodig is te veronderstellen dat de stamklinker in *beuzel* oudtijds kort was.

Te recht maakt Grimm (D. Wtb. 1, 249) de opmerking dat het moeilijk is de oorspronkelijke, zinnelijke beteekenis van *boos* en wat daarmede samenhangt op te sporen. Dat zulke abstracte beteekenissen als «slecht, beuzelachtig» niet de oudste kunnen wezen, voelde de grote dichterlijke geleerde beter dan wellicht iemand anders. Of iets goed of slecht is, kan men niet zien, d. i. niet met de oogen alleen zien; men komt er toe te begrijpen dat iets slecht of goed is ten gevolge van een gevolgtrekking. Men kan eigenlijk niet eens zien dat iemand toornig is; wel ontwaart men dat hij beeft, of dat zijn gelaat rood wordt, of dat hij schuimbekt, enz. en uit die uiterlijke kenteekenen van een toornig mensch maakt men, door de ondervinding geleerd, op, wat er in 't gemoed van zulk een persoon omgaat. Om nu de meer zinnelijke, en dus oudere beteekenis van *boos* op te sporen, moeten wij trachten andere verwante woorden te vergelijken.

De door Grimm aangehaalde Romaansche woorden *bauzar*, bedriegen, *bauzia*, bedrog; *bausios*, bedriegelijk; alle Provençaalsch; alsook Italiaansch *bugiare*, liegen; *bugiardo*, leugenaar, — ze helpen ons even weinig als wanneer men om de verklaring van Noord, Oost, Zuid, West in het Romaansch ging zoeken, omdat deze Germaansche woorden, met honderd andere in de Romaansche dialecten zijn overgegaan. Blijven wij op Germaansch gebied, dan vinden wij eenige woorden die oogenschijnlijk tot denzelfden wortel behooren als *boos*, en wel Nederl. *buis* en *verbüst*, dronken, zat; *buizen*, slampampen, «largiter potare», zegt Kiliaan. Hiermede komen overeen in 't Hoogduitsch *laus*, volheid, «fülle und zeche»; *lausen*, zwollen, dik worden, en slampampen, «largiter potare»; zie Grimms Wtb. 1, 1197 en 1200. Ook het Engelsch heeft een *bawzy*, dronken; *bawze*, *bawse*, zuipen.

Hoe de begrippen dik, vol en dronken kunnen samenhangen, behoeft niet aangetoond te worden; ons woord *zat* zegt alles wat noodig is. Nu weet

men dat voor *zat* ook *dik* gebruikt wordt van iemand die «vol zoeten wijns» is of zich aan sterken drank te buiten heeft gegaan. Hetzelfde *dik* dient ook om het begrip toornig, boos uit te drukken, vooral in de bekende spreekwijze «maak je niet dik!» Niet minder duidelijk spreekt ons woord «verbolgen». Anderzijds verbindt zich ook de zatheid, 't dronken zijn aan uitgelatenheid, razernij, dolheid, woede, boosheid, of ook aan bedwelming, gemis van helderheid des geestes, aan gewawel, dronkemanstaal, en dit laatste heeft veel gemeen met gebeuzel, hetwelk men met een anderen naam «borrelpraat» pleegt te noemen.

Al de beteekenissen die wij van *boos*, *buis*, enz. hebben leeren kennen, laten zich dus ongedwongen verklaren, indien wij uitgaan van de veronderstelling dat in den wortel waaruit zich de opgesomde woorden ontwikkeld hebben, zoo niet oorspronkelijk, dan toch oudtijds het begrip lag van zwellen, opgeblazen zijn, dik worden of zich dik maken, zich verzadigen. Doch al ware het uitgangspunt in werkelijkheid een ander, dan zou de aaneenschakeling der beteekenissen er toch niet door verbroken worden. De vraag is slechts of men dezelfde overgangen bij eene reeks van woorden uit een anderen stam gesproten kan aanwijzen. Wij zullen die vraag, dunkt mij, toestemmend beantwoorden als wij letten op de menigte van woorden die zich ontwikkeld hebben uit eenen wortel waaruit in 't Sanskrit gesproten zijn *madati*, *mâdyati*, *mandati*, enz.; Perzisch *mast*, Grieksche *μεστός*, Gotisch *matjan*, enz.

Madati, *mâdyati* vereenigt in 't Skr. de beteekenissen in zich van «zwelgen, zich bedwelmen, uitgelaten vrolijk zijn»; *matta* is «zat, dronken, bedwelmd, geil, woedend»; *mada* is «roes, dolheid, geilheid, verwaandheid, opgeblazenheid, woede»; *madana*, minnelust; *madya*, bedwelmende drank; *madati* en *mandate*, beuzelen, dom zijn (*jâdye* volgens de Indische omschrijving); *manda*, sullig, dom, slap, zwak, treuzelig, langzaam. Er zijn nog tal van afleidingen die wij hier kunnen laten rusten. Uit het Perzisch kent men *mast*, dronken, woedend¹⁾). Het Grieksche *μεστός* is vol; het Germaansche *matjan* is eten, en dat dit op hetzelfde neerkomt als zich verzadigen, behoeft geen betoog. In 't Ossetisch is *mastgun*, boos, toornig.

Onder de samenstellingen met *matta* in 't Skr. treft men o. a. aan *unmatta*, dol, gek; *pramatta*, beuzelachtig, zorgeloos, traag; *pramâda*, gebeuzel, gebrek aan ernst, slofheid. Doch waartoe meer voorbeelden? Het aangevoerde

1) Hierbij behoort ook *maqtî* in de Zend-Avesta, dat blijkens de verbinding met *spâna*, *spânah* beteeken moet volheid, overvloed, of iets dgl., in allen gevallen niet „grootte”, zoals wordt opgegeven; *spâna* is „gedijen, voorspoed”, onverschillig of men het gelijktelt met Wedisch *sphâna* in *gaya sphâna* (vgl. *sphâti*, Ags. *spêd*, ons voorspoed) of, zoals Justi doet, afleidt van *span*.

zal voldoende wezen om de overeenstemming tusschen de twee reeksen van woorden, uit geheel verschillenden stam gesproten, te doen uitkomen.

Met ons *boos* verwant, zoo niet identisch, is het Baktrische *baoču*, bijvorm *baoishi*. Reeds uit dit laatste mag men opmaken dat de *č*¹⁾ hier, gelijk in ettelijke andere woorden, voor *sh* staat; zoo ook in *iči*, ijs, voor *čhi*, in 't Ossetisch behoorlijk *yekh*, *ikh*, ons *ijs*; *iča* voor *čha*, Skr. *čhâ*; *čereč* voor *čeršk*; enz. De juiste beteekenis van *baoču*, *baoishi* komt op de weinige, tamelijk bedorven plaatsen waar het gelezen wordt niet duidelijk uit; men heeft het vertaald met «ongerechtigheid», maar daar er sprake is van tooverij zal het wel eer «maleficium» wezen.

Het zou niet onmogelijk zijn dat ook het Latijnsche *furere* met «boos» verwant is, want de voorwaarden waaronder de *s* in *r* overgaat zijn aanwezig. Doch daaruit volgt niet met zekerheid dat de *s* hier oorspronkelijk was, en daarenboven is men bij eene Latijnschen *f* zelden zeker of die uit *bh* voortgekomen is. Men heeft *furere* vergeleken met het Wedische *bhurati*, waaraan Roth de beteekenis toekent van «rasche und kurze Bewegungen machen, zappeln, zucken»; *fūria* heeft men gelijkgesteld met 't Slawische *bürja*, stormwind (Litauisch *būrys*, bui); misschien te recht, misschien ten onrechte; in geen geval mag men vooralsnog den Latijnschen *furor* met de Germaansche *boosheid* etymologisch gelijkstellen, hoe verwant de begrippen ook zijn mogen.

Moet men het Latijnsche *furo* ter zijde laten wegens de onzekerheid van den ouderen vorm van dit woord, het Skr. *bhūsh* — in 't Petersburgsche Wdb. wordt tweeërlei *bhūsh* aangenomen — is daarentegen zoo afwijkend in beteekenissen, dat wij geen middel zien deze in overeenstemming te brengen met die van *boos* en verwanten. Vooralsnog moeten wij het ons dus getroosten dat de wortel niet teruggevonden is.

Indien men bij woordvergelijking alleen te letten had op de beteekenis, zou zeker niemand aarzelen ons *boos* in verband te brengen met het Litauische *baisus*, vreeselijk, gruwelijk; *baisa*, schrik; *bēsas*, duivel; Oudslawisch *bēsū*, Russisch *bjes*, Čechisch *běs*, duivel, booze geest; Servisch *bijes*, woede, razernij²⁾). Men heeft deze woorden afgeleid van Lit. *bijotis*, vreezen, Skr. *bhī*; men had er bij kunnen voegen Skr. *bhīshma*, vreeselijk; *bhīshayati*, met schrik vervullen, bang maken; *bhīshana*, vreesverwekkend, bang makend; *bhesh*, vreezen; *bhyas*, beven, en nog andere verwante woorden die alle evenals de Litauische en Slawische eene *s* in den stam vertoonen.

De overeenkomst in beteekenis, en gedeeltelijk ook in vorm, tusschen

1) Waarom ik *č* en niet *s* schrijf, en waarom beide schrijfwijzen even verkeerd zijn, is in dit tijdschrift vroeger reeds gezegd. [Zie boven blz. 81°].

2) Vgl. verder Miklosich, Etym. Wtb. der Slav. Sprachen 12; Grimm, D. Wtb. 1, 249.

het Germaansche *boos* en de aangehaalde Baltisch-Slawische woorden is zóó treffend dat het ons niet verwonderen kan wanneer wij zien dat Grimm in zijn Woordenboek t. a. p. aangaande die overeenstemming verklaart: «die berührung scheint unabweislich». Maar welke betrekking bestaat er dan tusschen de twee reeksen? Wat Grimm daaromtrent aanvoert is niet zeer bevriddigend. Hij zegt: «übergänge des AU in AI, wie zwischen *baisus* und *baisus*, zwischen *baisiare* und *boiser*, zwischen *bose*, *boos* und *bois*¹⁾ erheben sich oft», doch al moge deze stelling waar zijn, — wat wij hier in 't midden willen laten —, de daarvoor aangevoerde bewijzen zijn te zwak om ons van de waarheid van 't gestelde te overtuigen. Aan nog meer bedenkingen onderhevig is hetgeen Grimm onmiddellijk laat volgen: «Eben mit rücksicht darauf möchte man auch irgend einen bezug von *böse* auf die wurzel *beiszen*, goth. *beitan* suchen, aus welcher goth. *beist*, *þiſt*, fermentum und altn. *beiskr*, ahd. *peiskar* amarus entsprosz». Daargelaten dat de afleiding van *beist* uit *bijten* hoogst gewaagd schijnt, is het moeilijk ze te rijmen met de verklaring van 't Lit. *baisus* uit *bijotis*. Dat de zoogenaamde Skr. wortels *bhid* en *bhi*, *bhyas*, en wat daaraan in de verwante talen beantwoordt, slechts verdere ontwikkelingen zouden wezen uit nog eenenvoudigere elementen is onbewijsbaar; en welke zinnelijke voorstelling zou aan zulk een veronderstelden primairen wortel ten grondslag liggen, zoodat zich de welbekende beteekenissen van *bhid* en *bhi*, *bhyas* daaruit zouden laten verklaren?

Zoo onaannemelijk, op het tegenwoordig standpunt onzer kennis, het vermoeden is van een samenhang tusschen *bijten* en *boos*, zoo opmerkelijk is de schijnbare of werkelijke verwantschap tusschen *ai* en *au* in zekere stammen. Grimm drukt zich veel te sterk uit wanneer hij beweert dat zulke overgangen zich dikwijls vertoonden, doch er komen inderdaad gevallen voor waaruit men geneigd zou zijn op te maken, dat er stammen met gelijke of nauwverwante beteekenis bestaan, die zich onderscheiden alleen door den wortelklinker en daarom als varieteiten van één wortel kunnen beschouwd worden. Bij klanknabootsende woorden is het verschijnsel bekend genoeg, doch ook bij andere, die zoo zij oorspronkelijk klanknabootsend mogen geweest zijn, reeds in de oudste ons bekende tijden dat karakter hebben afgelegd, vindt men iets dergelijks. Nemen wij eens den Slawischen wortel *tük*²⁾, waartoe o.a. behoort Oudsl. *tūčinū*, similis, *tükümū* aequalis; Bulgaarsch *tükmo*, nauwkeurig; Russisch *tokma*, precies; hiervoor

¹⁾ Hiermede wordt het Nederl. *bois*, wan spelting voor *boes*, *boos* bedoeld, welks *i* niets gemeen heeft met die in 't Fransche *boisie*, evenmin als de *i* in *Oirschot* of in *hairen* met de *i* in 't Fransche *oiseau* of *aile*.

²⁾ Het derde *tük* bij Miklosich, Etym. Wtb.

heeft het Litausch eenen stam met *i* in stede van *u*; dus *tikti*, *tinku* passen; *taikyti*, voegen. Bij eenen anderen Slawischen wortel *tük* treft men een nog veel grooter afwisseling van klinkers aan. De hoofdbeteekenissen hiervan zijn steken, insteken, tegen iets aanstooten. Nu moge het waar zijn of niet, dat de woorden door Miklosich opgegeven uit verschillende wortels gesproten zijn, gelijk de groote Slawist zelf opmerkt, toch blijft het een feit dat bijv. Oudsl. *tykati*, Russisch *tykatj*, insteken, steken; Russisch *točka*, punt, moeilijk geheel te scheiden zijn van Lit. *sutinku*, *sutiki*, te samen treffen, samenkomen; Lettisch *aiztikt*, aanraken. Zoowel hier dus als bij 't voorgaande *tük* — vermoedelijk eigenlijk dezelfde wortel — vindt men dat de klinkers *i* en *u* wisselen. Voorbeelden van wisseling der klinkers *a(o)* en *i* in den wortel komen ook voor, bijv. in 't Latijn *discere*, *didici* naast *docere*; en nog vaker in reduplicaties, bijv. Skr. *dadāmi*, *dadhāmī* naast Gr. *διδωμι*, *τίθημι*; de voornaamwoordstam *i*, waarvan Skr. *ayam*, Lat. *is*, enz., wisselt met Skr. *a* in *asya*, *asmāi*, enz. Skr. *sima*, al, is gelijkwaardig met *sama*. Niet minder duidelijk springt die wisseling in 't oog bij Skr. *loshta*, *loshtu*, = *leshtu*, kluit. Een aardig voorbeeld van *rip* = *rūp* levert de Rgweda; wij lezen aldaar 3, 5, 5:

páti priyám ripó ágram padám wéh.

Doch in 4, 5, 7:

páti priyám rupó ágram padám wéh.

Even duidelijk spreekt ons *strijken* vergeleken met On. *strjúka*.

Door de aandacht op deze en soortgelijke feiten te vestigen, neemt men nog niet de taak op zich het verschijnsel te verklaren. Alleen wachte men zich met nietszeggende phrasen voor den dag te komen, en te beweren dat de *i* in dit of dat geval in *u* is overgegaan, of omgekeerd, tenzij men tevens de aanleiding van zulk een overgang kan aanwijzen. Wanneer iemand bijv. ziet dat het Skr. *ishu*, pijl, *ikshu*, suikerriet, enz. in sommige Prâkrits luidt *usu*, *ukkhu*, dan is hij alleszins gerechtigd om den overgang van eene oudere *i* in *u* in deze en soortgelijke gevallen toe te schrijven aan den invloed der *u* in de tweede lettergreep, maar waar geene aanleiding tot klankwissel bestaat of althans geen in 't oog vallende aanleiding te ontdekken is, houde men elke verklaring liever voor zich, want zelfs de geleerdste verklaring, gesteld in het alleronverkwikkelijkste geleerdenjargon, kan de onwetendheid des verklarers niet voor den deskundige verbergen.

Aangezien klinkerwissel — wij bedoelen in engeren zin de klinkers *i*, *u* en *a* — voorkomt, zoo verdient het wel eenige overweging of op Germanisch gebied woorden aangetroffen worden die eene *i* of *a* in den wortel vertoonen en tevens min of meer zinverwant schijnen met *boos*. Beginnen wij met het Ohd. *bisjan*, *bisôn*, geglosseerd met «lascivire» (van runderen);

bisindiu met «consternans»; men vindt ook een onvertaald *bësindiu*, en eenen vorm *brisentia calba*, consternans vitula; *piswurm*, oestrus; alles bij Graff 3, 216, die aarzelend hierbij voegt *bësa*, boreas; vgl. bij Kiliaan Nederl. *bijse*, storm. Met *bijjan* komt overeen, behoudens de kwantiteit der stamlettergreep, Nederl. *bijsen* (naast *biescn*), aestu exagitari; insano more discurrere, bij Kiliaan; thans *bijzen*, doch in Gelderland *bizzen*. Hangt dit samen met Oudnoordsch *bisa* en *bjastra*, zich moeite geven¹⁾? Naast *bisa* staat het gelijkwaardige *basa*. Indien deze woorden, ons *bijzen* en 't Oudn. *bisa* en *basa*, met ons *boos* op de eene of andere wijze mochten samenhangen, dan zouden wij een voorbeeld hebben dat al de drie klinkers *i*, *u* en *a* vertegenwoordigd waren; ongelukkigerwijs loopen de beteekenissen te ver uiteen dan dat wij het zullen wagen de ontbrekende schakels aan te vullen, niet omdat het moeilijk is met behulp van een beetje verbeeldingskracht en handigheid eenen sierlijken krans van beteekenissen aaneen te rijgen, maar omdat men bij dergelijke vraagstükken de verbeeldingskracht aan banden moet leggen en omdat handigheden loffelijk zijn in een goochelaar of pleitbezorger, maar niet in onderzoekers. Intusschen is en blijft het opmerkelijk dat er aanrakingspunten van alle drie stammen — met *i*, *u* en *a* — schijnen te bestaan. Immers de vertaling van *piswurm* met «oestrus» herinnert ons onwillekeurig aan 't feit dat dit laatste ook razernij, woede uitdrukt, een met *boos* verwant begrip; indien 't Lat. *furor* inderdaad tot denzelfden wortel behoorde als *boos*, zou de overeenkomst nog treffender worden, want «oestrus» en «furor» komen vrijwel op hetzelfde neder. Verder zou ons *bazelen* naast *beuzelen* zich vanzelf verklaren, bijaldien het Noordsche *basa* eene variant was van een te veronderstellen *bësan*, of *bùsan*, of wel *busán* (in een na-Gotisch tijdperk *buran*, waarbij misschien 't Oudn. *byrr*, gunstige bries, behoort; vgl. Ohd. *brisentia* met *bisindiu* zoo-even vermeld). Natuurlijk is het denkbaar dat de overeenkomst van *bazelen* en *beuzelen* slechts een gevolg is van toeval. Reeds Grimm heeft in zijn woordenboek 1, 1148 onder *basen*, delirare, vagari, het vermoeden uitgesproken dat dit met ons *dwaas* verwant zou kunnen wezen, doch hij voegt er aan toe dat men ook op ons *verbazen* moet letten. Inderdaad, in de Prákrits, de Iraansche talen en het Latijn is de overgang van *dw* in *b* zoo weinig zeldzaam, dat men ten minste de mogelijkheid er van ook in 't Germaansch niet boudweg mag ontkennen. Vooralsnog echter twijfel ik of de verhouding tusschen *bazelen* en *dwaas* wel zóó is als Grimm zich die schijnt voorgesteld te hebben.

Er zou nog het een en ander op te merken zijn over ons *bijster* en het

¹⁾ Oldnordisk Ordbog van Jonsson. In Cleasby ontbreekt dit met veel andere woorden, zelfs dezulke die men telkens in IJlandsche dagbladen kan aantreffen.

Engelsche *boisterous*, doch dit opstel is reeds lang genoeg gerekt. Indien door het lezen er van bij den lezer de overtuiging gewekt of verlevendigd werd dat wij omtrent de allereenvoudigste en telkens terugkeerende verschijnselen van de wording en ontwikkeling der zoogenaamde wortels in diepe onwetendheid verkeeren, dan zou het hoofddoel van den schrijver bereikt zijn.

Over open en gesloten E, inzonderheid in 't Oostgeldersch.

Bijdrage tot de klankleer van
't Oostgeldersch taaleigen.

Rekking van korte klinkers in lettergrepen met hoofdklemtoon.

OVER OPEN EN GESLOTEN E, INZONDERHEID IN 'T OOSTGELDERSCH.

Wij kennen allen het zeer merkbare onderscheid, dat in onze taal gemaakt wordt tusschen de klanken die men naar 't voorbeeld der Franschen met de benaming van gesloten *é* (*é fermé*) en van open *è* (*é ouvert*) pleegt te bestempelen. Dezelfde of nagenoeg dezelfde klanken vinden wij in eene menigte talen, niet alleen Indogermaansche, maar ook andere terug, doch tracht men den oorsprong dier klanken op te sporen, dan ziet men dat ze niet in alle talen onder dezelfde voorwaarden ontstaan zijn of zich geheel op dezelfde wijze ontwikkeld hebben. In sommige talen wortelt het bestaande verschil tusschen *è* en *é* in de etymologie, d.i. in een oorspronkelijk onderscheid van klanken, die later wel is waar in de uitspraak gewijzigd kunnen zijn, doch zóó, dat ze ook thans nog niet met elkaar verward worden. In dit geval verkeert bijv. het Italiaansch en ook, zooals in 't vervolg blijken zal, de Saksische tongval van de Graafschap Zutphen¹⁾). In andere talen hangt de onderscheiding van zekere voorwaarden af, die de etymologie niet raken; als voorbeelden kunnen het Fransch en het Nederlandsch dienen.

Daar de onderscheiding van *è* en *é* niet overal op etymologie berust, is het niet te verwonderen dat talen die anders ten nauwste verwant zijn te dezen opzichte geheel van elkaar afwijken, en dat verschillende talen, ook zonder dat zij onderling verwant zijn, eene soortgelijke ontwikkeling gehad hebben. Bij wijze van voorbeeld zal ik het Javaansch noemen. Niemand zal beweren dat er tusschen de ontwikkeling van *è* en *é* in het Javaansch, en die in het Nederlandsch of Fransch eenig verband bestaat en toch kan niemand ontkennen dat er tusschen de klankstelsels van deze drie genoemde talen, ten aanzien van het hier behandelde punt, eene groote mate van overeenstemming heerscht, terwijl het Italiaansch en Oostgeldersch geheel andere neigingen vertoonen. Tot toelichting van het hier beweerde zal ik trachten in hoofdtrekken de verhouding van *è* tot *é* in het Fransch, Nederlandsch en Javaansch te schetsen, om later meer uitvoerig bij het Geldersch taaleigen der Graafschap Zutphen stil te staan.

In het Fransch klinkt de *e* in gesloten lettergrepen open; in opene gesloten, tenzij eene lettergreep met doffe *e*, zoogenaamde *e muet* volgt. Dus *secret* met opene *e*, maar *secrétaire* met geslotene. Zoo ook *bref*, doch

¹⁾ Dezelfde tongval wordt te Deventer gesproken. Men zou het dialekt gevoegelijk het Hamelandsche kunnen noemen, ware het niet, dat deze benaming geheel en al verouderd is.

abréviation, abréger; *est* «oost»; *est* «is»; *mer*; *cher*, maar *chéri*; *quel*; *ces*; *succès*, doch *succéder*. Bij eenige dezer voorbeelden laat de hedendaagsche uitspraak den eindmedeklinker niet meer hooren, doch er was een tijd dat de thans nog gebruikelijke spelling de uitspraak dier woorden getrouw afbeeldde, en juist uit het nog voortbestaande verschil in uitspraak tusschen *secret* en *secrétaire*, e. dgl. mag men opmaken, dat de boven geformuleerde regel dagteekent van betrekkelijk ouden tijd. Waarom woorden als *nez*, *chez* en de uitgang *ier*, als in *métier*, *séculier* den gesloten é-klank vertoonen, heb ik niet kunnen opsporen. Van *séculier* vermeldt Littré dat men de laatste lettergreep er van nog in de 17e eeuw uitsprak als in *hiver*.

Wordt eene lettergreep gevuld door eene andere met *e* moet, dan wordt de *e* in de eerste behandeld alsof ze in eene geslotene lettergreep stond. Dus zegt men *chère* met open *e*, even als *cher*; zoo ook *pèlerin*, maar *périgrin*; voorts *nègre*, enz. Afwijkend *médecin*, misschien omdat de é reeds dagteekent van een tijd toen de *i* der tweede lettergreep nog niet in eene *e* was overgegaan.

Het Javaansch volgt ten opzichte van è en é nagenoeg dezelfde regels als het Fransch ¹⁾. Het heeft in geslotene lettergrepen è, in opene é; eene doffe *e* — aangeduid door č — oefent op de voorgaande lettergreep dezelfde werking als in 't Fransch de *e* moet. Men zegt derhalve *oléh*, maar *oléhan*, *oléhé*; *patén*, *kapaténan*; *sékét*; *Nédérlan*. Niet alleen echter eene è, maar ook eene č, en eene *i* of *u*, tenzij gevuld door eenen sluitmedeklinker, bewerkt de opene uitspraak der *e* in de voorgaande lettergreep. Bijv. *bébèk*, *lérén* ²⁾, *déwi*, *kéri*, *éwu*; doch *élík*, *émut*, *éwuh*. Zekere eigenaardigheden bij de uitspraak van nasalen in verbinding met volgenden medeklinker kunnen hier gevoegelijk buiten beschouwing blijven.

De algemeene regel omtrent è en é in het Nederlandsch is zeer eenvoudig; elke geslotene lettergreep heeft è, elke opene é. De doffe *e* oefent op den klinker der voorgaande lettergreep geen invloed. Bijv. *wég*, *wégen*; *bevél*, *bevélen*; *gebéd*, *gebéden*; *zétel*; — *wéten*; *schépen*; *sméden*; *gezwégen*; — *béd*, *bédden*; *zéttēn*; *genéren*; *vertéren*; *stéden*; *bést*, *béter*; — *nést*; — *mét*, *méde*.

Uit deze voorbeelden kan men de volgende feiten afleiden: 1. dat onze taal uit één oorspronkelijken klank, de Idg. *e*, (Oostarische *a*), twee klanken

¹⁾ Namelijk in den heerschenden tongval, dien van Surakarta. Gewestelijk komen allerlei afwijkingen voor.

²⁾ De gewone uitspraak van *réglet* in 't Fransch is tegenwoordig *règle* (zie Littré). Dit is echter vermoedelijk niet een gevolg van dezelfde neiging als die 't Javaansch vertoont; eer mag men het er voor houden, dat de è van *règle* tot de nieuwverwetsche uitspraak, die in strijd is met de spelling, aanleiding heeft gegeven.

ontwikkeld heeft, naar gelang de lettergreep open of gesloten is; bijv. in *wèg*, *wégen*; 2. dat omgekeerd twee oorspronkelijk verschillende klanken, namelijk Idg. *e* en *i*, in open lettergrepen zijn samengevallen, zoodat bijv. de *é* in *zétel* en die in *wéten* niet meer in de uitspraak onderscheiden worden; 3. dat ook de Umlaut eener Oudgermaansche *a* in gesloten lettergrepen *ä*, in opene *é* wordt, evenals in *bèdden* en *gentéren*¹). Hierbij valt echter op te merken dat de uit Umlaut ontstane *é* zich in de uitspraak kennelijk onderscheidt van de *ä* = Idg. *c*²); in open lettergrepen is het onderscheid tusschen *é* als Umlaut van *a* en elke andere *é* verdwenen; ten minste in mijne eigene uitspraak kan ik geen verschil bespeuren. Eindelijk wil ik hier nog aanteekenen dat de *ä* in *nèst* als verloopen uit een Idg. *i* (*nizdo*) niet alleen Nederlandsch, maar algemeen Germaansch is³). Op *mét*, *méde* komen wij later terug.

Zoo de onderscheiding van *ä* en *é* in het Nederlandsch in hoofdzaak onafhankelijk is van de etymologie, van den Saksischen tongval der Graafschap Zutfen geldt het tegendeel. Om een overzicht te geven van het Oostgeldersche klankstelsel, voor zooverre het ons hier aangaat, zal ik eene reeks van woorden met de overeenkomstige in het Hoogduitsch vergelijken; niet omdat bedoelde tongval dichter bij het Hoogduitsch staat dan het Nederlandsch, — want het tegendeel is waar; ook niet omdat het meer den invloed van het Hoogduitsch ondergaan heeft, — want die invloed is gelijk nul, — maar om redenen van doelmatigheid. De regels zijn: 1. het Graafschapsch heeft *ä*, zoowel in open als in gesloten lettergrepen, waar men in het Hoogduitsch *e* of *eh* schrijft⁴); 2. ook de Umlaut van *a* is overal open, hoewel de klank er van verschilt van de eerste *ä* en volkomen gelijk is aan de Nederlandsche *é* in *bèd* in gesloten lettergrepen, doch eenigszins meer gerekt in open lettergrepen; 3. in open lettergrepen staat *é*, waar het Hoogduitsch *i* (of onechte *ie*) vertoont, onverschillig of deze *i* aan eene

¹) De *é* (ä) als Umlaut van *a*, bijv. in *bèdden*, *zèt* onderscheidt zich van de *é* in *gebèd*, *wèg*, *bevel* daardoor, dat men bij het uitspreken de hoeken van den mond vertrekt, zoodat de lippen zich bewegen en de mondopening min of meer spleetvormig wordt, terwijl bij de andere *é* de lippen onbewegelijk blijven. Dezelfde beweging maken wij als wij trachten *oj*, *ej*, *oj*, *oej* uit te brengen, maar niet bij *ai*, *ei*, *oi*, *oei*. Hierbij is op te merken dat wij *aajt*, *bloei* e. dgl. spellen, doch *aajt*, *bloej* uitspreken.

²) Zie de vorige noot.

³) Zonderling is het Slawische *gnézdo*; regelmatig, wat den klinker betreft, het Litauische *lizdas*.

⁴) De meerdere of mindere gerektheid is deels afhankelijk van de streek, deels van den aard der volgende medeklinkers. In de omstreken van Groenlo spreekt men de *é* in *éten*, *wéke*, *némnen* enz. zóó kort uit, dat een ongeoefend Hollandsch oor *etten*, *wække*, *nemmen* meent te horen; daarentegen hoort men overal een meer gerekte klank vóór *r*, *l*, *v*, *z* en *g*.

Idg. *i* of aan een onder bepaalde voorwaarden uit Idg. *e* (Oostarische *a*) ontstane Hoogd. *i* beantwoordt; ook de basterduitgang die in 't Hoogduitsch *-ären* (-ieren) luidt, en in het Nederlandsch, volgens de nieuwe spelling, als *-eeren* geschreven, doch over 't geheele taalgebied als *ären* uitgesproken wordt, klinkt in het Oostgeldersch als *ären*. Hier volgen de voorbeelden:

Geldersch	Hoogduitsch
brèken	brechen
sprèkt	sprechet
gebèd, gebèje	Gebet, Gebete
stèlen.	stehlen
gèl.	gelb
èten	essen
mèten.	messen
nèmen	nehmen
wè'r (uit <i>wè'ir</i>).	Wetter
wèven	weben
lèven	leben
nève	Neffe
wèzen.	(ge)wesen
règen.	Regen
dègen.	Degen
elègen	gelegen
lèzen	lesen
wèke	Ohd. wecha
bèsm, bèzem	Besen
zwèvel	Schwefel
bèter	besser
bèst	best
bèdde.	Bett
zètten	setzen
vertèren ¹⁾	verzehren
wéten.	wissen
wéduw	Wittwe

¹⁾ Ik sta in twijfel of bij deze kategorie behooren *mèjen*, *zèjen*, *wèjen*, beantwoordende aan Hgd. *mühen*, *silen*, *wehen*. De lange *a* (Gotische *ä*) klinkt in den tongval thans *å* (uitgesproken als het Deensche *aa*, of de *a* in 't Engelsche *all*), en de Umlaut er van als de Fransche *œu* in *cœur*. Is dus de *æ* in *mèjen*, enz. de Umlaut van eene lange *a*, dan moet hij dagteeken en uiteen tijdperk toen de *å* nog niet als *å* klonk, hetgeen volstrekt niet onmogelijk is.

Geldersch	Hoogduitsch
sméjen	schröden
ekrégen	gekriegt
éléjen.	gelitten
zégel	Siegel
eslépen	geschliffen
esméten	geschmissen
eskréven.	geschrieben
zéker	sicher
vé	Vieh
hémel.	Himmel
schépe	Schiffe
mé.	Ohd. miti
wér	wieder
regéren	regieren

De gevallen waarin het Oostgeldersch van het Hoogduitsch afwijkt, laten zich niet onder één hoofdregel brengen; wel kan men verscheidene groepen er van onderscheiden, die ik trachten zal achtereenvolgens te behandelen. Van regelloosheid is er natuurlijk geen sprake, ook al mocht het mij niet gelukken voor alle gevallen den juisten regel te vinden.

De eerste en voornaamste afwijking van den hoofdregel komt voor in 't volgendegeval: wanneer vóór eene door consonant volgende *r* tegenover eene *e* in 't Hoogduitsch in 't Nederlandsch *aa* staat, heeft het Graafschapsch een gerechten gesloten é-klank, dien ik met *ée* zal aanduiden. Dus heeft men *eerde*, *wéerd*, *kéerse*, *péerd*, *rechtvéerdig*, *héerd*, *stéert*, *zwéerd*, *gérne*, beantwoordende aan Ndl. *aarde*, *waard*, *kaars*, *paard*, *rechtvárdig*, *haard*, *staart*, *zwaard*, *gaarne*, en Hgd. *erde*, *werth*, enz. Denzelfden klank hoort men in *kéerl*, *wéerld*¹⁾; voorts in *éers*, *aars*, waar het Hgd. echter *a*, in *arsch*, heeft, in overeenstemming met den Oudgerm. vorm. Waar het hedendaagsche Ndl. *a* = Hgd. *e* vertoont, komt het Gr. met het Ndl. overeen; nl. in *hart(e)*, *smart*, *tarwe*, voorts *garst*, *wark*, *karke*, ofschoon men ook wel eens *werk* en *kerke* hoort zeggen. Ook de è als Umlaut van *a* kan in *a* overgaan: *arft*, naast *erft*, *erwt*; *garfkamer*.

Vraagt men hoe de klank é zich in *eerde*, enz. heeft ontwikkeld, dan kan men daarop vooralsnog geen bevredigend antwoord geven, omdat de middeleeuwsche vorm dier woorden in den tongval die ons bezig houdt nog niet onderzocht is. Veronderstellen wij eens, dat in *eerde*, *geerne* enz. *epen-*

¹⁾ Ook van deze twee woorden komen op Nederlandsch taalgebied de vormen *karel*, *wareld* voor.

these van eenen klinker, hetzij *a* of *o*, heeft plaats gehad, zooals in overeenkomstige gevallen bijv. in 't Angelsaksisch en de Skandinavische talen, zoodat uit een Oudsaksisch *ertha* ontstond *eartha*, *earda*. Veronderstellen wij verder, dat de *e* dan overging in *i*, zooals bijv. in 't Oudnoordsche *iord*, *iardar*, (*jörð*, *jarðar*), en dat door invloed der *i* de volgende *a* in een *é*, en verder in een dofferen klank overging; dan zal, aangezien *i* in open lettergrepen regelmatig in *é* overgaat, ontstaan *éérde*, en hieruit *eerde*, evenals uit *widar*, *wí(d)ér*, *wéér*, *weér*, (*wer*) wordt. Van *géerne* komt een enkele maal in den Heliand de vorm *georno* voor. Ook de *o* zal na den voorafgaenden geaccentueerden klinker verdoft worden; *georno* wordt *giérno*, *gérne*. Ik zie niet voorbij, dat de Ndl. *aa* in bedoeld geval zich moeielijk op dezelfde wijze laat verklaren, doch deze omstandigheid belet niet, dat men eene gissing mag uitstrooien, wanneer deze bestemd is om een nader onderzoek uit te lokken, niet om het te sluiten.

Eene andere afwijking van den hoofdregel vertoont *g'éven*. Deze vorm, waarin de gesloten *é* natuurlijk uit *i* ontstaan is, sluit zich aan bij Ags. *gifan*, Eng. *give*, Zweedsch *gifva*, Deensch *give*, in tegenstelling tot Hgd. *geben*. Ook het Oudsaksisch van de Frekenhorster oorkonde heeft *givan*; daarentegen de Heliand doordebank *gebhan*, en slechts een paar maal *gibba*, *gifa*. Uit het Ndl. *geven* en 't IJlandsche *gefa* is de oudere vorm niet met zekerheid op te maken, doch de verhouding waarin deze twee talen tot de naastverwante staan in aanmerking genomen, mag men gerust veronderstellen dat ook zij eenmaal de *i* hadden. De oorzaak dat de Oudgerm. *e* van dit woord in zooveel dialekten in *i* overging, ligt zeker hierin, dat de *g* voor de *e* palataal werd, en zodoende denzelfden invloed oefende als eene *j* zoo dikwijls heeft, nl. den klinker verscherpte. Tegenwoordig is er in den tongval der Graafschap niets meer van een palatale uitspraak te bespeuren, evenmin als in 't Nederlandsch, doch eenmaal moet die in beide taaleigen bestaan hebben; anders zouden *jij*, *î* uit *gi*; *jegens* uit *gegens*, e. dgl. niet te verklaren zijn. Van Frieschen invloed kan, ten minste in het Graafschapsch, geen sprake zijn.

Eene schijnbare uitzondering is *négen* Ags. *nigon*, enz. tegenover Hgd. *neun*; immers ook dit laatste is uit *niun* ontstaan. Met andere woorden, de *i* was in dit woord algemeen Germaansch. Evenzoo in het telwoord 7, dat in 't Gr. thans *zeuwen* luidt. Hierin is *eu* de *o*-Umlaut van *é* (ouder *i*) en niet van *é*. Daarentegen kan de *ö*, d. i. dezelfde korte klank dien men bijv. in 't Hgd. *Köln*, *können* hoort, van *völe*, veel, moeielijk iets anders wezen dan *o*-Umlaut van *é*. Evenzoo in *spölen*, spelen. Uit de analogie van *völe* en *spölen* mag men opmaken dat de gewestelijk Hollandsche vormen *veul* en *speulen* eigenlijk ook door *o*-Umlaut uit eene oude open *é* zijn ontstaan,

doch zien kan men het niet, want in de uitspraak is er geen onderscheid waar te nemen tusschen de *eu* van *zeuven* en die van *veul, speulen*.

In eenige woorden heeft de Umlaut van *a* tegen den regel den gesloten klank aangenomen; *tégen* (uit *te* en *gagin*), *ézel, knével, éek* (uit *edik*). De verklaring van dit verschijnsel is onzeker. Wellicht hebben wij hierin de werking van een dubbelen Umlaut te zien; door den vroegeren Umlaut werd *a* tot *è* (ä); *gagin* werd toen *gègin, asil, èsil; knavil, knèvil; adik, èdik*. Hieruit werd later, door invloed der *i* in de tweede lettergreep *géggin, ézil, knévil, édik*, zoodat de *è* (ä), hoewel anders klinkende dan *è* = Idg. *e*, geheel en al als deze laatste behandeld werd. Volgens den regel heeft bijv. *nèmen* in den 3 ps. enk. *nimp(t)*.

In woorden die reeds in 't oudste ons bekende Germaansch door afwerping van den klinker der tweede lettergreep éénlettergropig geworden waren, bijv. in den 2 ps. enk. Imperatief der sterke werkwoorden, in Got. *mik, mis, enz.*, vertoont zich eene Idg. *e* als *i*¹⁾. Slechts in zeer enkele gevallen heeft het Nederlandsch daarin de *i* behouden, meestal is de *e* in plaats getreden. Het Oostgeldersch staat in dit opzicht volkommen op denzelfden trap als het Nederlandsch. Het zegt dus *mèt*, niet *mit*; daarentegen *mée*, omdat dit uit *midi* is voortgesproten. Hetzelfde *met* komt reeds veelvuldig voor in den Cottoniaanschen codex van den Heliand. Zelfs een oorspronkelijk Idg. *i* gaat in eenlettergropig geworden woordjes in *è* over; dus *kèn*, Hgd. *hin*. Voorts heeft de 2 ps. enk. Imperatief der *è*-stammen steeds *è*, hoewel de 2 en 3 ps. enk. Praes. Ind. in overeenstemming zijn gebleven met den Oudsaksischen regel. Bijv. *nèm*, Hgd. *nimm*, doch *nimst, nimp(t)*, Hgd. *nimmst, nimmt*. *Géven* heeft natuurlijk ook in den Imperatief *gif*, mv. *geft*.

De aangehaalde voorbeelden zullen voldoende wezen om het bewijs te leveren, dat, daargelaten zekere, meerendeels licht verklaarbare afwijkingen, het onderscheid tusschen open en gesloten *e* in den tongval van Gelderland aan gindsche zijde van den IJsel berust op een deels oorspronkelijk, deels zeer oud verschil van klinkers. Het onderscheid heeft dus in hoofdzaak een etymologischen grondslag. Hierbij moet evenwel opgemerkt worden dat bij woorden uit het Latijn overgenomen het niet aankomt op den klinker dien wij in 't Latijnsche woord vinden, maar op de wijziging die de klinker in de oudere Germaansche talen had ondergaan. Niet uit het Lat. *signare* bijv. is het Geldersche *zègenen* onmiddellijk voortgesproten, maar uit het Oudsaksische *segnon*, in overeenstemming met Ohd. *seganðn*. Evenmin heeft zich *zéker* onmiddellijk uit Lat. *securus* ontwikkeld; het is de

¹⁾ Zie Brugmann, Grundriss [Straatsburg 1886], I, 58, en het stuk van Kögel, waarnaar t. a. p. verwezen wordt, in de Beiträge van Paul en Braune VIII, 185.

voortzetting van Os. *sikur*, Ohd. *sickur*, welks *i* te danken is aan de *u* der volgende lettergreep, gelijk bijv. ook in *fihu*, waarmede Gr. *vé* overeenstemt.

REKKING VAN KORTE KLINKERS IN LETTERGREPEN MET HOOFDKLEMTOON.

De nieuwe Germaansche talen vertoonen alle, de eene in meerdere, de andere in mindere mate, de neiging om een oorspronkelijk korte klinker in open lettergrepen waarop de klemtoon rust te rekken. In 't Nederlandsch is het een algemeene regel geworden dat alle korte klinkers in gemeld geval eene rekking ondergaan¹⁾; dus zegt men *dägen*, *eten*, *schäpen*, *böden*, *gestolen*. De door klankwijziging uit korte klinkers ontstane klanken zijn natuurlijk aan denzelfden regel onderworpen; dus *steden*, *veulen*.

De tongval die in de Graafschap Zutphen, inzonderheid die welke in de omstreken van Groenlo gesproken wordt, komt ten opzichte der rekking van den klinker in open lettergrepen ten deele met het Nederlandsch overeen, doch niet geheel, evenmin als het Hoogduitsch volgens de heerschende uitspraak of het Engelsch. Het volgende overzicht is bestemd om in hoofdtrekken aan te geven hoe in genoemd taaleigen oorspronkelijk korte klinkers in geaccentueerde lettergrepen behandeld worden.

De *a* is, evenals in 't Nederlandsch, Engelsch, IJsslandsch, Deensch, Tweedsch en Friesch in bedoeld geval steeds gerekt geworden; bijv. in *dägen*, *väder*, enz. In 't Engelsch heeft zulk eene *a* meestal eene andere kleur aangenomen, doch die is onafhankelijk van 't al of niet rekken des klinkers. Voorbeelden zijn *näme*, *läte*, *father*²⁾. In het Hoogduitsch heeft de rekking alleen plaats wanneer de lettergreep niet gevuld wordt door eene tenuis of eene door de tweede verschuiving ontstane spirans; dus *täge*, *haben*, *näme*, *ähne*, *häse*, *häfen*, maar *säche*, *bäche*, *affe* (spr. *äfe*), *knappe* (spr. *knäpe*), *hassen*. Een woord als *häken*, dat van den regel afwijkt, vormt slechts schijnbaar eene uitzondering, daar het woord klaarblijkelijk niet Hoogduitsch, maar Nederduitsch is³⁾.

De Graafschapsche *é* (== Oudgerm. *i*) wordt in open lettergrepen met den klemtoon onveranderlijk gerekt, gelijk in 't Nederlandsch. Voorbeelden

1) De schijnbaar open lettergreep *vóór* de *ch* blijft hier buiten beschouwing. Voorts is op te merken dat de *ng*, ofschoon thans als een enkele letter uitgesproken, uit *nasaal + gutturaal* is gesproten en in hare uitwerking het karakter van een samengestelde klank behoudt.

2) Vreemde woorden als *Latin*, *national* e. dgl. wijken af. Soms gelijk in *Säturday* is zelfs een oorspronkelijk lange klinker verkort.

3) In enkele Zuidduitsche tongvalen blijft, als ik mij niet vergis, de oorspronkelijke

zijn *sképe*, Ndl. *schepen*; *eskréven*; *hémel*¹), enz. Afwijkend hiervan wordt de overeenkomstige *i* in het Hgd. behandeld: ze volgt denzelfden regel als de *a*, behalve dat de *i* ook vóór de *m* kort blijft. Derhalve heeft men *geschrieben*, *schniede*, *gestiegen*, *wiese*; daarentegen *gelitten* (spr. *gelíten*), *risse*, *schiffe*, *sicher*, *himmel*. Het Engelsch bewaart over 't algemeen den korth klank: *shipping*, *written*, *hither*, *fiddle*.

Ndl. en Hgd. *gierig* luidt in het Graafsch. evenzoo. Wij stippen dit hier aan, omdat de *i*-klank wel is waar niet Indogerm., maar toch betrekkelijk oud is. Ndl. en Hgd. *hier*, waarin de *i* wèl oorspronkelijk is, wijkt in onzen tongval niet af.

De *ɛ* == Oudgerm. *e* wordt gerekt vóór media, spirans, *l* en *r*, doch blijft kort vóór tenuis en *m*. Bijv. *elégen*, *lèzen*, *nève*, *stèlen*, *père*²), *bèdelen* met gerekten *ɛ*-klank, maar woorden als *èten*, *lèpel*, *sprèken*, *nèmen* worden zóó uitgesproken dat men ze in Nederl. en Hoogd. spelling zou weergeven met *eten*, *leppel*, *sprekken*, *nemmen*. Dezelfde regel geldt voor het Hoogduitsch, behalve vóór de *m*, waarbij op te merken valt dat in deze taal ook de uit *k*, *t* en *p* verschoven spiranten dezelfde uitwerking op den voorafgaanden klinker oefenen, gelijk bij de *a* het geval is. Wij vinden dan den klinker gerekt in *gelegen*, *nebel*, *ich stehle*, *ich lese*, *leder*, maar kort in *lette*, *wetter*, *stecken*, *sprechen*, *löffel* (voor *leffel*), *besser*. Zonderling is *neffe*, dat behandeld is alsof de *f* door de tweede verschuiving ontstaan ware.

Veel minder eenvoudig dan de regels voor *é* en *è* zijn die voor *ö* en *ø*, omdat de oorspronkelijke klanken waaruit deze laatsten ontstaan zijn meer aan verloop onderhevig zijn geweest. De zaak zou zeer eenvoudig wezen indien de *ö* steeds uit eene Indog. *u* gesproten ware, en de *ø* uit een anderen klinker; of wel indien de Graafsch. *ø* steeds aan eene Os. *o* beantwoordde. Doch dit is geenszins het geval. Evenals in 't Hgd. schijnen de nasalen *m* en *n*, die in een gesloten lettergreep het behoud der oudere *u*, hetzij Indog. of louter Oudgerm. bevorderen³), in open lettergrepen juist het tegendeel te bewerken. Zoo is ons *zoon* in 't Graafsch. *zönne* (d. i. *zöne* met korth ö-klank als bijv. in *Köln*). Nu laat zich Hgd. *sohn* gereedelijk verklaren uit *suno*, maar 't mv. *söhne* moet toch eene *i* in den uitgang gehad hebben. Het schijnt dus dat Ohd. *suni* reeds *sóni* geworden was vóordat de Umlaut zijn invloed deed gevoelen. Hetzelfde is van toepassing op Hgd.

quantiteit der *ä* steeds bewaard: dus *täge*, *väter*.

¹) In Winterswijk hoort men hiervoor *hemmel*.

²) De stamklinker, hoewel in 't Latijn eene *i*, is reeds vroeg in de Germaansche, en zelfs Romaansche talen verloopen, blijkens *père*, Zweedsch *päron*; ook in 't Fransch *poire*, alsof de klinker dezelfde ware als in *habere*, *avoir*.

³) In 't Ndl. heeft de *u* dan wel is waar plaats gemaakt voor eene *o*, maar altoos eene zachte *o*, scherp onderscheiden van de stompe.

könig, Geld. *könnink* = Ohd. *kuning*; Os. *cuning*. Het Graafsch. gaat nog verder dan 't Hgd. in zooverre het vóór andere letters dan *m* en *n* eene oorspronkelijke *u* in ò laat verlopen, bijv. in *sköttelken*, schoteltje, waar 't Hgd. *schiesselchen* heeft, waaraan in 't Geldersch *skuttelken* (naar Nederl. spelling) zou beantwoorden¹⁾. Aan de Ouds. *o* — waarvan wij niet weten of die niet meer dan één klank vertegenwoordigt — beantwoordt in 't Graafschapsch nu eens ó, dan weer ò. Voorzooverre nu in open lettergrepen de ò de plaats eener Os. *o* inneemt, kan men stellen dat die ò denzelfden regel volgt als de ò; bijv. *böven*, *öven*, *stöven*, *estölen*, *elögen* hebben eene gerekte ò, doch *höpen* klinkt nagenoeg als *hoppen*. In veel gevallen echter is Os. *o* in 't Graafsch. ó, en dan steeds gerekt; als in *uitekósen*, *cbójén* (geboden), *eslöten*, *gebörén*. Uit deze voorbeelden en de zooeven aangehaalde kan men zien dat de onderscheiding van ò en ó geheel onafhankelijk is van de omstandigheid of die klanken voortgesproten zijn uit een Indog. *u* of uit een anderen klinker. Ook is het niet recht duidelijk waarom men zegt *böven* in tegenstelling tot *ckósen*, niettegenstaande de stamklinker in beide eene door invloed eener *a* in de volgende lettergreep gewijzigde Indog. *u* is, terwijl in *gebörén* de niet uit oorspronkelijke *u* voortgekomen klank met dien in *eslöten* in qualiteit en quantiteit samengevallen is. De enige verklaring die ik daarvan zou weten te geven is dat het zoo niet uitsluitend, dan toch hoofdzakelijk van den aard des volgenden medeklinkers afhangt of eene Os. *o* in 't Ogeld. ó of ó wordt. Een soortgelijk, maar niet geheel hetzelfde verschijnsel doet zich voor in 't Hoogduitsch; in deze taal wordt bijna even consequent als in 't Nederlandsch elke *o* in eene opene lettergreep, onverschillig van welke qualiteit de klinker oorspronkelijk ook zij, eene ó, en wel eene gerekte. Niet alleen geschiedt dit in *böte*, *gebötén*, *löben*, maar ook in *gestöhlen*, *gebörén*. Niettemin heeft dezelfde taal in overeenstemming met het Graafsch. en in afwijking van 't Ndl. *hoffen* (vgl. ook Zweedsch *hoppas*). Ook de uit *t* verschoven *ss* (*ss*) bewerkt geregeld verkorting, bijv. *geglossen*, *geflossen*²⁾. In het Engelsch luidt de *o*, in bedoelde gevallen gewoonlijk als eene gerekte ó: *óver*, *stólen*, *Dóver*, doch het ontbreekt niet aan uitzonderingen, o. a. vóór eene *m* krijgt de klinker eene andere kleur en wordt (of blijft?) hij kort: *coming*, *some*. Dit laatste is feitelijk thans eenlettergrepig en daarom zou men de lettergreep als gesloten kunnen beschouwen³⁾; misschien zou men dit ook kunnen beweren van *above*, *love* e. dgl. Een

¹⁾ De Umlaut van stompe Holl. ò, bijv. *rok*, is Geldersch ó, dus *röksken*; doch van zachte ó als in *hond* is het de *u* van Ndl. *vullen*; dus *hundeken*.

²⁾ Zelfs oorspronkelijk lange klinkers ondergaan de verkorting, bijv. in *lassen*; daarentegen blijft de lange bewaard in *maass*.

³⁾ Wegens de overeenkomst met Hgd. *kommen*, dat ook de gewone uitspraak hier te lande is, zal de oorzaak der verkorting wel een andere zijn.

woord als *lover* zou dan eene nieuwe formatie uit *love* volgens de hedendaagsche uitspraak of hiernaar gewijzigd zijn, in den trant van zulke vormen als bij ons *zatte van zat*, nominatief van den stam *zad*, in stede van *sade*; *wegje*, *dagje* voor *weegje*, *daagje*, tegenover het goed gevormde *glaasje*.

Het Graafsch. heeft met het Ndl. ettelijke woorden gemeen waarvan het twijfelachtig is of de korte klinker van oudsher heeft stand gehouden dan wel van jongere dagtekening is. Als zoodanig noem ik slechts *lamme* (d.i. *läme*), *sommige*, *kommen*, *ketting*, *bakken*, *vatten*. In het eerste woord is de korte klinker vermoedelijk niet primair; dat wil zeggen, ofschoon de klinker oorspronkelijk kort was, is hij volgens den algemeenen regel, boven gegeven, eerst gerekt geworden totdat hij wederom eene verkorting onderging. Verkorting zelfs van oorspronkelijk lange klinkers vóór eene *m*, die dan dubbel wordt geschreven en iets langer dan eene enkele *m* pleegt uitgesproken te worden, is in alle Nederlandsche gewesten niets ongewoons, en komt ook in verwante talen, o. a. Zweedsch, meermalen voor. Bekend zijn *blom*, *verdommen*; vgl. Zw. *blomma*, *hemma*. Er is te meer reden om de korte uitspraak der eerste lettergreep van *lamme* voor secundair te houden, omdat Hgd. en Engelsch beide regelmatig de rekking hebben, in *lahm*, *lame*. Niettegenstaande *kommen* — zooals bijna overal in ons land uitgesproken wordt in spijt van de schrijftaal — nagenoeg in alle hedendaagsche Germ. talen in de eerste lettergreep kort klinkt, mag men wegens den onmiskenbaren invloed der *m* in die talen de ò in *kommen* aan verkorting toeschrijven; zoo ook in *sommige*. Daarentegen vertegenwoordigen *ketting*, *bakken*, *vatten* eene oudere uitspraak, geheel in overeenstemming met de regels die in 't Hoogduitsch, en wat *ketting* betreft ook in 't Grolsche taaleigen gelden. Aangezien het Ndl. behalve *ketting* het als deftiger gevoelde *keten* bezit, zou men mogend vermoeden dat *ketting* van uit het oosten des lands in de spreektaal en daarna in de geschrevene gedrongen waren, doch bij *bakken* en *vatten* zou men zulk eene gissing niet kunnen opperen.

Ast, eest, ozd.

Wak. - Loeme. - Moker.

Germaansche verwantten van
Slawisch žrêbû.

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, IX, X & XI.

Leiden, 1890, 1891 & 1892.

AST, EEST, OZD.

Volgens Kiliaan was het woord *dare* in Friesche en Sassische gewesten gebruikelijk voor hetgeen in 't Nederlandsch, d. i. bij hem hoofdzakelijk Brabantsch, gewoonlijk *ast* heette. De Latijnsche vertaling achter *dare* of *ast* is «*ustrina*». Het schijnt dat Kiliaan zich in dit geval minder nauwkeurig heeft uitgedrukt, want ten eerste kan *dare* nooit een Friesche vorm geweest zijn, en ten andere betekent het nooit iets anders dan «droogoven»; waarvan het Latijnsche «*ustrina*» geen gelukkige vertolking mag genoemd worden. Veel beter geeft de Teuthonista als vertaling van *dare* «*aridarium*».

Bij *ast* geeft Kiliaan als beteekenis op: «*ustrina, concameratus fornax*», doch ook «*focus frumento torrendo sive exsiccando idoneus*». *Ast* is dus in allen gevalle ook een droogoven, en wel niet alleen voor koorn, maar ook voor hop, zooals o. a. blijkt uit eene ordonnantie van den jare 1717, aangehaald door Stallaert in diens *Glossarium* onder *ast*. Uit de voorbeelden die Verdam in 't Mnl. Woordenboek onder *ast* en *eest* bijbrengt, kan men niet met gewisheid opmaken dat uitsluitend droogovens zouden bedoeld zijn. Dit, gevoegd bij de omstandigheid dat Kiliaan *ast*, *est* met verschillende Latijnsche woorden vertolkt, wettigt het vermoeden dat *ast* niet uitsluitend in den zin van droogoven gebruikelijk was, maar tevens dat hij dan ten onrechte *dare* en *ast* als geheel gelijkwaardig beschouwde.

Als gewestelijk Hollandsch vermeldt Kiliaan *eest*, een woord dat tegenwoordig in geheel Noord-Nederland bekend is, en wel in den zin van droogoven. Naast *eest* komt in oudere Hollandsche, meer bepaaldelijk Amsterdamsche stukken *eeste* voor (zie Verdam onder *eest*). Hierbij sluit zich aan het Kleefsch-Bergsche *este* van den Teuthonista, met de omschrijving «waar men mout op droogt», synoniem met *dare*. Waarschijnlijk was *eeste*, *este* vrouwelijk, in tegenstelling tot *eest*, dat steeds mannelijk geweest is. — Nog andere, min of meer gewestelijke vormen bij Kiliaan zijn, *est*, *eyst*, *ese* «*ustrina*».

Onder de bovengemelde vormen is er maar één, nl. *eest*, gewestelijk *eist*, waarvan men met volkomen zekerheid kan zeggen dat hij in allen deele overeenkomt met het Ags. *ast*, Engelsch *oast* (anders gespeld *ost*), gewestelijk *east*. Hoogstwaarschijnlijk is ook *est* uit *eest* ontstaan met verkorting van den langen klinker vóór de volgende twee klinkers; vgl. bijv. *elf*, *etter*, *enkele*. Een voorbeeld van zulk eene verkorting des klinkers vóór *st* vindt men bij Kiliaan in *ester*, dat niet anders kan wezen dan eene Zuidnederlandse cockneyuitspraak van *hester* voor *heester*, welks oorspronkelijke

klinker niet twijfelachtig is. Ook *eeste* kan voor *eesten* staan. Als wan spel ling voor *eesten* komt in een Overijsselsch stuk (bij Verdam onder *eest*) een meer voud *eersten* voor, hetwelk naar een zwak enkelvoud *eerste*, hetzij vrouwe lijk of mannelijk, terugwijst¹⁾. Of nu ook de *a* van *ast* uit een ouder *ai* is voortgesproten, onder dezelfde voorwaarden en op gelijke wijze als in ons *ladder* en het Mnl. *atter* voor *etter*? Dit is ten eenenmale onwaarschijnlijk, omdat *ladder* en *atter* niet thuis behooren in Brabant en Vlaanderen, waar *ast* gebruikelijk was.

Omtrent de afleiding van het met ons *eest*, Ags. *āst* identische Engelsche *oast* zegt Skeat, in overeenstemming met eene ik weet niet recht door wien 't eerst gegeven verklaring, in zijn Etymological Dictionary, dat het is «allied to A.S. *ād*, *ālθos*, a burning heat». Van dezelfde meaning is Kluge; zie Anglia VIII, p. 449. Ook Dr. Joh. Franck geeft in zijn Etymologisch Wdb. dezelfde afleiding van *eest* en brengt het tevens in verband met Ohd. *essa*, Nhd. *esce*, smidsoven. Ten opzichte van dit laatste punt is deze geleerde in tegenspraak met Kluge, die in de 4de uitgave van zijn Etym. Wtb. de *e* van *esse* ontstaan acht uit eene *a*, op grond van het Finsche *ahjo*, waarop reeds lang geleden in het Woordenboek van Grimm onder *esse* de aandacht gevestigd werd. Dat *esse* verwant is met Ags. *ād*, Ohd. *eit*, ontket Kluge; van zijn standpunt niet recht. Indien *eest* eene afleiding is van *idh*, *aidh*, *alθ-*, evenals *ād*, *eit*, dan moet het geheel van *esse* gescheiden worden. De vraag blijft, of die afleiding van *eest* uit *idh*, *aidh* wel zoo boven alle beden king verheven is. Alvorens tot een onderzoek naar den oorsprong van Ndl. *ast* en *eest*, en wat zich daaraan vastknoopt over te gaan, zullen wij eene Slawische uitdrukking voor dare, droogoven in oogenschouw nemen.

Een *eest*, inzonderheid om mout te drogen, heet in het Čechisch *ozd*, thans meer gewoon in de cockneyuitspraak *hvozd*; ook met eene afleiding *ozdnice*; daarbij behoort het werkwoord *ozditi*, *vozditi*, *hvozditi*. Het Poolsch heeft *ozd*; *ożdnica*, *oznica*, *ozdzyć*, enz.; Nieuw-Sloweensch *ozditi* «darren»; *ozdica* «malzdarre». Voorts behoort hierbij in eenigszins andere beteekenis 't Kleinrussische *oznyča* «das rauchloch im strohdache». Dit alles vindt men opgeteekend bij Miklosich, Etym. Wtb. onder artikel *ozd*. Ten aanzien van den oorsprong dezer Slawische woorden laat Miklosich zich zeer voorzichtig uit; hij zegt alleen: «Man vergleicht engl. *ost*, *oust* (lees: *oast*) darre: das wort kann nur aus einem näheren germanischen dialekte entlehnt sein, wenn es nicht slav. ist». Er kan inderdaad geen sprake wezen van eene ontleening uit het Engelsch, om meer dan ééne reden, die de lezer licht zelf kan bevreden. Doch even moeilijk laat zich verklaren hoe er in

¹⁾ De aanleiding tot zulk eene wan spel ling ligt in de omstandigheid dat in de oostelijke tongval len van ons land de *r* vóór *st* nauwelijks hoorbaar wordt uitgesproken.

een oostelijk Germaansch dialekt, en dat nog wel in betrekkelijk ouden tijd, een aan 't Engelsche *oast*, d. i. Ags. *āst*, Ndl. *eest* beantwoordende vorm kan bestaan hebben, zóó klinkende dat de Slawen er *osd* uit zouden gemaakt hebben. De Gotische vorm zou *ái* hebben, de oudste Skandinavische evenzoo, later *ei*, *ē*, in geen geval korte *a* of *o*. En hoe zou een Germ. *st* bij de Slawen in *zd* kunnen overgaan? en let wel, in meer dan ééne taal. Miklosich besluit zijne aanteekening met de woorden: «indien het niet Slawisch is». En inderdaad, welke reden zou er zijn om het tegendeel te veronderstellen? Het woord klinkt geenszins onslawisch, en in elk geval moet men beginnen met na te gaan of het niet inheemsch zou kunnen wezen. Nu weet men dat een Slaw. *osd* kan beantwoorden aan een Grieksche *ἀζ*, ingeval dit laatste uit *azd* ontstaan is. Wij weten verder dat *ἀζω* is «verdrogen»; *ἀζα* «droogte, gloed»; *ἀζαλέος* «droog; verdorrend». De beteekenis dezer Grieksche woorden past zoo uitstekend bij die van *osd*, dat men moeite heeft te gelooven dat *αζ* niet uit *azd* ontstaan is. Nemen wij eens als bewezen aan dat zich de *ζ* hier, gelijk in zooveel andere gevallen, uit *zd* ontwikkeld heeft, dan volgt dat de *d* bij den wortel, al is het dan ook een secundaire wortel, behoort. Deze secundaire wortel, of wil men stam, is ontstaan uit eenen wortel *as* + element *d*-, waarvan wij voorbeelden aantreffen in Skr. *īd*, uit *iṣd*, = *īj* (ouder *iż*, zwakke vorm van *yaj*, vereeren) met toegevoegd *d*-; Baktrisch *maržda* (spr. *maržda*), *marždika*, Skr. *mṛḍ* (in den Veda nog uit te spreken *mṛḍd*), *mṛḍika*; = *mars*, *mṛṣ*¹⁾ + *d*-; in 't Germaansch Got. *saltan*, *salt*; *giutan* (vgl. Lat. *fundo*); ons *vlieten*. Van eenen dergelyken stam, in het Grieksche *ἀζω* nog als werkwoord voorkomende, is o. i. Slaw. *osd* afgeleid met Idg. suffix *-o* (Oostarisch *-a*), en voor geheel hetzelfde woord als *osd* houden wij het Ndl. *ast*. Het woord, kant en klaar, behoort aan Germanen en Slawen gemeenschappelijk toe.

Eene afleiding uit den primairen wortel *as* is te ontdekken in 't Ohd. *essa*, anders gespeld *æsse*. Wel is waar neemt Grimm aan, dat de *e* van *esse*, als welks beteekenissen hij opgeeft «*ustrina*, feuerheerd, schornstein», eene *ē* is, op grond van 't rijm in Mhd. gedichten, doch hij verzuimt niet, ook de aandacht te vestigen op het door de Finnen overgenomen *ahjo*. Hij zegt o. a. het volgende: «sicher ein uraltes wort, dessen goth. gestalt uns leider entgeht, ahd. *ëssa*, mhd. *ësse* (: *wësse*, *présse*), schw. *äsjä*, *esja*, *essja*, dän. *esse*, norw. *esja* glühende asche, aus finn. *ahjo* *ustrina* ein goth. *asja*, *asjō* (oder *isja*, *isjō*) zu schliessen?» Brengt men het Finsche *ahjo*, blijkbaar reeds in ouden tijd overgenomen, toen de *s* nog niet in *h* was overgegaan, in verband met de spelling *æsse* in 't Ohd., dan kan er weinig twijfel zijn of

¹⁾ Volgens Justi van *marz*, Skr. *mṛj*, hetgeen in beteekenis niet onpassend zou wezen, maar in 't Baktr. eer *marzda* zou opleveren.

de stamklinker was *eene a*, eveneenskomende met de *a* in Ndl. *ast* en de *o* in Slaw. *osz*, en niet *eene ē*¹). Dat heeft ook Kluge ingezien. Moeielijker, — en ook van weinig aanbelang — is het te beslissen, of het woord dat de Finnen van een Oost- of Noordgermaanschen stam overnamen, een zwak Got. *asjō* (of *assjō*), Zweedsch *äsjā* was, dan wel een vóór-Germaansch sterk *asjō* (of *assjō*), Got. *asja* (of *assja*), Hd. *essa* geweest is. De *ō* van den uitgang kan in 't Finsch licht verkort zijn geworden, daar de klemtoon op de eerste lettergreep rust²). Men zou er ook aan kunnen denken, de overname van 't woord door de Finnen te stellen in een tijdperk tusschen het vóór-Germaansche en het Oudnoordsche tijdperk, toen de *ō*, Idg. *ā*, (Got. *a*) reeds kort was geworden, maar nog niet in de voorgaande lettergreep overgesprongen. Doch het is niet der moeite waard dit verder uit te spinnen.

Ofschoon uit het voorafgaande blijkt dat er een Germ. *asjō*, of *assjō*, enz. bestaan moet hebben, zoo volgt nog niet dat er geen andere geheel of na-genoeg gelijkwaardige woorden kunnen geweest zijn, afleidingen van een of meer met *as* verwante wortels, in geen ander opzicht van *as* afwijkende dan in hun klinker. Om de mogelijkheid hiervan aan te tonen, zullen wij trachten te betoogen dat het Indogermaansch drie zin- en klankverwante wortels moet bezeten hebben, die wij zullen noemen *as* (*ās*), *is* (*ais*), *us* (*aus*, *uas*) en die alle drie, met een voor ons niet meer merkbaar verschil van intensiteit of tint, aanduiden een gloeien, blaken, blakeren, blikkeren, blinken.

Het bestaan van een wortel *us* (*aus*, *uas*) behoeft geen betoog. Daartoe behooren, gelijk men weet, o. a. Skr. *us̄ṇa*, heet, *us̄as*, dageraad; *ūs̄ajā*, peper; *oṣa*, brand; Baktr. *uṣṭa*, gebrand, gebraden, gebakken; *us̄ah*, dageraad; *oṣa*, dood, eig. uitdorring, verbranding; *apaosa*, de demon der verdorring, verschroeiing; *dūraoṣa*, verre zijn glans verbreidend; in den Veda verknoeid tot *duroṣa*; Gr. *αἴων*, *αἴων*; *ἡώς*; Lat. *uro*; *ustrina*; *aurora*; *aurum*; Ags. *ysle*, heete asch; On *usli*, brand; On. *austr*, ons oost; Lit. *aušra*, dageraad; *auksas*, goud>; en nog veel meer.

Een wortel *is* als zinverwant met *us*, wordt door de Indische lexicografen niet opgegeven. Toch zijn er ettelijke Indische woorden die ons tot het voormalig bestaan van zoo'n wortel doen besluiten. Eene afleiding daarvan is *isṭakā*, baksteen, Baktr. *istya*, *isti* (in samenstelling); *śc̄mo-istva*, van

¹) Ook de in Graff vermelde spelling *eissa* kan den Umlaut van *a* bevatten, doch nooit *eene ē*. Mogelijkerwijze is de *ei* eenvoudig = de *ee* van *eest*.

²) Kluge schrijft *ahjō*, doch Rennall, Lexicon linguae Finnicae geeft: *ahjo*, *ustrina*, *caminus fabrilis* G. Esse. Trouwens, de Finsche *o* is steeds kort, ten minste etymologisch; de lange wordt door *uo* vertegenwoordigd. [Van den 5th druk van Kluge's Etymol. Wtb. af te rech: *ahjo*.]

aarde gebakken steen¹⁾). Minder duidelijk is *isira*, *isira*, vuur, want er is een Vedisch adj ectief *isirá*, dat met «sappig, frisch, wakker, krachtig» ver klaard en een enkele maal op Agni, den vuurgod, toegepast wordt. Het is heel wel denkbaar dat zich uit zulk een epitheton een naam voor vuur heeft ontwikkeld, hoewel het begrip «brandend» wel zoo natuurlijk is waar van vuur sprake is, als «sappig». Is *īsōg*, zooals sommigen meenen, met *isira* (uit *isēra*) gelijk te stellen, dan blijkt nog duidelijker dat in 't woord de beteekenis ligt van blinkend, want bij de meeste volken ontwikkelt zich het begrip van heilig uit dat van blanke reinheid, en dat de begrippen vurig en krachtig nauw samenhangen, mag als algemeen bekend verondersteld worden. Of *iṣ*, begeeren, bij slot van rekening ook niet hierbij behoort, is eene vraag, die wij voorloopig onbeslist kunnen laten. Edoch lettende op uitdrukkingen als «eene blakende begeerte» e. dgl. zou men geneigd zijn de vraag toestemmend te beantwoorden.

In 't Latijn treft ons *aestus*, *aestas*. Men pleegt deze woorden af te leiden van den wortel *aiθ*, Skr. *idh* (*aidh*), waarvan o. a. *aedes* komt, doch hoe kan *dht* in 't Lat. in *st* overgaan? Van *fido* komt *fisus*, niet *fistus*. In 't algemeen, zooals men weet, gaan *dt*, *dht*, *tt* in 't Latijn na korte klinkers in *ss*, na lange in *s* over; met welk recht neemt men dan bij *aestus* eene uitzondering aan? Het is waar, dat in betrekkelijk laten tijd *comestus* naast het oudere *comesus* voorkomt, maar men vindt nooit *esturio* voor *esurio* e. dgl. Een vorm als *cst* van *edo* bewijst niets tegen vaststaande klankregels, want hij laat zich gereedelijk verklaren uit gewaande analogie, op de wijze van 't Vlaamsche *hij wilt* voor *wil*; Eng. *he dares*; Nnl. *durft*; Nnl. *deugt*; Nhd. *taugt*. — Het Grieksche *αιρός* kan men bij *aiθω* laten, al is het niet onbetwistbaar. — Aangaande het Lat. *aerumna* durven wij niets stelligs zeggen, maar zooveel is zeker dat de beste vertaling er van in 't Skr. zou wezen *tapas*, *manas-tāpa*, en dat de oorspronkelijke beteekenis van *tāp* als «gloeien» vast staat. Het Lit. *aisus*, bitter, treurig, schijnt ons vermoeden te bevestigen.

Verder behoort bij *is*, *ais* het Lat. *aes*, Got. *ais* en *eisarn*, Sk. *ayas*, enz. Deze woorden beteekenen zoowel erts, koper, als ijzer; omvatten dus juist de beteekenissen van het Skr. *loha*, hetwelk, uit een ouder *lodha*, *rodha* gesproten, etymologisch en in zin overeenkomt met Lat. *rudus*, *raudus*, Slavisch *ruda*. Volgens de Indische taalkundigen duiden *ayas* en *loha* ook wel

¹⁾ In 't Çatapatha-Brâhmaṇa 6, 1, 2, 22 wordt *istakā* in verband gebracht met *ista*, geofferd. Dat is een hiëratisch-dogmatische etymologie, zooals wij er veel in de Brâhmaṇa's aantreffen, en die, als alleen van toepassing op specifiek Indische offergebruiken, reeds te niet wordt gedaan door 't voorkomen des woords in de Zend-Avesta, en in eenigszins gewijzigden vorm ook in de overige Iraansche talen.

eens goud aan, al is dit aan twijfel onderhevig; uit *triloha* blijkt dat soms ook zilver onder den naam *loha* begrepen is. Dewijl *loha* «rood, roodachtig», beduidt, zou ook aan 't synonieme *ayas* dezelfde beteekenis ten grondslag kunnen liggen: eene beteekenis die zich licht uit den rossen gloed van de opkomende zon, van 't vuur enz. kan ontwikkeld hebben. Reeds Grimm (DW. onder *ers*) opperde de gissing dat *aes*, *ais* uit een te veronderstellen «*eisan*, *ais*, leuchten, glühen, brennen», te verklaren is, en hij maakt daarbij deze treffende opmerking: «skr. berühren sich *hēma* aurum und *hēman* glacies (= *χειμών*), weil eisberge am gipfel von der sonne leuchten». Ook voelde Grimm dat ons *ijs*, Bakt. *ici* (voor *ȝisi*), Npz. *yakh*, Ossetisch *ikh* met *aes* samenhangt. In 't artikel *eis* uit hij zich in dezer voege: «unmittelbar verwant scheint das mit *eis* die vorstellung des glanzes wie der härte theilende *eisen*.» Hoe moeilijk het ook zij, ons in volle mate den indruk voor te stellen dien ijs, voor 't eerst aanschouwd, op den beschouwer maakt, zoo veel gevoelen wij toch, dat een bevrozen vlak ons in de eerste plaats door zijne schittering treft. Raakt men daarop voor 't eerst ijs aan, dan brengt het den indruk van verschroeiling te weeg: de wetenschap der scheikunde heeft ons geleerd waarom zulks het geval is. Van daar het *natuurlijk* verschijnsel dat ons woord «vriezen» in 't Skr. teruggevonden wordt in *plus*, dialektisch *prus* «verzengen.» Alleen in *prusvâ*, bevrozen water (= *himambhas*) is de ontwijfelbaar overoude bijbeteekenis «vriezen» nog bewaard gebleven¹⁾. Het is dus heel wel mogelijk dat in *ijs* het begrip van schitteren met dat van branden, verschroeien vereenigd is. Tot denzelfden stam als ijs behoort het On. *eisa*, gloeiende asch, volgens Cleasby-Vigfússon vooral voorkomende in de alliteratie *eisa ok einyrja*. Het komt derhalve in beteekenis geheel overeen met Ags. *ysle*.

Om niet te veel van het geduld des lezers te vergen, zullen wij niet te veel voorbeelden aanhalen en ons bepalen tot eenige opmerkingen over het in meer dan één opzicht belangrijke Baktrische woord *aesma*, toorn²⁾. Hoe gloed en toorn samenhangen, behoeft geen verklaring; bewijzen zijn uit allerlei talen, Indogermaansche en andere, te putten. Wel is het noodig op te merken dat «toorn» in onze taal synoniem is met «drift», en aangezien Skr. *is*, *īs*, *es*, een ontstuitig voorwaarts gaan, vijandig aanvallen uitdrukken, kan zich *aesma*, zal iemand zeggen, even goed hierbij aansluiten. Zeker; maar de begrippen onstuimig en vurig, alsook van woedend aanvallen, zijn zoo nauw in de natuur der dingen verbonden, dat in *is*, *īs*, *es*

¹⁾ Ook de Javanen, die vorst slechts op de hoogste bergen van hun land kennen, drukken „vriezen” uit met *tunu*, d. i. branden.

²⁾ *Aesmo daevo*, de demon des toorns, speelt, gelijk men weet, eene rol in het boek Tobias, en van daar uit heeft hij als Asmodaeus zijnen weg gevonden naar de Christenwereld.

dat alles opgesloten ligt. Men voelt als het ware den samenhang als men ook in 't On. bijv. *ganga eisandi* vertaald vindt met «to go dashing through the waves»¹⁾, *eisandi udr* met «foaming waves», waarbij men desnoods aan onze «branding der zee» denken kan. Om op *aesma* terug te komen. Het bestendige epitheton van *Aesma* is *khrudi-dru*. Men kan er over twisten of *khrudi* in deze samenstelling bloed beteekent dan wel een verkorte vorm is van *khrūra*, Skr. *krūra*, het doet niets ter zake: etymologisch spruiten beide, benevens Skr. *kravis*, Lat. *cruor*, *crudelis*, Slaw. *krūvi*, enz. uit één stam. Nu is er reden om te onderstellen dat het klaarblijkelijk dichterlijk en gewijd epitheton *khrudi-dru* op eenigszins verbloemde wijze het wezen van *Aesma*, althans in de opvatting van de omgeving des zieners, uitdrukt. Geheel in den geest der oude zienerskunst bevat het epitheton eene toespeling op den aard van hem dien men wil kenschetsen. Waarom koos men nu *khrudi*? Omdat men een verwant begrip in *aesma* ontdekte; het behoeft niet juist «bloed» geweest te zijn, doch zelfs dit is denkbaar, want evenals in het Gr. *άιμα*, uit *aisma*, kan ook in 't Iraansch een *aesman*, of zelfs een mannelijk *aesma*, in denzelfden zin bestaan hebben. Wij hebben echter gezien dat *is*, *īs*, zich in meer dan één richting ontwikkeld heeft, dat het ook een ontstuitig aanrennen te kennen geeft. Welnu, ook dit heeft men in de samenstelling *khrividru* uitgedrukt: *dru* is vijandig toeijlen, woedend aanvallen, in de Zend-Avesta uitsluitend van booze wezens gezegd, in 't Skr. *dru* ruimer «loopen.» Het lag des te meer voor de hand *dru* in het epitheton te pas te brengen, omdat *Aesma* als een hoofd van demonen deze «vijandige aanvallen laat doen», *drāvayaiti*²⁾.

Overgaande tot den wortel *as* (*ās*), kunnen wij beginnen met ons te be-roepen op het getuigenis der Indische taalkundigen, die daaraan de beteekenis o. a. van *dīpti*, d. i. vlammen, in brand staan, schitteren, toekennen. Aangezien de Indiërs geen adjektief of substantief waarin zich gezegde beteekenis openbaart van *as* = *dīpti* afleiden, kunnen zij zulk een wortel *as* kwalijk om etymologische redenen opgemaakt hebben, en moet er een werkwoord *āsati*, *āsate* voorhanden geweest zijn, al is er tot nog toe geen voorbeeld uit de literatuur bekend. De juistheid der Indische opgave wordt gestaafd door 't boven behandelde Ohd. *essa*, Finsch *ahjo*. — Als de zoo-

¹⁾ Men vertale slechts *dash* in 't Latijn, en krijgt dan *ardor*; wat genoeg zegt.

²⁾ Hoe *khrudi-dru* het best te vertalen is, laat ik daar. Vermoedelijk kan men tot het einde der dagen over de vertaling blijven twisten. De vraag is of dergelijke epitheta wel vertaalbaar, d. i. logisch vertaalbaar zijn. Men kan ze vergelijken met verscheidene eigennamen, als *Hildegonde*, *Geertruide*; *Yajñasena*, *Vasantasenū*, enz. De bestanddeelen van zulke samenstellingen wekken zekere voorstellingen op, roepen zekere beelden voor den geest, die de verbeelding op de eene of andere manier met elkaar in verband brengt, doch recht vertaalbaar zijn zij niet.

even beproefde verklaring van *aīuā* uit *is*, *as* gegrond is, kan het ons niet verwonderen dat van den zinverwanten wortel *as* gevormd is Skr. *asan*, *āsyj*, *asra*, oud Lat. *asser*, Lettisch *asins*, bloed. Het Baktr. woord voor bloed is *vohuna*, *vohuni* (uit ouder *vasuna*, *vasuni*), verwant met Skr. *vasā*, vet, vischtraan, en *vāsiṣṭha*, bloed. Vermits *vas* evengoed synoniem is met Skr. *as* «wezen, zijn», als verwant met *uṣ*, is het niet zoo dadelijk uit te maken of bloed en vet hun naam te danken hebben aan 't warme en blinkende waardoor ze zich onderscheiden dan wel of ze beschouwd werden als 't wezenlijke der levende wezens. Doch het afgetrokken begrip van «wezen, zijn» is al een zeer laat gewrocht van den menschelijken geest, veel later dan de voorstelling van bloed en vet. Andere woorden voor bloed, als Skr. *rudhira*, *rohita*, *rakta* zijn in allen gevalle naar eene uiterlijke hoedanigheid genoemd, en dewijl woorden van denzelfden stam als *rudhira*, en ons *rood* ook erts, ijzer, koper benoemen, is het begrijpelijk dat *asan*, *āsyj* komen kan van een met *is* verwant wortel, van welk laatste eene andere benaming van erts, enz. is afgeleid¹⁾. Bij *asan* brengt Fick ook Gr. ἔλαφος Dor. ἔλαφος Boeot. λαφ; in hoofdzaak heeft hij stellig gelijk; de vraag is alleen, of het niet uit *eisar* gesproten is, dus bij *is* behoort, gelijk *aīuā*.

In het Lat. *āra*, oudtijds *āsa*, altaar, oorspronkelijk «vuurofferplaats» (vgl. *ara sepulcri*, brandstapel, bij Vergilius) is de beteekenis branden, vlammen van *as* licht te herkennen. In *āresco* (dat wij ontstaan achten uit *asesco*) *āridus* komt het begrip van verdrogen op den voorgrond, gelijk in het secundaire *āsw*, *ast*, *oed*.

Terwijl de meeste Germaansche talen, met het Gotisch te beginnen, voor erts *ais*, enz. bezigen, bezit het Ohd. daarvoor ook *aruzzi*, *aerisse*, Nhd. *erz*. Men mag, ook zonder het voldingende bewijs te kunnen leveren, het voor zeker houden dat de *r* hier uit *s* ontstaan is, zoodat *erz*, daargelaten den uitgang, tot *ais* staat als Ndl. *ast*, Slaw. *oed* tot Ndl. *eest*. Ons Geldersch *oer* komt, wat de klinkersterkte betreft, overeen met Lat. *āresco*, tenzij het zich ontwikkeld heeft uit *ōur*, zgn. Vṛddhi van *us*, in welk laatste geval het zich zou aansluiten bij 't On. *eyrir*, Zw. *öre*²⁾.

¹⁾ Terloops zij aangetoekend dat Skr. *medas*, vet, en Slaw. *mēdi*, erts, tot elkaar in dezelfde betrekking staan, wat de beteekenissen aangaat, als Skr. *vasū* (van *uas*, syn. met *as*) tot *aes* (syn. met *as*).

²⁾ Bij *us* behoort ook On. *aurr*, klei, dat van Noorsch *esja*, klei, weinig of niet in beteekenis verschilt; verklaarbaar omdat *us* en *as* op hetzelfde neérkomen. Of de klei zoo genoemd is naar het vettige er van of naar de kleur van roode leem, is moeilijk uittemaken. Uit eene voorgaande noot is gebleken hoe in Slaw. *mēdi* vergeleken met Skr. *medas* de begrippen van vet en erts uit één wortel spruiten. Het Skr. *medī*, aarde, is eer als „vette klei bevattende“ dan „mineraal (Skr. *dhātu*) bevattende“ te verklaaren, doch beide is mogelijk.

Om niet al te uitvoerig te worden, zullen wij alleen nog Skr. *as-itā*, zwart — vgl. Eng. *black* met ons *blaken* — aanstippen, en andere afleidingen, gedeeltelijk zeer onzeker, zoals Skr. *asura*, Baktr. *ahura* en *ahu*, Germ. *ansu* — vermoedelijk niets anders dan oude synoniemen van *deva* en *rājan* — laten rusten.

Als variant van den wortel *as* = *dīpti* geven de Indiërs een *as* op. Zulk eene verwisseling van den dentalen met den cacuminalen sisklank achter *a* komt meer voor, zonder dat men eenige reden er voor kan ontdekken; bijv. *masī* en *masī*, inkt; *lasva*, danser, naast *lāsyā*, dans. Dezelfde verwisseling van cacuminaal en dentaal heeft plaats met *r* en *l*; bijv. *rohita* en *lohita*, rood; *roman* en *loman*, haar op 't lichaam¹⁾. Uit dit *as* is mogelijkerwijze *āśtra*, aether, en *āśtri*, vuurplaats, keuken, voortgekomen. Het laatstgenoemde woord herinnert ons, wat den vorm aangaat, aan het Lat. *ustri-na*, hetgeen ons versterkt in 't vermoeden dat de wortel er van een synoniem van *us* is, maar ons niet helpt als wij den klank van dien wortel wenschen op te sporen. In het Indisch, vooral in 't oudere tijdperk, is een *āi* zoo dikwijls in *ā* overgegaan, — bijv. in *rās* voor *rāis* (*rāys*); *sakhā* (voor *sakhāih*); *dāvika* voor *dāivika*; den zeldzamen Vedischen en Pāli datief-uitgang *ā* voor *āi*, later geheel verdrongen door *āya*, — dat de ontwikkeling van *āśtra* en *āśtri* uit *āśtra*, *āśtri* niet tot de onmogelijkheden behoort. Zelfs aan *āu* zou men kunnen denken, blijkens *gām*, *gās*, *dyām*, waarvan wij de tegenhangers, en wel op veel ruimer schaal, aantreffen in de overige Idg. talen.

Passen wij de verkregen uitkomsten toe op het geval van *ast*, *eest*, *ozd*, dan komen wij tot de gevolg trekking, dat Ndl. *ast* = Slaw. *ozd*, en Ndl. *eest* voortgekomen zijn uit twee verwante wortels²⁾. Wegens de volledige overeenstemming tusschen *ast* en *ozd*, is het waarschijnlijk dat wij beide

¹⁾ In andere gevallen berust de verwisseling op eene natuurlijke neiging om twee uiteenlopende beteekenissen die zich uit één grondbegrip ontwikkeld hebben, ook door eene geringe wijziging van klank te onderscheiden. Bijv. *bhās*, spreken, is eene variatie van *bhās*, lichten, zich openbaren, zooals voldoende blijkt uit vergelijking van den primaire wortel Skr. *bhā*, lichten, met Gr. *φάνει*, Lat. *fari*. Zoo ook is *laś*, lust hebben, een variant van *las*, dansen, springen, vrolijk zijn, dartelen; intusschen is de dentaal bewaard in *alasa*, lusteloos, en de *s* daarentegen gebruikt in *lasva*, danser. Een derde voorbeeld is *prastha*, aan de spits staande, en *prasthu*, bergvlakte, bij *pra* + *sthā* behoorde. Hetzelfde is van toepassing op *r* en *l*; bijv. *rocana*, licht, lichthemel; doch *locana*, oog. Dit alleen tot toelichting van een gevoelen, en geenszins tot bestrijding van andere theorieën, die hier misplaatst zou wezen.

²⁾ Men zou ook kunnen zeggen: wortelvarianten, hoewel wij dezen term liever bewaren voor zoodanige verwante wortels, die een gering verschil in hun medeklinker-bestand-deelen vertonen; zooals Skr. *skabh*, *stabh*; Skr. *cad* en causatiefstam *cāti*; Idg. *pet*, Skr. *pat* en Skr. *pad* (waarbij *pada*, *nēd̥'ov*); *ged* (met velare *g*), Skr. *gad*, en *get*, Got. *gīpan*; *sk-t*, waarbij *skōtēs*, ons *schaduw*, en Skr. *chad* (uit *skad*); Skr. *kṣad*, snijden, slachten, en Germ.

moeten ontleden in *asd* en *aasd*, secundairen stam van *as*, *is*, en het Idg. suffix *o*, Skr. *a*, in 't mannelijk; misschien met vrouwelijken bijvorm op -â, in *eiste*, *este*. De mogelijkheid dat er in *ast* en *eest* — niet in *ozd* — een ander suffix kan schuilen, willen wij geenszins ontkennen. Mannel. en onzijdige substantieven op -*to*, als ook vrouw. op -*tâ* duiden nu en dan aan «waartoe zekere ruimte dient», en bij uitbreiding eene voor zekere verrichting geschikte plaats¹⁾). Voorbeelden zijn *xoīros*, *xoītr̥*; Skr. *asta* (onz.), woning. — Het suffix in Ohd. *essa*, Finsch *ahjo* is ook niet recht duidelijk; het kan -*yâ* wezen, doch ook -*syâ*, hetwelk, achter eene *s*, uit *tyâ* gesproten, te vergelijken ware met Bakt. *istya*, al is dan ook de functie van 't suffix hierin niet dezelfde. Of de *ei* van Ohd. *eissa* den Umlaut van *a* voorstelt dan wel uit den verwanten wortel van *eest* te verklaren is, laten wij onbeslist.

De slotsom van ons geheel betoog komt hierop neér, dat wij ons gedeeltelijk aansluiten bij het gevoelen van Kluge, gedeeltelijk bij dat van Franck. Met den eerste gaan wij mede, in zooverre wij oordeelen dat *esse* niet af te leiden is uit *idh*, *aidh*; met den tweede, in zooverre wij toch wel een zekereren samenhang tusschen *esse* en *eest* aannemen.

NASCHRIFT.

Het voorgaande stuk was reeds geschreven en voor dit tijdschrift bestemd, toen mijn vriend Cosijn mij opmerkzaam maakte op Osthoff's Etymologica in PB. Beiträge XIII, 396. Na inzage bleek mij dat Osthoff in menig opzicht mij voor was geweest, hetgeen mij innig verheugde, doch geen reden voor mij opleverde om mijn opstel achterwege te houden. Het kan geen kwaad, als men versterkt wordt in de overtuiging dat de feiten wel luid moeten spreken als twee personen, geheel onafhankelijk van elkaar en een onderzoek van verschillenden kant aanvangende, in veel opzichten tot dezelfde uitkomsten geraken. Daarenboven bevat Osthoff's opstel enige opmerkingen die in 't mijne ontbreken, en omgekeerd, zoodat beide stukken elkaar aanvullen.

skathjan, enz.; *med* (Got. *mitan*) en Lat. *metior*; *mrd* (Skr. *mr̥du*, *βροδύς*) en *mr̥dh* (*μαλθ-*, Germ. *mild-*); Skr. *mah* (groot; *mahilâ*, vrouw; Got. *magus*, *mawilô*) en *μέγας*, Got. *mikils*; Skr. *vap*, weven, en Skr. *vabh* (*वृणवभा*), *विप*; Bakt. *vip* en Gr. *οἴφω*.

1) Men vergelijke zulke woorden als bij ons *woning*, *uitspanning*, *stalling*, die aanduiden eene plaats waar men woont, uitspant, stalt, zonder dat men daarom mag zeggen dat *ing* een plaatsaanduidend suffix is.

WAK.

Het Nederlandsche substantief *wak* komt behoudens het verschil van geslacht, overeen met het Oudnoorsche *vök*, genit. *vakar*, dat vrouwelijk is, en met het Zweedsche *vak*, daargelaten dat dit laatste niet onzijdig is. In Duitschland zegt men *wake*, klaarblijkelijk oorspronkelijk geen Hoogduitsch, maar overgenomen uit een of anderen Platduitschen tongval. Volgens het Etym. Wdb. van Vercoullie zou 't *wak* de substantiefvorm zijn van het adjectief *wak*, vochtig, Oudnoorsch *vökr*, doch die gissing is onaannemelijk, want de stam van *vökr* is *vakv-* (de Gotische stam zou *wakwa-* luiden); van daar *vökva*, vochtigheid. Het substantief *wak* is dus reeds in vorm een ander woord dan het adjectief. De beteekenissen laten zich nog minder met elkaar rijmen. Immers vochtig staat tegenover droog, terwijl een wak eene tegenstelling vormt tot eene onafgebroken ijsvlakte. *Wak* in 't Fransch vertaald is *ouverture*, en dit laatste laat zich in het Engelsch weergeven met *break*. Derhalve *wak* = *break*. Aangezien breken, in het Grieksch vertaald, is *=ἀγρυπνία*, en *=ἄγι-* in 't Germaansch *wak* wordt, zoo mag men op grond van bekende feiten aannemen dat On. *vök* identisch is met *ἀγῆ*, breuk.

De dubbele *k* in 't meervoud *wakken* is, blijkens de vormen in de verwante talen, onoorspronkelijk, evenals bijv. in *vakken*, *bakken*, *gemakken*.

LOEME.

Wat wij eene *bijt* noemen, heet in een gedeelte van België eene *loeme*; zie de Bo en Kiliaan. Zoo niet alles bedriegt, behoort dit woord tot denzelfden stam als *lam*, *leemte*, enz. Talrijker dan in het Germaansch zijn de afleidingen van denzelfden stam in de Slawische talen; o. a. Russisch *lom*, brok; jicht in de leden; *lomitj*, *lomatj*, *lamywatj*, Servisch *lomiti*, Tsjechisch *lomiti*, *lámati*, Poolsch *lamać*, breken, kraken. Identisch met het werkwoord *lomiti* in vorm is het Oudnoorsche *lemja*, hetwelk ook in de beteekenis zeer dicht bij *lomiti* staat; ik verwijss hiervoor den lezer naar het Woordenboek van Cleasby-Vigfússon. Verder behooren tot denzelfden stam in 't Baktrisch *rūma* (stam *rāmā*), verminking, en in 't Nieuw-Perzisch *ramīdan*, slaan. Vermoedelijk is ook het Pâli *lāmaka*, lamzalig, slecht, gemeen, eene afleiding van denzelfden stam, als ook IJsl. *lómr*, gemeenheid, laagheid; *lóm-hugaðr*, gemeen van zin.

De klinker in *loeme* vertoont denzelfden graad van versterking als Tsjechisch *lámati*, Baktrisch *rāma* en Pâli *lāmaka*. In beteekenis is *loeme* krachtnens zijn afleiding synoniem met *wak*, *vök*.

MOKER.

Naar het schijnt, komt dit woord thans alleen nog voor in ons land en in Oostfriesland. Toch moet het eenmaal ook elders op Germaansch gebied in zwang zijn geweest, want wij vinden het terug, en wel in dubbelen vorm, in het Finsch, als *moukari* en *moukka*. De uitgang *-ari* wijst op ontleining, en dewijl *moker* in geene der Balto-Slawische talen wordt aangetroffen, moeten de Finnen hun *moukari*, *moukka* uit een of ander Germaansch dialect overgenomen hebben. Niettegenstaande het verkeer dat er sedert eeuwen tusschen onze Oostzeeschippers en de Finnen bestaan heeft, is het in de hoogste mate onwaarschijnlijk dat *moukari* uit Nederlandsche gewesten in Finland ingevoerd zou zijn, en wat *moukka* betreft, dit kan, wegens het verschil van uitgang, in geen geval uit een te veronderstellen Oudnederlandsch *mukari* of *mokari* gesproten wezen. Omtrent den stamklinker is op te merken dat onze zacht lange *ö* in het Finsch, welks *o* steeds als *ö* klinkt, vertegenwoordigd wordt door *ou*, bijv. *koulu*, school. Onze scherplange *oo*, de Gotische *äu*, vertoont zich in 't Finsch regelmatig als *au*; dus *kaunis*, schoon; *kauni-us*, schoonheid; *kauppa*, koop; *kaupunki*, stad; vgl. het Zweedsche *köping*, ofschoon dit laatste in vorm veel jonger is. Een schijnbare uitzondering maakt Finsch *housu*, Hoogduitsch *hosen*; dit woord heeft wel etymologisch eene *oo*, doch in het Hoogduitsch is deze klank tot dien onzer zacht lange *ö* verloopen. De Finnen kunnen hun *housu* niet anders dan van de Duitschers hebben, want de Zweden zeggen *byxor*.

De etymologie van *moker* is nog niet volkomen opgehelderd. Prof. Vercoullie houdt het voor afgeleid uit denzelfden wortel als *meuk* en *muik*, zoodat *moker* eigenlijk zou beteekenen een werktuig om week te maken. Bij denzelfden wortel, waaraan dus de beteekenis van «week maken» wordt toeschreven, behoort ook het Gotische *muks* in *mukamodei*, zachtmoedigheid, Engelsch *meek*, enz. Deze verklaring is alleszins aannemelijk, daar gelaten dat «week maken» een causatief begrip is van *muks*, dus niet de oorsprong hiervan kan wezen.

In het Sanskrit heet moker *mudgara*. Vermoedelijk is de *d* vóór de *g* hierin ontstaan uit *s*, ouder *s*, gelijk in *madgu*, duikervogel, *madgura*, duiker, voor *mazgu*, *mazgura*, van *majjati*, voor *masjati*, zooals de Indische geleerden reeds bevroeden, Latijn *mergo*. Bij ettelijke wortels zien wij het verschijnsel, dat de stam in sommige tijden en afleidingen versterkt wordt door eene *s* vóór den eindmedeklinker; o.a. in *εινογον* bij *μιγρημα*; het Latijn heeft evenzoo *miscere*, tegenover Skr. *miç*. Het Sanskrit heeft *majjati* (uit *masjati*), *madgu*, *madgura*, doch in sommige vormen *mag*, o.a. in 't p.p.p. *magna*. Naar ik veronderstel, heeft er naast *musg* (*mudg-*) ook een kortere

stam *mug* bestaan, die kloppen, beuken, stampen, of iets dergelijks moet be teekend hebben. Inderdaad vermelden de Indische geleerden eenen *dhātu* of zgn. wortel *muj*, *munj* in den zin van «zeker geluid geven»; hiermede laat zich gevoegelijk het Lat. *mugire* vergelijken. De tweede beteekenis die opgegeven wordt is die van «afvegen, poetsen», waarmede voor ons doel niets aan te vangen is. Dat het soort van geluid, door Skr. *muj* uitgedrukt, zoodanig is als bij mokerslagen gehoord wordt, is mogelijk, doch niet te bewijzen. Over 't algemeen evenwel, het is eene bekende zaak, geven woorden als *klappen*, *kloppen*, *tikken*, Skr. *taḍ*, e. dgl. niet alleen een geluid te kennen, maar ook de beweging welk met het geluid vergezeld gaat of het voortbrengt.

In verband met den vorm *mudgara* is het opmerkelijk dat wij in het Finsch ook een woord *moskuri*, malleus, clava quo cunei intruduntur, aan treffen. Blijkbaar is dit niet verwant met de Finsche uitdrukkingen *moska*, colluvies sordium, *moskaan*, negligenter congero, en staat het tot *moukka* en *moukari* oogenschijnlijk in dezelfde verhouding als een te veronderstellen Germaansch *musk-*, Skr. *mudg-*, tot Germ. *muk-*, Skr. *mug-*¹).

In het Slawisch komen ettelijke worden voor, die bij een stam *müžg-* behooren; o. a. Russisch *možsítj*, Tsjechisch *možditi*, verbrijzelen, vermorzelen; Oudbulgaarsch *müžditi*, verzwakken.

GERMAANSCHE VERWANTEN VAN SLAWISCH ŽRĚBŪ.

Het bekende Oudbulgaarsche *žrěbū*, *žrěbij*, Kleinrussisch *žereb*, lot, ook in andere Slawische talen met dezelfde of eenigszins gewijzigde beteekenis voorkomende, wordt door Miklosich, Etym. Wtb. 410, behandeld, zonder dat hij den oorsprong van 't woord tracht op te helderen. Hij merkt alleen op: «Man vergleicht preuss. *girbin* sing. acc. zahl.» Het blijkt niet of Miklosich zelf van de juistheid dier vergelijking overtuigd is, en inderdaad als men de meer oorspronkelijke beteekenis van *žrěbū* niet kent, schijnt het verband tusschen de begrippen «lot» en «getal» niet geheel duidelijk.

Uit welk begrip zich in *žrěbū*, *žrěbij* dat van «lot» ontwikkeld heeft, kan men, dunkt mij, opmaken o. a. uit de volgende verzen eener oude Russische Bylina²:

¹) Indien de lezing *zimuschet*, atritus, bij Graff, Spr. II, 881 vaststond, zouden wij in het Oudhoogd. een overblijfsel van *musk-* hebben.

²) Aangehaald volgens den tekst in Dr. S. Mandelkern's Historische Chrestomathie der russischen Litteratur [Hannover, 1891], p. 31.

A jaryžki wy, ljudi najemnyje!
 A najemny ljudi podnačal'nyje!
 A w mjesto wy wsje sobirajte-sja,
 A i rjeſte žereb'ja wy walženy,
 A i wsjak to piši na imena
 I broſajte wy jich na sinje morje.

Aangezien *rjeſatj* beteekent snijden, kerven, moet *žerebej* iets wezen wat men afsnijdt, dus eigenlijk hetzij een kerf of kerfsel. De geheele uitdrukking *rjeſatj žereb'ja* laat zich vergelijken met Oudnoorsch *skera hluti*, of *skera af hlut*. Een Slawisch *žerb* beantwoordt aan ons *kerv-*, Hoogduitsch *kerb-*, Ags. *ceorf-*, zoodat wij als oudere beteekenis van 't Slawische woord voor «lot» mogen vaststellen die van *kerf*, Hoogduitsch *kerbe*, of wel *kerfsel*.

Van 't Hoogd. *kerben* merkt Hildebrand in Grimm's Wtb. 5, 561 te recht op: «object ist sowol das was man einschneidet als das worein geschnitten wird.» *Kerbe*, alsook ons *kerf* en *kerfsel*, als passief opgevat, kan dus zoowel op het ingekorvene, het merk doelen, als op het stuk dat ter inkerving dient. In de voorstelling gaat beide te zamen, zoodat ons *lootje*, en Engelsch *ticket* feitelijk hetzelfde uitdrukken als Hoogduitsch *marke* of *schein*.

Het wordt ons nu duidelijk, welk verband er tusschen het Oudpruisische *girbin*, getal, en de begrippen kerf en lot bestaat. Immers wij weten dat bij alle minder beschaafde volken, zoowel voorheen als thans, het rekenen geschiedt door middel van kerven en kerfstokken. Van daar nog onze bekende zegswijze: hij heeft veel op zijn kerfstok, d. i. hij heeft veel op zijn rekening¹⁾.

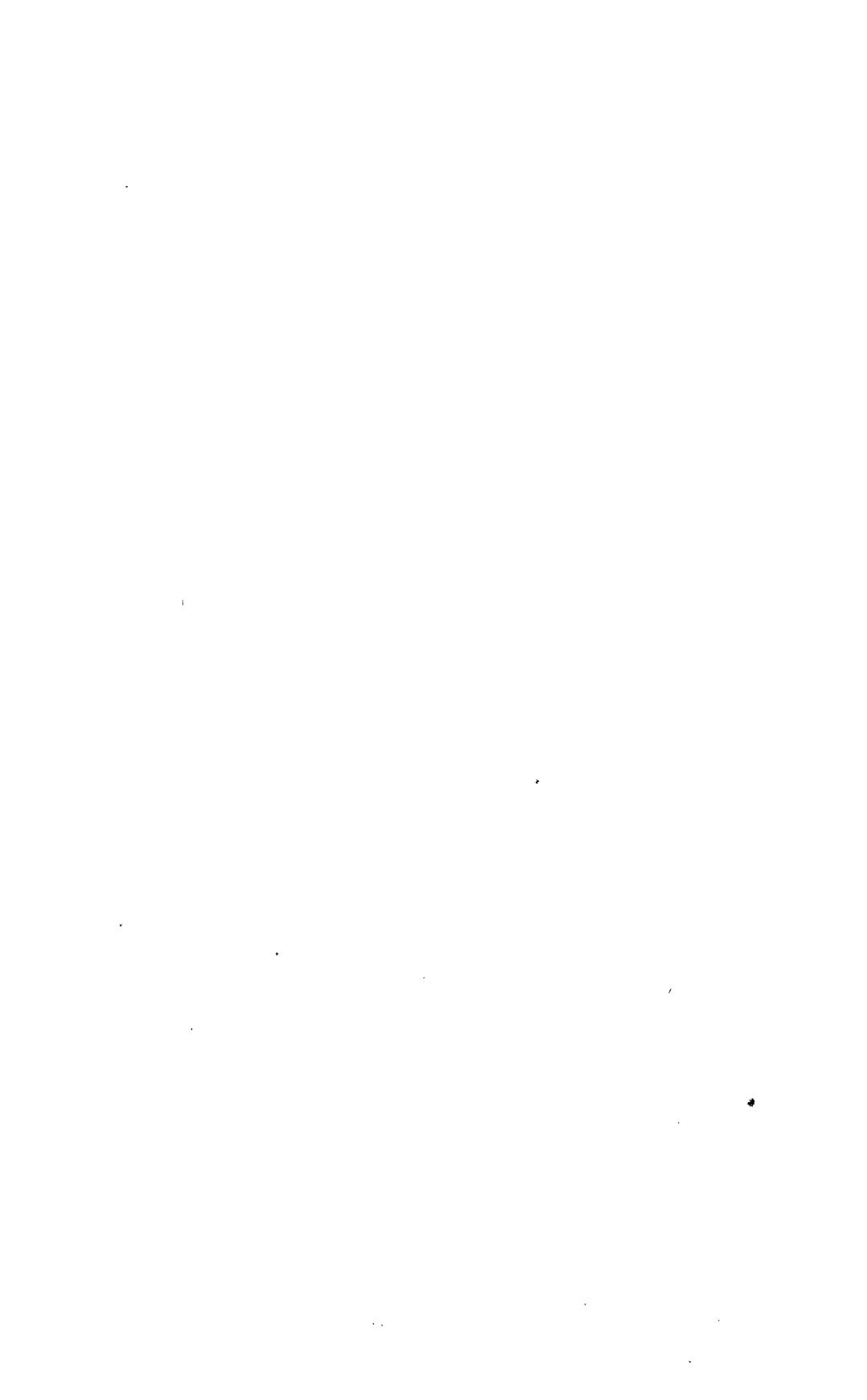
De eigenlijke beteekenis van *žrebij* komt in 't Russisch *žerebej* nog duidelijk genoeg uit. In 't woordenboek van Dal vindt men gezegd woord omschreven met *kusoček*, *otruboček*, *otrjezok*, een afgesneden stukje; verder *otrjezok s mjetkoju*, *dlja mjetan'ja i rjeſen'ja sudboju*, *sčast'jem cego libo spornago*, d. i. zulk «een afgesneden stukje met een merk, om te kenmerken en door 't lot iets waarover geschil is te beslissen».

Evenals volgens de opvatting van Dal met het Russische woord in de eerste plaats niet het ingekorven teeken, maar het afgesneden stukje hout bedoeld is, zoo wordt ook wat bij de Engelschen *ticket*, bij ons *lootje* heet, in het Sanskrit der Buddhisten genoemd *calākā*, Pāli *salākā*, d. i. eigenlijk

¹⁾ Ook het Oudpruisische *gerbt*, spreken, houd ik voor een woord van denzelfden stam, daar de begrippen tellen en taal bij volken van allerlei ras door hetzelfde woord plegen uitgedrukt te worden. Ons tal, tellen zelve is etymologisch verwant met Skr. *dala*, afgebroken stuk, deel; zoodat de begripsontwikkeling dezelfde is als bij *žerebej* en *gerbt*.

«een stukje hout, een spaantje, een staafje». Zulk een lootje was wel gemerkt, doch de naam *çalākā* op zich zelf drukt deze bijzonderheid niet uit. Omgekeerd wordt in 't Hoogd. *marke* het voorwerp genoemd naar hetgeen op het stukje hout, papier, enz. ingegrift, enz. is.

Het Poolsche *zrzeb*, *sréb* beteekent «hoeve» en vertoont dus denzelfden overgang van begrip, of liever dezelfde bijzondere toepassing der beteekenis «lot», als het Grieksche *κλῆρος*. Het Ondn. *klutr* laat zich in 't Engelsch in veel gevallen weergeven met *share*; vgl. Ohd. *scara*, *portio*, en Ondl. *scara*, aandeel in een bosch.

Horst. Hul en hulle. Hop.

Nomina Geographica Neerlandica, II.

Leiden, 1892.

HORST.

Dit woord, dat thans slechts in plaats- en familienamen, o.a. Lokhorst, Boekhorst, ter Horst, van der Horst, voortleeft, schijnt in den tijd van Kiliaan nog niet geheel in onbruik te zijn geweest; hij zegt althans niet dat het verouderd was. Hij hecht aan *horst* (zonderlinger wijze ook *horscht* door hem gespeld) de beteekenis van «*Virgultum : sylua humiles tantum frutices proferens, frutetum, frutectum, senticetum.*» Hiermede strookt vrij wel de omschrijving van het Oudhoogduitsche *hurst* met «*rubus*». In plaatsnamen treft men in 't Ohd. zoowel *horst* als *hurst* aan (zie Graff, Sprachschatz IV, 1042). Het Middelhoogduitsche *hurst*, hetwelk meestal vrouwelijk, soms ook mannelijk is, wordt vertaald met «*busch, gesträuch, hecke*»; *steinhurst*, felsige waldgegend; *vorhurst*, vorwald, vorgebüsch; *gehürste*, waldiger ort (Benecke-Müller, Mittelhochd. Wtb. i. v.).

Aan het Nieuwhoogduitsche *horst* heeft Moritz Heyne in 't door hem bewerkte gedeelte van het woordenboek der Grimms een uitvoerig artikel gewijd. Uit de door hem bijeengebrachte getuigenissen blijkt dat de verschillende schakeeringen van beteekenis in twee groepen kunnen gerangschikt worden: tot de eerste behooren «*struikgewas, begroeide hoogte, heuveltje, boschje*»; tot de tweede is te brengen de beteekenis van «*aus reisern gebautes nest eines gröszeren raub- oder stoszvogels*». In deze laatste opvatting wordt *horst*, gelijk men weet, bij voorkeur gebruikt in de Nieuwhoogduitsche dichttaal. Ze «*schijnt*», merkt Heyne op, «*als jagers-term 't eerst slechts in oostmiddelduitsche streken te huis te behooren.*» Doch hierin dwaalt hij. G. van Hasselt haalt in zijne uitgave van Kiliaan eene zinsnede aan uit het Geldersch Plakaatboek, luidende: «*of eenige andere dergelyke voegelen . . . to stoeren op den horst.*» Wel is waar verstaat van Hasselt het woord hier in den zin welken Kiliaan er aan hecht, en hij is door anderen getrouw nageschreven, maar het behoeft geen betoog dat hij de bedoeling der zinsnede niet begrepen heeft. Men stoort geen vogels *op* hun boschje, maar op hun *nest*. Klaarblijkelijk heeft *horst* van 't Geldersch Plakaatboek dezelfde beteekenis als het Nieuwhoogduitsche woord in *adlerhorst* e. dgl. Daaruit leeren wij dat deze beteekenis ook hier te lande voorkomt en wel vroeger dan in de door Heyne aangehaalde stukken, zoodat alle reden om *horst* als «*nest*» af te leiden uit Oost-Middel-duitschland vervalt.

Opmerking verdient dat Kiliaan deze laatste beteekenis van 't woord niet meer kende, en ook dat *horst* in 't Plakaatboek mannelijk, althans niet

vrouwelijk is, evenals in 't Nieuwhoogduitsch, terwijl het woord in ons land meest vrouwelijk is. Dit wordt boven allen twijfel verheven door den plaatsnaam *Hooger-horst*, en door de familienamen *van der Horst* en *ter Horst*, waarvan de eerste alles behalve zeldzaam is.

Het staat dus vast, dat onze taal een manri, en een vrouw, *horst* bezat; of nu soms 't eerste steeds «nest», het andere «boschje, begroeide hoogte», enz. aanduidde, laat zich vooralsnog niet beslissen. Ook zal het niet gemakkelijk in elk bijzonder geval uit te maken zijn, welke van beide beteekenissen in samengestelde plaatsnamen bedoeld is. Soms is de beslissing gemakkelijk genoeg: het spreekt bijv. vanzelf, dat *horst* in Boekhorst of Beukenhorst, alsook in den familienaam *ter Horst* en *van der Horst* de eerste, meer algemeen voorkomende beteekenis heeft. Ook zullen wij wel niet verlegen staan bij Ooievaarshorst, want in Duitschland moge de term beperkt zijn tot het nest van roof- en stootvogels, het woord Ooievaars-horst op zich zelf is voldoende om te bewijzen, dat men hier te lande den term ook op andere hooge nesten, dan die van roofvogels, toepaste, tenzij men den ooievaar onder dezelfde rubriek verkiest te rangschikken. Daarentegen is de Kraaienhorst (Krèienhorst) bij Ruurlo zeer bepaald de naam van een bosch.

In Noord-Duitschland, op Nederduitsch taalgebied, is *hörist* nog wel zoo goed vertegenwoordigd als in Middel- en Zuid-Duitschland. Wij willen hier slechts verwijzen naar 't woordenboek der Oostfriesche taal, door ten Doornkaat Koolman, s. v. *hörist, horst*.

Ook in Engeland, vooral in het Graafschap Kent, treft men eene menigte plaatsnamen op *hurst* aan, welke gedeeltelijk reeds in den Angelsaksischen tijd voorkomen; zie Skeat, Etymological Dictionary s. v. *hurst*. Voor zover men kan nagaan, was Engelsch *hurst*, Angelsaksisch *hyrst* gespeld, alleen in de eerste beteekenis gebruikelijk.

Brengt men de beteekenissen van «struikgewas, begroeide hoogte», «heuvel» en «hoog, moeilijk genaakbaar nest» met elkaar in verband, dan zou men geneigd zijn te veronderstellen, dat in *horst* oorspronkelijk het begrip lag van iets, waartoe de toegang moeilijk was, hetzij om de ruigte van het struikgewas, hetzij om andere redenen. Dit is evenwel niet voldoende om ons zekerheid te verschaffen omtrent de afleiding van 't woord. De stamklinker is dubbelzinnig, zoodat er meer dan eene etymologie — dat is zoo goed als géén — mogelijk is. Proeven van eene etymologie er van kan men vinden in 't Woordenboek der Grimms en in dat van ten Doornkaat Koolman.

HUL EN HULLE.

Op de Veluwe, immers in de omstreken van Loenen, verstaat men onder *hul* een heuvel. Een gewestelijke (Westvlaamsche, Zeeuwsche en Maaslandsche) bijvorm hiervan is *hil*¹⁾, waarvoor we naar Oudemans' Woordenboek verwijzen. De streng Nederlandsche vorm, die tevens Geldersch is, luidt *hul*, en dat deze ook in Zuid-Nederland bestaan moet hebben, volgt uit het verkleinwoord *hullekin*, d. i. heuveltje, bij van Vaernewijck. (Zie Oudemans).

Iedereen zal in *hul*, *hil* zonder moeite het Angelsaksisch *hyll*, Engelsch *hill* herkennen²⁾. Het is verder hetzelfde woord als 't Latijnsche *collis* en verwant met Grieksch *καλώνος* en *καλώνη*, heuvel, en Litauisch *kalnas*, berg.

Hoewel het bewezen is dat *hul* zoowel hier te lande als in Engeland een der woorden voor «heuvel» was, en ten deele nog is, blijft het de vraag of alle plaatsnamen in ons land op *hul* of *hulle* (*hil*) de gegeven verklaring toelaten. Hebben wij bijv. in *ter Hul*, voormalig ambacht in de provincie Utrecht (zie Witkamp, Aardr. Wdb.), hetzelfde woord, of alleen een homoniem? Het verschil van geslacht is bij dit voorbeeld reeds bedenkelijk. Dezelfde vraag is geoorkloofd ten opzichte van eenige namen op *hulle* (*hullen*), voorkomende in Sloets Oorkondenboek, die nauwelijks ontgonnen goudmijn voor plaatsnamen, No. 163. Wij treffen daarin aan: «De agro qui dicitur Hulle Gisilmari» (d. i. de *hulle* van Gisilmar); voorts «De agris qui dicuntur Curte-hulle», (vermoedelijk «KorteHulle»); eindelijk: «De agris qui dicuntur Groden-hullen»³⁾.

Vergelijkt men hiermede wat wij in hetzelfde stuk lezen: «De agro qui dicitur Hubs-aker» — ook van een «Sewins-aker» wordt er gesproken —, dan zou men allicht overhellen tot het gevoelen, dat *hulle* een synoniem van *akker* was. Natuurlijk zal er wel eenig onderscheid gemaakt zijn tus-schen *akker* en *hulle*; het laatste zou bijv. een hooger gelegen stuk bouwland hebben kunnen aanduiden, wat men in het oosten van ons land een *esch* pleegt te noemen, maar het heeft toch al den schijn alsof *hulle* eene soort van akker aanduidt. Nu zouden we, door de eene onderstelling op de andere te stapelen, wel kunnen zeggen dat *hulle*, eigenlijk een heuvel, overgegaan was in den zin van «hooge akker», maar daarmee zou niets gewonnen zijn, te minder omdat *hulle*, wegens den vorm *hullen* boven ver-

¹⁾ Vgl. het Rotterdamsche *stik* voor *stuk*.

²⁾ Het Angels. woord is mannelijk, evenals *hil*.

³⁾ Waarom hier de *n* staat en bij Curte-hulle niet, is moeilijk te zeggen; de gevallen staan volkomen gelijk, zou men meenen.

meld, de zwakke verbuiging volgt, in tegenstelling tot *hul*¹). Alleen indien na plaatselijk onderzoek mocht blijken, dat de genoemde *hullen* werkelijk hooge akkers waren, zouden wij het recht hebben het *hul* der oorkonde tot denzelfden stam te brengen. Het is te vreezen, dat de bovenvermelde namen verdwenen zullen zijn, doch zonder twijfel zijn er plaatsnamen op *hul* of *hil* over, waarvan de verklaring met behulp van de kennis der plaatseijke toestanden mogelijk zal wezen.

Zonderling is het dat Kiliaan opgeeft: «*hil, hille. Collis, tumulus*», dat hij te recht met Engelsch *hill* gelijkstelt; en daarna nog eens: «*hille, hil, vetus. Collis, tumulus, locus altus.*» Hoe één en hetzelfde woord tezelfder tijd verouderd en niet verouderd kan wezen, is moeielijk te begrijpen; evenmin waarom het noodig geacht werd twee artikels *hil* te geven. Wellicht schuilt er niets achter dan eene slordigheid en was het Kiliaans bedoeling eerst *hil* te vermelden, en daarna ter plaatse waar zulks te pas kwam *hille* als verouderden bijvorm. In plaats van nu bij 't laatste eenvoudig te zeggen: «*vide hil*», of «*i. q. hil*», heeft hij eene andere omslachtiger manier verkozen. In de door van Hasselt t. a. p. aangehaalde woorden: «Dorpen ende hillen van Noortholland,» uit de Handvesten van Vlaardingen, blijkt volstrekt niet dat met *hillen* «heuvels» bedoeld zijn; eerder het tegendeel. Oogenschijnlijk heeft men hier onder *hillen* bouwgronden of boerderijen te verstaan, en dit brengt ons van zelf tot de vraag of soms in eene of andere verwante taal sporen te vinden zijn van eene dergelijke beteekenis.

Als men overtuigd is van den hoogen ouderdom van zulke woorden als *hul* en *hulle* — en wie is het niet? — dan zal men ook zijn blik wenden tot die verwante talen welke wel is waar niet in zoo'n nauwe betrekking tot het Germaansch staan als Latijn en Litausch, maar toch van dezelfde familie zijn. Het Sanskrit biedt ons als tegenhanger van *hul*, Lat. *collis*, het woord *kulya*, aardhoop opgericht boven het gebeente van gestorvenen; dus «*tumulus*»²). Van denzelfden stam als dit *kulya*, *collis*, *hul*, is Skr. *kula*, hoop, menigte, familie, landschap, huis. Een dergelijk verschil, ten opzichte van vorm en beteekenis, als wij tusschen *kulya* en *kula* opmerken, kan er ook bestaan hebben tusschen *hul* (*hil*) en *hulle* (*hille*). Door alle

¹⁾ In den naam *Hullenberg*, bij Bennekom, kan 't eerste, blijkbaar een zwak substantief, niet „heuvel“ beteeken.

²⁾ In 't Skr. is de *u* vóór eene *l* of *r* niet zelden voortgekomen uit eenen kleurloozen klinker en wisselt ze dan ook meermalen af met *a*. Regelmatig vertoont zich de *u* waar de volgende lettergreep eene labiaal bevat. Bijv. *culuka* of *caluka* (onder *c̄luka*); *kuruvîraka* = *karavîraka*; *kulînga* (grauwe ekster) of *kaliṅga*; *kurute*, voor *kērute*; *guru* (voor *gēru*), Prâkrit *garu*; *aguru* of *agaru*; *kulva* = Lat. *calvus*; *tula*, Lat. *tollere*, *tuli*, (*t*)*latum*, *opitulari*, Gr. *τλῆναι*, *τύλως*. Zoo ook spruiten uit denzelfden stam *kula*, hoop, troep en *kaliba*, bij-eengevoegd; *sankula*, opgehoopt, dooreen, en *sankalita*.

plaatsnamen waarin *hul* voorkomt te verzamelen en aan een nauwlettend onderzoek te onderwerpen, zal men er misschien toe geraken, de voor elk bijzonder geval passende beteekenis van *hul* en *hulle* op bevredigende wijze vast te stellen.

HOP.

De bocht der Zuiderzee ten Zuiden van Hoorn heet het *Hoornsche hòp*. Dit is zonder twijfel hetzelfde woord als het, eveneens onzijdige, Angelsaksische *hop*¹⁾, dat door Grein (Glossar, D. III van de Bibliothek der Angelsächsischen Poesie) vertolkt wordt met «recessus,» in hoofdzaak juist, zooals straks blijken zal.

Volgens Jamieson's woordenboek van het Schotsche taaleigen verstaat men onder *hope* op de Orkaden «a small bay». Het is de vraag of het woord in dezen zin niet eer Noordsch dan wel Schotsch heeten mag, en in allen gevallen heeft *hope* in Schotland zelf, zooals o.a. blijkt uit de *Wolfshope*, voorkomende in Walter Scott's Bride of Lammermoor, eene andere beteekenis, en wel dezelfde als in Engeland, bijv. in Stanhope, e. dgl., waarop we later terugkomen. In het IJslandsch is *hòp* een zeer gewoon woord, in den zin van «inham, baai»; *afhòp*, reede aan de monden van eene rivier (Jonsson, Oldnordisk Ordbog; Cleasby, Icel.-Engl. Dictionary). De lange ó is ietwat wonderlijk, doch aan de verwantschap van het IJslandsche woord met het Angelsaksische en Friesche — want het *hop* bij Hoorn is natuurlijk Friesch — is niet te twijfelen, al mocht het dan ook niet volkommen identisch zijn.

Ter bepaling van de verschillende schakeeringen van beteekenis die het Angelsaksische *hop* toelaat, moeten wij de plaatsen nagaan waar het voorkomt. In Raadsel 4, 27 (Grein, Bibliothek II, 2, bl. 371) heet het dat «de steile steenrotsen rustig afwachten *stremgewinnes, hopgehnâstes*,» wanneer hooge golven met gedrang op de klippen kruien. Grein vertaalt dit met: «stille harren die steilen Steingehänge des Stromgeflichs, des Holmflut-kampses.» In zijn glossaar vertolkt hij *hopgehnâst* met «allisio maris». Eigenlijk is *gehnâst* «collisio», en niet «allisio», doch dit doet weinig ter zake. Als men bedenkt dat volgens de regelen van den Angelsaksischen dichterlijken stijl *hopgehnâst* ongeveer hetzelfde moet aanduiden als *stremgewin*, d. i. «stroomstrijd, stroomgewoel», dan zal men *hop* ten naasten bij kunnen

¹⁾ Niet *hòp*, zooals Grein schrijft en anderen na hem gedaan hebben. Het woord is namelijk geen ja-stam, blijkens de afwezigheid van klankwijziging, en toch heeft het in 't meervoud *hopu*; hetgeen onbestaanbaar ware, indien de klinker van *hop* lang was.

weergeven met «het diep». We zeggen ten naasten bij, want nergens is het Italiaansche spreekwoord «Traduttore, traditore» meer waar dan bij vertaling van poëtische uitdrukkingen. In de Snorra Edda I, 574 wordt *hōp* opgegeven als een der dichterlijke benamingen voor de zee. Het van *hop* afgeleide *hopig* in Psalm 69, 2 (bij Grein 68, 2) laat zich ook gevoegelijk met «diep» weergeven; men vergelijke slechts de omschrijvende vertaling die daar luidt: *Cum ic on sœs hrīcg, þær me scalt wæter hrcbōh and hopig holme besencte* met de Engelsche bijbelvertaling, waar men t. a. p. leest: «I am come into deep waters, where the floods overflow me.»

Intusschen heeft *hop* niet overal die meer onbepaalde beteekenis. De samenstellingen *mōr-hop* en *fen-hop*, beide in den Beowulf, zouden wij lieft vertolken met «recessus paludis». Deze opvatting sluit zich goed aan bij die van «bocht», want ook dit kan met «recessus» vertaald worden. Hoe de begrippen van iets dieps, van schuilplaats, van een inham, van «recessus» samenhangen, kan men zien uit het Latijnsche *sinus* en het Grieksche *zólktoς*. Inderdaad, het is niet onmogelijk dat *hop* ontstaan is uit eene variëteit van denzelfden wortel die ook 't Grieksch *zólktoς* heeft opgeleverd¹⁾. Verwant schijnt ook Skr. *kūpa*, diepte, put; rots in eene rivier. Doch het is niet noodig deze vergelijking hier verder uit te werken.

Hoe is nu met de boven verkregen uitkomst te rijmen dat in Engeland en zuidelijk Schotland *hope*, in Stanhope, enz. een heuvel, en ook een klein dal aanduidt, volgens Skeat, die het woord ten onrechte onder *hoop* brengt: a mound, a hollow? Door vergelijking van *zólktoς* laat zich ook dit geredelijk verklaren; immers de boezem kan tegelijkertijd als iets dieps en als eene verhevenheid opgevat worden.

Of in ons land ergens een *hop* of bijvorm *hope* in den zin van «heuvel» is op te sporen, daaromtrent zal deze of gene onder onze medewerkers denkelijk licht kunnen verschaffen. In Noord-Duitschland treft men verscheidene plaatsnamen op *hop*, in den datief: *hope*, aan. Of daarin het boven behandelde woord vervat is, gelijk Grein (Glossar s. v. *hōp*) wil, dan wel een ander, kan niet beslist worden vóórdat men over de uitspraak van het Noordduitsche woord beter is ingelicht.

¹⁾ *Hop* zou tot *zólktoς* ongeveer in dezelfde betrekking kunnen staan als bijv. in 't Skr. *jap*, prevelen, tot *jalp*, praten; *jambh*, gappen, tot *jrambah*, enz. Als algemeenen regel kan men stellen: dat de toevoeging van een der trillende liquidae het hoofdbegrip van een zoogen. wortel even weinig verandert als die van de nasale liquidae. De gelijkwaardigheid van trillers en nasalen blijkt ook daaruit dat de laatsten bij reduplicatie de eersten kunnen vervangen; derhalve *arj* met reduplicatie wordt *ānarj*, voor *ārarj*; *arch* met redupl. *ānarchat*; enz. enz.

Hengst. Limoen. Kantoor, Quatuor.

Boot.

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, XVI en XVII.

Leiden, 1897 & 1898.

HENGST.

De verschillende etymologische verklaringen van dit woord, waarvan ik veronderstel dat ze den lezers van dit tijdschrift bekend zijn, schijnen mij niet zóó overtuigend dat eene nieuwe poging om de eigenlijke beteekenis er van op te sporen overbodig moet heeten. Van daar dat ik het waag eene nieuwe verklaring voor te stellen.

Het oudste geschrift waarin wij dit zonder twijfel overoude algemeen-Germaansche woord aantreffen, is de Lex Salica. In den Titel *Defurtis caballorum*¹⁾ leest men, om met den jongsten Codex 10 te beginnen, bij de woorden: «Si quis caballum spathum furauerit» den Frankischen term *chengisto*. Dezen vorm weet ik niet anders te verklaren dan als een accus. sg., te vergelijken met het in Noordsche runenopschriften voorkomende *staina* en het onzijdige *horna*. In Titel III der Wet beantwoordt aan het Latijnsche *bouem* een Frankisch *ohseno*, dat denzelfden uitgang vertoont. Wat de bijzondere beteekenis betreft waarin t. a. p. de term voorkomt, vergelijke men wat van het Oudhoogduitsche *hengist*, *hengest*, *heingist*, *hein-gest*, *hengst* wordt opgegeven bij Graff IV, 964, nl. *eunuchus vel spado*, *equus*, *cantarius*, *equus castratus*, *caba*, *spado*. De beteekenis is dus niet scherp afgebakend; in 't algemeen verstand men er onder een mannelijk paard, geschikt om als lastdier gebruikt te worden. Een overeenkomstig geval hebben wij in ons *os*, dat hoewel oorspronkelijk een stier aanduidende, allengs op een mannelijk rund in 't algemeen en een gesneden stier in 't bijzonder wordt toegepast, terwijl de uitdrukking *ossenvleesch* eenvoudig synoniem is met *rundvleesch*. Ook wanneer wij zeggen «zoo dom als een os», vertegenwoordigt het woord voor ons het begrip van rund in 't algemeen.

In het hedendaagsche Hoogduitsch, evenals in onze taal, verstaat men, zoools ieder weet, onder *hengst* een «*equus admissarius*», doch in Beieren leeft de beteekenis «*equus castratus*», die ook in het Middelhoogduitsch voorkomt, nog voort²⁾. Het Oudeng. *hengest*, is een benaming voor 't mannelijke paard; in 't Oudnoordsch duidt *hestr* zoowel een hengst, als een paard in 't algemeen aan; in 't Zweedsch is *häst*, in 't Deensch *hest* eenvoudig «paard». In de Oudfriesche tongvallen komt *hangst*, *hanxt*, *hengst*, *hingst* voor in den zin van «paard».

¹⁾ In de uitgave van Hessels [Londen, 1880] kol. 217—225.

²⁾ Zie M. Heyne in Grimms Wörterbuch i. v. *hengst*.

Een ouderen vorm dan *chengisto* vertoont, wat den klinker in den stam aangaat, de Frankische term in Codd. 6 en 5 bij de woorden: «Si quis caballo spado furauerit», nl. *chanzisto*. De *s* berust m. i. op de Romaansche gemouilleerde uitspraak der *g* vóór de volgende *i*. Dat zulk eene uitspraak in sommige tongvallen van 't Nederfrankisch zou bestaan hebben reeds in de zevende of achtste eeuw, is niet volstrekt onmogelijk, maar toch niet waarschijnlijk, niettegenstaande hetzelfde verschijnsel zich eenige eeuwen later in het Friesch voordeet. Hoe het zij, *chanzisto* is ontstaan uit *changisto*.

Hetzelfde woord, anders gespeld en eenigszins verknoeid, komt in dezelfde Codd. voor als *azisto*, l. *hansisto* (*hangisto*) bij de woorden: «Si quis caballum aut iumentum furauerit», waarop dezelfde boete staat als bij 't stelen van een «caballus spado». Het verschil in spelling laat zich het eenvoudigst verklaren, als men aanneemt dat de wetsbepaling oorspronkelijk in de door Codd. 6 en 5 gevolgde redactie ontbrak en uit eene andere redactie is overgenomen, eene redactie waarin *changisto* in den zin van «paard» werd genomen.

Er is reden om te veronderstellen dat de Frankische termen bij de wetsbepaling «Si quis caballum qui carrucam trahit» in de verschillende Codices 1, 2, 5—10 niet anders zijn dan verhaspelingen van *hangisto*, *changsto*, doch we kunnen dit punt buiten beschouwing laten, daar het tot verklaring van den oorsprong van *hengst* niets bijdraagt.

Ons woord is baarbaarlijk een superlatief en wel, naar ik veronderstel, van een adjetief dat verwant is met Skr. *cakra*, machtig; *cakti*, kracht; *canka* en *cakwara*, stier; *câkvara*, krachtig, en als subst. trekos; enz. Hoe die verloren positief geluid heeft, laat zich niet met zekerheid bepalen, en is ook niet van overwegend belang. Volgens Kluge, Etym. Wtb. i. v. *hengst* bezit het Litauisch een adjetief *szanku-s*, waaraan hij vragenderwijze de beteekenis van «behendig» toekent. Ofschoon ik *szankus* in de mij bekende Litausche teksten nooit aangetroffen heb, en ook in de mij toegankelijke woordenboeken niet vermeld vind, neem ik gaarne op het gezag van Kluge aan, dat het woord bestaat; te meer omdat het denominatief-causatief *szankinti*, een paard tot den sprong aanzetten, zich gereedelijk als afleiding van zulk een adjetief laat verklaren. Immers «tot een sprong aanzetten» veronderstelt het aanzetten tot groter snelheid en krachtsinspanning, en de begrippen van snelheid en kracht zijn nauw verbonden; men denke slechts aan *geswind* enz. De superlatief van 't bovengenoemde of een daarmee stamverwant adjetief zal dus beteekenen «zeer krachtig, zeer snel», en kon als zelfstandig nw. een geschikt woord zijn om zoowel een sterk lastdier als om een snellopend dier te benoemen. Een volkommen analoog voorbeeld is het Skr. *balistha*, kameel, als adjetief «zeer sterk, zeer krach-

tig». Dat zulk een woord in Indië op kameelen, en andere uitdrukkingen voor «krachtig», als *çakwara*, *çàkwara*, op stieren en trekossen worden toegepast, is zeer natuurlijk, dewijl daar te lande paarden weinig of niet als lastdieren gebruikt worden. Buitendien blijkt uit een woord als *jawin*, snel, dat als substantief èn paard èn kameel beteekent, hoe een en dezelfde uitdrukking verschillende dieren kan aanduiden, wanneer ze in 't gebruik dat de mensch van hen maakt overeenkomen.

Ik veronderstel dat in 't Gotisch ons *hengst* geluid heeft *hahist-s*, waarin de *a* nasaal werd uitgesproken. De overeenkomstige Skr. vorm zou zijn *çáñkis̥tha*. De comparatief en superlatief hadden het accent op de stamlettergreep; de Gotische vormen zijn regelmatig daaruit voortgesproten, blijkens *juhiza*, *hahists*. Het oudere Oudnoordsch heeft in overeenstemming met *juhiza*, *ærri* of *ari*, Ouddeensch *urœ*¹⁾, en van *hár*, hoog, den comparatief *hærri*, superl. *hæstr*²⁾). Gaan wij uit van den onderstelden Gotischen vorm *hahists*, en houden wij in 't oog dat in *ærri* de nasaleering eenmaal verdwijnen moest, dan komen wij tot een Oudnoordsch *hahistr*, waaruit zich *hestr* moest ontwikkelen.

In de meeste gevallen vertoonen de comparatieve en superlatieve in de Germaansche talen, behalve het Gotisch, een vorm die alleen uit verloop van 't Indog. accent of door invloed van een positiefvorm te verklaren is. Wel is waar heeft het Oudengelsch *hēhst*, *hȳhst*, enz. maar daarnaast staan vormen waarin de oude regel niet te herkennen is. Zoo bijv. in den comparatief en superlatief van Ohd. *jung*, Oudeng. *geong*, Nederl. *jong*, enz. Zelfs in 't Oudnoordsch heeft *yngri*, *yngstr* het oudere verdrongen. *Hangist* nu volgt de analogie van *jungist*, welks Gotische vorm niet anders dan *juhists* kan geweest zijn.

LIMOEN.

Het ligt in den aard der zaak dat de namen van eene menigte gewassen zich van een bepaald gebied uit over den geheelen aardbodem verbreid hebben, wanneer zulke gewassen naar andere streken zijn overgeplant of door den handel bekend geworden. Zoo is het gegaan met den tabak, de thee, de koffie, de cacao, de ananas enz. Niet altijd echter is de eigenlijke plaats van herkomst bekend, al weet men langs welken weg en omstreeks welken tijd de naam van zeker vreemd gewas in deze of gene taal burgerrecht heeft gekregen. In zulk een geval verkeeren wij bij bovenstaanden vruchtnaam.

¹⁾ Cleasby i. v. *ungr*.

²⁾ De superlatief *ærstr* moet door misverstand uit *aestr* ontstaan zijn.

Ons *limoen* is, naar alle waarschijnlijkheid, gekomen uit het Fransch, dat op zijne beurt het woord ontleend heeft aan eene Zuid-Europeesche taal. Het Italiaansch heeft *limone*, 't Spaansch *limon*, 't Portugeesch *limão*. De verlatijnschte vorm *limo*, mv. *limones*, komt reeds voor in een geschrift van omstreeks 1200, in de Geschiedenis van Jeruzalem door Jacob de Vitriaco: «Sunt praeterea aliae arbores fructus acidos, pontici videlicet saporis, ex se procreantes, quos appellant *limones*.» Al deze vormen zijn rechtstreeks voortgevloeid uit het Arabische *leimūn*, en dit heeft zijn ontstaan te danken aan 't Perzische *limūn* of *lēmūn*. Het kan zoowel door de kruisvaarders als door de Mooren van Spanje in Europa gekomen zijn.

In het Hindustani heeft men *lmūn* en *nimbū*, terwijl een quasi-Sanskrit *nimbūka* opgegeven wordt in een medisch woordenboek van zeer jongen datum, waarin o.a. ook *aphena*, d. i. amfioen, voorkomt. Vermits dit *nimbūka* noch in de literatuur, noch in de talrijke oude Sanskrit-woordenboeken vermeld wordt, o.a. niet in Hemacandra's *Abhidhāna-cintāmaṇi*, kan men verzekerd wezen dat *nimbūka* in de elfde eeuw onzer jaartelling nog ver te zoeken was. Dat het eene sanskritiseering is van Hindustani *nimbū*, dat op zijne beurt eene bedorven uitspraak van *lmūn* is, blijkt ook uit de volgende omstandigheid. Het woord is namelijk overbekend uit de talen van den Indischen Archipel en Formosa. Het Ngadju-Dajaksch heeft *limau*, dat zowel «citroen», als «limoen» en «pompelmoes» aanduidt. Het Maleisch bezit insgelijks *limau*. Volgens eene ongelukkige gissing van de vervaardigers van Maleische woordenboeken wordt dit *limau* beschouwd als ontleend aan het Portugeesch. Doch zij begaan daarbij, zonder het te vermoeden, twee grove anachronismen. Vooreerst is *limau* — daargelaten dat het nooit uit *limão* zou kunnen voortkomen — ouder in vorm dan 't Portugeesche woord, en ten andere bestaat *limau* ook in het Oudjavaansch, in den vorm van *limo*, dat o.a. voorkomt in 't *Rāmāyaṇa*, dus ongeveer vijf eeuwen vóórdat de Javanen van 't bestaan van Portugeezen kennis droegen. *Limo* is, overeenkomstig het Oudjavaansche klankstelsel, ontstaan uit een ouder *limau*, want de tweeklank *au* heeft in genoemde taal plaats gemaakt voor de lange *o*. Eenmaal had natuurlijk ook het Javaansch *limau*, en daar de overgang van *au* tot *o* reeds in de 9de eeuw had plaats gehad, moet men nog eenigen tijd, misschien een paar eeuwen teruggaan. Derhalve moet *limau* — welke ouderwetsche vorm nog in het Dajaksch en Maleisch, overeenkomstig het klankstelsel dezer talen voortleeft — in den Indischen Archipel bekend geweest zijn in de eerste Middeleeuwen. Men mag gerust nog verder teruggaan, want men vindt *limau* tot op Formosa, onder den vorm van *rima*. De Sundaneezen zeggen *lemo*, de Baliërs gelijk in 't Oudjavaansch *limo*, de Niassers *dima*, de Makassaren *lemo*, limoen; *lemo tene*, oranje-appel; *lemo*

kaluku, pompelmoes. Ook het Bataksch heeft *limo*, doch in eene andere beteekenis, namelijk in *limo gading*, de benaming van eene kleine kokosnootsoort.

Gaat men verder Oostwaarts, dan vindt men in ettelijke Maleisch-Polynesische talen der Stille Zuidzee als benaming van een soort oranje-appel het woord *moli*. Zoo o.a. in het Samoaansch, het Fidji, het Mota, enz. Daar bij woorden die eene *r* of *l* bevatten, omzetting in de talen dezer familie niets zeldzaams is, houd ik *moli* voor hetzelfde woord als *limo*, waarbij op te merken valt dat eene oudere *au* ook in het Samoaansch enz. regelmatig in *o* overgaat.

De slotsom is, dat *limoen* oorspronkelijk een Maleisch-Polynesisch woord is, dat over Hindustan, en van daar over Perzië en Arabië zijn weg naar Europa gevonden heeft.

KANTOOR, QUATUOR.

Deze woorden heb ik bijeengevoegd, niet omdat zij etymologisch verwant zijn, maar omdat zij m. i. voorbeelden zijn van één en dezelfde klankontwikkeling.

Kantoor is, gelijk ieder weet, ontleend aan 't Fransche *comptoir*. Hoe is de *a* der eerste lettergreep naar onze uitspraak ontstaan? Om 't antwoord op deze vraag te vinden, hebben wij te letten op zoodanige overgenomen woorden als *kleur*, *klant*, *kroon*, *krant*, *krent*, waarin de klinker der eerste lettergreep geheel is verdwenen. Het is een bekend verschijnsel in verscheiden talen — en niet alleen Indogermaansche — dat de klinker van de lettergreep die onmiddellijk aan de geaccentueerde voorafgaat, aan verzwakking onderhevig is, ten gevolge waarvan hij verdoft wordt tot den kleurlozen klinker, dien ik bij gebrek aan beter met *ĕ* zal aanduiden¹⁾). Deze laatste kan licht geheel verdwijnen, wanneer namelijk na 't wegvalLEN eene niet ongewone klankverbinding ontstaat. Zonder twijfel is uit *couleur*, *courant* enz. eerst *kĕleur*, *kĕrant* ontstaan, vóórdat men zeide *kleur*, *krant*. In geval echter de klinker, hoezeer verzwakt, gedekt was door een medeklinker, of indien na 't verdwijnen er van eene ongewone medeklinkerverbinding ontstond, ging onze taal — in een vroeger tijdperk — een anderen weg: uit de *ĕ* ontwikkelde zich eene *ă*; dus werd uit *kĕntoor* ons heden-dagsch *kantoor*; uit *kĕtoen* werd *katoen*; uit *Mĕchiel* (ouder *Michiel*) werd

¹⁾ Brugmann en anderen bezigen om dien klank uit te drukken eene omgekeerde *e*. Het is lood om oud ijzer. Beide schrijfwijzen lijden aan hetzelfde euvel dat ze iemand licht in den waan kunnen brengen dat bedoelde kleurloze vocaal groter verwantschap heeft met de *e*, dan met *a*, *o*, of eenigen anderen klinker, wat niet het geval is.

Machiel. In sommige streken van ons land ontwikkeld zich zulk eene *a* wel eens zonder noodzaak; zoo zegt men in Gelderland *karante* voor *krant*; beide zijn uit *kérante*, *kérant* voortgekomen.

De neiging om eene *ě*, hoe ook ontstaan, in de lettergreep onmiddellijk vóór de geaccentueerde te versterken tot *a* — eene neiging die van latere dagteekening moet wezen — is wederom aan verscheiden talen gemeen. Van de verwante talen noem ik in de eerste plaats de Romaansche. Zoo moet aan 't Fransch *canif* voorafgegaan zijn een vorm *kénif*, uit *knif*; *harangue*, Italiaansch en Spaansch *arença* heeft zich ontwikkeld uit *hëringa*, voor *hringa*. In 't Grieksch heeft de *u* dikwijs de plaats van *ě* ingenomen. Aan voorbeelden buiten het Indogermaansche gebied ontbreekt het niet. Ik veroorloof mij tot nadere toelichting van 't hier beweerde een paar voorbeelden aan te halen uit het Dajaksch en het Javaansch. Uit het Sanskrit *wicāra* is in 't Maleisch geworden *bicára*, doch in het Dajaksch, waarin de palatale tenuis in den sisklank *s* is overgegaan, luidt hetzelfde woord *basára*. Het is duidelijk dat *bi*, doordat het in de lettergreep vóór de geaccentueerde stond, eerst verzwakt moet geweest zijn tot *bō*, vóórdat het verder *ba* werd; eene verbinding *bs* is onduldbaar. In het Javaansch, dat in tegenstelling tot het Dajaksch eene literarische taal is, heerscht meer willekeur, ofschoon dezelfde neiging als bij de Dajaks niet ontbreekt. Zoo heeft het Javaansch uit het Sanskrit overgenomen het woord *wicēsa* in den vorm van *wisēsa*, maar men hoort en schrijft ook *wésesa* en *wasésa*. Het Sanskrit *gopura* heeft reeds in 't Oudjavaansch den vorm aangenomen van *gupúra*, hoewel ook nog *gopura* geschreven wordt; thans luidt het woord *gapúra*, natuurlijk op dezelfde wijze ontstaan als het Dajaksche *basára* en ons *kantoor*.

Men zal misschien vragen, waarom in *kleur*, *krent*, enz. de kleurlooze *ě* is weggevallen, terwijl ons *ge-* geen verandering ondergaat. De reden zal wel deze wezen, dat er te veel met *ge-* beginnende woorden waren dan dat het gevoel voor de zelfstandigheid van 't voorvoegsel verdoofd werd. Het Hoogduitsch heeft inderdaad *ge-* op dezelfde wijze behandeld als het voor het Nederlandsch taalgevoel niets betekenende *kē* in 't veronderstelde *kéleur*, *kérant*, en dgl., want in die taal zegt men niet alleen *krone*, evenals *wij*, maar ook *glück*, *glauben*, *gleich*, *grade* naast *gerade*.

Op dezelfde wijze nu als in ons *kantoor*, het Geldersche *karante*, en de voorbeelden uit andere talen boven aangeduid, acht ik de *a* ontstaan in 't Latijnsche *quatuor*. De oudste Latijnsche vorm moet geluid hebben *que-tuōres*¹⁾, met accent op de tweede lettergreep gelijk in 't Sanskrit *catuáras*, waarmede het Germaansche *fídwor*, enz. overeenstemt. Door invloed van 't accent werd de heldere, opene *e* der eerste lettergreep verzwakt en ver-

¹⁾ In 't onz. misschien *quetuōri*; vgl. *quot*, *tot* = Skr. *kati*, *tati*.

doft tot ē. Uit deze ē ontwikkelde zich later, maar toch nog in het tijdperk toen het oorspronkelijke accentuatiestelsel heerschte, eene α. Nadat *quetuōr* (uit *quetuōrs*, *quetuōrr*) *quatuōr* geworden was, wijzigde zich het Latijnsche accentuatiestelsel, zonder dat de sporen van 't oudere, oorspronkelijke uitgewischt zijn. Hierover verder uit te weiden, ware geheel overbodig.

Ik vermoed dat de α in 't Latijnsche *aper* op dezelfde wijze verklaard moet worden. Dit woord kan men toch kwalijk scheiden van 't Slawische *wepri* en ons *ever*, Ohd. *ebur*¹⁾). Is mijn vermoeden gegrond, dan moet het Latijnsche woord in ouderen vorm geluid hebben *eprōs*.

Boot.

Dit woord is, zooals uit den vorm blijkt en algemeen erkend wordt, tot ons gekomen uit het Engelsch, en was in 't Nederlandsch reeds in gebruik in 't begin der 14de eeuw en vermoedelijk al vroeger. Van nog vroeger tijd dagteekent in het Fransch *bateau*, dat, behoudens den verkleiningsuitgang, overgenomen is reeds in 't Angelsaksisch tijdperk. Hetzelfde geldt van 't IJlandsche *bátr*; het echt Oudnoorsche *beit* komt alleen als dichterlijk woord voor, bijv. *Helgakv. Hundingsb.* I, 23.

De etymologische woordenboeken vermelden geen verwant woord buiten het gebied der Germaansche talen. Toch bestaat het in 't Sanskrit in den verkleiningsvorm *bheda* of *bhela*, boot, vlot. Uit de tweevoudige schrijfwijze is op te maken, dat de l in *bhela* linguaal is, of ten minste eenmaal was. Een enkel woord over de linguaal ! van 't Indisch zal hier niet misplaats zijn.

De spraakkunsten leeren dat de ! in het Nāgarī-alphabet uitsluitend in zekere Wedische teksten gebruikt wordt. Dat is juist; niet enkel in 't Nāgarī, ook in de overige Noord-Indische alphabeten wordt de ! uitgedrukt door of verwisseld met *ɖ* of het teeken voor de dentale *l*. Doch dit is niet van toepassing op de Zuidelijke alphabeten, waarin de linguaal ! in Sanskrit geschriften van elk tijdperk gebezigd wordt. Dus schrijft men *guṇa*, *goṇa*, *an-tarāla*, enz.²⁾ Ook in 't Pāli, dat een zeer oud Prākṛt vertegenwoordigt, is de ! eene zeer gebruikelijke letter; bijv. in *guṇa*, melissuiker, *golaka*, bol, enz.; de geaspireerde wordt uitgedrukt door *lh*, evenals in den Rgveda, bijv. in *ālhaka*, waarvoor men in de Noordelijke alphabeten schrijft *āḍhaka*. Doch ook in 't Pāli worden nu en dan de linguaal en de dentale *l* verwisseld; dus vindt men bijv. zoowel *cūla* als *cūṇa*, klein.

¹⁾ Wat de *w* in *wepri* betreft, vgl. men Slawisch *węsati*, binden, met *wyżw* enz.; en Litauisch *wė'nas*, met Got. *ains*, Lat. *unus*, Iersch *oen*, enz.

²⁾ Voorbeelden kan men aantreffen in de inscripties en in de Preface op het Āryabhaṭiya, VIII—X.

Deze zelfde verwisseling vertoont zich in bovenvermeld *bheda*, waar *d* de plaats inneemt van *l*, en *bhela*. Zulk eene verwisseling, of wil men dubbelvorm, komt slechts zelden voor behalve bij verkleinwoorden. Hier toe behoort het Pāli *cūla* of *cūla*, ook wel als *culla* voorkomende. Dit woord luidt in 't Sanskrit *ksulla*, een deminutief van *ksudra*, klein, en met dubbelen verkleiningsuitgang *ksullaka*. Bijvormen van *ksulla* en *ksullaka*, die ofschoon eigenlijk Prākṛt, in 't Sanskrit burgerrecht hebben verkregen, zijn *khudda* en *khuddaka*.

Geheel analoog aan *ksulla* en *ksullaka*, Pāli *culla*, *cūla*, *cūla* is gevormd *bhela*, *bheda*, en het dubbele deminutief *bhelaka*. *Bheda*, *bhela* is ontstaan uit *bhelda*, *bhedla*, waaruit *bhedda*, *bhella*, en eindelijk volgens een vasten regel *bheda*, *bhela*, want na lange klinkers wordt de dubbele consonant vereenvoudigd. Dezelfde regel geldt in het Pāli, zoodat men óf *culla* óf *cūla* mag zeggen, maar nooit *cūla*.

Hoe de stam zonder den afleidingsvorm geluid heeft, is ons niet overgeleverd; vermoedelijk *bheda*, mannelijk of onzijdig, mogelijk wel beide, gelijk ook *bhelaka* van tweéérlei geslacht is.

Wij hebben nu te onderzoeken wat de etymologische beteekenis van dit *bheda* is; dat is, met andere woorden, hoe zich uit de oorspronkelijke beteekenis die van «boot, vlot» kon ontwikkelen. Het zeer gewone woord *bheda* in 't Sanskrit heeft allerlei beteekenissen die zich uit het hoofdbegrip «klieven, klooven, splijten, onderscheiden» ontwikkelen, doch geene waaruit men onmiddellijk die van «boot, vlot» kan afleiden. Hier komt ons de synonymiek ter hulpe. Uit een begrip dat zeer nauwverwant is met dat van *bhid*, heeft zich ontwikkeld het Hoogduitsche *scheit* en *scheiter*; hiermede verwant is het On. *skið*, brandhout, plank, blok; een sneeuwschoen; in dichtertaal betekent het, althans in samenstellingen, ook «schip», o.a. in *skið sækonunga*, *sævar-skið*, *lagar-skið*, *haf-skið*.¹⁾ Ook *skeið*, een soort snelzeilend schip, behoort bij denzelfden stam.

Reeds uit deze voorbeelden zou men mogen afleiden dat *boot* en de stam van *bhela*, *bheda* o.a. betekend hebben een stuk hout, plank, *skið*, en dat zich hieruit de beteekenis van vaartuigje of middel om het water over te steken ontwikkeld heeft. Uit het feit dat het woord aan Indiërs en Germanen gemeen is, mag men verder opmaken, dat het zeer oud is en dagteekent uit zeer vroegen tijd. Daarom is het niet van belang ontbloot na te gaan of bij volken die nog op een laag standpunt staan, woorden voor boot voorkomen, die een soortgelijke begripsontwikkeling vertoonen.

De Dajaks hebben de uitdrukking *mamapan* voor «een boot maken»; tu-

¹⁾ Overgenomen uit Cleasby-Vigfússon, o. *skið*, waar nog meer voorbeelden gegeven worden.

kang mamapan is «een baas in het maken van booten». Nu is *mamapan* een denominatief afgeleid van *papan*, een zeer verbreid Indonesisch, dus zeer oud woord, dat èn in 't Dajaksch èn in de verwante talen thans «plank» betekent, maar eenmaal ook een «boot» moet aangeduid hebben, blijkens het denominatief *mamapan*, waarvoor men ook kan zeggen: *hapapan dëngan*.

Terugkeerende tot ons taalgebied, wenschte ik voorts de aandacht te vestigen op ons *schouw*, oulings *skoude*, *veerschuit*, terwijl het overeenkomende Ohd. *scalta* betekent «boom (staak om te boomen)». Beide betekenissen laten zich ongedwongen verklaren, als men aanneemt dat beide slechts bijzondere toepassingen zijn van een begrip als «hout, boom». Het is bekend dat de meest verbreide woorden voor hout, boom in 't Indogermanisch afgeleid zijn van het grondbegrip «splijten»; aldus Skr. *daru*, *dru*, *druma*; Gr. *δρυς*; Slawisch (Oudbulgaarsch) *drëwo*, Russisch *derewo*, waarmede Mnl. *tere* (uit *terwa*) identisch, en Got. *triu* verwant is; Iersch *daur*, *dair*, en Welsch *derw*, meer bepaald eikeboom, gelijk trouwens ook *δρυς*. Het is zeer begrijpelijk dat *ðógv* toegepast wordt in den zin van «speer». Een tegenhanger hiervan levert het Oudjavaansche *papan*, dat evenals in 't Dajaksch «plank», maar ook een soort «speer», dus *ðógv*¹⁾ en ook schild betekent. Dat een voorwerp als «schild» ook uit hout kan bestaan, zoodat een of ander woord voor plank ook «schild» kan aanduiden, leert het Skr. *phalaka* «plank» en «schild», ook al gevormd uit een wortel die splijten betekent. Het zooeven genoemde *scalta*, waarbij *scaltan*, *ducere* (navem), *gasclatan*, traducere, behoort, schijnt stamverwant met Lit. *skaldau*, aldoor splijten, dat als een duratief van *skeliu*, splijten, kan beschouwd worden.²⁾

Ook bepaalde boomnamen dienen ter uitdrukking van het begrip «boot». Zoo vereenigt het On. *askr* de betekenissen van «esch; boot; schotel; speer» in zich; *askmaðr* is «een zeeroover»; vgl. Ags. *æsc*, *dromo*; *æsmenn*, *æschere*; in de Lex Salica het verlatijnschte *ascus*; het woord moet dus algemeen Germaansch geweest zijn.

Een ander voorbeeld is Latijnsch *abies*, «den», maar ook «schip» en «speer».

Op grond van al deze feiten, die met andere zouden kunnen vermeerderd worden, mag men, dunkt mij, besluiten, dat *boot* in hoofdzaak dezelfde geschiedenis heeft doorgemaakt en ten slotte gesproten is uit denzelfden wortel als *beitel*, *bitter*, *bijten*.

¹⁾ Dit is trouwens ook „kiel” en in dichterlijke taal „schip”; vgl. ons „kiel”.

²⁾ Hoe het sterke Ohd. *scaltan* bij deze onderstelling den zin van een denominatief heeft aangenomen, blijft eene moeilijkheid, die ik niet weet op te lossen.

Ontwikkeling van *ar* uit *er* in
't Nederlandsch.

Nederlandsch *aar* uit *ar* en *er*.

Kaars.

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, XVIII.

Leiden, 1899.

ONTWIKKELING VAN *AR* UIT *ER* IN 'T NEDERLANDSCH.

Er zijn in onze gemeenlandsche taal eenige woorden waarin zich uit een ouder *er*, gevolgd door een medeklinker, *ar* ontwikkeld heeft. Zulke woorden zijn *hart*, *smart*, *tarwe*. In andere, die oudtijds ook *er* vertoonden, hebben wij thans een *aa*; bijv. in *staart*, *waarde*, *aarde*, *haard*.

Het klankverschil dat men in deze twee klassen van woorden waarnemt, vindt men terug in alle Nederlandsche tongvallen, zoowel Frankische als Sassische, al geschiedt de onderscheiding op andere wijze. Zoo heeft bijv. het Graafschapsch *harte*, *smarte*, *tarwe*, maar *steert*, *weerde*, *eerde*, *heerd*. Hetzelfde verschijnsel strekt zich zelfs uit buiten de grenzen van ons taalgebied. In 't hedendaagsche Hoogduitsch schrijft men wel is waar *herz*, *schmerz* op dezelfde wijze als *werth*, *erde*, *herd*, doch de uitspraak verschilt aanmerkelijk. Ook in 't Engelsch hoort men in *heart*, *hearth*, *smarting* een anderen klank dan in *earth*.¹⁾

Waar een en hetzelfde verschijnsel zich aldus in meerdere Germaansche talen openbaart, vraagt men zich onwillekeurig af wat de oorzaak van dat verschijnsel mag wezen. Dat de onderscheiding van *hart* en *staart* niet verklaard kan worden uit het verschil van den op *er* volgenden medeklinker, is duidelijk, want in beide woorden volgt één en dezelfde medeklinker. Men komt er dus van zelf toe, te onderstellen dat er, ondanks de gelijkheid in spelling, van oudsher een onderscheid, hoe gering dan ook, in de uitspraak bestaan heeft. Nu kan de geschiedenis van elke taal ons leeren dat soms kleine verschillen gaandeweg groter worden, soms ook in verloop van tijd verdwijnen.

Zoolang eene onderstelling niet aan bekende feiten getoetst wordt, heeft ze niet de minste waarde. Blijkt het na onderzoek der ons ten dienste staande gegevens, dat de onderstelling geoorloofd is, dan volgt nog niet dat ze de juiste verklaring van het verschijnsel geeft, maar ze heeft dan toch de verdienste dat ze vatbaar is voor eene op redelijke gronden steunende bestrijding of bevestiging, hetgeen met veel zoogenaamde hypothesen niet het geval is.

In dit opstel zal alleen onderzocht worden aan welken klank in de verwante talen de *ar* in *hart*, enz. beantwoordt, terwijl eerst later een onderzoek zal ingesteld worden naar den aard van de *aar* in *staart*, enz.

Vergelijken wij ons *hart*, Got. *hairto*, enz. met het overeenkomstige woord in de verwante Idg. talen, dan zien wij dat het Litauisch heeft *szirdis*, waarbij de afleiding *szirdiskas*, Obulg. *sriūdice*, (*milo-*)*srüdū*, Russ. *serdce*,

¹⁾ In *worth* is de *e*-klank door invloed der *w* gelabialiseerd.

serdo(-bolje), Iersch *cride*, Lat. *cor(d)*, *cordi*, Gr. ορδίη, ορδία. Deze voorbeelden zijn voldoende om te bewijzen dat de stamklinker oorspronkelijk beantwoordde aan Skr. *r*¹).

Bij *smart* kunnen wij niet over zulk een reeks van overeenkomende vormen beschikken; het dichtste bij *smart* staat Skr. *mṛdīra*, ziekte, doch in Skr. *marda*, pijn, wee, en *mardaka*, pijn veroorzakend, vindt men den volleren klinker. In vorm komt overeen Russ. *smerd*, Lit. *sniždas*, terwijl de klinker in Lit. *smardinū* en *smardwē*, Russ. *smorod*, Obulg. *smradū* overeenstemt met dien in Skr. *mardayati* en *marda*, doch wegens de beteekenis van stank, enz. welke deze Balto-Slawische woorden hebben, zou men bezwaar kunnen maken tegen de vergelijking er van met ons *smart*.

Tarwe is te vergelijken met Lit. *dirwa*, akker, en het vormelijk eenigszins hiervan verschillende Skr. *dūrvā*, zekere grassoort, *Panicum Dactylon*. Volgens Kurschat, die *dirwā* opgeeft, wordt dit woord in Pruisisch Litauen uitgesproken met stootaccent op de eindlettergreep, terwijl in het «Litowskij Slowarj» van Juškewič de voorlaatste lettergreep geaccentueerd is. Daar Juškewič het onderscheid tusschen stoot- en sleepaccent²) niet aanduidt, laat zich met behulp van zijne opgave de aard van den stamklinker niet vaststellen; gelukkig blijkt uit de afleiding *dirwininkas*, akkerman, bij Kurschat dat de stamklinker in *dirwa* die *ir* is welke aan een Skr. *r* beantwoordt, zoodat *dirwa* niet volkomen gelijk is aan *dūrvā*. Om dit in 't licht te stellen, dienen wij hierbij langer stil te staan. Als regel kan men aannemen dat Lit. *ir* en *il* alleen dan aan een Skr. *r* beantwoorden, wanneer ze, geaccentueerd zijnde, met sleepaccent worden uitgesproken. Dus beantwoordt *wilkas*, wolf, aan Skr. *víka*; *kírmīnas*, *kírm(-warpa)*, worm, aan Skr. *kími*, *kírsti*, houwen, vgl. Skr. *kṛttā*, afgehouden, afgesneden; *kírtti*, vel, berkenbast. Heeft Lit. *ir* of *il*, gevuld door een medeklinker, daarentegen het stootaccent, dan vertoont het overeenkomende Skr. woord *ir* of *ūr* naar gelang van omstandigheden; *ūr* als een lipletter voorafgaat of in de volgende lettergreep staat. Dus *pírmas*, Skr. *pūrva*; *pílnas*, Skr. *pūrnā*; *ūlgas*, Skr. *dirghā*; *tūltas*, brug, Skr. *tīrthā*, voorde³); *wilna*, wol, Skr. *ūrnā* (voor *wūrnā*). Volgt op *ir* of *il* geen medeklinker, dan heeft het Skr. *ir* of

¹) Het Lit. *szirdis* op zich zelf zou niets bewijzen; daarom is het noodig op de afleiding *szírdisskas* te letten.

²) Deze twee accenten bestaan ook in 't Platduitsch van Holstein; eene beschrijving hiervan geeft Leskien in de door hem en Brugman uitg. Litauische Volkslieder und Märchen [Straatsburg 1882], p. 11, noot.

³) In Kurzgef. Etym. Wtb. der altind. Spr. van Uhlenbeck [Amsterdam 1898/99] wordt bij *tīrtham* opgemerkt: „Mit unrecht hat man lit. *tūltas* brücke herangezogen” en *tīrtha* met Skr. *tāta*, steile bergrand, steile oever vergeleken. De beteekenissen zijn moeilijk vereenigbaar; wat verwisseling van *r* en *l* betreft, vgl. men Slaw. *stel-* met Lat. *ster-*.

ur; dus Lit. *girē*, woud, Skr. *girt*, berg (vgl. de beteekenissen van Lat. *saltus*; *szillas*, heidekruid, Skr. *cila*, stoppel).

Volgens den hier gestelden regel zou aan Lit. *dirwa* in 't Skr. beantwoorden *dṛvā*, niet *dūrvā*. De klinker van dit laatste moet dus eenigszins, hoe gering dan ook, verschilt hebben van de *r*. Uit welken klank nu zou Skr. *īr* of *ūr* vóór een medeklinker, *ir* of *ur* vóór een klinker zich ontwikkeld hebben? Dit is onmogelijk met volstrekte nauwkeurigheid te bepalen, want men kan een klank alleen met juistheid kennen, wanneer men dien gehoord heeft. Bij benadering willen wij bedoelen klank aanduiden met *ēr*, d. i. een duidelijk uitgesproken Hollandsche doffe *e* gevuld door den medeklinker *r*: een klank dus, die weinig van de *r* verschilt, maar toch hiervan onderscheiden is. Die veronderstelde *ēr* was reeds in 't oudste Indisch overgegaan in *i* of *u*, naar gelang van omstandigheden, als boven vermeld. Wanneer en waar een medeklinker volgt, gaan *ir* in *īr*, en *ur* in *ūr* over¹⁾; dus *gīr*, woord, *gīram*, *gīrā*, maar *gīrbhīs*, *gīrbhyās*; *mūriya*, moge ik sterven, maar *mūmūrsū*, veeg; *kirāti*, roemen, maar *kīrtī*, roem²⁾; *tirāti*, oversteken, maar *tīrnā*, overgestoken; *titīrsū*, over willende steken, *kurutē*, doen, sterkere actiefvorm: *karōti*, maar *cikīrsā*, wensch om te doen; *cīras*, hoofd, *cīrsā*, *cīrsān*.

Op grond van de hier vermelde feiten mag men als waarschijnlijk aannemen dat *dūrvā* zich ontwikkeld heeft uit *dṛvā*, terwijl Lit. *dirwa* ontstaan is uit *drwa* (*drva*). Zulk een klein verschil belet niet dat men die twee vormen als feitelijk één woord mag beschouwen, evengoed als men bijv. Skr. *bhūrja*, berk, gelijkstelt met ons *berk*, Russ. *bereza*, Lit. *béržas*, hoewel men hiervoor in 't Skr. *bharja* zou verwachten; inderdaad heeft het Ossietisch *barze*. Of *tarwe* zich bij *dirwa* of bij *dūrvā* aansluit blijft onbeslist, tenzij men aantoont dat de veronderstelde klank *ēr* vóór eene *w* in onze taal *aar* moet worden.

Indien wij op goede gronden mogen aannemen dat in *hart* en *smart* ten minste zich uit *r* ten slotte onze *ar* ontwikkeld heeft, dan volgt nog niet dat onder alle omstandigheden *r* in *ar*, ouder *er*, is overgegaan. Vergelijken wij namelijk woorden als *dor*, *dorst* (sitis), *dorst* (ausus), *vorst* (van een dak), met de overeenkomstige in 't Skr., dan vinden we in deze taal ook eene *r*. Derhalve *dor*, Got. *pauſus* laat zich vormelijk vergelijken met Skr. *trṣh*, ofschoon dit laatste «begeerig, avidus» betekent; *dorst*, hoewel mannelijk, met Skr.

¹⁾ Zoo ook voor een woordafleidende *a*, als 't accent op de stamlettergreep valt; dus *tīra*, oever, doch *tirāti*, *tirás*; *dhīra*, standvastig, van *dhr*; *cīra*, schors, vgl. Slaw. *kora*; *pūra*, vloed.

²⁾ Woorden als *kuryāt*, *turyāt* e. dgl. zijn niet in strijd met den gegeven regel, daar ze oorspronkelijk *kuruāt*, *turiāt* luidden. Zoo ook *kuruānti*, enz. voor *kuruānti*.

trsítā (onzijdig), dorst; Got. *paurstei* met *trsýā*; *dorst*, ausus, met *dhrsítā*, koen, driest. Wat *vorst* betreft, moet men wegens 't Westvlaamsche *veurst*, om van 't Ags. *fyrst*, *first* niet te spreken, aannemen dat het een *j* in den uitgang had; als stam in 't Got. dus vermoedelijk *faurstja*. Dit laat zich vergelijken met Skr. *prsthya* (*prsthia*), tot *prsthā*, bovenvlak, rug, behorende; *prsthjā*, de riegel of streep die over den offerheuvel zich uitstrekkt. Het stamwoord hiervan is *prsthā*, horizontaal oppervlak, rug, plat dak, heuvelkling. Deze vergelijkingen leiden tot de gevolgtrekking dat ons *or* in de opgenoemde gevallen aan Skr. *r* beantwoordt, wanneer 't accent niet op de stamlettergreep valt, terwijl van ons *ar* het tegendeel geldt. Het verschil tusschen ons *vorst* en Ohd. *first* stemt echter tot nadenken. Want het zou een gevolg kunnen wezen van verschil in accent; immers *prsthā* en *prsthā* bestaan beide in 't Skr., hoewel in verschillende tijdperken, doch de *o* zou ook kunnen ontstaan zijn door invloed der voorafgaande lipletter. Het ontbreekt namelijk niet aan gevallen dat eene *o* in onze taal zich ontwikkeld heeft onafhankelijk van 't accent; bijv. in *worm*, Lat. *vermis*; *wolf*, Skr. *vṛka*. Zelfs een Ndl. *er* == Idg. *er*, Skr. *ar* kan daardoor *or* worden, bijv. in ons *worden*, bij Cats nog *werden*; vgl. ook Mnl. *woch* (*wog*); Ags. *wudu*, Eng. *wood*; Hgd. *woche*, enz.

Groote moeielijkheid baart de verklaring van *dorp*. Hier laat het Skr. ons in den steek. Alleen weten we dat Skr. *grāma* in den oudsten tijd «schaar, troep, stam» beteekent, dus == Lat. *turba* en *tribus*; voorts «dorpsgemeente, dorp» in tegenstelling tot stad. In 't Iersch is *treb*, stam, familie, clan; woonplaats¹⁾; een oud Iersch schrijver zegt «ab eo quod est tribus»; in 't Oudbretonsch wordt mv. *trebou* verklaard met de glosse «turmae»; enk. *treb* heet te zijn «subdivision de la plebs, habitation». Volgens «Urkeltischer Sprachschatz» van Whitley Stokes en Bezzenger wordt als stam aangenomen *trebo* en als eenige beteekenis «haus». Dit laatste is aan bedenking onderhevig, daar het in strijd is met de geschiedenis van Skr. *grāma* en met alle schakeeringen van beteekenis die 't woord in de Germaansche talen vertoont, daargelaten nog Lat. *tribus*, *turba* en *turma*. Dat zich uit een begrip als «woonplaats» het begrip «dorp, gemeente, volk» en anderzijds «huis» kan ontwikkelen, is natuurlijk niet te betwisten; dat leert ons Skr. *vic*, Tsjechisch *ves*, dorp, Oudbulg. *vīši*, praedium, Got. *veihs*, vlek, Avestisch *vīcpaiti*, stamhoofd, Lit. *wieszpatis*, opperheer, maar hieruit volgt niet dat *vic* oorspronkelijk de enge beteekenis van «huis» had; om dit laatste aan te duiden, bezigde men afleidingen, *veca*, *veçman*, *oños*, *oinia*. Verder is op te merken dat een stam *trebo* problematisch is; in geen

¹⁾ Zelfs „oord, streek” = Vedisch *vīg*; bijv. in Saltaire na Rann 1703: *huas treba tor*, „overval van streken”.

geval kan hierbij behooren de gen. enk. *trebi* (zie Windisch, Gloss. onder *treb*) en *cacha trebi* in Saltaire na Rann 4483; niets bewijzend is Oudbretonsche mv. *trebou*. Evenmin past de nom. dual. *di threib* Salt. 4624 bij een *trebo*, tenzij men dit als onz. beschouwt; doch de acc. pl. *tri trebu*, Salt. 4432, kan niet onz. wezen, want dan zou men hebben *threba*. Men ziet dat zelfs de vorm van 't woord allerlei moeielijkheden oplevert. Desniettegenstaande mag men aannemen, dat er in den uitgang een *o* of *ā*, onverschillig welke van deze twee klinkers gestaan heeft; beide bewerken den overgang van *ri* = Skr. *r̥* in *re*, bijv. in *brethe*, gebracht; vgl. Skr. *bhrta*, al is de uitgang niet volkommen dezelfde; vgl. ook Praeter. pass. *dobreth*, mv. *dobretha*, e. dgl. Op grond van dit alles, in verband met Got. *paurp*, schijnt men als te veronderstellen Skr. vorm te mogen aannemen *trybā* of *trybām*, met bijvormen als *trybā*, *trybū*.

De slotsom waartoe het voorgaand onderzoek geleid heeft, is in 't kort deze: de *ar* in ons hedendaagsch *hart*, enz. gaat ten slotte terug tot eene geaccentueerde *r̥*; de *or* in *dorst*, enz. tot een niet geaccentueerde *r̥*.

Eene uitzondering, meer schijnbaar dan wezenlijk, vertoont ons *markt*. Daargelaten dat dit een vreemd woord is, valt op te merken dat uit *mercatus* ook in 't Fransch *marché* is geworden. Niet onmogelijk, dat de *e* in de lettergreep aan de geaccentueerde voorafgaande reeds in gewestelijke uitspraak zóó verdoft was, dat de lettergreep als *mar* of zelfs *my* klonk. Het geheele woord zal toch wel tot ons gekomen zijn uit het Latijn zooals het in Frankrijk gesproken werd.

Ten slotte nog eene opmerking over ons woord *horzel*. Dat de klinker der eerste lettergreep in 't Skr. *r̥* zou wezen, indien 't woord bestond, mag men opmaken uit Lit. *szirsäljys*, gen. *szírszlio*, doch uit het Lit. accent kan men niets omtrent het oorspronkelijke opmaken; men kan alleen vermoeiden dat het accent niet op de stamlettergreep rustte. Vergelijken met *hersen* vertoont *horzel* een verschil van klinker, hoe dan ook ontstaan, en in overeenstemming hiermee zien wij ook dat Lat. *crabro* (uit *crsro* of *crasro*) zich onderscheidt van *cerebrum* (uit *ceresrum*). Vormelijk staat ons *hersen* het dichtst bij Skr. *cīrsanya*, *cīrsanyā*, «in» of «aan 't hoofd zijnde». Een dergelijk verschil is er tusschen Got. *filu*, Iersch *ilu*, en Got. *fulls* (uit *fulns*). Hier kan 't onderscheid niet veroorzaakt zijn door de lipletter, en evenmin door 't accent, want blijkens Skr. *purū*, Gr. *πολύς*, moet *filu* waarschijnlijk oorspronkelijk even goed oxytonon geweest zijn als *fulls*, Skr. *pūrná*. Opmerkelijk nu is het dat ook 't Russisch *polnyj*, vol, heeft, in tegenstelling tot *perwyj*, eerste. Doch vooreerst is *r̥* niet hetzelfde als *l*, en ten tweede heeft *perwyj*, te oordeelen naar Skr. *pūrva*, oorspronkelijk een ander accent gehad dan *polnyj*, = Skr. *pūrná*. Daarenboven schijnt zich in 't Russisch

en ettelijke andere Slaw. talen regelmatig *ol* ontwikkeld te hebben vóór een volgenden medeklinker; dus *dolgo*, Tsjechisch *dlouho* (uit *dolho*), == Skr. *dirghá*, Gr. *δολυχός*. Ook het Germ. heeft onder dezelfde omstandigheden Ags. *molda*, overeenkomende met Skr. *murdhán*, Avest. *ka-märé-dha*, kop¹), en Iersch *mull*, top; *nullach*, vertex, culmen, met merkwaardig klinkerverschil in 't Bretonsch: *melle*, fontaine de la tête²). Moet men uit dit alles het gevolg trekken dat de klinker in *flu* verschilt van dien in *fulls*, omdat *al* (niet te verwarren met *l*) alleen vóór een medeklinker in *ul* of *ol* overgaat? of zou *flu* toch een ander accent gehad hebben dan in 't Skr. en Grieksch? Dit vraagstuk zij anderen ter oplossing overgelaten.

NEDERLANDSCH AAR UIT OUDER AR EN ER.

In 't Ndl., en gedeeltelijk reeds in 't Mnl., is *aar* ontstaan uit ouder *ar*, gevolgd door een eenvoudige *d*, *s*, *t*, *z*. Voorbeelden zijn *aard*; *gaard*; de uitgang (*h*)*ard*, bijv. *grijsaard*, *Reinaard*; *deurwaarder*; *koopvaardij*; *aars*; *kaart*; *vaart* (voor *vaard*); *aarzelen*. Vóór *rl* en *rn* wordt gewoonlijk zowel *a* als *o* gerekt, en wanneer de *l* of *n* het woord sluit tusschen *r* en *n* eene doffe *e* uitgesproken; dus *Karel*; *garen*, *varen* (*kruid*), *doornen*, *doorn* of beter *doren*, *hoornen*, *hoorn* of *horen*, *koorn* of *koren*, *voren*. Ook vóór *rh* wordt de klinker gerekt, bijv. in *vore*, *door*, doch hier moet men aannemen dat de invoeging van een klank tusschen *r* en *h* reeds in het Onl. tijdperk had plaats gehad, zoodat *vore* niet rechtstreeks ontstaan is uit *vorha*, maar uit *vorēh*, vgl. Ohd. *furuh*, *fureh*, *furah* naast *furh*, *furch*; *door* uit Onl. *thuro*, Ohd. *duruh*, *durah*, enz. Os., Cott. *thuru*.

In enkele gevallen stemt ten opzichte der rekking van *ar* het Nhd. met onze taal overeen; aldus in *art*, *fahrt*, *arsch*, maar niet in *garten*, *warten*, *karte*. Soms behoudt zoowel onze taal als 't Nhd. den korten klank, bijv. in *hard* (hoewel Mnl. *haerde*), *hart*; *zwart*, *schwarz*; *part*, *partij*, *partei*; dit laatste echter als latere ontleening kan eigenlijk buiten rekening blijven.

In enkele woorden schijnt de rekking eerder algemeen geworden te zijn dan in veel andere, want in de Oostelijke Sassische tongvallen van ons land hoort men *gård*, naast *gaard*; steeds *bård*; men kan er bijvoegen *dår*, *wår*; de drie laatste ook in 't Nhd. gerekt uitgesproken *bårt*, *dår*, *wo*. De rekking moet dus in de genoemde gevallen plaats gehad hebben vóórdat de lange *a* == Got. *e* in *ā* overging, terwijl in Sassisch *kaarte* nooit de *ā* gehoord wordt. Meermalen hoort men, zoo niet op dezelfde plaats, dan toch in de-

¹⁾ Gevormd met het verachting uitdrukkend *ka* en een verloren *mädhā*, hoofd.

²⁾ Dezelfde afwisseling ten opzichte van den klinker vertoont Got. *pairh* vergeleken met Os. *thurh*, *thuru*, Ndl. *door*, enz. Vgl. Skr. *tiryák*, *tirás*.

zelfde streek, tweeërlei uitspraak: *gård* en *gaard*; *varen* en mv. *värns*; *vårt* en *vaart*¹).

In 't Zweedsch en Deensch wordt *ar* vóór een eenvoudige *d* steeds gerekt, en zulks moet reeds lang geleden gebeurd zijn, want de op deze wijze ontstane gerekte *a* is geheel en al samengevallen met de *ā* = Got. *e*, en heeft in de uitspraak hetzelfde verloop gehad. Dus Zw. *hård* (doch onz. en bijw. natuurlijk *hardt*), *gård*, *vård*; Deensch *haard*, *gaard*²). Ofschoon nu 't Zweedsch en Deensch in één geval, nl. vóór eene *d*, den klank *ar* rekken, moet men aannemen dat het verschijnsel zich in deze talen geheel onafhankelijk van hetgeen bij ons geschied is ontwikkeld heeft, omdat de overige gevallen te zeer afwijken.

In 't Engelsch kan men als regel stellen dat *ar* vóór een medeklinker, onverschillig welke, gerekt wordt uitgesproken. Dat verschilt toch te veel van hetgeen wij in onze taal opmerken dan dat wij eenig onmiddellijk verband tusschen de verschijnselen in de twee talen mogen veronderstellen.

De vraag die zich bij de beschouwing der hier in aanmerking komende woorden voordoet, is deze: waarom zeggen wij *hard*, niet *haard*? Hieromtrent heb ik niets beters dan een vermoeden. Steunende op 't Mnl. bijw. *haerde*, veronderstel ik dat *haard* eigenlijk overall vereischt zou worden, waar in 't Got. *hard-* gevuld wordt door een klinker, maar *hard*, wanneer een medeklinker volgt. Bedoelde medeklinker is de *j*, die den overgang van *d* in *dd* bewerkt en zich er mede assimileert; evenals uit Got. *satjan* zich ontwikkelt Os. *settian*, ons *zetten*, Hgd. *setzen* (dat natuurlijk nooit uit *sattjan*, alleen uit *sattjan* kon voortkomen). Theoretisch zouden de vormen aldus luiden: nom. enk. *haard* = *hardus* en *hardu*; dat. en acc. *harden* (*d* voor *dd*) = *hardamma*, *hardjana*; vr. *harde* = *hardja*, *hardjai*; mv. in alle naamvallen *hard-*; bijw. echter *haarde* = Os. *hardo*; vgl. Got. *harduba*. Het overwicht der vormen met *dd* is zóó groot, dat *haard*, na een tijdlang nog in 't Mnl. bestaan te hebben, wel moest verdwijnen.

Zwart heeft ook in 't Hgd. *schwarz* eene korte *a*. Doch dit betekent weinig, omdat in 't Hgd. vóór de tweede klankverschuiving elke *t* in *tt* was overgegaan, want alleen uit *tt*, niet uit *t* kan *z* (d. i. *ts*) ontstaan³). Hoe dan Ndl. *zwart* te verklaren? M. i. is *zwart* samengetrokken uit *zwarted* (of

¹) In 't Graafschapsch wordt *ar* vóór *r*: *ā*; dus *kāre* uit *kāre*, dit uit *karre*; volkommen dezelfde klankregel geldt in 't Skr.; *punar roditi* wordt *punā roditi*.

²) Van verandering van *ar* vóór *t* ken ik geen ander voorbeeld dan Zw. D. *kort*, kaart.

³) De verdubbeling eener tenuis achter de *r* is eenmaal ook regel geweest in 't Welsh; uit de dubbele tenuis is later de aspiraat ontstaan; dus *art* werd **artt*, en hieruit *arth*. In 't Skr. werden en worden nu nog volgens eene zeer verbreide uitspraak tenues, mediae ('t minste nog de aspiraten) en halfklinkers verdubbeld; dus *varttate*, *svargga*, elders *vartate*, *svarga*.

zwartet?), wat letterlijk = Lat. *sordidus* is; aan Lat. *sordes* zou Ndl. *swaart* beantwoorden.

De uitheemsche woorden *part*, *bard*, *pardel*, tellen niet meê: ze zijn overgenomen in een tijd toen de neiging om *ar* te verlengen niet meer bestond.

Uit *er* (in spelling, hoe dan ook de uitspraak geweest zij) heeft zich in 't Nnl., gedeeltelijk reeds in 't Mnl., *aar* ontwikkeld onder dezelfde voorwaarden als uit *ar*. In 't Graafschapsch is daaruit *eer* geworden; dus *erde*, *weerd*, *heerd*, *steert*. Het is duidelijk dat de *e* in dit *er* een andere klank moet geweest zijn, trots de spelling, dan de Idg. *e* = Skr. *a*, want hieruit wordt in 't Ndl. geen gerekte *a*, en in 't Hgd. onderscheidt men in de uitspraak evenzeer de *e* in *erde*, *werth*, *schwert*, enz. van die in *werden* = Skr. *vartate*.

Naast *aars*, heeft op Nederlandsch gebied bestaan *ers*, waaruit West-Vlaamsch en Graafschapsch *eers*. Beide vormen zijn echt; *ars* wordt gestaafd door Nhd. *arsch* en On. *ars* en *rass*; *ers* door Iersch *er* (*erball*), staart. Ook deze dubbelvorm wijst op een anderen klinker dan Idg. *e*, temeer omdat het Grieksch ὄρχος heeft. De klinker kan, wegens de Germ. en Kelt. vormen, ook geen Idg. *o* wezen. Evenmin is de stamklinker in Gr. ὄρθος een Idg. *o*, want 't Skr. heeft *urdhvá*, Av. *ेरेध्वा*, Lat. *arduus*, Keltisch *arduos*, Iersch *ard*, *ardd*.

Volgens hetgeen over *dúrvā* in 't voorgaande artikel is opgemerkt, heeft zich in 't Skr. *ir* of *ur*, naar gelang van omstandigheden, vóór klinkers (behoudens een enkel geval, bij paroxytona), *ir* of *ur* vóór medeklinkers ontwikkeld uit een klank, dien ik heb aangeduid met *ér*. Uit zulk een *ér*, en wel geaccentueerd, acht ik die soort van Mnl. *er* ontstaan, die verder bij ons *aar* is geworden in de boven omschreven gevallen. Dus zou Got. *air-pa*, ons *aarde* in 't Skr. luiden *īrā*. Dit bestaat niet, wel *īrā*, aarde, hetwelk een ander woord is dan *īrā* = *īlā*, lafenis, verkwikking, verkwikkende drank. Het accent van *īrā*, aarde, wordt niet opgegeven, doch het woord moet oxytonon geweest zijn, anders zoude het *īrā* luiden; vgl. *dhíra*, standvastig, *tíra*, enz. Verwant is Iersch *íre*, stam *írenn*, land, akker, aarde; voorts Skr. *urváru* (voor *uruvarā*), akkergrond, aarde, Gr. ἄρον, Lat. *arvum*. Ook Gr. ἔρασθε, ἔραξε, ter aarde, is te vergelijken¹⁾.

Vóór andere medeklinkers dan *d*, *s*, *t* schijnt uit bedoeld *ér* in onze taal *ar* voortgekomen te zijn; dus Skr. *īrmá*, Ndl. *arm*, gelijk ook Lat. *armus*, Av. *arema*, Oss. *arm*, Kurdisch *ērme*, Oudpruis. *irmo*, Slaw. *ramo*. Vgl. ook Lat. *arduus*, Kelt. **arduos*, Iersch *ard*, Av. *ेरेध्वा*, Oss. *urdag*, Gr. ὄρθος, met Skr. *urdhvá*. Misschien behoort bij deze klasse van woorden ook Germ. *arwít*, ons *erwt* (waarin *e* Umlaut van *a*), Gr. ἄροβος en ἔρεβιθος, enz., of-

¹⁾ De *e* hierin kan dezelfde wezen als in ἔρεβιθος, Germ. *arwít*, naast ὄροβος.

schoon de oorspronkelijke klinker hiervan aan eene zekere schommeling onderhevig is geweest. Iets dergelijks ziet men in 't Skr. bij *irvāru* naast *irvāru*, komkommer, al is het verschil hierin veroorzaakt doordat de *u* na *r* niet overal even vroeg in den halfklinker is overgegaan. Mogelijk behoort ook ons *tarwe* hierbij, al is Lit. *dirwa* hiermee in strijd. In woorden waarin onze taal *oor* voor ouder *or* vertoont, vóór *d* en *t*, en waarvan bij vergelijking blijkt dat de *o* geen Idg. *o* is, neem ik aan dat de klinker eertijds een ongeaccentueerde *ér* was. Bijv. ons *voorde*, Nhd. *furt*, Ags. *ford* beantwoordt aan Av. *pēšu*, brug, hetwelk blijkens de § ontstaan is uit *pērtū*. Een bijvorm van *pēšu* in 't Av. is *pērētu*, Gilanisch *purd*, waaruit Nperz. *pūl*, Afgh. *pul*, Kurdisch *per*, Zaza *pird*. Dit *pērētu* moet paroxytonon geweest zijn, anders ware het *pēšu* geworden. Met dit *pērētu* (tweelettergrepig) komt het in klank gelijke, in zin verwante On. *fjörðr* (uit *ferðú*) overeen. Wat Lat. *portus* en Gr. *πορθμός*, betreft, die zijn natuurlijk wortelverwant, maar de *o* zou hier ook de Idg. *o* kunnen wezen.

Ons *woord*, Lit. *wārdas*, naam, kan moeilijk de Idg. *o* in den stam gehad hebben, want het Lat. heeft *verbum*. Dus ook dit woord is vermoedelijk ontstaan uit *wērdhō*, m. en onz., mogelijk met bijvorm *wērdho*¹⁾.

Ter bevestiging van de stelling dat *ér* in de niet geaccentueerde lettergreep in een *o*-klank overgaat, kan strekken Got. *faura*, ons *voor*, = Skr. *purā*, Av. *para*²⁾; vgl. het verwante Russ. *pēred* en *perēd*, Obulg. *prēd*, voor, voorkant. Het Gr. *πάρος*, alleen in de taal der dichters, is te vergelijken met Skr. *purás*, maar met afwijkend accent.

Ons *koorn*, Got. *kaurn*, Ags. *corn*, enz., Obulg. *zrūno*, Russ. *zerno*, Lit. *žirnis* (erwt), beantwoordt aan Skr. *jīrṇā*, murw, verduwd, versleten; als subst. komijn; verduwing; 't verouderd zijn, enz. Lat. *granum* (en Iersch *grán*, Welsh *grawn*, misschien aan 't Lat. ontleend), moet ontstaan zijn uit *garnum* of *garēnum*, en dit uit *garnum*, gelijk *armus* uit *īrmā*, welks accent in 't Germ. paroxytonon moet geweest zijn, want anders zou men in onze taal *orm* verwachten.

Het Gotische **kaurs* of **kaurus*, zwaar, beantwoordt volkommen aan Skr. *gurū*, uit *gērū*. De Guṇavorm van *ér* is *ar*, in *gāriyān*, *gārisṭha*; de Vṛddhi is *ār*, in Pāli *gārava*; eene latere, onorganische formatie is Skr. *gāuravā*. In 't Gr. *βαρύς* is de stamklinker samengevallen met dien welke de comparatief en superlatief vereischen; en dat is ook geschied met Pāli *garu*. Bij Gr. *βραδύς*, Skr. *mṛdū*, *βραδίων*, *βράδιστος* en *βάρδιστος*, Skr. *mrádiyān*, *mrádisṭha* staat men in twijfel of *ρα* in den positief denzelfden klinker ver-

¹⁾ Het Lat. heeft meermalen een *e*, waar men *o* zou verwachten, bijv. in *vester* naast *vester*.

²⁾ Av. *para* is tevens = Skr. *pārā*, en zoo ook Operz. *parā*.

tegenwoordigt als in den comparatief en superlatief, want *qa* kan == Skr. *r̥* zijn, maar ook == Skr. *ra*, en *aq* == Skr. *ar* in *mard*, Guṇa van *mṛd*.

In de ontleende woorden *paard*, *paarl*, *paars*, *kaars* heeft zich *aar* ontwikkeld uit eene *er*, welks *e* stellig zeer open klonk, doch anders van verschillenden oorsprong is. *Perd* is uit *perid*, **perurid*, ten slotte *paravercdus*; de *e* is de Umlaut van *a*. Dat kan de *er* van *perl*, ons *paarl* zeker niet geweest zijn, wat dan de oorsprong van dit woord *zij*, want het Fransch heeft *perle*, en Ohd. *perala*. Het is duidelijk dat het Ohd. het woord niet ontleend heeft aan eene Romaansche taal, want dan zou *p̥* in plaats van *p̥f* onmogelijk wezen. De *p̥* kan niet anders zijn dan een verschoven *b*; derhalve het Romaansche woord, alsook het Ndl. zijn uit het Ohd. gekomen. Aangezien naast *perala* ook *berala* voorkomt, en dit laatste uitdrukkelijk met «berillus» geglosseerd wordt, is aan den oorsprong uit *beryllus* niet te twijfelen¹⁾. De *e* in dit woord is lang en klonk vermoedelijk als eene geakte open ē-klank, bijv. als in Fr. *mer*.

Van *kaars* is het niet te betwijfelen dat het tot ons gekomen is uit het Ohd. *kerza* met bivorm *karza*, dus met zeer open ē. Over den oorsprong van 't woord zijn de geleerden het niet eens.

KAARS.

Kaars, oudtijds *keerse*, gelijk nu nog gewestelijk, is zonder twijfel door ons ontleend aan 't Hoogduitsch: Ohd. *kerza*, bivorm *karza*. Dit is reeds te recht door Dr. Franck i. v. *kaars* opgemerkt, doch met wat deze geleerde verder in bedoeld artikel van zijn Etymologisch Woordenboek zegt, kan ik mij niet vereenigen, evenmin als met de verklaring van Kluge uit *charta*.

Door meer dan een is *kaars* in verband gebracht met Lat. *cerata*, o. a. door Diez, doch slechts ter loops en zonder bewijs tot staving van zijn vermoeden²⁾. Het enige, oogenschijnlijk gewichtig bezwaar tegen die voor de hand liggende afleiding is, dat in goed Latijn *ceratus* betekent «met was bestreken, gewast», en alleen *cereus* «van was gemaakt, wassen». Van dit laatste, in den vr. vorm *cerea* (nl. *candela*) komt, gelijk men weet, o. a. Fransch *cierge*, waarnaast in de oudere taal ook *ciarge* voorkomt.

Het geopperd bezwaar verliest veel van zijn kracht, als men kan aantoonen, dat hoe slecht Latijn *candela cerata* ook zijn moge, het toch voorkomt, wel is waar niet in een Middellatijnsch geschrift, maar toch in eene andere taal waarin het bij geen mogelijkheid anders dan uit het Latijn kan

¹⁾ Let wel dat in geen taal ter wereld iets bestaat wat op *perala*, *berala* lijkt en beryl betekent, dan juist beryl zelf.

²⁾ In zijn Etym. Wdb. onder *cierge*.

gekomen zijn. Men kan aantoonen dat *ceratus* in 't Oud- en Middel-Iersch overgenomen is, zoowel in den zin van «gewast» als van «wassen». In 't Boek van Leinster 33b, leest men deze woorden: *soilse nat cainle ciartha cul micc Cairne*, d. i. helderder dan waskaarsen zijn, zijn de hoofdharen van (Niall) den zoon van Cairenn. *Cainle ciartha* is hier == *candelae ceratae*, d. i. waskaarsen. Ook in den zin van «gewast» komt het adjetief *ciarthe* voor; zoo in «Lives of Saints,» ed. Whitley Stokes, 3698: *cuirtheare clar ciartha dhoibh annas*, d. i. «from above a waxed table is cast down to them», en iets verder, 3704: *berait leo in tabhuill ciartha út*, they take with them yon waxed tablet. Evenzoo Boek van Leinster 77a, *cneslentciartha clarda*¹⁾.

Het is duidelijk dat de twee beteekenissen die in klassiek Latijn uitgedrukt worden door *cereus* en *ceratus* in de aangehaalde tekstplaatsen vereenigd zijn in 't naar Iersche klankregelen gewijzigde, ontleende *ceratus*²⁾. Zeer bevredigend is zulks niet, als men bedenkt dat ook in 't Grieksche *μωμα* zoowel een met was bestreken tafeltje en waspleister, als zalf van was beteekent. Dat de Ieren eigenmachtig de beteekenis van «wassen» aan *ceratus* zouden toegekend hebben, is moeilijk aan te nemen: het is veel waarschijnlijker dat zij iets overgenomen hebben wat reeds bij Latijn sprekkenden bestond. Doch al veronderstelt men de mogelijkheid van zulk een onwaarschijnlijk feit, dan moet men tevens erkennen dat wat bij de Ieren mogelijk was, ook bij anderen kan gebeurd zijn.

Van waar de oude Noren hun *kerti* (*kerte*), waskaars, ontleend hebben, is onbekend; het is zeer wel mogelijk dat het hun toegekomen is uit Ierland, en wel in een tijd toen *ciarthe* nog als *certe* werd uitgesproken. Of is het van elders tot hen doorgedrongen, zegge uit Noord-Duitschland? Want zoals Beets mij heeft doen opmerken, komt in 't Nfriesch *kerte*, *kärte* voor en in 't Deensch *kjerte*, *kjærte*.

Nog moeilijker is het te beslissen aan wie de Hongaren hun *gyertya*, zeldzame bijvorm *gyartya*, kaars, te danken hebben. Het kan kwalijk uit het Hoogduitsch gekomen zijn, want Hgd. *z* (*ts*) blijft in overgenomen woorden in 't Magyaarsch denzelfden klank behouden, gespeld *cz* (of *c*). Dus *erz* wordt Magy. *ércz*; *herzog*: *herczeg*; *zeche*: *czeh*; *ziel*: *czél*; *sitz*: *czicz*; enz. De gemouilleerde *ty* heeft denzelfden oorsprong als bijv. in *kártya*, kaart. De *gy*, spr. *dj*, is in veel gevallen een gepalatiseerde *g*, gelijk o. a. ook in *György* uit *Georgius*; *Gyárfás* uit *Gervasius*; *gyanót* uit *genet*

¹⁾ De aanwijzing van deze plaats en die uit de „Lives of Saints“ heb ik te danken aan de vriendelijkheid van Windisch.

²⁾ De oudere uitspraak van Iersch *ciar-* is *cer-*, evenals bijv. de bijbelsche naam *Abial* = *Abel*. Het aan 't Lat. ontleende stamwoord *cera* komt voor o. a. Boek van Leinster 3a, als *cér* (eig. accus.); Welsh *cwyr*.

(kat). In deze twee laatste woorden, heeft zich de *a* later ontwikkeld uit *e* gelijk in den bijvorm *gyartya*. De verzachting van een *k* tot *g* is in 't Magyaarsch niet ongewoon; bijv. *gavallér*, cavalier; *gesztenye*, kastanje¹⁾. Om kort te gaan, 't Magy. woord laat zich herleiden tot *kerta*, d. i. een Nederduitsche vorm, maar toen de Magyaren onder Arpad zich in Hongarije vestigden, kwamen zij daar niet met Germaansche stammen wier taal alleen de eerste klankverschuiving doorgemaakt had, in aanraking; ten minste voor zoover men kan nagaan. Daarom is de plaats van herkomst van *gyertya* nog te ontdekken.

Wij komen nu tot het Ohd. *kerza*. Dit is juist de vorm dien *cerata*, naar men verwachten mocht, in 't Ohd. moest aannemen. Want in alle Germaansche talen werd, tot ver in de Middeleeuwen, bij ontleende woorden het accent op de eerste lettergreep gelegd, in overeenstemming met het Germaansche toenmalige accentstelsel²⁾. Ten gevolge van dit accent kwam de klinker der volgende lettergreep in verdrukking; hij werd zóó zwak dat hij meestal geheel verdween, tenzij door 't uitvallen er van een moeielijk uit te spreken klankverbinding ontstond. Zoo werd uit *mercātus*: *markt*; uit *cerēsia*: *kirsa*, *kers*; uit ἐλένουούνη Ags. *ælmesse*, On. *almusa*, *ölmusa*, Os. *alamōsina*, *elemosina*, Ohd. *alamuosan*, *elemosina*, *almuin*. De *a* tusschen *l* en *m* in 't Ohd. en Os. is geen overblijfsel van den oorspronkelijken klinker (eigenlijk klinkerpaar), maar een Swarabhaktiklank; ook ons *aalmoes* is uit *alemoes*, en dit uit ouder *almōse* ontstaan. Dezelfde klank heeft zich o. a. ook ontwikkeld in Ohd. *chresamo* uit χρῆσμος. Ditzelfde *chresamo* kan ten bewijze strekken, dat lange klinkers vóór een dubbelen medeklinker de neiging hebben verkort te worden, want de *e* in *chresamo* kan alleen uit eene korte *i* voortgekomen zijn en de verkorting der *i* was wederom een gevolg van den dubbelen medeklinker. Dus werd uit *chrismo* eerst *chrismo*, voorts *chresmo*, eindelijk *chresamo*. Ook in *Christos*, met Lat. accent *Christus*, werd de *i* verkort, gelijk ook in 't On. en nog sterker in onze taal in de vormen *kerst*, *kerstenen* reeds in 't Mnl. tijdvak³⁾. Zoo is ook in *kerza* de oorspronkelijke lange *e* van *cerata* verkort geworden.

¹⁾ De *e* in *gesztenye* is niet gemouilleerd, omdat ze voor oorspronkelijke *a* staat. Zoo ook heeft het Magy. *kert*, tuin, niet *kyert*, omdat ook hierin de *e* eene oudere *a* vertegenwoordigt; Permisch, Zyrjanisch, Ostiaksch *karta*.

²⁾ Hetzelfde is van toepassing op 't Iersch. Bijv. uit Lat. *adōro* wordt *adraim*; uit *ecclēsia* ten slotte *eclais* (tusschentrapp *eclsi*, *eclesi*, *eclasi*, *eclais*); gen. *ecalsa*, *ecolso* uit *eclsa*, enz.

³⁾ In 't Engelsch heeft *Christ* — niet *Christian* — de lengte behouden, niet omdat de klinker in 't Iersch lang is, zoals wel eens beweerd is, maar omdat in den tijd der bekeering van de Angelsaksen de *i* ook in 't Latijn nog lang klonk, hetgeen trouwens ook uit het Fransch blijkt. Zoals algemeen bekend is, heeft het Angelsaksische Christendom niets aan de Ieren te danken.

Over eenige verwanten
van ons woord vak. – Katteeker.
Eekatte. – Jagen. – Beitel.

Een Hoogduitsch en een Nederlandsch klankverschijnsel.

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, XIX.

Leiden, 1901.

OVER EENIGE VERWANTEN VAN ONS WOORD *VAK*.

Wat in 't Grimmsche woordenboek gezegd wordt van 't Hoogduitsche *fach*: «ein in der alten sprache lebendigeres wort», is in nog meerdere mate toepasselijker op ons *vak*, mits men «lebendiger» neme in den zin van «veelzijdiger ontwikkeld», want ons *vak* èn op zich zelf èn in samenstelling is zoo levend als een woord maar wezen kan. Wel is de beteekenis er van ingekrompen: Kiliaan kent het nog in den zin van «*contignatio, structura*», waarin onze gemeenlandsche taal het niet meer bezigt.

In *fach* kan men, volgens Grimm's Wtb., o. a. de volgende beteekenissen onderscheiden: «wand,mauer, abtheilung in häusern», waarbij behoort de uitdrukking *dach und fach*, Nederd. *dak un fak*. Vergeleken wordt uit onze taal «*welk landschap zult gij op dat vak laten schilderen?*», waarin met *vak* echter eer het Fransche *panneau*, en Engelsch *pannel* of *partition* bedoeld is. Verder is *fach* «in einem aus fachwerk errichteten haus nicht allein das abtheilende, die wand bindende gebälke und holz, sondern auch die dazwischen bestehende öfnung; intercapedo, der leere raum¹⁾ zwischen stielen, rahm, schwelle und riegel». Wijders wordt vermeld dat *fach* in de beteekenis van ruimte, zoowel van plaats als tijd overgaat; zoo in 't Ags. *fæc*, spatium, intervallum; Ndl. *vak*, vanwaar de bijwoordelijk geworden datief of instr. *vake*, *vaak*.

Te recht wordt *fach* in genoemd Wdb. vergeleken met Lat. *pango*, *com-pingo*, *compages* en *πίγνυμι*, *πίγη*, *πάγος*, *πηγός*, (men kan er bijvoegen *παγίς*, *πηγμα*, *πάγιος*), maar geheel averechts in verband gebracht met *vangen*. In 't Latijn behooren nog meer woorden tot denzelfden stam, o. a. *repango*, en *repagula*, alsook *pāgus*, gouw, eigenlijk afdeeling, om zoo te zeggen «landvak».

Het is vreemd dat de etymologische woordenboeken, voor zoover ik zieken, de verwante woorden in 't Slavisch en Sanskrit onvermeld laten. Van 't Sloveensch *paž*, Servisch *pažen*, bretterwand, wordt in Miklosich, Et. Wtb. beweerd: «Die «bretterwand» bedeutenden wörter hängen mit d. *banse*, horreum zusammen». In alle opzichten verkeerd; *paž* is de tegenhanger van *fach* «wand» of beschot; het enige verschil is de kwantiteit des klinkers, want *paž* in onze taal overgebracht zou wezen *voek*, daar-gelaten den uitgang. Een nagenoeg gelijkluidend woord, met anderen uitgang dan *paž* (uit *paz̄*) is Russisch *paz* (*paz̄*), voeg, Litausch *požas*, vol-

¹⁾ Vgl. het bij Kiliaan als Saksisch, Geldersch en Hollandsch opgegeven *vacke*, *aper-tura*, *foramen*.

gens Kurschat «eine *False* oder *Fuge*, um z. B. Balken in einander zu fügen»; vandaar *požyju*, falzen, Falzen einschneiden. Ook dit zou bij denzelfden stam kunnen behooren, want het begrip van Lat. *compingo*, *compages* ligt er in opgesloten. Doch mogelijk is ook vergelijking met ons *voeg*.

In 't Sanskrit ¹⁾ behoort tot denzelfden stam *pájrá*, dik, sterk; vgl. Lat. *compactus*, ineengedrongen, dik; Gr. πόγιος, vast, sterk; πηγός, vast, gedrongen, vet, sterk, krachtig; πῆγμα, wat vast, dicht geworden is, het geronnene, bevrozene; het vastsamgevoegde. Het substantief *pájas* is zowel «vastigheid, kracht» als «glans», twee beteekenissen die in meer woorden bij malkaar liggen; o. a. in Skr. *tejas*, kracht en glans; *ojas*, kracht, vgl. Gr. αὐγή. Of πῆγη, bron, zich al of niet uit het begrip van iets schitterends, met schittering uitkomenden straal ontwikkeld heeft, durf ik niet beslissen; zeker echter schijnt het mij dat ons *born*, *bron* verwant is met *bernen*, gelijk trouwens vrij algemeen aangenomen wordt. Een zijdelingsch bewijs van de juistheid dezer laatste etymologie is dat in 't Magyaarsch ondubbelzinniglijk *forrás* zoowel «zieden, koken» als «bron» beteekent. Ook *quelle* kan zeer wel met Skr. *jvalati*, flikkeren, branden, stralen, verwant zijn.

Verder behoort misschien tot denzelfden stam Skr. *pañjara*, getraliede kooi, kooi in 't algemeen, hetwelk in 't Javaansch is overgegaan en in den verbasterden vorm *kūñjara* beteekent «gevangenis». Ook in 't Skr. kan *pañjara* de beteekenis hebben van iets waarmee men gevangen houdt. In 't Perzisch is *pañjara* «een venster», vermoedelijk eigenlijk «tralievenster» en geen inheemsch Perzisch woord, maar aan 't Skr. ontleend. Uit het Perzisch stamt het Turksche *pendžere*, Gruzisch *phandžara*, enz.

De begripsontwikkeling in Skr. *pañjī*, rol, register, kalender, *pañjikara*, schrijver, is niet duidelijk; doch men vergelijkt Lat. *pagina*, bladzijde.

KATTEKER.

De eekhoorn heet in 't Graafschapsch taaleigen *katteker* (d. i. *kat* + *eeker*) met het accent op *ee*²⁾. Hiermede stemt volkommen overeen het Mecklenburgsche *kataikr*, terwijl 't Westfaalsche *äikkatte*, Tirolsch *oachkatsl*, en Hgd. *eichkätschcn*³⁾ in zooverre er mee te vergelijken zijn dat de bestanddeelen der samenstelling dezelfde zijn, maar in omgekeerde orde.

¹⁾ Het in Grimm's Wtb. aangehaalde *paks* is in geen geval met *pag* identisch, al kan het zich hieruit ontwikkeld hebben.

²⁾ Gallée in Wdb. v. h. Geldersch-Overijsselsch dialect, schrijft *katèker*, maar zóó wordt het woord, ten minste in de omstreken van Groenlo, niet uitgesproken.

³⁾ Zie Kluge, Et. Wtb. onder *eichhorn*.

Toevallig bestaat er in gewestelijk Fransch een woord voor eekhoorn dat nagenoeg zoo klinkt als *katteeker*, nl. *chat-écurieux*, hetwelk ik ergens in «La Petite Fadette» van George Sand aantrof¹⁾. Dat *eeker* en *écurieu* bijna gelijkkluidend zijn, kan niet anders dan toeval wezen, want etymologisch hebben ze niets met elkaar gemeen. Maar zou het ook zuiver toeval wezen dat in zoo'n groot gedeelte van 't Hoog- en Nederduitsch taalgebied en in een deel van Frankrijk eene benaming gebezigd wordt, waarvan *kat* een bestanddeel uitmaakt? Dat het woord *katteeker* oud moet wezen, mag men opmaken uit het feit dat het in streken, zoo ver van elkaar verwijderd als de Graafschap en Mecklenburg gelijkelijk voorkomt, terwijl de tusschenliggende gewesten een anders gevormd woord gebruiken. Het is geenszins ondenkbaar dat Frankische Chamaven *katteeker*, in weinig of niet afwijkenden vorm, uit Hamaland, waar het woord thans nog leeft, naar Frankrijk overgebracht en het later, toen zij eene Romaansche taal hadden aangenomen, door eene soort van volksetymologische vertaling pasklaar gemaakt hebben. De overeenkomst, toevallig of niet, is opmerkelijk. Door de aandacht er op te vestigen, beoog ik mededeelingen uit te lokken omtrent soortgelijke benamingen van 't eekhoorntje, zoowel op Germaansch als op Romaansch gebied.

EKKATTE.

Naar aanleiding van 't stukje over *Katteeker* in de vorige aflevering, had Dr. Stoett de vriendelijkheid mij mede te deelen dat te Laren (tusschen Zutphen en Lochem) en Gorsel als benaming voor 't eekhoorntje niet enkel *kat-eeker*, maar ook, en wel meer gewoon, *eekkatte* in gebruik is. Dit woord komt dus overeen met de in Munsterland en Tirol gebruikelijke benaming. Aangezien Laren door de streek waar men *katteeker* zegt gescheiden is van Munsterland en nog veel verder verwijderd is van Tirol, laat de overeenstemming in 't gebruik van *eekkatte* geene andere verklaring toe, dan dat *eekkatte* van oudsher over 't geheele Hoogduitsche en Nederduitsche, althans Sassische gebied, verbreed moet geweest zijn.

JAGEN.

In 't Russisch beteekent *охота* zoowel «jacht» als «lust in iets, begeerte». Hoe licht die begrippen zich uit elkaar ontwikkelen kunnen, blijkt o. a.

¹⁾ Jaubert, Glossaire du centre de la France, vermeldt ook geen andere plants; wel voegt hij er aan toe: „Limousin: *Tsat escuroi*”.

ook uit het Skr. *lubdha* en *lubdhaka*, jager, terwijl het eigenlijk «begeerig, gierig» is.

Men behoeft niets anders te weten om te bevredigen dat *jag(en)* identisch is met Skr. *ih(ate)*, najaan, naar iets talen, verlangen, streven. De stam *ih* is ontstaan uit *iah*, gelijk bijv. *īps*, willen, krijgen, wenschen, uit *iaps*; *īks*, kijken, uit *iaks* (waarvan *akṣan*, oog; Lat. *oculus*, enz.); *dīpa*, eiland, uit *dviapa*¹); *pratīcī* uit *pratiacia*; *nīca* uit *niaca*, enz.

De begrippen «begeerde, begeerlijkhed» en «afgunst» zijn ook met elkaar verwant. Men ziet dit duidelijk uit het Fransche *envie*, dat zoowel «lust in iets, begeerde» als «afgunst», betekent. De vraag is of wij soms Skr. *īhā* in *īhā-mṛga* en *īhā-vṛka*, beide benamingen van den «wolf», als «nijdig» moeten verklaren. Alvorens hierin tot eene vaste meening te geraken, is het noodig de beteekenis na te gaan van 't Oudindische *anehas*, dat als adjetief voorkomt in den zin van «tegen gevaar beschermd, vrij van gevaar, veilig», en als substantief in dien van «veiligheid, bescherming». *Ehas* wordt in eene oude Indische glossenverzameling opgegeven als een synoniem van *krodha*, toorn, hetgeen best waar kan wezen²). *Ehas* is eene afleiding van *īh* op dezelfde wijze als bijv. *vedha* van *vyadh*.

Hoewel van *ejas* de beteekenis van «gevaarlijkhed, gevaar» niet opgegeven wordt, mag men veronderstellen dat het die ook gehad heeft. Wij behoeven slechts te denken aan ons *talen* vergeleken met Ohd. *zāla*, periculum. Het overeenkomstige On. *tál* is bedrog, verlokking, en valstrik; *tálgröf* is een «kuil om een dier te vangen». Ook in dit geval komt de verwantschap uit tusschen de beteekenissen die wij in *īh* en afleidingen aantreffen.

In de boven vermelde benamingen voor den wolf zal men met *īhā* het denkbeeld zoowel van gevaarlijkhed als van belustheid, hongerigheid, roofzucht verbonden hebben. Over 't algemeen zijn de gewaarwordingen die eene handeling aanduidende woorden opwekken veel meer samengesteld dan men gewoonlijk aanneemt.

De wijze van samenstelling van *īhāmṛga* en *īhāvṛka* herinnert aan de elliptische verbindingen van een persoonsnaam als tweede lid met een substantief dat zekere zaak of feit of gesteldheid ter kenschetsing van den persoon uitdrukt. Zulke samenstellingen komen vaak voor als titels van toneelstukken; bijv. *Mudrā-Rāksasa*, Zegel-Râksasa; *Vikramorvāśi*, Heldemoed-Urvac̄ī, *Abhijñāna-Çakuntalā*, Ring-Çakuntalā. Een dusdanige elliptische samenstelling is ook *Kāmūçoka*, Zingeneugt-Açoka, d. i. Açoka

¹) Analoog *anūpa*, streek langs of aan 't water, marschland, uit *anu* en *apa*.

²) De beteekenis van 't adjetief *eha* is geheel onzeker.

van het tijdperk toen hij aan zingeneugt verslaafd was; *Dharmāçoka*, *Dharma-Açoka*, d. i. Açoka in het tijdperk toen hij den Dharma ('t Buddhismus) omhelsd had. Eene elliptische samenstelling is ook *Kāma-dhenu*, wenschkoe, d. i. de koe die alle wenschen vervult. Zoo is *ihā-mṛga*: 't wilde dier dat zich kenmerkt door *ihā*. Door deze wijze van samenstelling worden *kāmadhenu* en *ihāmṛga* gestempeld tot personen of, wil men, tot figuren der sage.

Waarschijnlijk hangt ook Oudindisch *yahva*, snel, gezwind, en als vrouwelijk subst. *yahvī*, vlietend water, stroom, samen met *ihate*, en *jagen*, want hierin ligt toch ook het begrip van eene snelle beweging. Uit Skr. *sarit*, stroom, rivier, blijkt hoe uit een begrip «lopen» een woord voor «stroom, rivier, vliet» kan gevormd worden, want in *sarati* ligt het begrip van eene snelle beweging; vandaar dat *sasāra* als perfectum optreedt van *dhāvati*, lopen. Wegens de verwantschap van «lopen», «vloeien» en «springen» (vgl. o. a. ons *rennen* met Hgd. *rinnen*) vertoont zich Skr. *sarati* in 't Latijn als *salire*, en Gr. ἄλλομαι. Vandaar 't Indogermaansche woord voor «zout», Skr. *sara*, Gr. ἄλες, Lat. *sal*, Slawisch *solī*, Lettisch *sāls*, Germ. *salt*, Iersch *salan*.

Aan Oudindisch *yahu* wordt door de oude glossatoren de beteekenis toegekend van «groot», doch de zin van «dapper» (vgl. Got. *swins* met ons *gezwind*) zou minstens even goed passen. Moeielijker is hiermede te rijmen de beteekenis van «kroost, kind», die *yahu* ontwijfbaar heeft¹).

Ten slotte zij opgemerkt dat tot denzelfden stam als Russisch *ochota* behoort Kleinrussisch *chutkyj*, haastig²).

BEITEL.

Bij Kiliaan vindt men van dit woord de Latijnsche vertolking: «pristis: nauigium oblongum & angustum». In een aanteekening daarop haalt v. Hasselt uit het Groot Charterboek van Gelderland aan «beitelschepen». In dit *beitel* is te herkennen de verkleiningsvorm van een verloren Nederlandsch *beet*, On. *beit*, Ags. *bāt*, enz. *Beitil* moet in 't ouder Nederlandsch en Os. geluid hebben *beetil*, dat feitelijk overeenkomt met het deminutief *bateau* in 't Fransch. De *ei* is Umlaut van *ee*, gelijk in *leiden*, *bereiden*, *verbreiden*, *neigen*, *steiger*, *reiger*, *reiken*, *zeiken*, *heil*, *klein*, *rein*, *reizen*, *weit*, uit *leedjen*, enz.

¹⁾ Rgveda 8, 49, 13; de dualis fem. *yahvī divas*, 5, 41, 7 is even ontwijfbaar, „De (twee) dochters des hemels“.

²⁾ Vgl. Miklosich, Etym. Wtb. onder *chont*.

EEN HOOGDUITSCH EN NEDERLANDSCH KLANKVERSHIJNSSEL.

In de door Ferdinand Dieter uitgegeven «Laut- und Formenlehre der altgermanischen Dialekte», blz. 133, zegt Hartmann, de bewerker der Oud-hoogduitsche klankleer, het volgende:

«Ug. *e* ist nur in seltenen Fällen erhalten; es ist teils durch tonerhöhung zu *i*, teils durch *a*-umlaut zu *ē* geworden. — Dem ahd. eigentlich ist die weiterführung dieser tonerhöhung in den fällen, wo auf *i* in der nächsten silbe *u* folgt, wie in *situ*, «*sitte*», *sigu* «*sieg*», *uitu* «*holz*», *fihu* «*vieh*», *mitu* «*met*».

De enige aanmerking waartoe de aangehaalde woorden mij aanleiding geven, betreft de meaning van den schrijver, dat bedoelde toonverhooging «eigenaardig» d. i. uitsluitend, Hoogduitsch zou wezen. Immers volmaakt hetzelfde heeft in 't Frankisch Nederlandsch en in de Sassische tongvallen van ons land plaats gehad. Dat onze *e* in *zede*, *zege*, *wede*, *vee* (spreek *ve*), *mede* (honigdrank) uit *i* ontstaan is, dus dezelfde *e* is als in *schepen*, meer-voud van *schip*, lijdt niet den minsten twijfel, als men de Oostgeldersche uitspraak dier woorden vergelijkt, zooals ik bij eene vroegere gelegenheid heb aangetoond¹⁾. Het enige verschil tusschen 't Hoogduitsch en 't Nederlandsch te dezen opzichte bestaat hierin, dat deze onoorspronkelijke *i* in onze gemeenlandsche taal, gelijk ook in 't Graafschapsch denzelfden weg is opgegaan als de oorspronkelijke *i* in open lettergrepen, terwijl in 't Hoogduitsch zoowel de oorspronkelijke als de onoorspronkelijke of oudgermaansche *i* in dezelfde omstandigheden *i* gebleven is; dus *sieg* (uit *sige*), *vieh* (uit *vihe*), *sitte*, evenals *schiffe*, *sie litten*, *wir mieden*, enz.²⁾ Zoo ook ons *zeker* uit *sikur*, Hgd. *sicher*, waarin de *i* wel onoorspronkelijk, maar toch oud is.

Het kan niet genoeg herhaald worden, dat men, om inzicht te krijgen in 't klankstelsel van eene taal, iets meer noodig heeft dan te weten met welke letters de klanken worden afgebeeld. Een vereischte is het, dat men de klanken der levende taal kent, in de eerste plaats; verder dat men het klankstelsel beschouwt in verband met dat der aangrenzende talen of tongvallen, en eindelijk dat men historisch de wording der thans bestaande klanken nagaat. Verzuimt men dit, dan komt men tot allerlei verkeerde gevolgtrekkingen.

¹⁾ Men zie boven blz. 111 e. vv. (*Toevoeging van 1924*.)

²⁾ *Met*, *mede*, *is*, zooals uit den klank blijkt, geen echt Hoogduitsche vorm.

Huls, hulst. Kachtel. Vreugde.
Waltowahso, waldewaxe,
waldensine, waldandsini.
Vechten. Handugs.

Over de uitspraak der ij in de 17de eeuw.

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, XX & XXI.

Leiden, 1901 & 1902.

HULS, HULST.

De gewone naam van dezen vooral in zandige streken welig tierenden boom is in onze schrijftaal *hulst*, en dit is de eenige vorm die ook door Kiliaan opgegeven wordt. Men hoort echter meermalen de uitspraak *huls* en in de oostelijke gewesten van ons land kent men *huls*, m., zoowel als *hulze*, vr. Van 't eerste komt *hulshof*, dat als familienaam veelvuldig voorkomt in de Graafschap en in Munsterland; van het tweede de geslachtsnaam *Hulzebosch*.

Huls beantwoordt volkommen aan 't Ohd. *hulis*, Mhd. *huls*, terwijl *hulst* overeenkomt met het voor Nhd. doorgaande woord *hulst*, hoewel de gewone naam van den boom in 't Nhd. is «stechpalme» en de schrijvers die *hulst* gebruiken, o. a. Voss, eenigszins onder verdenking staan dat zij geen Nederduitsche woorden schuwen. De toevoeging van de *t*, verondersteld dat ze zuivere parasitisch is en geen beteekenis heeft, is anders meer een Hoogduitsch dan een Nederduitsch klankverschijnsel; o. a. in *pabst*, reeds Ohd. *babest* naast *babes*, *pabes*; voorts *axt* voor *ax*; in *morast*, ons *moeras*; misschien ook in *palast*, ofschoon dit eerder eene omzetting van *palats* uit Lat. *palatium* of Italiaansch *palazzo* schijnt te zijn.

Huls wordt in «Urkeltischer Sprachschatz» van Whitley Stokes en Adalbert Bezzemberger (blz. 91) te recht vergeleken met Iersch *cuilenn*, Wallisch *celyn*, Cornisch *kelin*, Bretons *quelenn*, *huls*, en verder met Skr. *çalá*, stekel, en *çalāka*, stekel, splinter, staafje. Men kan er bijvoegen *çalyá*, pijlspits, doorn, stekel. Zoowel *çalyá* als *çalāka* is in 't Skr. ook de naam van een boom, nl. de *Vangueria spinosa*. Dat de *huls* zijn naam aan de stekelige bladen te danken heeft, is duidelijk, als men de Hoogduitsche benaming «stechpalme» vergelijkt.

Hulis is gevormd met een Idg. suffix waarvan *is* het hoofdbestanddeel uitmaakt. Het komt voor zoowel in naam- als in werkwoordelijke afleidingen, en behoort tot eene kategorie van suffixen die zonder de beteekenis van 't stamwoord wezenlijk te veranderen die alleen versterken¹⁾. Tot die kategorie behooren ook de suffixen wier hoofdbestanddeel *al*, *il*, *ul* is. Ze vormen nu eens verklein-, dan weer vergrootingswoorden, en bij de werkwoorden frequentatieve of intensieve. Hetzelfde suffix dat bijv. in *mikils* eene vergrootende kracht moet gehad hebben, heeft in *leitils* eene verkleinende.

Wanneer men in de spraakkunst termen bezigt als verkleinings- en ver-

¹⁾ Hiermede is echter nog niet gezegd dat deze functie dier suffixen de alleroudste is.

grootingswoorden, pejoratieven en vleiwoordjes, dan is daartegen niets in te brengen, mits men zich door die benamingen niet late verleiden te meenen dat in de afleidingsuitgangen op zich zelven 't begrip klein of groot, hate lijk of lief ligt opgesloten. Hetzelfde suffix dat bijv. in 't Fransche *mignon*, *Marion* enz. vervat is, komt ook in *cochon* voor; in 't Italiaansch zijn woorden op *one* vergrootingswoorden. Toch denkt men bij *mignon*, *Marion* aan iets kleins en liefs, terwijl *cochon* met minachting gezegd wordt. Hoe dit te verklaren is, leert ons o. a. onze uitgang *erd*, waarmee \hat{c} even goed *lieverd*, als *lomperd*, *stumperd* afgeleid is. Dat *erd* uit *hard* ontstaan is, weet men, en het is duidelijk dat dit tot suffix geworden samenstellingslid op zich zelf niets anders doet dan de gunstige of ongunstige beteekenis van 't stam woord versterken. Even duidelijk is dit bij zulke woorden als *botterik*, eigen lijk «een baas onder de domooren». Dat nu sommige van de bedoelde afleidingsuitgangen door 't veelvuldig gebruik uitsluitend of bijna uitsluitend óf verkleinende óf vergrootende kracht hebben gekregen, is niet te loochenen, maar oorspronkelijk zijn ze niet anders dan intensieven.

Wat nu meer bepaald de verkleinwoorden aanbetrifft, is verder op te merken dat eenerzijds het begrip «klein», dat van «fijn en lief», anderzijds dat van «gering, weinig waard» raakt. Bij werkwoorden zal eene handeling, eene beweging die herhaald wordt, dikwijls gepaard gaan met den korteren duur van elke beweging; verkorting, d. i. verkleining, en vermeerdering, d. i. verveelvuldiging, gaan hier hand aan hand; duidelijk voelt men dit bij woorden als *trippelen*, *trappelen*. Het hierin voorkomende suffix *el* (ouder *al*), alsook het naverwante *ul*, wordt ter afleiding gebruikt van woorden, personen aanduidende die zich aan zekere handelingen overgeven of aan zeker iets verslaafd zijn; bijv. in Gotisch *slahals* en *weinuls*. De ongunstige beteekenis ligt niet in den afleidingsuitgang, maar in den aard der eigenschap die aangeduid wordt. In 't Grieksche *μεγάλου* is niets hatelijks te ontdekken, evenmin als in 't Lat. *puerulus*.

Het is geen ongewoon verschijnsel dat de kracht van een suffix in den loop der tijden verzwakt. Een duidelijk voorbeeld hiervan levert het Skr. secundaire suffix *ka*, dat in menig substantief met verkleinenden of pejorativeien zin voorkomt, bijv. in *garīraka*, «lichaampje» en «ellendig lichaam». Doch in sommige woorden heeft het suffix zijne kracht verloren; tusschen *kroṣṭuka*, jakhals, en *kroṣṭu* voelt men in 't spraakgebruik geen onderscheid meer, al heeft het eerste oorspronkelijk zeker wel eene verachtelijke bij beteekenis gehad. *Mastaka* «hoofd», heeft het eenvoudige *masta* bijkans geheel verdrongen; eigenlijk zal het wel z. v. a. als ons «kop» betekend hebben, een minder edel woord dan «hoofd». Ook in 't Hoogduitsch heeft *kopf* veroveringen gemaakt ten koste van *haupt*. *Udaka*, water, is reeds in

den Weda gebruikelijker dan *udan*. Wat in 't Sanskrit begonnen was, nam sterk toe in de Prākrits, zoodat talooze substantieven en adj ectieven een volkomen nietszeggend *ka* aannemen. Hetzelfde lot heeft *ka* gehad in de latere Iraansche talen, reeds in 't Pehlewi, en in de nieuwe Perzische dialekten, en 't Ossetisch. Ook in de Slawische talen heeft hetzelfde secundaire suffix nagenoeg dezelfde geschiedenis gehad: het vormt, om met Miklosich¹⁾ te spreken: «deminutiva, substantiva und adj ectiva: von den ersten haben viele die diminutive bedeutung verloren: diess tritt namentlich dann ein, wenn das thema verloren gegangen ist oder thema und ableitung eine verschiedene bedeutung haben». Het ontbreekt niet aan voorbeelden uit de Romaansche talen, dat diminutieven hun eigenlijke beteekenis verloren hebben, blijkens It. *orecchio*, Fr. *oreille*; *ginocchio*, *genou*; *vecchio*, *vieux*; *nouveau* naast het in 't spraakgebruik eenigszins verschillende *neuf*; enz. Een voorbode van dit verschijnsel ontdekt men reeds in 't Latijn, blijkens *oculus*.

De onderling verwante Skr. suffixen *āla*, *ila*, *ūla*, *la* vertoonen zich in eene menigte substantieven en adj ectieven, nu eens vergrootend, dan weer verkleinend; soms is de beteekenis er van zóó verzwakt, dat de afleidingen nauwelijks of niet in beteekenis van de stamwoorden verschillen, evenals zulks van *ka* is opgemerkt. Zie hier eenige voorbeelden: *kundala*, oorring, eig. «rondje», van *kunḍa*, rond gat; *gākala*, spaander, splinter, blijkbaar van een verloren *caka*, afgehouden stuk, behoorende bij een wortel die in 't Indisch niet meer bestaat, maar voortleeft in ons *houwen*, *hakken*, *hooi*, Got. *hawi*²⁾; *kandala*, knolgewas, van *kanda*, bal, knol; *garala*, vergif, van *gara*, dat ook gifdrank beteekent; *vātala* en *vātūla*, winderig, met winden (in 't lichaam) aangemaakt, krankzinnig, van *vāta*, wind; *phenala* en *phenila*, vol schuim, schuimig; *sikatila*, zandig; *Kumārila*, diminutief van *Kumāradatta*; *bahala* en *bahula*, dik, van *bahu*, veel, terwijl *παχύς* «dik» is, en *παχυλός*, ietwat dik of grof, dom; *vartula*, rond, evenals *vṛtta*, hoewel dit laatste een veel ruimer begrip is; *cūḍāla*, gekuifd; *simhila*, leeuwtje, van *simha*, leeuw; *sidhmaala*, melaatsch, van *sidhma*, witgeplekt, en melaatschheid; *vācāla*, grootsprakig, loquax; *cāndāla*, beul, Paria, van *canda*, wreed, gruwelijk.³⁾ In 't Germaansch, Latijn en Grieksch ontbreekt het niet aan

¹⁾ Vergl. Gr. d. Slav. Sprachen II, p. 254. Over de verschillende schakeeringen die Skr. *ka* aan een stam geeft, vgl. men Pāṇini 5, 3, 70, vgg. en 4, 316.

²⁾ Lidén (aangehaald bij Uhlenbeck, Etym. Wtb.) vergelijkt *hawi* met Litauisch *šeškas*, frisch *gehauenes* Futter (Kurschat) en Skr. *gāka*, groente; m. i. te recht; *gāka* kan zeer wel eigenlijk „snijsel“, beteekend hebben. Ook Slav. *sēkati* behoort m. i. hierbij, en niet bij Lat. *secare*.

³⁾ Vgl. over deze suffixen Pāṇini 5, 2, 96—105; en 3, 79—81. De variëteiten met *r* voor *l* hebben eene soortgelijke ontwikkeling doorgemaakt.

woorden waarin een *l* bevattend dezelfde functies heeft, vooral in substantieven, terwijl adjektieven, aldus gevormd, niet talrijk zijn en, in gevallen als *phenila*, *sikatila*, een *k* behelzend suffix, of in 't Latijn *osus* optreedt, terwijl in 't Germaansch, inzonderheid in een later tijdperk, daarenboven gebruik gemaakt wordt van oorspronkelijke samenstellingen met *achtig*, of *lijk*.

Hulis is gevormd met een suffix dat in 't Skr. *īṣā*, vr. *īṣī* (uit *īṣiā*) luidt. Het aantal van zulke woorden in 't Skr. is beperkt en de kracht van 't suffix zeer zwak. Een voorbeeld is *āmīṣā*, aas, lokaas, van *āma*, rauw; hierbij behoort ook Wedisch *āmts*, rauw vleesch; als men op 't spraakgebruik let, is een hatelijke bijbetekenis in *āmīṣā* niet te miskennen. Een ander voorbeeld is *māhiṣā*, geweldig groot, van *mah*, *mahat*; als subst. «buffel,» eigenlijk wel 't zeer machtige, krachtige dier». *Mahiṣī* de voornaamste gemalin eens konings, is om zoo te zeggen een superlatiefbegrip van «groot, aanzielijk.» Een soortgelijk woord is Avestisch *hāriṣī* (uit *hāriṣiā*), dame, vrouw, matrone, dat feitelijk als 't vrouwelijk van *hāra*, heer, te beschouwen is, doch eigenlijk toch wel iets anders zal aangeduid hebben dan eenvoudig een gemoveerd *hāra*. Evenzoo gevormd is *βασίλεια*, koningin, dat in 't spraakgebruik niet van 't meer gebruikelijke *βασίλεια* verschilt, daargelaten dat het dialektisch is. Nog een ander woord op *īṣā* is Skr. *māriṣā* geëerde heer, soms verkort tot *marṣā*,¹⁾, dat vermoedelijk samenhangt met Wedisch *marya*, *maria*, man, kerel, vrijer, hengst; *maryaka*, mannetje. Uit het Pāli en Prākrit kon men hier bijvoegen *purisa*, man, mensch, = Skr. *purusa*. Een varieteit van *īṣā* is *īṣā*, m. i. ontstaan uit *īṣā*, bijv. *r̥īṣā*, verwant met *r̥īra*, *arjuna*, *ἀργυρός*, *ἀργυρός*, *argentum*; *māniṣā*, *cīriṣā*, doch de verklaring van deze woorden gaat met te veel bezwaren gepaard om ze in 't kort bevrugdend te kunnen behandelen. Alleen zij ter loops opgemerkt dat naast *īṣā* een nagenoeg gelijkwaardig *īṣā* voorkomt, en dat in 't Slavisch de *s* bevattende suffixen bijzonder veel in gebruik zijn. Ook 't Germaansch kent ze, zoowel bij werk- als bij naamwoorden.²⁾ Ook zij nog opgemerkt dat de hier behandelde suffixen een verwantschap, een gelijkenis op het stamwoord aanduiden.

¹⁾ Volgens Max Müller, aangehaald door Bühtlingk, Kzg. Wtb. i. v. zou *māriṣā* ontstaan zijn uit Prākrit *māriṣa*, mijns gelijke, doch nergens pleegt men iemand te eeren door hem aan te spreken als „mijns gelijke“.

²⁾ Het komt mij niet onwaarschijnlijk voor dat *is*, versterkt *īṣas*, *īṣans*, ook als comparatiessuffix *is*, in Lat. *magis*, *plus*, Germ. *is* optreedt; in sterkeren vorm Indisch *īṣas*, *īṣas*, *īyāms*, Gr. *ἰον*, (*j*)*ον*, (en *ἴοσ* in bijv. *βελτίω* uit *beltiōsa*); en in den superlatief *is-to*. In deze toepassing vertoont het suffix versterkende kracht, maar tevens verwantschap, bijv. in *Kgovalw*, en de Skr. patronymen op *āyana*.

Uit het bovengezegde kan blijken dat het moeilijk is uit te maken of met *hulis* eigenlijk «zeer stekelig» of «stekelachtig» bedoeld is. Het kan zelfs oorspronkelijk een substantief zijn, op de wijze van «*doorn*,» dat, vooral in *hagedoorn*, de plant in haar geheel aanduidt; vgl. Skr. *calāka* en *calya*, stekel, dat ook den boom «*Vangueria spinosa*» en 't dier «stekelzwijn» aanduidt.

Evenzoo gevormd als *huls*, *hulze* is ons *els*, Geldersch *elze*, Ohd. *elira*, Slavisch *jelicha*¹). Dat dit verwant is met Lat. *alnus*, en Lit. *alksnis*, *elksnis*, Pruisisch *alskande* is duidelijk, maar of *alnus* zich uit *alsnus* ontwikkeld heeft, gelijk *cornus* misschien uit *corsnus*, verwant met *κέρασος*, is niet geheel zeker, evenmin als de etymologie. Het schijnt mij niet onaannemelijk, dat *els*, *alnus*, enz. verwant is met Skr. *aruna*, roodbruin, roodachtig, en *arusa* rossig, en dat de boom zoo genoemd is naar de roodbruine kleur die het hout aanneemt als het van de bast ontdaan is.

Het Lit. *alksnis*, *elksnis* vertoont een ander suffix, dat echter ook een *s* bevat; de *k* zal wel onoorspronkelijk wezen, want het Lit. voegt dikwijls vóór *s* + medeklinker een *k* toe. Doch ook het Ags. *holegn* wijst op een *kn*, terwijl de Keltische vormen van «*huls*» geen *k*, alleen *nn*, misschien uit *sn*, vertoonen.²) Dat al deze varianten niet tot één vorm kunnen herleid worden, is duidelijk, en daaruit volgt dat er synonieme suffixen bestaan, wier schakeeringen van beteekenis te loor zijn gegaan. De redenen waarom de eene taal dit, de andere dat van die synonieme suffixen behouden heeft, ontsnappen ons, ten minste vooralsnog.

KACHTEL.

Zoals nog onlangs door Verdam is aangetoond, bestond dit eigenaardig Westvlaamsche woord voor «een jong paard, veulen» reeds in 't Dietsch. Behalve in Westvlaanderen kent men het in Zeeland in den vorm *kachel*, verbasterd uit *kachiel*, gelijk *ochend* uit *ochtend*. Buiten Westvlaanderen en Zeeland, waar feitelijk een en dezelfde taal gesproken werden nog wordt,³) was het woord onbekend, zoals men gerust mag opmaken uit het feit dat

¹) Miklosich, Vgl. Wtb., p. 106 zegt ten onrechte dat de Slav. „urform“ *elsa* is.

²) De uitgang van *holegn* doet denken aan 't Lat. adj ectief *abiegnus*, verondersteld dat *gn* hier uit *kn* ontstaan is; voorts ook aan den uitgang *icnos* in Gallische patronymen, als *Truticnos*, *Oppianicnos*, enz.; doch vlg. Zeuss-Ebel, p. 854. In 't Skr. vormt *knī*, evenals *ni*, het vr. van adj ectieven op *ta*.

³) Karakteristiek zijn woorden als *Arnemuiden* en *Dixmuiden*, geheel afwijkend niet alleen van den vorm in de Nederfrankische, maar ook van de Sassische Nederlandse tongvalleyen.

Kiliaan het niet vermeldt. Ook in de overige Germaansche talen schittert *kachtel* door zijn afwezigheid. Onwillekeurig vraagt men zich af, wat mag de oorsprong van dit zeldzame woord zijn?

Als men bedenkt dat in 't Nederlandsch, met inbegrip van 't Westvlaamsch, een ouder *ft* in *cht* overgaat; dat dus *kachtel* ontstaan kan zijn uit *kafTEL*, dan komt men van zelf er toe hierin eene vervorming te zien van een Latijnsch *capitale*. De ontleining moet geschied zijn in 't Oudnederlandsch tijdperk, toen bij ontleining van Latijnsche (Romaansche) woorden 't accent op de eerste lettergreep verplaatst en de *ft* nog onveranderd uitgesproken werd.

Men weet dat uit *capitale* ontstaan is een Noordfransch *catel*, en dat dit in 't Engelsch is overgegaan, waarin het den vorm van *cattle* heeft aangenomen. *Cattle* is in 't algemeen eene benaming van vee, maar heeft in bepaalde kringen toch ook de meer beperkte beteekenis van «paard.» In 't groote Engelsch Woordenbroek zegt Murray van *cattle*: «In the language of the stable, applied to horses», en haalt hij ten bewijze ettelijke plaatsen aan. Zoo zegt Butler:

Such as a Carrier makes his Cattle wear,
And hangs for Pendants in a Horse's Ear.

Bij Fielding leest men: «Your worship's cattle are saddled,» en bij Coventry: «He kept a phaeton chaise and four 'bay cattle'.»

Het is niets vreemds dat een woord voor «dier» in 't algemeen, in 't spraakgebruik een beperkter beteekenis heeft aangenomen. Een voorbeeld is het Engelsche *deer*. Soms is één en hetzelfde woord in gebruik zoowel in ruimer als in enger beteekenis. Bijn. Skr. *myga* is nu eens «wild dier» in 't algemeen, dan weer in 't bijzonder «een gazel». Had ons *kachtel* de beteekenis van «paard» in 't algemeen, dan zou de overeenkomst met het bovenvermeld gebruik van *cattle* allen twijfel omtrent de afleiding uit *capitale* uitsluiten. Maar de moeielijkheid blijft, dat *kachtel* uitsluitend van een jong paard gezegd wordt. Er zijn voorbeelden dat voor een dier en voor 't jong van een dier dezelfde benaming dient. Zoo vindt men bij Kiliaan *hoeneren* vertaald met «*gallinae*» en met «*pulli gallinacei*». Het Skr. *karabha* is nu eens «kameel», dan weer «een jong kameel». Doch deze gevallen staan toch niet volkomen gelijk met dat van *kachtel*, want hierbij is de ruimere beteekenis geheel te loor gegaan. Om dit te verklaren heb ik niets beters dan eene gissing, nl. deze: dat men, verleid door den uitgang *el*, dien men ten onrechte met het Germaansche verkleiningssuffix *el* vereenzelvigde, *kachtel* als deminutief heeft opgevat, dus nam in den zin van «paardje, klein paard.»

VREUGDE.

Dit woord, dat in onze taal v66r ongeveer duizend jaar moet geluid hebben *froogiða*, is door Vercouillie in zijn Etym. Wdb. te recht in verband gebracht met het wkw. *vreugen*, hetwelk, in 't Mnl. nog voorkomende, thans verdwenen is. In 't Nederduitsch bestaat het nog, als *frögen* en *frogen*. Een voorbeeld van 't eerste ontmoet men in 't vertelsel «De drei vügelkens», waar men leest: «*Da stand da noch de ole fru, de frögade sik ser, da se alle wier da wören* ¹⁾). De vorm *frogen* komt voor in een ander vertelsel, «*Dat erdmänneken*»: «*Do froget se sich alle so viel, un drucketen un piepeten*» ²⁾).

De vorm *frögen* komt overeen met Mnl. *vreugen*. Dat daarnaast een *frogen*, d. i. *froogen*, bestaat, laat zich gereedelijk verklaren, als men weet hoe ook in 't Ohd. *frawôn*, *frôôn*, naast *frawên* en *frawjan* in gebruik was.

Onmiddellijk met Ohd. *frawida* te verbinden is Mnl. *vrouwe*; met Ohd. *frewida* het in den Teuthonista opgetekende *vreude*. Zonderling is het dat Kiliaan *vrouwde* als Hollandsch, en niet als Vlaamsch opgeeft, terwijl *vrouwe* passim juist bij Vlaamsche schrijvers voorkomt. Zooveel echter blijkt uit zijne opgave, dat *vreugd* de Antwerpsche vorm was en dat hij dezen als den gemeenlandschen beschouwde.

Wat den vorm *froogian* betreft naast *frouwen*, waarbij *vrouwe* behoort, is op te merken dat de verhouding dezelfde is als tusschen *ooge*, *augia* (te veronderstellen Got. vorm *ahwja*) en *ouw*. Een derde vorm zou *froojan* zijn, te vergelijken met *ooi*; vgl. *kooi*, uit Lat. *cavea*, waaruit *kawja* (Fransch *cage*), voorts *kauja*, eindelijk *kooje*, *kooi*, naast *kouw* uit *kawja*, *kawwja*, *kawwa*, *kowwe*, *kow* (gespeld *kouw*).

WALTOWAHSO, WALDEWAXE, WALDENSINE, WALDANDSINI.

Omtrent het merkwaardige woord *waltowahso* zegt Grimm, D. Gr. III [Göttingen, 1831], 407 het volgende:

«Ahd. *waltowahso* (nervus) gl. Jun. 214. emm. 411. blas. 14^b masc., alt-fries. *waldewaxe* (nervus colli) As. 180, 181 fem.; eine benennung, die noch die heutige volkssprache der Schweiz (*altewachs*, *eltewachs*, *waldiwachs* Stald. 1, 99) und Westphalens (*wildwass*) aufbewahrt; sie gehört zu wahsan (crescere).»

Richthofen, na in zijn Glossaar op de Friesche Wetten onder *walduwaxe*,

¹⁾ Haus- und Kindermärchen der Gebr. Grimm (Reclam II), blz. 54.

²⁾ Ald. blz. 30. De *tin drucketen* en *piepeten* zal wel foutief wezen; l. *of druckeden* of *drucken*.

waldewaxe bovenstaande woorden van Grimm aangehaald te hebben, verwijst nog naar Schmeller, waar deze het met ons woord synonieme *härwachs* behandelt. Bij Schmeller vindt men (I, 1147) o. a. dit: «Der, die, das *Härwachs*. — «Daz hirn ist ain ursprunkch der zehen ganczen weiszen adern die man da haiszt *harwachs* von den alle bewegung *chumpt*.» Elders (II, 338) geeft Schmeller nog andere aanhalingen; o. a. «Der, die, das *Härwachs*, das sehnichte Ende des thierischen Muskels, *nervus, cartilago*. — *Nervus*, harwachs -- Musculus proprie *harwachs*, *Arteria*, hals oder harwachs. — Dat ess Fleisch esse fridh (d. i. taai) we gääl Hör (sehne im Fleisch) Plattd. *härwas*.»

Ook Kiliaan kent de uitdrukking *haerwachs*, dat hij Saksisch, d. i. Plattduitsch noemt, als synoniem van 't Nederlandsche *geelhaar*, door hem vertaald met *tendo*, waarmede natuurlijk het Fransche «tendon» bedoeld is. Wat hij bij wijze van verklaring er aan toevoegt: «motus instrumentum ex vinculo & neruo conflatum, mediaque inter illa naturae. q. d. filamentum flauum» is mij niet duidelijk; alleen kan ik er uit opmaken dat in de door hem gebruikte bron *haar* met «filamentum» verklaard werd. Hoe het zij, in onze hedendaagsche taal verstaat men onder *geelhaar* hetzelfde als het boven door Schmeller aangehaalde *gäähör*.

Ondanks de gebrekkige kennis van ontleedkunde en de daaruit voortspruitende verwarring die zich in de omschrijvingen van *waldowachs*, enz. en *härwachs* verraadt, is het duidelijk dat op de een of andere wijze *wald-*, Hoogd. *walt-* synoniem is met *haar*. Daaruit mag men het besluit trekken dat eenmaal *wald-* ook in 't Germaansch de beteekenis van «haar» moet gehad hebben. Deze gevolgtrekking wordt zekerheid door het met *wald-* — behoudens misschien den uitgang — identische Keltische woord: Iersch *folt*, m. «hoofdhaar»; Welsh *gwallt*, m. «capilli»; Cornisch *gols* (gl. caesaries); Oudbretonsch *guolt*, *guoliat*.

Hoe de beteekenis van «haar» met die van «vezel, spier, draad» kan samenhangen, blijkt vooreerst uit het met *wald-*, en Iersch *folt*, behoudens een klein verschil in den uitgang, identische Slawische en Baltische woord: Russisch *vóloti* faden, faser; Litauisch *váltis*, garn, fischernetz. Verder uit Skr. *kesara* (*kecara*), etymologisch te vergelijken met *keça* en Lat. *caesaries*, en betekenende «haar; manen, vezel; meeldraad». Ook vergelijke men bij Kiliaan: «*haerkens der kruyden*. *Fibræ, capillamenta herbarum*». Aangezien volgens denzelfden *haer der boom* d. i. *Comæ arborum*, ook aanduidt de takken en bladeren¹⁾, zou het mogelijk wezen dat men zich de *waltowachs* of *harwachs* genoemde spier of spieren als een vertakking, die van een zeker middelpunt uitgegroeid is, heeft voorgesteld. Daarheen

¹⁾ Vgl. Wdb. d. Ned. T., DI. V. 1418—'9 (onder III).

schijnt te wijzen de boven aangehaalde zinsnede: «von den alle bewegung chumpt.» Doch dit doet niets toe of af aan 't feit dat *haar* en *wald-* synoniem moeten geweest zijn, en dat dus eenmaal *wald-*, evenals in 't Keltisch «haar» moet betekend hebben.

Met het Keltische woord vergelijken Stokes-Bezzenberger (Urkelt. Sprachs. 263) ook (F)*λάσιος*, harig, ruig¹⁾. In 't Skr. acht ik verwant *vāṭa*, strik; naam van den Indischen vijgeboom. Deze boom die zich onderscheidt door de neerhangende luchtwortels en daarom ook *nyagrodha*, «naar beneden groeiende» genoemd wordt, heet ook *ciphāruha*. *Ciphā* is «vezel, vezelachtige wortel, luchtwortel, haarvlecht». De beteekenis «luchtwortel», in de woordenboeken niet opgegeven, blijkt uit *çākhāciphā*, eig. tak-vezel, en uit *ciphāruha*, eig. «uit of met luchtwortels groeiende»; dat *ciphā* ook den zin heeft van «haarvlecht», *jaṭū*, leert men uit het Woordenboek *Viçvaprakāça*, waar we lezen:

*ciphā jaṭāyāṁ sariti māṁsikāyāṁ ca mātari*²⁾.

Evenals *ciphā* elliptisch eene geheele plant kan aanduiden, gelijk ons «doorn», en Skr. *calya*, zoo ook *vāṭa*, dat oorspronkelijk synoniem moet geweest zijn met *ciphā*³⁾.

In de Friesche Wetten komt ook nog voor *waldsine*, *wieldsin*, *waldensine*, *waldandsini*. Het eerste laat zich verklaren als «de *wald* of *waldewaxe* genaamde zenuw»⁴⁾. De vormen *walden*, *waldand*, zijn zonderling. Richthofen geeft de even zonderlinge omschrijving: «die waltende sehne, die spina dorsi, der hauptnerf von dem die meisten andern ausgehen, sini scheint für nerf zu stehen». Hoe de «ruggegraat» een zenuw kan heeten, is onbegrijpelijk, want begrippen als «zenuw, spier, pees, vezel,ader, wortel, draad, haartje» ziet men in allerlei talen in elkaar overgaan, maar niet in de begrippen, «doorn, graat». Vreemd is ook de opmerking dat *sini* voor «nerf» schijnt te staan; maar *sini* is zenuw, en *nerf* is zenuw. Hoe de *n, nd* in 't eerste lid komt, vermag ik niet te raden; *waldand* zou zijn oorsprong te danken kunnen hebben aan eene averechtsche etymologie, dezelfde die Richthofen maakt. Het is te gewaagd in *wald-and-sini* te zien een «haar-eind-zenuw», maar onmogelijk is dit niet, daar de *waldandsini* heet te beginnen «tusschen de ooren».⁵⁾

¹⁾ Indien het Digamma vaststaat, moet men Ilias I, 189 στήθεσσι voor στήθεσσι lezen.

²⁾ Aangehaald in Vāsavadattā p. 264.

³⁾ *Ciphā* is verwant met *cepha* of *cepa*, staart, mannelijk lid, *cephas*, *cepas* id. Pāli *cheppā*, staart. Vgl. *faser* met *fasel*, en ons *bullepees*.

⁴⁾ Of „zenuwen”, want de Nederduitsche tekst der Wet p. 227, 12 in Richthofens uitgave heeft *woltsenen*.

⁵⁾ In 't Tijdschrift voor Taal- en Letterkunde XXI (Leiden, 1902) vindt men onder den titel *Waldensine*, *waldandsini* een poging van den schrijver tot verklaring van *walden*. Na

VECHTEN.

Van dit woord, dat onze taal gemeen heeft met het Hoogduitsch, Angelsaksisch, Friesch en Saksisch, bestaat, voor zoover mij bekend is, nog geen bevredigende verklaring. Om het met Lat. *pugna* in verband te kunnen brengen, is men op de gedachte gekomen te veronderstellen dat er in 't Gotisch een *fuhutan* bestaan kan hebben, waaruit in alle bovengenoemde talen bij vergissing een werkwoord van een andere klasse zou ontstaan zijn.

Vormelijk beantwoordt *vechten* aan Lat. *pecto*, *pexi*, *pexum*, kammen, hekelen, afrossen. Het Grieksche heeft *πέντω* en meer gewoon *πένω*, kammen, kaarden, scheren, uittrekken, plukken. Bij *πένω* behoort natuurlijk *πόκος*, vacht, terwijl ons *vacht* bij *pecto* behoort; *πένω* staat tot *pecto* in dezelfde verhouding als *πλένω*, (Skr. *prāg* in *prāgna*) tot *plecto*, Germ. *flehtan*.

Met *πένω* identisch is Litausch *peszū*, infin. *peszati*, plukken, uitrukken; 't reflexief *peszū-s* is «sich raufen», d. i. plukharen, vechten; het samengestelde *susip̄eszeti* is, volgens Kurschat: in Rauferei gerathen. Afleidingen van *peszū* zijn: *pesztūkas*, Raufbold, d. i. vechtersbaas; en *pesztūwe*, gewoonlijk in 't mv. gebruikt, «eine Rauferei», d. i. vechtpartij.

De slotsom is dat *fechten* en *raufen* eertijds synoniemen waren en dat het eerste zijne oudere beteekenis verloren heeft, terwijl het tweede die nog behouden heeft. Ons «plukharen» is, om zoo te zeggen, eene voortzetting van de oudere beteekenis van «vechten».

Bij *πένω* behoort ook Ohd. *fahs*, enz., alsook Skr. *pakṣa*, vleugel, veder, *keçapakṣa*, hoofdhaar. De begrippen haar, wol en veder, worden in meerderen talen door één woord uitgedrukt; zoo beteekent het Javaansche *wulu*, 't haar, de wol, de veeren. Hetzelfde woord met dezelfde beteekenissen komt *mut. mut.* in andere Maleisch-Polynesische talen voor. In 't Litausch is *pláukas*, haar, onmiskenbaar verwant met *plunksna*, veder. Naar analogie van *fahs*, *pakṣa* mag men het waarschijnlijk achten dat *pláukas* en *plunksna* terug te brengen zijn tot een verloren stam *pluk*, dat de beteekenis had van ons «plukken». Dit heeft den schijn van ontleend te wezen, maar uit welke taal? Men heeft *plukken* vereenzelvigd met Italiaansch *piluccare*, hetgeen zeer aannemelijk is, doch uit die gelijkheid volgt niet dat *plukken*

er aan te hebben herinnerd dat Friesch *wald-*, Ohd. *walto* in hoofdzaak overeenkomt met Iersch *folt*, hoofdhaar, gaat hij voort: „Nu bestaat echter naast *folt* in 't Oudiersch een bijvorm *foiltne*, Gen. *foiltni*, Acc. *foiltne*, Dat. pl. *foiltnib*. Een overeenkomstige bijvorm in 't Germaansch zou in 't Friesch *waldene* luiden, en hiermede is *waldensine* verklaard. Of er een derde bijvorm bestaan heeft, waarin een *d* voorkomt, is onbekend, en inzooverre is *waldand-* nog niet met zekerheid verklaard. Noodzakelijk is het niet zulk een bijvorm te veronderstellen, want de toevoeging van een zuiver fonetische *d* na *n* is geenszins zeldzaam.“ (Noot van 1924.)

uit *piluccare* ontstaan is; eer het tegendeel, want het Italiaansche woord is niet van Latijnschen bodem, moet dus van elders ingevoerd zijn. Maar al moge *piluccare* onmiddellijk aan een Germaansche taal ontleend zijn, dan behoeft het woord nog niet een oorspronkelijk Germaansch woord te wezen.

HANDUGS.

Het Gotische *handugs*, dat tot vertaling dient van *σοφός*, d. i. knap, heeft Osthoff trachten te verklaren als samengesteld uit een verondersteld *han* = Lat. *cum*, en een nomen agentis van Got. *dau*, *dugum*. Deze verklaring is vermoedelijk een gevolg van gebrekkige kennis van de beteekenis van *σοφός*. Wat betekent *σοφός*? Voor degenen die geen Grieksche kennen, halen wij hier aan wat in Pape's Grieksche Wdb. te lezen staat: «ursprünglich geschickt, geübt in mechanischer Kunst, in einem Handwerk, erfahren, kundig», enz. Van *σοφία*, dus Gotisch *handugei*, heet het in hetzelfde Wdb.: «ursprünglich das Wissen, Verstehen, zuerst von körperlicher, mechanischer Fertigkeit in Handwerken und Künsten.»

Dit is eigenlijk reeds voldoende om ons de overtuiging te schenken dat *handugs* afgeleid is van *handus*, en eigenlijk «handig» betekent, zooals nog heden ten dage in onze taal. Om nu echter een verder bewijs te leveren dat zich uit het begrip «handig» dat van knapheid, *σοφία*, kan ontwikkelen, zij hier medegedeeld dat in 't Gruzisch *cheli* «hand» betekent, en dat hiervan afgeleid is *cheloba*, handwerk, kunst, kennis; en 't adjetief *chelowani*, kunstvaardig, listig, knap¹⁾.

Het is bekend dat het Gotische *handugs* in 't Oudbulgaarsch is overgegaan in den vorm van *chadogū*, peritus; Russisch *chudogij*, klug, geschickt²); een afleiding hiervan is *chudačnik*, kunstenaar.

OVER DE UITSpraak DER IJ IN DE 17de EEUW.

Als aanvulling van hetgeen Prof. te Winkel in dit tijdschrift heeft opgemerkt aangaande de uitspraak der *ij* in de eerste helft der 17de eeuw, worden hier eenige gegevens medegedeeld, die ter bevestiging strekken van de slotsom waartoe genoemde geleerde gekomen is, nl. deze, dat in een groot deel van ons land, waar thans de *ij* als tweeklank wordt uitgesproken, in de 17de eeuw de uitspraak als lange *i* nog in zwang was³).

¹⁾ Čubinof, Gruzino-Russkij Slovarj i.v.

²⁾ Zie verder Miklosich, Et. Wtb. onder *chondogū*.

³⁾ Zie Tweede Afl., D. XX, vooral blz. 99, vgg.

Het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen bezit een handschrift uit de zeventiende eeuw, bevattende Leerstukken en Preek en in eene Formosaansche taal, vervaardigd door den predikant Jac. Vertrecht. De leerstukken in dat Hs.¹⁾ zijn in 't Formosaansch en 't Hollandsch. Uit de spelling blijkt duidelijk ten opzichte der *ij* hoe de uitspraak van Vertrecht was. Hij schrijft *bevlitigen* en herhaaldelijk *heerschappie* (spr. *heerschappiē*). Den uitgang *lijk* schrijft hij onveranderlijk *lik*; dus *waarlik*, *openlik*, *suiverlik*, *matighlik*; bij verbuiging der adj ectieven op *lijk* wordt de *k* verdubbeld: dus: *het christelikke geloof*, *Goddelikke kracht*.

In spelling en min of meer in andere opzichten wijkt de taal van Vertrecht, evenals die van menig ander predikant onder zijn tijdgenooten, nog al af van hetgeen men in den Statenbijbel aantreft. De schrijfwijze *ae* voor *aa* komt bij hem niet voor. Bepaald Hollandsch gekleurd is eene verbinding als *wat seg je* en *sijd je* in eene samenspraak, hoewel daarnaast ook voorkomt *komt gjij*, *kompt gjij*; in deftiger stijl steeds *gij*, natuurlijk. Het reflexief *vnw.* is *sig*. De Tegenw. T. van *worden* luidt *worde*, *wordt* enz., niet *werden*. De *ssch* had reeds de uitspraak van *ss*, blijkens *wassen* voor *wasschen*, hoewel daarnaast gespeld wordt *tusschen*. Opmerkelijk is *gespus* voor *gespuis*, doch dat zou een verkeerd gelezen *gespens* kunnen wezen. Vertrecht was een Leidenaar, geboren in 1606. In 1632 ging hij naar Indië, op Formosa moet hij tusschen 1640 en 1650 werkzaam geweest zijn. Wij mogen ons dus wel op hem beroepen als een getuige dat de in Rijnland heerschende uitspraak der *ij* nog die van *i* was.

Onder de Hollanders op Java moet in den loop der 17de eeuw de *i*-uitspraak nog algemeen, of althans heerschend geweest zijn. Dat volgt uit den vorm der in 't Javaansch reeds vroeg overgenomen Hollandsche woorden, in tegenstelling tot andere die eerst in later tijd gangbaar geworden zijn. Zoo luidt ons *strijken* in 't Javaansch *sëtriķa*. Omgekeerd werd eene gerekte geaccentueerde Javaansche *i* in Hollandsche spelling weergegeven met *ij*; dus *mardika* werd *mardijker*. Hierbij hebben wij dus een proef op de som, dat de Hollanders, in den tijd toen genoemde woorden werden overgenomen, de *ij* als *i* uitspraken. De tijd der overneming is niet nauwkeurig te bepalen, maar uit den aard der zaak is die reeds spoedig na de vestiging der onzen op Java te stellen. Woorden waarvan de invoering in veel later tijd valt, vertoonen in 't Javaansch, bij gebreke van een tweeklank, *ɛ*; bijv. *oenderwèser*, onderwijzer; *lès*, lijst, en leidsel. Naast *les* hoort men ook *lis*, met eene *i* juist zoo uitgesproken als onze *i* in *list*; de *i* in *lis* is dus eene verkorting van *lès*, en beantwoordt niet aan de *i* in open lettergrepen, nog minder aan een lange *i*. In 't Bataviaasch-Maleisch is Hol-

¹⁾ In 1888 in druk uitgegeven.

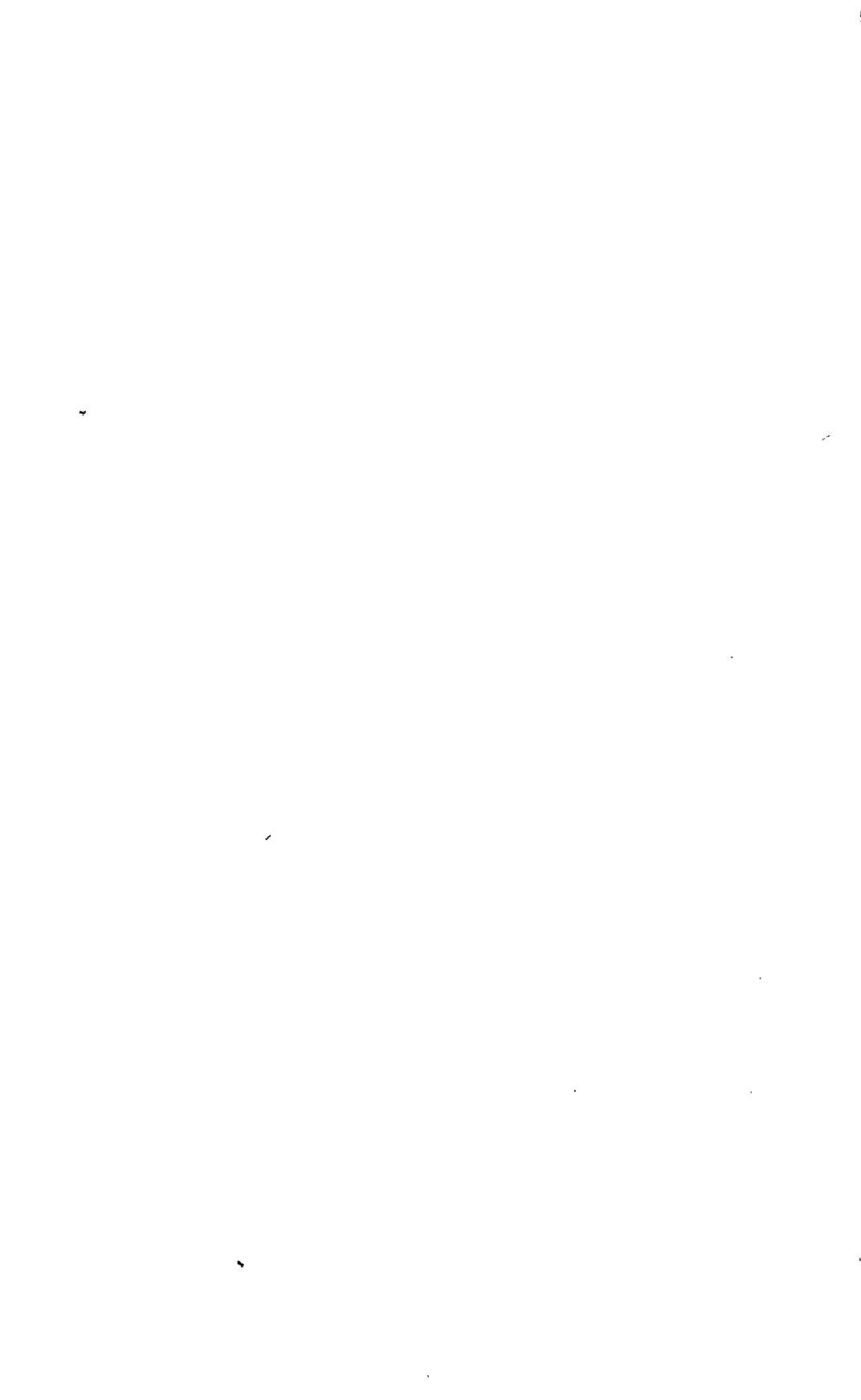
landsch *wijk* geworden *bek*. Dit kan reeds betrekkelijk oud zijn, bijv. dagtekenen uit het laatst der 17de eeuw.

Wat de tegenwoordige uitspraak der *ij* betreft, is op te merken dat die wel een tweeklank is, maar geenszins algemeen met *ei* samenvalt. De *ij* wordt uitgesproken als een verbinding van de *e* in *gebed* met *i*, terwijl de *ei* bestaat uit de *e* van *bed*, *zetten*, d. i. de Umlaut van *a + i*.

Heden.

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, XXI.

Leiden, 1902.

Ons *heden*, Mnl. *hede* en *heden*, heeft meer dan één poging tot verklaring uitgelokt. Bij alle verschil van gevoelen, zijn de geleerden het eens dat *hiudu* in den Hêiland, *hudigu*, *hodigo* in de Essensche oorkonde, Ofr. *hiudaga* en *hiude*, Ags. *héodæg*, Ohd. *hiutu*, gewestelijk Ndl. *huid* en *huiden*, niet met *hede* of *heden* vereenzelvigd mogen worden, want in de samengestelde uitdrukking *hiudu*, enz. vertoonen beide deelen der samenkoppeling een naamvalsvorm, wat *he* niet zijn kan. Wat is *he* dan? M. i. onmogelijk iets anders dan de zuivere stam *hi*, dien wij in verbuiging aantreffen in Got. *himma-daga*, in *hiudu*, enz. en in 't Latijn in de afgeleide woorden *cis* en *citra*, in Lit. *szis*, Slawisch *sž*, alsook in Gr. *σήμερον*, uit *υή-ημερον*.

Het gebruik van echte samenstellingen om hetzelfde begrip uit te drukken is in de Idg. talen niets bevreemdends. Zoo heeft het Skr. *adyá*, uit den stam *a*, deze, dit, en *dya*, een verouderden naamvalsvorm van een woord dat «dag» beteekent. De Osseten zeggen *abon*, uit *a* en *bōn*, dag, in den Ironschen tongval, *aboni* in den Digorschen; *boni* is een locatief, *bon* is een accusatief; vgl. *hin-dag*, dat ook een accusatief is, in den Hêiland. 't Gr. *σήμερον* bevat als eerste lid denzelfden stam als *heden*. In 't Welsch zegt men *heddyw*, uit *he*, deze, dit, en *dyw*, dag; Bretonsch *hiziu*; natuurlijk hebben *he* en *dyw* etymologisch niets met *hi* en *dag* gemeen, maar ze zijn van gelijke beteekenis. Het Ags. bezit naast *héodæg* een bijwoordelijk *íðæges* (*ýdæges*, *igdæges*), waarin *i* niets anders zijn kan dan de sterke stamvorm van *i*, deze, dit, overeenkomende o. a. met Skr. *ay(am)*.

Een woord dat in denzelfden gedachtenkring behoort als *heden*, is 't Gotische *gistradagis*, morgen, ook een echte samenstelling. Ter loops zij opgemerkt dat het met *gis-*, Gr. *χθές*, Lat. *heri*, enz. verwante Skr. *hyas* niet alleen «gisteren», maar ook «morgen» beteekent; evenzoo Pâli *hiyyo*, *hiyo*, b.v. Jâtaka IV, 481; Sutta-Vibhañga II, blz. 63; 69, waar het «morgen» beteekent; de beteekenis «gisteren» kan men in 't Wdb. vinden.

Heden, evenals ook *huiden*, vertoont den uitgang van een bijwoord¹⁾), naar 't voorbeeld van *gisteren*, Ohd. *gesteron*, naast *gister*, Mhd. *gester*. Bijwoorden op *n* uitgaande zijn, gelijk men weet, zeer talrijk in de Germanaansche talen, en menigmaal staan vormen met en zonder *n* gelijkwaardig naast elkander; bijv. Ohd. *ferron*, longe, Mhd. *verran*, Ags. *feorran*, naast ons *verre*; IJsl. *giarnan*, naast On. *giarna*, Ags. *georne*, Ohd. *gerno*, Nhd. *gerne*, Ndl. *geerne*, *gaarne*. Dat de bijw. uitgang in *huiden* en *heden*

1). Oorspronkelijk een naamvalsuitgang, doch niet meer als zoordanig gevoeld in de oudere Germanaansche talen,

niet oorspronkelijk kan wezen, behoeft geen betoog; vermoedelijk heeft het voorbeeld van *gisteren* invloed uitgeoefend op de vormen *huiden* en *heden*, en ook de omstandigheid dat ze in het taalgevoel als bijwoorden opgevat werden. Een dergelijk verschijnsel zien wij bij verscheiden bijwoorden die de toevoeging van een overbodige *s* vertoonen, als *ruggelings*, waarvoor Kiliaan *rugghelink* heeft; *grootelijks* e. dgl.

Een Nedersassische oorkonde van
den jare 1374. — Middeleeuwsche
oorkonden uit Oldenzaal. — Drie
Oldenzaalsche oorkonden uit de
vijftiende eeuw.

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, XXIII—XXV.

Leiden, 1904—1906.

EEN NEDERSASSISCHE OORKONDE VAN DEN JARE 1374.

De korte, maar niet onbelangrijke oorkonde waarvan de tekst¹⁾ hieronder wordt medegedeeld, berust in 't provinciaal archief van Gelderland te Arnhem, doch heeft vroeger deel uitgemaakt van 't stedelijk archief van Groenlo. Omrent den persoon die zich in 't stuk noemt Gherd Gijghijnc weet ik niets anders dan wat ieder lezer uit den inhoud van 's mans verklaring kan opmaken. Hij kan geen burger van Groenlo geweest zijn, aangezien hij blijkbaar vijandige handelingen tegen de burgers gepleegd had. Waar hij woonde, blijkt niet; waarschijnlijk op niet zeer verren afstand van genoemde stad, doch dit is zeer onbepaald.

Het stuk luidt als volgt:

«Ich. Gherd gijghijnc. do kündich allen den. de desen bref zolen zeen of horen lesen. dat ich hebbe versekert vñ versworen mijt opgerijchten vijngeren vñ mijt gestaueden eden de stad van Gronlo vñ alle er burghere vñ alle deghene de bijnnen Gronlo wonachtich sijn, unde alle deghene. de de scepenen van Gronlo verdeggheden wilt. nümmmermeer er ergeste to done mijt rune of mijt rade noch engeenrehande wijs dat vm tho hijnder komen moghe. In eijn recht tuech der warheyt hebbe Ich mijn segel an desen bref gehangen. Ghegeven int jaer onses heren duzent drehundert vier vñ tseuentich des neesten dages na zunte peters daghe ad vinculam (*sic.*).»

Het taaleigen van dit stuk komt in veel opzichten overeen met dat, hetwelk nog in en om Groenlo gehoord wordt, doch er zijn ook afwijkingen op te merken. Bijna volkommen is de overeenstemming ten opzichte van 't klankstelsel. Dit blijkt uit de volgende vergelijkingen.

Aan Ndl. en Hoogd. *ie* beantwoordt *e* (bedoeld ē), waar 't Os. meestal *ia*, *ea* heeft. Bijv. *de* (spr. *dē*), == Ndl. *die*, nom. en acc. mv. mann., en acc. enk. vr.; of in *den* dat. mv. mann. de *e* kort of lang is, blijkt niet; *drē* == *drie*; *bref* (*brēf*) == Ndl. en Hoogd. *brief*, Os. *brēf*, *brief*. Uit de dubbele *ee* in *zeen*, zien, mag men misschien opmaken dat het woord nog tweelettergrepig werd uitgesproken, gelijk in 't Os. *sehan*, ofschoon hiernaast staat *sean*. In *vier* heeft men niet ē, maar *ie*, volgens een, ook in het hedendaagsche taaleigen van Groenlo bestaanden regel, dat vóór een *r* niet ē, maar *ie* vereisch wordt; vgl. in 't Os. van Essen *uiar*. Geheel analoog aan deze

¹⁾ Een afschrift van dezen tekst heb ik te danken aan de vriendelijkheid van Mr. Baron Sloet, Chartermeester van 't Provinciaal Archief van Gelderland.

verscherping van den klank *e* vóór *r* is die van *ô* tot *oe*; men zegt dus *môder*, maar *moer, voer, hoere*.

Voor Ndl. *oe*, Nhd. *u* heeft het stuk *o*, d. i. *ô*, gelijk de tegenwoordige taal der streek. Dus *do* (*dô*) = *doe*; *to, tho* = *toe*; *to done* = *te doen(e)*; *Gronlo* = *Groenlo*. *To* wordt in de hedendaagsche taal niet anders gebruikt dan waar 't Ndl. *toe* heeft; waar 't Ndl. en de Heliand *te, ti* hebben, zegt men ook in en bij Groenlo *te*. Of in die streek ooit *tô* in gebruik is geweest, valt te betwijfelen.

Afwijkend van de hedendaagsche uitspraak is de *ij* in *mijt* (met), *hijnder* (hinder), *vijngeren* (vingeren), *opgerijchten* (opgerichten), *bijnnen* (binnen). Sporadisch komt de rekking eerder door *n* + medeklinker gevolgde *i* voor ook in Nederfrankische streken, bijv. in *kijnders* voor *kinders*, doch voorbeelden als *mijt* en *gerijcht* zijn mij niet bekend.

Bevreemdend is de *ej* in *eyn*, in strijd met *engeenre, meer en eden (eeden)*. Even moeilijk te verklaren trouwens is de *ei* in de stadsnamen *Ravenstein* en *IJselstein*; misschien is de *ei* alleen te wijten aan de kanselarijtaal. Met de Ndl. en Oostgeldersche *ei* als klankwijziging van *ee*, zooals in *klein, rein, leiden, uitbreiden, heide, heil*, Oostgeldersch ook *vleisch* (vgl. Eng. *flesh*), enz. is de *ey* in *eyn* en *-stein* niet te verwarringen.

Afwijkend van het hedendaagsche taaleigen is *unde*, daar het Graafschapsch, evenals 't Ndl. en 't Os. van den Heliand, alleen *en, endi* kent.

Van de spraakkunstige vormen is op te merken dat *wilt*, 3 ps. mv. ook thans gebruikelijk is. Daarentegen is *sijn*, de gewone Nederfrankische vorm, ongehoord; men zegt *zunt*, in overeenstemming met Os. *sind*¹⁾. De overgang van *in* in *un* vertoont zich ook in de oorkonde, doch bij een geheel ander woord, namelijk in *zunte* (*Peters*) voor *zinte*, thans *zint*, gelijk in 't Ndl. Overgang van *i* in *u* vóór de *m* vertoont *um*; waarvoor 't Ndl. *hun* heeft; *um* = Os. *im*, thans in onbruik; *er*, gen. enk. vr. = Os. *ira*.

De spelling is, zooals gewoonlijk in dergelijke stukken, zeer inconsequent; *g* en *gh* worden door elkaar gebruikt; dus *Gijghijnc, gehangen*, naast *ghegeven; geenre* naast *deghene; daghe* naast *dages*; ook *s* en *z* wisselen af. Zonderling is *ich*, dat toch niet anders dan als *ic* kan geluid hebben; dezelfde overtollige *h* vinden we in *tho*.

Te oordeelen naar den algemeenen indruk dien de taal maakt, zou ik denken dat de opsteller van de oorkonde iemand was afkomstig uit een streek, waar de familienamen *Tombrink* = *Ten Brink*, en *Thorbecke* = *Terbèke, Terbeek*²⁾ thuis hooren. De overtollige *th* in dezen laatsten naam

¹⁾ Men hoort ook *bunt*, te vergelijken met het plat-Hollandsche *bennen*.

²⁾ Naar ik wel eens vernomen heb, wordt in Zwolle deze naam nog behoorlijk met klemtoon op de tweede lettergreep uitgesproken, dus *Torbecke*.

komt ook overeen met die in *tho* van ons stuk. Misschien zullen kenners van Twentsche geschriften uit de Middeleeuwen de streek waar de opsteller van 't stuk tehuis behoorde kunnen aanwijzen.

MIDDELEEUWSCHE OORKONDEN UIT OLDENZAAL.

Door de welwillendheid van mijn vriend Prof. Gallée ben ik in de gelegenheid gesteld de volgende oorkonden waarvan hij een afschrift genomen heeft uit te geven. Het doel dat ik mij met de uitgave dezer stukken stel, is een bijdrage te leveren tot de kennis van een Nederduitschen tongval, dien men als het taaleigen van Twente, meer inzonderheid van Oldenzaal mag bestempelen; een tongval die beslist Nedersassisch is, maar toch in enkele opzichten afwijkende van 't Sassisch van den Heliand, dat dichter bij 't Frankisch staat.

Bij 't weergeven van de teksten heb ik mij veroorloofd meer gebruik te maken van leestekens dan 't oorspronkelijke heeft. Ook heb ik mij bij het onderscheiden der letters *u* en *v* laten leiden door de niet twijfelachtige uitspraak, en hier en daar in afwijking van 't oorspronkelijke hoofdletters gebruikt.

1. Oorkonde van 1336.

Arnold van Sconenvelde, knape, ende Elsebe min[en] eyghte wiff, Clawes onse sone ende Margreta onse dochter ende al onse rechten erfgenamen doet kundigh allen den de desen bref seen solen of horen leesen, ende betoghedet openbare inde deser script, dat wi eyndrachtliche mit willen ende mit vo^ulborde al onser reghten ervghenamen verkooft hebbet reckelike ende redelike Geerde van Dulre ende Lamberte den Stengere ende eren reghten erfgenamen onse hues dat gheheeten is to Woltbertinc, gheleghen in der marcke to Lemeslo in den kerspele tot Aldenzale mit toerve, mit twighen, mit warscopen ende mit aller slachter nuet, also alset gheleghen is ende darto horet, ende sunderlike mit vijf luden, also Geerde Engelzen, Ecberte Atselen, ende Dayen (?), omme eyn entachtentigh Brabantzher pennincghe genghe ende gheve, de ons mit eren betalent (I. betalet) sijn in reden penninghen van Geerde en Lamberte vorghenoemt, ewelike ende erflike vor eyn reyght oeren (I. vrij ?) eyghen to besittene ende to brukene, ende wi vorgenoemden hebbet dat vornoemde hus mit aller slachter nuet, also als hir vorgheseget is, Geerte ende Lamberte vorgenoemt to erre ende erre erfgenamen behof opgedreghen in den gherichte tot Aldenzale, dar et inne gheleeghen is vor meyer Arnolde, richtere dar selvez in eynen hegeden heymale ende dreghedet em up in desen jegenwerdighen breve.

Ende solen Geerde ende Lamberte vorgenoeamt ende eren reghten erfgenamen wi ende onse reeghte erfgenamen des vornoemden huses mit aller slachter nuet, also als et gheleghen is ende also hirvor geseghet is, waren vor eyn reyght vri eyghen, wo men eyns vrighen eigens van reyghte sal waren also also wi ghelovet hebbet ende lovet vastlike in desen breve to leestene. In orkune al deser vornoemden stukke so hebbic, Arnold van Sconenvelde vor genoemt desen bref ghegheven ende besegelt mit mines selues inghezegele vor mi, vor min wiff, vor minen kinderen ende vor al minen reghten erffgenamen in ejne ewighe vestnisse ende stedigheit. Gescheen ende ghegeven int iaer onses Heren dusent drehundert sees en dartich up Sente Fabians ende Sebastians dagh, twijer heyligen martelaren; dar over ende an weren Wighman van Eghene ende Geert van Keppele, knapen, Geert Snoye ende Ludeken Vogel, scepenen tot Aldenzale ende anders bederver lude ghenogh.

2. Oorkonde van 1351.

Wi, ghemene scepene van Aldenzale, doet kundich ende bethughet openbare in dessen breve, dat vor uns quam Herman de Hebet, unse borghere, ende vertheych daer ende opetoch ende ghiftighede med ziner moetwillen umme selghet zir zelen ton Hilighen gheyste, med uns gheleghen, zine twe kampe, gheleghen bi uns op den Nyenvelde, erflike ende jummermeer tho hebbene ende tho brukene, ende vortmeer dezelve Herman heft gheghiftight dem vorseiden Hilighen gheste al zin goet, dat he achterletet na zinen dode, dat zi an ghereden ghode ofte an andren ghode, zunder en bedde, ene pole ende en paer lakene, dat mach he keren wat hi wil. Ende des zolewi, scepene tod Aldenzale, dem Hermanne also langhe alze he levet in rechter liftucht dōn gheven ende betalen van des vorscreven Hilighen ghestes ghode ende van denghenen de des Hilighen ghestes hodere zin, alle jare tusghen sunte Mertinsmisso ende medewintre dre molt ghodes rodden ende dre molt ghoedes korens. In tuchnissen dessen (l. desser) vorscr. dinch¹⁾ so hebbewi umme bede des vorscr. Hermans onzes stades cleyne inzeghel an dessen bref ghehangen. Ghegheven int jaer onzes Heren dusent drehundert ende eyn ende vijftich, des Vriedaghes na Paschen.

3. Oorkonde van 1365.

Ic, Gherd Ghalighaen, Feye mijne echte wijf, ende onse recht erven (l. ervend) doet kundich allen luden de dezen bref zolen zeen of horen lezen ende betughet openbare in dezen breve, dat wij mit moetwillen redelike

¹⁾ Moest zijn *dinghe*. [Zie echter *deser dinck* blz. 209, r. 32.] (*Toevoeging van 1924*.)

ende reckelike verkoft hebbet stedes ervekopes Arende Wonder ende zinen rechten ervende (l. erwenden) dat goet tor Scoppen mit torve, mit twyghe ende mit al zinen rechten tobehorene, alzet gheleghen is in Luttermarke in den kerspele van Aldenzale vor eyn recht vryeyghen goet ende ledich ende kummerloes to hebbene ende to besittene erflike ende ummermeer, umme eyne summe gheldes de uns witlike ende wal betalet is, unde up eyne jaerlikes pacht, to ghevene den provest van Werden: alze achte scepel rocghen, dre scepel haveren bi spykermate ende dre schellinghe ende achte penninghe, ende hebbet dit goet vorghenomt opghedreghen ende daer up verteghen vor Jacobe van Beyne, gheheten Dompighe, richter to der tijd tod Aldenzale, daer he sat in gherichte ende in ghehegheden heymale ende zinen orkunt up ontfengh, mit allen vertichnissen ende uplatinghen alze daerto behoert ende alze recht is. Vortmer zo hebbe wy, Gherd ende Fye vorghenomt, ghelovet in denzelven hegheden heymale ende lovet vastlike in dezen breve, dat wy ende unse recht ervent zolen Arende Wonder ende zinen rechten ervende (l. erwenden) waren des goedes ter Scoppen vorghenomt mit al zinen rechten tobehorene ledich ende kummerloes ende vor eyn recht vryeyghen goet in allen vorwarden ende maneren alze hyrvor ghescreven is wo men eyns rechten vryeyghens goedes mit rechte waren zal vor al deghene de des to rechte komen willet. Al arghelist in dezen breve utghesproken. Updat al deze dinch stede ende vast bliuen, zo heb ic, Gherd Ghalighaen vor mi, vor Fyen myn wylf ende vor unsen rechten ervent myn zeghel an dezen bref ghehanghen ende hebbet voert ghebeden Jacobe den richter vorghenomt, dat he dezen bref wille mede over ons bezeghelen mit zinen zeghele. Ende want ic, Jacob richter vorgenomt, mijnen orkunt hijr up ontfengh, daer al deze dinch vorghes. vor mi scheden in ghehegheden heymale, zo heb ic umme bede willen van beyden siden myn zeghel mede an dezen brief ghehanghen, daer an ende over weren alze rechte kornothen Peter van Woesde, gheheten van Herghelo, Gherd Snoye, Gherd Stengher, Johan Wonder, Arend Ludgers ende anders goeder lude ghenoech. Ghegheven int jaer unses Heren dusent drehondert vijf ende sestich des dinxedaghes na Sunte Jacobs daghe, eyns apostels.

4. Oorkonde van 1390.

Ic, Geerlich van Dezenberghe, anders gheheten Pazie, ende Locke mijn echte wijf, maken kund allen luden med desen breve, dat wy puerlike om Godes willen ghegheven hebt ende ghevet in desen breve vor onse zelen den aermen luden in des Hilghen gheestes hues tod Aldensale, de daer

inne wonachtich sint, een molt gudes winterrogghen bij der oelden Aldensaler marketmathe iaerliker pacht uyt onsen gude gheheten Zegherdinck ende uyt siner tobehoringhen gheleghen in den kerspele Degeninchem in der bürschap to Noertdoerninghe, to hebbene ende to besittene ende iaerlix up to borene erflike ende ummermer, med weliken molt rogghen men iaerlix den aermen luden de in den Hilghen geeste sint sal copen herinc tegens de Vastene ende andere spise daer men de aermen mede spisen moghe, ende hebben (sic) daerup vorteghen also wy med rechte solden vor Sander Bertrams, in der tijt richter tod Oetmersem, daer he sat to gherichte in eynen ghehegeden heymale ende sinen orkund up untfengh, med allen vertichnissen ende uplatinghen also daerto behoerden. Welic molt rogghen deghene de dat vorscrevene guet telen ende bouwen of sic des underwinden of siner tobehoringhe een deel of al solen den aermen luden of we er verwaerre is alle iaer leveren ende betalen up den kerchof to Degeninchem tusschen sunte Mertene in den winter ende medewinter. Weerd dat se des nicht en deden, so moghen de vorscr. aermen lude of oer bode dat vorscrevene molt rogghen of wes em daeraan embreket alle iaer uytwinnen med gheesteliken rechte of uytpenden med werliken rechte, unvorvolghet ende unvorclaghet, weliker se willet uyt den vorscr. gude ende van denghenen de dat guet telet of bouwet of sic des ende siner tobehoringhe underwinden een deel of al ghenigherleye wijs. Ende biddet alle richtere gheestlic ende weerlic, wanneer de vorscr. aermen lude of oer bode des van em begheren of se daerto eeschen dat se em de uytwinninghe ende uytpendinghe wilt helpen doen also vorscreven is. Vortmer so solewy ende onze ervende den vorscr. aermen lude des molt rogghen pacht rechte waerschap doen vor al deghene de des ten rechte comen willet. Alle arghelist in desen breve uytgesproken. In orkunde deser dinghe, so heb ic, Gheerlich vorghenomt, mijn seghel an desen bref ghehanghen, vor my, vor Locke myn echte wijf vorscr. ende vor onse rechten ervende. Ende tod eyner merren vestnisso so hebbewij voert ghebeden Sander Bertrams den rechter tod Oetmersem vorghenomt, dat he desen bref mede over ons beseghelen wolde med sinen seghele. Ende ic Sander Bertrams, in der tijt richter tot Oetmersem vorscr. want alle dese dingh vor my ghescheen sint, daer ic zat to gherichte in eynen ghegheden heymale, daer ic mynen orkund up untfingh, so heb ic umme bede willen van beyden siden vorscr. myn seghel mede an desen bref ghehanghen, daer mede an ende over weten (l. weren) also rechte kornothen ende gherichtes lude Willem Iornigh, Herman Bertram ende anders guden (l. guder) lude ghenoech. Ghegeven int jaer onses Heren dusend drehundert ende neghentich up sunte Peters dach ad Cathedram.

5. Oorkonde van 1391.

Ic, Ludiken Ghadde, Heylike zyn echte wijs, ende Oth, onse zone, doet kundich allen lueden ende bekennet openbaer met desen openen breve, dat wy zamentlike ende eendrechtlike met onsen vrygen moetwillen hebt vercoft redelike ende reckelike stedes erfcores Wyllikine van Lossere ende Oden sinen echten wive ende ern rechten ervenden den thenden smal ende grof beschaepen: also dre molt guedes wynterrocghen by spykermathe, over dat erve ende dat güet geheten ter Clywick, alsdat gelegen is met al sinen oelden ende nygen rechten tobehoren in der buerscap van Berchusen in den kerspele van Aldenzale umme eyne summa gheldes, de my, Ludiken Ghadde, Heyliken sinen wive ende Othen ern sone voers. uns samentliken van Williken van Lossere voerscr. witlike al ende wal betalet is, unde heft voert desen voers. thenden over dat erve ende guet ter Clywick voerscreven opgelaten ende opgedragen unde erflike des vortegen met handen ende met mude vor Hinrike van Overhagen, richter in der tijt tot Aldenzale, daer he sat in gerichte unde in enen hegeden heymale, tot behoef unde in hande Wylkens van Lossere, Oden sines echten wives un er ervende voers., met allen vorticnissen ende oplatingen als daerto behoerden ende alze recht is. Unde deses voerscr. thenden over dat erve ende guet ter Clywick voers. sal ic, Ludiken Gadde, Heylike syn wyf, Otto er zone voers. ende onse rechten ervende erflike waren un des rechte waerscap doen Wylken van Lossere, Oden sinen echten wive ende ern ervenden voers. wo men enes erfcores met rechte waren sal vor alle deghene de des to rechte comen willet. Ook sint vorwarde in desen breve, dat ic, Ludiken Gadde, Heylike syn echte wyf ende Otto er sone voers. ende onse rechten ervende willen ende solen unde loven vaste in desen breve Wyllikene van Lossere, Oden sinen wive ende ern ervende (l. ervenden) voers. desen thenden over dat erve ¹⁾ ende guet ter Clywick voers. to vorholdene in rechter leenscher weer by den rechten leenheren daer de voers. thende van to lene roret, sunder enigen ern hynder ofte schaden Wilkens van Losser, Oden synes wives of er ervende voers., al argelijst in desen breve uytgezeget. In eyn tuech der waerheit al deser dinc voerscr. hebbe ic, Ludiken Gadde voerscr. vor mij, Heyliken myn echte wyf ende vor onse rechten ervende voerscr. myn segel an desen brief gehangen unde um eener meerren vestnissen willen hebwy zamentliken gebeden Hinrike den richter van Aldenzale voerscr. desen brief mede over uns met sinen segele te bezegelen. Unde ic, Hinric van Overhagen, richter in der tijt tod Aldenzale voerscr. want al dese dinc voers. in gerichte ende in hegeden heymale vor my ge-

¹⁾ Gaspeld *erbe*.

scheen sint ende minen orkunt daervan ontfengh, so heb ic um bede willen van beiden parthien voers. myn segel mede an desen brief gehangen, daer mede an ende over weren alze rechte kornoten ende gerichtes luede Herman Snoye, Gherd Ryckardinck ende ander guede luede. Gegeven in den jaer onses Heren Goeds dusent drehundert ende een unde negentich op Sunthe Aghatendach, ener hilgen juncfrownen.

6. Oorkonde van 1401.

Wy, ghemenen schepenen der stad van Aldensale doen kundich allen lueden, dat vor ons daer wij seten in schependome ghecomen sint Clawes van Overhaghen, Styne zin echte wief, Sweder ende Clawes, oer kinderen. Ende bekanden, dat zee eendrechtlike mit oeren vrijen moetwillen hadden upghedraghen ende droghen op aldar vor ons den raetluden des Hilghen geestes to Aldensale to behoef des Hilghen geestes ende der armen luede die darinne sint puerlike omme Godes willen ewelike ende ummermeer een stukke boulandes gheleghen up den Clygessche, dat schot van der Leembeke an Arendes land Wonders, dar an beyde ziit ghelandet is die Zodenberch. Ende verteghen up dat vorg. stukke landes mit allen vertichnissen ende uplatingen, also zee mit rechte solde, zee ofte oer ervende, dar nummer nichtan to hebbene ofte wachtene wessen nynerleye wijs, ende bekanden, dat zee ende oer ervede den raetluden ende den Hilgen gheeste vorscr. des stukke landes vorg. rechte warscap doen sollen vor alle dieghene die des to rechte kommen wilt, sonder argelist. In orkunde desses zo hebbewij, ghemenen schepenen van Aldensale vorscr. omme bede willen Clauses van Overhaghen, Stine zins echten wives ende ore kindere vorg. onses stades clene segel an dessen breef ghehanghen. Ghegeven int jaer ons Heren dusent vierhondert ende één des Godensdaghes nae Sonte Peter, die gheheten is Vincula Petri.

7. Oorkonde van 1401.

Wy, ghemeynen schepenen der stad van Aldensale doet kundich allen luden, dat vor ons ghecomen sint dar wy zeten in schependoelem Williken van Losser, Ode zijn echte wijs, ende bekanden aldar vor ¹⁾ ons, dat se hadden ghegheven ende gheven aldar vor ons erflike ende ummermeer oren camp, gheleghen tusschen der Meybreden by den weghe an de eyne syt ende Ludekens breden ten Thorve an de ander sijt, den raetluden in der tijt Onser Vrouwen ghilde tod Aldensale ende oren nacomelinghen

¹⁾ Vor geschreven bor.

wen men iaerlix darto kyset, to behoef der ghemeynen armen, in aldusdanen vorwarden, dat de raetlude, we se sint in der tijt, solen alle iaer upden Vrydach¹⁾ vor medewinter, up den Vrydach vor Pinxteren, up den Vrijdach vor Onser Vrouwen dach. Assumptio gheven den ghemeynen armen op elike tijt als voorscr. is eyn mudde rogghen an brode ghebacken, ende wes de vorscr. camp iaerlix meer doen mach des iaers, dat solen de raetlude gheven tod sijner tijt up der vorscr. Vrydaghe eyn an boteren, ende hirup so hebben Williken ende Ode vorscr. aldaer vor ons verteghen med hande med munde alles rechtes ende eyghendomes des se an den vorscr. campe hadden, ende bekanden dat se ofte ore ervende an den vorscr. campe nyrschte recht noch ansprake meer an hadden noch anbehouden nyerleyerwijs, al arghelist uytghesproken. To tughe der waerheyt, want wij onse orkunde hirup ontfenghen, so hebbewij onses stades cleyne seghel an dessen bref ghehanghen. Ghegheven int iaer onses Heren dusent vyerhundert eyn up Sinte Sixtus dach.

8. Oorkonde van 1403.

Wy, ghemeynen schepenen der stad van Aldensale doet kundich allen luden med dessen openen breve, dat vor ons ghekomen sint daer wij seten in schependome Arend Vosse ende Wobbe, syn echte wijs, ende bekanden aldaer vor ons, dat se reckelike ende redelike hadden verkoft stedes ervecopies Arende Wunder ende Johanne Wunder, in der tijt raetluden des Hilghen ghestes hues tot Aldensale ende oren nacomelinghen, raetluden des vorscr. Hilghen gestes hues, we se sint in der tijt, to behoef der armen eyn mudde guds wynterrogghen iaerlicher ghalde by der Deventer marketmathe uyt oren campe gheleghen up den Nyenvelde achter eynen campe de den oelden Baghynen tohoert, te hebbene, to besittene erflike ende ummermeer, als omme eyne summa gheldes de em wytlike ende wal betalt were, als se darvor bekanden, ende hebt darup verteghen als se med rechte solden; welyc mudde rogghen vorscr. Arend, Wobbe vorscr. ende er ervende iaerlix betalen solen den vorscr. raetluden ende oren nacomelinghen, raetluden we se sint in der tijt bynnen Aldensale, in welyck hues om des gevoghet, tusschen Sunte Mertene in den winterre ende medewintere. Wert dat se des nicht en deden, so moghen de vorscr. raetlude ende oren nacomelinghe, raetlude we se sint in der tijt, dat vorscr. mudde rogghen eyn deel of al uytwinnen van Arende, Wobbe vorscr. ende van oren ervenden ende vort van denghenen de zich des vorscr. campes eyn deel of al underwinden, met ghestliken rechte sunder ladinghe, oft uytpenden med wer-

¹⁾ Ook hier de *v* als *b* geschreven.

liken rechte unverclaghet ende unvervolghet. Vortmer so loveden aldaer vor ons Arend, Wobbe vorscr., dat se ende or ervende den vorscr. raetluden ende oren nacomelinghen raetluden we se sint in der tijt, des vorscr. mudde rogghen rechte warscap to done vor alle deghene de des to rechte komen willen, al arghelist uytghesproken. To tughe der waerheyt, want wij onse orkunde hirup ontfenghen, so hebbewy omme bede willen van beyden sijden onses stades cleyne seghel an dessen breet ghehanghen. Ghegheven int iaer onses Heren dusent veerhundert ende dre des Dinxe-daghes na Sunte Vitus daghe.

9. Oorkonde van 1417.

Ic Wolter van Kovorde ende Sophya syn echte wijf maken kond allen luden med dessen openen breve, dat wy reckelike ende redelike hebben verkoft ende verkopen med dessen breve stedes ervecopes den raetluden des Hylghen gheestes hues tod Aldensale to behoef der aremen eyne iaerlikes pacht: also achte mudde gudes winterrogghen by der Deventer marketmathe also uyt onsen erven ende gueden ten Rykenhove to Voelt ende Dyderkint, to Lemeslo ende uyt oren tobehoren, gheleghen in den ker-spele van Aldensale, to hebbene, to besittene erflike ende ummermeer, also omme eyne summa gheldes, de ons wytlike ende wal betalt is, ende hebbet daerup verteghen vor Gherde van der Breden, gheheten de Snelle, in der tijt rychter tot Aldensale daer he sat to gherichte in eynen ghehegheden heymale med synen kornoten, hirna bescreven med allen vertich-nissen ende uplatinghen, also wy med rechte solden; welike achte mudde rogghen vorscr. solewy ende onse ervende iaerlikes leveren ende betalen kummerloes den raetluden des vorscr. Hilghen gheestes hues, we se sint in der tijt, bynnen Aldensale in welyc hues se willet, tusschen Sunte Mertene in den winterre ende der hochtyt to medewinter. Wert dat wy of onse ervende des nicht en deden, so moghen de raetlude des vorscr. Hilghen gheestes hues, we se sint in der tijt, de achte mudde rogghen vorscr. eyn deel of al uytwinnen van ons, van onsen ervenden ende voert van denghe-nen de zjyc onser vorscr. erven ende guden ten Rijkenhove ende to Dyder-kant met oren tobehoren eyn deel of al underwinden of deze telen of bou-wen, med gheestliken rechte sunder ladinghe of uytpenden med daghelics gherichte, unverclaghet ende unvervolghet, sunder jhenigerhande weder-segghen. Vort so solewy ende onse ervende den raetluden des vorscr. Hilghen gheestes hues, we se sint in der tijt, der achte mudde rogghen ghude vorscr. rechte warschap doen vor alle deghene de des to rechte komen willen, al arghelist uytghesproken. To tughe der waerheyt so hebbewij,

Wolter ende Sophya vorscr., vor ons ende vor onse ervende onse seghele an dessen breef gehanghen, ende hebben voert ghebeden Gherde van der Breden, gheheten de Snelle, in der tijt richter tod Aldensale, dessen breef mede over ons to beseghelne med synen seghele. Ende ic, Gherd van der Breden, gheheten De Snelle, in der tijt richter tod Aldensale, want alle desse dync vor my gescheen sint daer ik sat to gherichte in eynen ghehegheden heymale ende myne orkunde up ontfenc, so hebbe ic omme bede willen van beyden syden myn seghel mede an dessen breef gehanghen, daer med my an ende over waren also rechte kornoten ende gherichtes lude Gherd van Hanichlo, gheheten Tappe, Ludeken ten Thoerve, seli-ghen Ludekens soene, ende anders guder lude ghenoech. Ghegheven int iaer onses Heren dusent veerhundert ende seventene up Sunte Jacobsavent, eyns hilghen Apostels.

Aanteekeningen.

Van het taaleigen van bovenstaande stukken kan men in 't algemeen zeggen dat het één tongval, en wel dien van oostelijk Twente vertegenwoordigt, hetgeen 't voorkomen van enkele geringe varianten en onregelmatigheden niet uitsluit. Vooreerst is ten opzichte van 't klankstelsel het volgende op te merken, dat in alle stukken aan Os. *eo*, (*io*, *ia*), Ndl. *ie* meestal beantwoordt *ê* (gespeld *ee* en *e*), bijv. *breef*, *breve*. Deze uitspraak van den ouderen tweeklank is nog heden ten dage die welke men over 't grootste gedeelte van 't Nederduitsch taalgebied in Duitschland en ons land hoort. Daarentegen bestaat eenige weifeling in 't gebruik van *ô* (gespeld *o*) = Got. *o*, Ndl. *oe*. N°s. 1, 2, 3, 6, 7, hebben, als ik wel geteld heb, alle *o*; N°s. 4, 5, 8 en 9 hebben soms *ue* of *u*, waarmede stellig onze *oe*-klank bedoeld is, doch terzelfder tijd steeds *to*. In N°. 5 vindt men eenmaal hoogst onregelmatig geschreven *gueude luede*, goede lui, en in N°. 9 *guder lude*, hoewel het onmogelijk is dat de *ue* of *u* in deze twee woorden één en denzelfden klank heeft uitgedrukt. De gevolg trekking die ik uit deze onregelmatigheid maak, is dat tweeeérlei uitspraak, die van *ô*, een zeer scherpen gerekten *o*-klank, en die van onze *oe* naast elkaar bestonden. Dit nu is niets vreemds. Hoe het tegenwoordig in Oldenzaal en omstreken daarmede gesteld is, weet ik niet, maar in 't Oosten der Graafschap Zutphen, in het stedek Groenlo en omstreken hoort men nog heden ten dage hetzelfde verschil. De landbevolking zegt *gôd*, *môder*, *dôn*, enz.; dezelfde uitspraak is geenszins ongewoon in de stad zelve. Daarnaast hoort men van een deel der burgerij *goed*, *moeder*, *doen*. In overeenstemming hiermee is het dat de eersten voor *zoet*, *bemoeien* zeggen *zeute*, *bemeujen*, de anderen *zute*, *bemujen*.

Het bestaan van zulke verschillen in een en dezelfde gemeente heeft niets wat ons bevremden kan; men mag veeleer vragen of er wel één plaats ter wereld is, waar zulks niet voorkomt.

Andere varianten die opmerking verdienen, zijn de volgende. Aan Os. *iro*, *eorum*, beantwoordt in N°s. 1 en 5 *er*, met de daarvan afgeleide adjec-tiefvormen *eren*, *erre*, doch N°s. 4, 6, 7, 8, 9 vertoonen *or*, *oer*, met afleiding *oren*, die wat den klinker betreft te vergelijken zijn met den ook aan 't Mnl. niet onbekenden vorm *hore*. De dat. pl. Os. *im*, *iis*, luidt in N°s. 1, 4, *em*, in 8 *om* naast *em*. *Dem*, dien, == Os. *themu* (*themo, them*) komt voor in N°. 2. Ons Nndl. voegwoord *en* luidt *ende*, in overeenstemming met Os. *endi*; alleen in N°. 5 komt *unde* voor naast *ende*. Eenmaal ontmoet men *en*, doch dit zal wel een schrijffout wezen. Zeer onvast is de onderscheiding van *o* en *u* vóór de neusklanken en in *op* naast *up*. Of in den hedendaagschen tongval van Oldenzaal nog sporen van deze verwisseling te ontdekken zijn, kan ik niet zeggen; in den Grolschen tongval zegt men onveranderlijk bijv. *honderd*, nooit *hunderd*, en steeds *umme*, nooit *omme*; ook is *unde* voor *en* onbekend.

Andere verschillen 't Oldenzaalsch en Grolsch — om kortweg de twee tongvallen zoo aan te duiden — zijn: 1. de ontkenning luidt in de oorkonden *nicht*, in de Graafschap *nêt*; 2. aan onze scherpe *ee*, Got. *di* beantwoordt in de stukken meestal dezelfde klank, maar voor *een* vindt men *eyn* en *en*; voor *geest* zoowel *gheest* als *gheyst*. Neiging tot rekking vertoonen *reyght*, *reeght* naast *regh't* in 1; en *eyghte* voor *echte*. Diezelfde neiging tot rekking bestaat ook nu nog in Twente, in tegenstelling tot de Graafschap.

Het meervoud van 't Praes. Ind. in den 1sten en 3^{den} ps. gaat natuurlijk regelmatig uit op *et*, Os. *ad* (*at*); maar hier en daar duikt de uitgang *en* op. Zoo in N°. 4 *maken* en *hebben*; in N°. 6 *doen kundich*; in N°. 9 *gheven*, *ma-ken*, *vercopen* en *hebben* naast *hebbet*. Hoe deze afwijkingen te verklaren? Men zou kunnen denken aan verwarring tusschen indicatief en conjunctief, maar het is evengoed mogelijk dat die ongewone vormen ontsnapt zijn aan een schrijver die van een andere streek afkomstig was. Wie zal dit uitmaken? In allen geval weet ik *zeten*, 1 ps. mv. Praet. Ind., in N°s. 6 en 8, en *weren* in N°. 9 niet anders te verklaren dan als ingedrongen uit den conjunctief, gelijk in 't Mnd. De 3de ps. mv. Praes. Ind. van *willen* is meestal *wilt*, in overeenstemming met Os. *willead*.

Ten opzichte van verbindingen als *hebbewi*, *solewy*, zou ik geneigd zijn ze voor zeer oud te houden, dagteekenende uit een tijd toen de uitgang van den 1sten ps. mv. nog *m* was. Immers uit *mw* zal licht *ww* ontstaan, welke *ww* na verloop van tijd weder vereenvoudigd wordt.

Tot de wisselvormen behooren *draghet*, p. p. p. *gedragen* en *dreget*, *gedre-*

gen; deze laatste vorm komt, gelijk men weet, ook in andere dialekten voor.

Eenmaal komt voor *mude*, dat. enk. voor *munde* in N°. 5. Hoewel deze vorm alleszins mogelijk is en de Heliand zelfs regelmatig *mûth* heeft, zou men kunnen meenen in dit geval met een schrijffout te doen te hebben. Sterker is echter mijn twijfel aan de juistheid van 't eenmaal voorkomende *ervede*, terwijl herhaaldelijk *ervende* wordt aangetroffen.

Ervend behoort tot die klasse van woorden die, oorspronkelijk deelwoord zijnde, geheel het karakter van een substantief hebben aangenomen, zooals Got. *nasjands*, *talzjands*, Os. *berand*, *lereand*, *friund*, enz. Langzamerhand zijn ze in eene andere declinatieklasse overgegaan. In onze oorkonden volgt dit woord de oude consonantische declinatie in N°. 3, waar de nom. pl. luidt *ervent*, en *onsen* (l. *onse*) *rechten ervent*; doch in N°s. 4, 7, 8, 9, leest men reeds nom. en acc. pl. *ervende*. Uit een gen. pl. *ervende* in N°. 5, en uit een dat. pl. *ervenden* laat zich niet opmaken hoe de nom. pl. geluid heeft.

Schepen, st. en *schepene*, zw. zijn in de stukken beide in gebruik, doch 't eerste alleen in N°. 2, is dus zeldzamer. *Schepen* beantwoordt rechtstreeks aan 't Fransch-Middellat. *scabinus*, waarvan Grimm o. a. zegt¹⁾: «Der name *scabinus* findet sich nicht vor Carls regierung (Savigny, 197, 198), doch hat er ihn schwerlich ersonnen, sondern ein vorhandnes wort auf die neue bestimmung angewandt». Dit zal wel waar zijn, maar minder juist is wat Grimm verder beweert: «Zwar befremdet auf den ersten blick die schreibung *scabinus* für *scapinus*, der das ital. *scabino*, span. *esclavin*, franz. *eschevin* entspricht; allein die altfrank. mundart muss sich zu einer verweichlichenden aussprache des inlauts p geneigt haben, da wir auch statt *ripuarius* sehr häufig und in den ältesten hss. *ribuarius*, *riboarius* antreffen». Hier is Grimm het spoor bijster: de *b* in *scabinus* is niet bevreemdend, maar noodzakelijk in een Romaansch woord in de 8ste eeuw, onverschillig of het woord uit het Latijn stamt dan wel aan 't Germaansch ontleend is; die verzachting van *p* tot *b* tusschen twee klinkers heeft niets te maken met het Frankisch, hetwelk die verzwakking nooit gekend heeft. Uit die *b* volgt iets anders dan wat Grimm daarin gezien heeft; namelijk dit, dat het woord *skapin* bij de Franken in Gallië reeds in zwang was en als zoodanig gehoord werd door de Romaansche bevolking, toen deze de *p* tusschen twee klinkers nog niet in *b* had laten overgaan. Dit strekt dus tot bevestiging van Grimm's meaning dat de benaming *scabinus*, beter gezegd *scapin(s)* ouder is dan dé tijd van Karel den Grote. *Schepen*, *schepene* is niet alleen een Frankische, maar ook een Sassische term. Dit vermeldt Grimm dan ook met verwijzing naar *schepene* in den Saksenspiegel. Doch ten onrechte

¹⁾ Deutsche Rechtsalterthümer 775.

haalt hij daarbij ook aan *scepene* in de Lipsiaansche Glossen, en *schepene* bij Melis Stoke, want de taal van deze bronnen is Frankisch. In Twente gold natuurlijk Sassisch recht.

Terwijl *schepene* een term is dien Franken en Sassen gemeen hebben, is de benaming *kornote*, *koornote* beperkt tot Sassisch gebied. Welke personen zoo genoemd worden, kan men zien in Schiller-Lübben, Mnd. Wtb. onder *kornote*, waar o.a. als aanhaling voorkomt: «dar icksat in eynen gehegenden gerichte, dar tho gebeden und gekoren worden rechte kornothen»; vgl. ook Verdam, Mnl. Wdb. onder *coornote*.

Een andere Sassische uitdrukking is «in (ge)hegenden heimale», die op hetzelfde neer komt als het zooeven aangehaalde «in gehegenden gerichte», en «an heghedeme dinge». Voor *heimaal* zij verwezen naar de Rhoer's verhandeling over *heymael* in Pro Excol. I, 369—449; vgl. voorts Mnd. Wtb. en Mnl. Wdb. onder *hegen*. De bewering van H. Brunner, Deutsche Rechtsgeschichte, p. 129, noot, dat *heimaal* niederfränkisch is, is onjuist.

De formule *recklike ende redelike*, of *redelike ende recklike* is evenzeer in 't Ndd. zeer gewoon; vgl. Mnd. Wtb. onder *redelike(n)* de zegswijze *redeliken unde rekeliken*, ook wel *redeliken unde rechtliken*. Volgens Gallée is *rekelik* en *redelik* nog in zwang, in den zin van behoorlijk.

Bij de volgende aanteekeningen zal ik elke oorkonde afzonderlijk behandelen, voor zooverre die tot opmerkingen aanleiding geven.

I. *Betoghedet*. Hiervoor zal wel moeten gelezen worden *betughed-et*, betuigen het. *Voulborde*, dat sg. van *volbord*, toestemming, inwilliging, consensus; z. Mnd. Wtb. onder *vulbort*.

«*Mit toerve, mit twighen*, in №. 3 *mit torve, mit twyghe*. Voorbeelden van deze formule geeft Mnd. Wtb. onder *twich*; o. a. «Also de beleghen is an holte, in velde, yn torve unde yn twyghen»; Grimm, R. A. 43: «*Mit torve, mit twige, mit watere, mit weide, mit lüden u. mit allerslachte nut*».

Mit warscopen, d. i. met markaandeelen. Zie Mnd. Wtb. onder *warschop* = *ware*.

Mit aller slagher nuet (nut). Dezelfde uitdrukking reeds aangehaald uit R. A. Vgl. Mnd. Wtb. onder *slachte nut*.

Ende sunderlike enz. Hier schijnt iets uitgelaten te zijn, want er wordt gesproken van vijf «luden» (lijfeigenen), terwijl er slechts drie genoemd worden. *Syn* is hier beslist 3 ps. pl. Indicatief, hoewel oorspronkelijk conjunctief; de gewone vorm is *sint*.

Eighen, subst. n. = Got. *aigin*.

Bederve, Os. *bitherbi*, enz. Vgl. Mnd. Wtb. *bederve*.

II. *Vertheych*, deed afstand, van *vertien*; zie Mnd. Wtb. *vortien*. In №. 3 *vorteghen*.

Opetch, moet hier beteekenen «opdroeg», vgl. *upghedreghen* eenige regels verder; zie Mnd. Wtb. o. *uptēn*, waar andere beteekenissen worden opgegeven. De *e* in *ope* kan ik niet verklaren.

Ghiftighen, schenken. Mnd. Wtb. *giftigen*.

Med uns, bij ons. Voorbeelden van *met*, waar wij «bij» zeggen, vindt men in Mnd. Wtb. o. *mit*.

Achterletet. De *e* in *letet*, Hgd. *lässt*, is de klankwijziging van *å*, en daartoe kent dus van den tijd toen de *å* nog als zoodanig, en niet, gelijk thans, als *ä* werd uitgesproken. Daarentegen luidt de overeenkomstige vorm in de Graafschap *löt*, eigenlijk *lött*, waarin de klinker verkort is tengevolge van den volgenden dubbel medeklinker. De lange van *ö* klinkt als de Fransche *eu* in *heure*, niet als de *eu* in *eux*; het is de umlaut van *å*, niet van *ä*. Andere voorbeelden van *ë*, als klankwijziging van *å* in het Twentsch zijn *geve*, *gaaf*, en de verkeerd als indicatief gebruikte conjunctief *seten*, zaten.

Pole, peuluw, is zoowel Mnl. als Mnd. Zie Verdam, Mnl. Wdb. *pole* en Mnd. Handwörterbuch *pōl*, *pole*.

Keren. Vgl. Mhd. *bekeren* in den zin van «anwenden, verwenden». De overgang der beteekenis is licht te verklaren, daar *keeren* en *wenden* synoniem zijn. Alleen is opmerkelijk de constructie met *wat*, terwijl wij zouden zeggen «hoe», Twentsch *wô*¹⁾.

Zin, in andere stukken in hetzelfde verband *sint*; ook in N°. 1 hebben we reeds *syn* aangetroffen.

Stades, gen. sg. van *stad*, m., == Got. *staps*, On. *staðr*, plaats.

III. *Ledich*, vrij; Mnd. Wtb. *leddich*, *ledich*, *loddich*, frei, zur freien Verfügung stehend.

Uplatinghe, formeele bezitsoverdracht. Mnd. Wtb. *uplatinge*. 't Wkw. *oplatten* in N°. 5.

Utghesproken, uitdrukkelijk uitgezonderd. Mnd. Wtb. *ütspreken*, mit Worten ausnehmen, »excipere».

IV. *Upboren*, beuren, innen; Mnd. Wtb. *upboren*, einnehmen von Erbe, Geldern, Zöllen, etc.

Vertichnisse. Zie Mnd. Wtb. *vortichtenisse*.

Embreket, ontbreekt. In Mnd. Wtb. onder *en(+)breken* komen naast elkaar voorbeelden voor van *entbreken*, *enbreken*, *untbreken*, *unbreken*, *umbreken*.

¹⁾ In *Tijdschrift v. Ndl. T. en Letterk.* XXV, 159 (1906) vindt men de volgende nadere verklaring van den schrijver: „Van bevriende zijde wordt mij de opmerking gemaakt dat stellig moet gelezen worden *war hi wil*, met verwijzing naar Overijs. Stads-, Dijk- en Markerechten (I), 55: Zo volgt het wesen ter scheepen claringhe, waer men dat ghelt kieren sal, (Verdam, Mnl. Wdb. III, 1333.) De opmerking is zonder twijfel juist.” (*Noot van 1924*.)

Uytwinnen; dit beantwoordt letterlijk aan «evincere» als term van 't Roemeinsche recht; dus door den weg van rechte(n) terugkrijgen, uitwerken; Mnd. Wtb. *ütwinnen* wordt omschreven met «herausgewinnen, bekommen». Het substantief *uytwinninghe* ontbreekt in gezegd Wtb.

Uytpenden betekent, als ik het wel zie: als dwangmiddel er beslag op leggen. Het woord wordt in Mnd. Wtb. niet opgegeven; evenmin het substantief *uytpendinghe*.

Ghenigherleye, eenigerlei; vgl. *Jhenigerhande* hieronder bij N°. 9.

Waerscap; Mnd. Wtb. *wârschap*, Gewährschaft, Bürgschaft, Garantie.

V. *To lene roret*. Zie Verdam, Mnl. Wdb. onder *leenroerich*. Voor *roret* zou men verwachten een vorm met Umlaut.

- *Uytgezeghet*, synoniem van *uytgesproken*; zie boven en Mnd. Wtb. *ütseggen*.

VI. *Schot*, d. i. schiet. Ook hier zou men een vorm mét Umlaut: *schut*, uit *skeotit*, verwachten.

Nynerleie geenerlei; uit *nieinerleie*; vgl. *niên* in den Heliand. Denzelfden oorsprong hebben *nyer* en *nyr* in *nyerleie* en *nyrhande* in N°. 7. Mnd. Wtb. heeft onder *nir*: *in nyrlēye wise* en *nirhande*.

Godensdaghes. Nog heden is *Gônsdag* de gebruikelijke vorm voor Woensdag in Twente en de Graafschap Zutphen.

VIII. *Ghulde*, betaling; iets verder heet het: «welyc mudde — betalen solen»; en in N°. 9 wordt gesproken van «jaerlikes leveren ende betalen»; wij zouden zeggen «den prijs er van betalen». Vgl. Mnd. Wtb. *gulde*.

Ladinge. Zie Mnl. Wdb. i. v.

Dinxedaghes; evenzoo in N°. 3. Ook in 't Nederlandsch is *Dingsdag* of, wil men, *Dinksdag* de ware vorm, en niet de op een onmogelijke etymologie steunende wanspelling *Dinsdag*.

IX. Voor *Dyderkint* leest men verder op *Dyderkant*; geen van beide lezingen kan ik verklaren; ons Hollandsch *kant* luidt in den tongval *kante*.

Jhenigherhande, eenigerhande. *Jenich* is nauwkeuriger in 't Hgd. «irgend ein». Een wisselvorm van *jeniger* is *geniger*, dat wij boven in N°. 4 aangetroffen hebben. Men weet dat ook in den Heliand beide vormen *gio* en *io* niet zelden voorkomen. In Mnd. Wtb. vind ik alleen *jenigerleie* opgegeven.

Deze beknopte aanteekeningen zullen voldoende zijn om de bewering te staven dat de hier medegedeelde stukken uit Oldenzaal een niet te versmaden bijdrage leveren tot de kennis van een Nederduitschen tongval binnen ons riksgebied. Mogen ze tevens tot aanleiding strekken voor kenners van de Middeleeuwsche rechtstoestanden in onze gewesten om den zakeijken inhoud der oorkonden aan een grondig onderzoek te onderwerpen.

DRIE OLDENZAALSCHE OORKONDEN UIT DE VIJFTIENDE EEUW.

Als vervolg op de in dit tijdschrift, Dl. XXIV¹⁾, meegedeelde oorkonden worden hieronder afgedrukt drie soortgelijke stukken uit dezelfde verzameling van door Prof. Gallée gemaakte afschriften.

1. Oorkonde van 1424.

Wij, Arend de Monik, gheheten Wicherinck, Gherd Dobbe, Dage unde Ghese, unser twiir echten vrouwen, bekennet unde betuget in desse(n) openen breve, vor uns, unse erven unde anervende, dat wij hebbet ghedaen unde doen rechte uplatinghe unde vertichtnisse des tenden to Cluuck, belegen in den kerspele to Aldensale, myd hande unde myd mude, also wij van rechte solden, to behoeff des Hillige(n) Gheystes to Aldensale unde en hebben nyreyge recht noch ansprake behouden an de vorg. tenden. Al arghelist uedghesproken dat an dessen breve hynderlick an wesen mochten. Ende desses to tughe ende to schine der warheyt zo heb ik Arnd vorg. vor my, vor Ghese, myns echten wives ende vor al onse ervede, myn ingheseghel an desse(n) breeff ghehanghen, unde Gerd vorg. umb ghebreck myns zeghels zo heb ik ghebeden Johanne Steniken borgen to Schutorp desse(n) breeff vor my, vor Dage, myns echten wives unde vor al onse ervede mede to bezeghelene; unde ik, Johanne vorg. umme beden willen Gherdes unde Dage vorg. heb ik mijn inghezeghel mede an desse breeff ghehanghen. Datum anno Domini millesimo cccc vicesimo quarto in pre-festo Katherine virginis.

2. Oorkonde van 1441.

Ic, Gerd van Linge, make kond allen luden ende betuge mit dessen apenen breve vor my ende myne erfgenamen ende vor holder myns brefs, dat ic purliken ombe Godes willen hebbé gegeven ende geve vormits dessen breve Hinricke van Echtler, gheheten die Blancke, Johannes Fobig ende Hessele ter Denge, indertijt raetlude ende provisores des Hilligen Geistes tot Oldenzael ende oren nakomeren eynen erfliken steden vasten wederkap der achte mudde roggen jarlike gulde, die ic em in vortyden erfliker afge-coft hebbé uit deses vorg. Hilligen Geistes vrijeijgenen erve ende guede, gheheten Wolberting, belegen inder burschap toe Leimeslo in den kerspel ende gerichte van Oldenzael, ende vort uit des Hilligen Geistes vorg. alingen renthen, tenden, vervalle ende upkomyngen, soe dat desse raetlude of

¹⁾ Hier afgedrukt blz. 205 e. vv.

ore nakomeren vorg. desse vorg. jarlix gulde mogen wederopen alle jaer onvorjaert, op alle Sante Peters dach ad Cathedram, achte dage vor of nae onbegrepen, vor hondert guede goldene overlantsche Rijnsche gulden guet van golde ende zwaer, noch van gewichten, genge ende geve, up data sbrefs sonder eniger hande wederzeggen ende sonder al argelist. In or-kunde der warheit aller punten vorg. soe heb ick Gerd vorg. gebeden Johanne Voet dessen bref mit sinen segele over my ende myne erfgenamen ende holder myns brefs vorg. toe bezegelne ombe gebreck willen myns segels; ende ic Johan Voet vorg. hebbe ombe bede willen Gerdes van Linge vorg. myn seghel wijtliken an dessen bref gehangen. Gegeven in den jaer ons Heren dusent virhondert eyn ende virtich op Sante Ambrosius daech, des hilligen bisschaps.

3. Oorkonde van 1449.

Ic, Gerd van Eerde, geheten die Duker, doe kond end kentlic allen luden ende betuge mits dessen openen breve vor my ende myne erfgenamen, dat ic hebbe gelavet ende love vormits dessen breve Johanne Snoyen ende sinen erfgenamen deger ende al schadeloes to holdene van den vijfsten halve mudde roggen jarlike gulde, die Johan vorg. vor my ende met my heft gelavet jarlix toe betalne, in enen openen besegelden breve an hant des Hilligen Geistes raetlude tot Oetmersem ende oren nakomeren. Weert sake dat des niet en schede, woe dat toequeme, soe dat Johan ofte sine erfgenamen vorg. der vorg. lofte in enigen schaden queme, daer sal ic ofte mijne erfgenamen vorg. Johanne ofte sine erfgenamen vorg. tot allen tijden van ontheven ende deger ende al schadeloes van holden. Oeck sint vor-werde,wanneer Johan ofte sine erfgenamen vorg. niet leng en willen stan vor desse jarlix roggen gulde vorg., see mogen die my ofte mynen erfge-namen vorg. dat alle wege een jaer toe vorne upzeggen ende weten ende up alle Sante Petersdach ad Cathedram achte dage vor of na onbegrepen, ende wanneer die wete geschien is, soe sol ic of myne erfgenamen vorg. Johanne ofte sine erfgenamen bynen den naesten jaer daer naestvolgende deger ende al onthaven ende schadeloes holden van dessen vorg. lofte ende em siin segel kummerloes weder leveren van den vijfsten halve mudde roggen jarlike gulde vorg. Weert sake dat ic of myne erfgenamen vorg. des al niet en deden, dat queme to woe dat toequeme, soe mach Johan ofte syne erfgenamen die summe geldes, daer desse vorg. jarlix roggen gulde vor gecofft is, van den vorg. raetluden van stunden an inmanen ende uut-wynnen mit aller cost hynder ende schaden als daer daen upgegaen weer, van my of mynen erfgenamen vorg. van myn have ende guede weglic ende

onweglic ende vort uut alle myne alingen erven ende gueden, dat sij leyn of eygen, bynnen ende buten, waer ende up wat stede of in wat gerichten ic of myne erfgenamen vorg. die nu tor tijt hebben end namaels, wil Got, vorkrijgen mogen, mit pandinge, mit besate, mit allen gerichten geistlic ende wartlic, dat ene recht den anderen niet te hynderne, onvervolget ende onverclaget, vornemende gelike rechte heren pacht, ende losen ende quiten em daen selven van desser vorg. rodden gulde in allen manniren ende vorwerden soe ic solde hebben gedaen als vorg. staet sonder enig wederzeggen ende sonder al argelist. In orkunde der waerheit aller punten vorg. soe heb ic Gerd vorg. myn segel vor my ende zijne erfgenamen vorg. wytliken beneden an dessen bref gehangen. Begeven in den jaer ons Heren dusent virhondert negen ende virtich des naesten Dinxedagen(!) na Onser Leve Vrouwen dage Visitacio.

AANTEEKENINGEN.

Omtrent het taaleigen van voorgaande stukken valt weinig op te merken na hetgeen reeds vroeger gezegd is. Het zal den lezer niet ontgaan dat de opstellers niet geschuwd hebben onderling afwijkende vormen van een woord te gebruiken. In N° 1 vindt men nu eens *ende*, dan weer *unde*; in N° 2 staat op een en denzelfden regel *wederkap* en *afgekof*; iets verder *wedercopen*; N° 3 vertoont *gelavet ende love*; voorts *lofte*, *geloft*, doch ook *apenen* en *onthaven*.

N° 1 geeft mij aanleiding tot de volgende kantteekeningen.

Doen naast *hebbet*; reeds vroeger is opgemerkt dat behalve de gewone meervoudsuitgangen op *et* ook die op *en* in de oorkonden nu en dan voorkomen. Iets verder ook *hebben*.

Myd mude. Door deze plaats wordt het gebruik van den echt Sassischen vorm *muud* in het Twentsch bevestigd.

Hebic, natuurlijk voor *hebbic*, d. i. *hebbe ic*.

Johanne, accus. enk. van *Johan*, op de wijze van zulke accusatieven als *Lazaruse*, *Petruse*, *Satanase* in den Heliand en 't Mnl. In den Heliand komen ook voor accusatieven als *Lazarusan*, *Cristan*, *Petrusen*, en hiermede is te vergelijken *Steniken*.—*Johanne* een paar regels verder als nominatief is eenvoudig een taalfout; evenals *myns echten wives* als bijstelling van *vor Dage*.

Borge, *borg*; vgl. Mnd. Wtb.

N° 2. *Johannes* voor *Johannese*.

Guede; uit deze spelling mag men opmaken dat de opsteller van 't stuk bedoeld heeft onzen *oe*-klank aan te duiden.

Aling, volledig, geheel; z. *allinc* enz. in Mnd. Wtb. en in Verdam's Mnl. Wtb.

Upkomynge, opbrengst. Vgl. Mnd. Wtb.

Nº 3. *Johanne Snuyen*; vgl. over deze accusatiefvormen het bij Nº 1 opgemerkte.

Deger, volledig, geheel en al. Zeer gebruikelijk in 't Nederduitsch, zooals men zien kan uit Mnd. Wtb. Ook Verdam i. v. geeft voorbeelden, maar alleen uit een streek waar geen eigenlijk Mnl. gesproken werd.

Leng, langer; *reeds* in den Heliand luidt *het leng*; zoo ook Ags. De oudere vorm is natuurlijk *langis*, gevormd als *batis*, bet.

Besate; hier «beslag, beslaglegging»; vgl. Mnd. Wtb.

De woorden *vornemende gelike rechte heren pacht* zijn mij niet duidelijk.

Zonderling is 't gebruik van 't voornaamwoord 3 ps. in «vor my ende *zijne* erfgenamen», waar wij *mijne* zouden zeggen.

Dinxedagen zal wel een schrijffout wezen; is in allen gevallen verkeerd voor *Dinxedages*, gelijk van zelf spreekt.

H. KERN.

Iets over de oudstbekende aardrijkskundige namen in Nederland.

Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap,
2e serie XXI.

Leiden, 1904.

De oudste rivier-, plaats- en volksnamen in ons vaderland, die wij uit de geschriften der klassieke oudheid leeren kennen, zijn van drieerlei herkomst. Eenige zijn Keltisch, andere Germaansch; enkele ook zijn van Latijnschen oorsprong. Deze laatsten zijn natuurlijk eerst in zwang gekomen ten tijde der Romeinsche heerschappij en leveren in de verklaring der beteekenis geen moeielikheden op, al kennen wij niet de omstandigheden die tot het geven van dezen of genen naam aanleiding hebben gegeven.

Eene Romeinsche stichting is o. a. *Forum Hadriani*, waaruit *Voorburg* ontstaan is, ofschoon voor- hier niets met onze partikel «voor» te maken heeft. Een andere Latijnsche naam is *Niger Pullus*, vermoedelijk eigenlijk de naam van een herberg. De naam *Trajectum* of *Trajectus*, die zoowel aan Maastricht, *Mosae Trajectum* of *Trajectum ad Mosam*, als aan Utrecht toekomt, dagteekent ook uit den Romeinschen tijd. Wel is waar vindt men in de «Grammatica Celtica» van Zeuss-Ebel (p. 156) het denkbeeld ontwikkeld dat *Trajectus*, als naam van Utrecht, Keltisch zou wezen, en wel op grond van eene uiting van Beda in diens Hist. Eccles. 5, 11: «castellum Wiltaburg, i. e. oppidum Wiltorum, lingua Gallica *Trajectus* vocatur». Het woord wordt bij Zeuss-Ebel vereenzelvigd met Cymrisch *traeth*, *tractus maris*, doch dit luidt in 't Iersch *tracht*, niet *traiecht*, en het is eenvoudig ongerijmd Utrecht aan zee te plaatsen. Met «Gallische taal» zal Beda wel bedoeld hebben de taal welke in zijn tijd in Gallië gesproken werd, d. i. een eenigszins gewijzigd Latijn, want in zijn tijd was het eigenlijke Gallisch reeds lang uitgestorven. Blijkbaar was het Beda's bedoeling te kennen te geven dat de inheemsche naam der stad Wiltaburg was, maar dat men in Gallië dezelfde plaats *Trajectus* placht te noemen. Zooals o. a. blijkt uit de volksuitspraak *Uitert*, is *Utrecht* samengesteld uit *uit*, thans *uit*, en *trecht*, dit laatste ontstaan uit *trajectum*. Dit is uitvoerig aangetoond door wijlen Prof. Lintelo de Geer¹⁾ en Mr. S. Muller²⁾. Wat de voorvoeging van *uit* betreft, deelt mij onze medewerker Prof. J. W. Muller het volgende mede, waarvan ik hier een dankbaar gebruik maak. «Vgl. behalve *Uit-bremen*, ook het Westvlaamsche, bij Everaert herhaaldelijk genoemde en nog bestaande *Uutkerke*, en meer andere plaatsnamen met *uit-*, hetzij als adv., hetzij als praep. op te vatten». Met de laatste, volgens Mr. S. Muller eerst na de renaissance opkomende verlatijnsching *Ultrajectum*, voor *Ultratrajectum*.

¹⁾ Het oude Trecht 128.

²⁾ In Fruin's Bijdr. v. vad. gesch. en oudheidk. N. Reeks IX, 285, en „Oude huizen te Utrecht” [Utrecht, 1911], 8, b.

heeft men waarschijnlijk het in *Uut-trech*t opgesloten begrip willen uitdrukken.

Een ander Latijnsch woord schijnt bewaard in *Kesteren*, vermoedelijk ontstaan uit *castra*. De klankwijziging in de eerste lettergreep laat zich verklaren wanneer men aanneemt dat de bewoners des lands volgens hun gewoonte meervoudige plaatsnamen in den datief (locatief) gebruikten, zoodat zij ter aanduiding der plaats *Kastrim(s)* zeiden.

De oudste aardrijkskundige namen die men in ons land ontmoet, zijn van Keltischen oorsprong. Hiertoe behoren in de eerste plaats de rivernamen Rijn, Maas en Schelde. Voor de gedeeltelijk onbetwistbare, gedeeltelijk ongewisse verklaring van deze namen zij hier verwezen naar Alfred Holder's «*Altceltischer Sprachschatz*» onder de woorden *Rhenus*, *Mosa*, *Scaldis*. Ook de Waal heeft men voor Keltisch willen verslijten, doch ten onrechte. In bovenvermelde *Grammatica Celtica* van Zeuss-Ebel, p. 119, leest men deze zonderlinge bewering: «*At Vahalis ap. Caes., quod supra per errorem admisimus, in optimis codicibus recte scribitur Vacalus, al. Vaca-*lis.» Indien Caesar zelf «*Vacalus*» geschreven mocht hebben, hetgeen bij 't verschil in lezing volstrekt onzeker is, dan heeft hij *c* gebezigd instede van *ch*, gelijk men elders *Catti* voor *Chatti*, *Cariovalda* voor *Chariovalda* aantreft. Het is ten eenenmale onmogelijk dat er in Caesar's tijd in 't woord eene *c* gehoord werd, want uit *wakalus* kan bij geen mogelijkheid een Nederlandsch *Waal* voortkomen; immers de algemeen Germaansche klankverschuiving had reeds lang vóór Caesar haar beslag gekregen. Ook de uitgang *us* is verkeerd, want het woord is vrouwelijk. Of de onjuistheden aan Caesar zelven te wijten zijn dan wel aan de afschrijvers der «beste» handschriften, die het woord verknoeid hebben, is niet uit te maken. In allen gevalle geeft Tacitus, die heel wat meer van ons land wist dan Caesar, *Vahalis*, en zoo ook Sidonius Apollinaris *Vahalis* of *Vachalis*. *Vahalis* is oogenschijnlijk verwant met Angelsaksisch *wōh*, krom; als subst. kromming; Gotisch *wahs* (of *wâhs* voor *wahs*) in *unwahs*, onberispelijk. Voorts is te vergelijken Sanskrit *wakra*, krom; als subst. n. kromming eener rivier. Deze beteekenis past zóó goed in 't geval van de Waal, die eene kromming van den Rijn is, dat men ze als waarschijnlijk mag aannemen. De *i* in den uitgang is te vergelijken met die in *Albis*, Oudnoorsch *Elfr*, Duitsch *Elbe*, ook eene vrouwelijke benaming voor rivier.

Uit het voorkomen van Keltische plaatsnamen heeft men te recht het besluit getrokken dat ons land, althans in de streken ten zuiden en iets ten noorden van den Rijn door Galliërs bewoond was, vóórdat Germaansche stammen zich hier in de door Kelten verlaten gewesten vestigden. Dit strookt ook met de berichten van Tacitus en anderen.

Een onbetwistbaar Gallische naam is *Noviomagus*, uit *novio-*, nieuw, en *magos*, Cymrisch *ma* (plaats) ¹⁾; verwant, doch niet identisch, is Cymrisch *maes*, veld, waarmede, in beteekenis, overeenkomt Iersch *mag*, veld. Aangezien ons woord «stad» eigenlijk ook «plaats» beteekent, kan men *Noviomagus* vertalen met «Nieuwstad». Het eerste lid der samenstelling hoewel Gallisch, was voor de Germaansche bevolking licht verstaanbaar, zoodat zij het juist vertaalde met het woord dat in ons «nieuw» voortleeft. Het tweede lid werd niet verstaan en daarom met eenige wijziging behouden; misschien bracht men het ten gevolge van zoogenaamde volksetymologie in verband met Megen, oudtijds Meginum geheeten. Ook *Megen* zou trouwens wel Gallisch kunnen wezen, evenals *Magina*, tegenwoordig *Mayen* in de Rijnprovincie, waarvan als afleidingen voorkomen «pagus Meginensis, Magnensis, comitatus Magnacensis ²⁾». Vgl. Iersch *magen*, plaats. De uitgang in *Meginum* is echter een Germaansche dat. mv. De hedendaagsche naam Nimwegen (ter plaatse hoort men uitspreken: Niemwegen) is uit omzetting van *w* en *m* ontstaan; de vorm Nijmegen moet ingedrongen zijn uit de Geldersche kanselarij-taal, waarin af en toe Sassische vormen, zooals *nij* er een is, bijv. in Nijkerk, Nijhoff, enz., voorkomen. De vorm met *nij* is niet die van de stad zelve, waar de tongval Nederfrankisch is.

Een Gallischen naam draagt ook *Lugdunum*, dat in de nabijheid van Leiden moet gelegen hebben, hoewel 't woord etymologisch niets met Leiden gemeen heeft. *Lugdunum*, *Lugudunum*, Latijnsche schrijfwijze voor *Lugdūnon*, *Lugodūnon*; beteekent oogenschijnlijk «sterkte van (den god) Lug»; ten minste de beteekenis van *dūnon* als «sterkte, veste» staat vast.

In 't zuiden van de provincie Limburg, waar de Sunuken woonden, lag op de heirbaan van Maastricht naar Keulen de plaats *Coriovallum*, thans Heerlen. Ook deze naam is van Gallischen oorsprong: *corio*, Iersch *cuire* beteekent «heir» en is etymologisch hetzelfde woord als ons *heir*, Gotisch *harjis*, enz. *Vallum* komt overeen met Cymrisch *gwal*, wal. Voor de meermalen gemaakte afleiding van dit woord uit het Latijnsche *vallum*, bestaat m. i. geen voldoende grond. Want uit een Indogermaansch *walno-* kan zich evengoed in 't Keltisch en 't Germaansch als in 't Latijn een *wall-* ontwikkeld hebben. Het woord is kennelijk verwant met Sanskrit *walaya*, kring, omtrek, arm, ring, en *walli*, slingerplant, uit *walni*, gelijk *phulla* uit *phulna*; verwant is ook Iersch *fál*, omheining, dat in geen geval door ontleining uit Lat. *vallum* kan ontstaan zijn. *Coriovallum* is dus «legerwal». Ook bij dit woord vinden we dat de latere Germaansche bevolking 't eerste

¹⁾ Zie Zeuss-Ebel. o. c. p. 4, noot.

²⁾ Holder op. c. 377.

gedeelte vertaald heeft, terwijl het tweede lid tot onherkenbaar wordens toe verschrompeld is.

Zeer opmerkelijk is de Gallische naam der vesting *Batavodûrum*, d. i. «fort der Bataven», een naam die, gelijk van zelf spreekt, eerst nadat de Betuwe door de Bataven bewoond was geworden, ontstaan kan wezen. Hoe laat het zich verklaren dat zulk een naam in de wereld is gekomen? Dat de naam door buitenlanders gegeven werd, mag men opmaken uit de anders onnoodige toevoeging van *Batavo*. Het is mogelijk dat Gallische tolken eene sterkte ergens bij of in 't land der Bataven zoo aanduidden en dat de Romeinen van hen het woord overnamen. Zooals wij uit Tacitus weten, bestond een versterkte plaats, *oppidum*, van dien naam reeds ten tijde van den opstand onder Claudius Civilis. De vraag is, waar ze te zoeken is. Afgaande op den klank moet men 't eerste denken aan de stad die in Middel-eeuwsche Latijnsche oorkonden *Dorostad*, *Dorestadi*, enz. heet, d. i. Duurstede. De spelling met *o* in de eerste lettergreep is onnauwkeurig, want *duur-* veronderstelt een lange *u*, maar ze is licht verklaarbaar, omdat de schrijvers van Middeleeuwsch Latijn, ten minste in Frankrijk, eene Fran-kische *u* met *o* plachten weer te geven, bijv. in *Clovis*, *Clodoveus* voor *Chlu-wîh*, *Chludowîh*. *Duur* beantwoordt regelmatig aan *dûrum*, Gallisch *dûron*, verwant met Iersch *dûr*, hard, en met Lat. *durus*. Toen de naam door de Romeinen algemeen in gebruik was gekomen, behield de inlandsche bevolking dien, natuurlijk met weglatting van *batavo*, doch met toevoeging van een Nederlandsch woord, evenals bij Forum Hadriani, waaruit zij Voorburg maakte. Op de ligging van Batavodurum komen we later terug.

Onbetwistbaar Keltisch in vorm is *Arenacum*, vermoedelijk Arnhem, dat in 't vervolg nog eens ter sprake zal komen. Het bewijs dat *Arenâcum* Keltisch is, ligt in den uitgang *âcum*. Dus moet ook *Blerik* in Limburg uit den Gallischen tijd dagteekenen, indien het vaststaat dat de oudere naam luidt *Blariacum*, zooals Holder i. v. opgeeft, doch zonder bewijsplaats. Ook *Ce-vecum*, het hedendaagsche *Kuik* moet van Keltischen oorsprong wezen, doch de beteekenis is onbekend¹⁾.

In 't noorden van ons land is het mij niet gelukt namen van ontwijfbaar Keltischen oorsprong te ontdekken. Als men Holder wil gelooven, zou de Eems, bij Tacitus *Amisia*, een Keltisch woord zijn. Het bewijs, zelfs elke poging tot bewijs, ontbreekt bij hem. Daarenboven heeft hij niet begrepen dat *Amisia*, en niet *Amasia* en andere verknoeiingen bij Grieksche schrijvers, de eenige juiste vorm is, zooals uit het Ohd. *Emisa* voldoende blijkt. Eene bevredigende verklaring van 't woord is evenmin uit het Kel-

¹⁾ Holder geeft *Cevelum*, doch hieruit kan nooit *Kuik* onstaan.

tisch als uit het Germaansch te putten, en in zulke twijfelachtige gevallen heeft men geen vrijheid iets als zeker voor te stellen wat ver daarvan verwijderd is. Het eenigste wat men ten gunste van den mogelijk Keltischen oorsprong van den naam zou kunnen aanvoeren, is dat de Eems wel is waar noordelijk uitwatert, maar veel zuidelijker ontspringt en wel in eene streek, waar sporen van eene oudere Keltische bevolking te vinden zijn.

Tacitus maakt gewag van *lucus Baduhennae*, 't woud van Baduhenna, in Friesland. Holder i. v. *badvā*, leidt dit af uit Iersch *badb*, de krijgsgodin. Nu is de *a* in dit woord, zooals zoo dikwijs in 't Iersch, een jongere klank dan *o*; in allen gevalle waren de Kelten, die mogelijk eenmaal in Friesland gewoond hebben geen Ieren, maar Galliërs; wij hebben dus te letten op den Gallischen vorm, en die is *boduo* (in samenstelling), zooals wij zien in *Boduo-gnatus*. Een echt Germaansch woord is *badwa*, Angelsaksisch, in stamvorm, *beado*, *beadu*, Oudnoorsch *böð*, gen. *böðvar*, oorlog. *Baduhenna* vertoont zich als een samenstelling in den trant van Angels. *Beadohild*; het tweede lid is onduidelijk en de juiste vorm van 't woord niet met zekerheid uit de Latijnsche transcriptie op te maken.

Een aantal geografische namen in ons land reeds in den Romeinschen tijd zijn begrijpelijkwijls inheemsch. Zulks blijkt uit den vorm der woorden, zelfs waar de beteekenis niet duidelijk is. Beginnen wij met het meer *Flevo*, zooals de nominatief bij Mela luidt, of *Flevum*, zooals bij andere schrijvers voorkomt. Ons woord *Vlie* bewijst dat het woord in de taal onzer voorouders *fleo* luidde en onzijdig was; de Gotische vorm zou *fliu* wezen. Het behoort kennelijk tot denzelfden wortel als Slavisch *pluti*, vloeien, zwemmen, varen; Grieksch *πλέψω*, varen, en *πλίνω*, wasschen; Sanskrit *plawati*, zwemmen, varen, enz.; *plawayati*, o. a. afspoelen, waarmede overeenkomt Oudhoogduitsch *flewjan* (*flawjan*). Een uitbreiding van denzelfden wortel is ons *vlieten*¹⁾. In welken *zin fleo* bedoeld werd, laat zich niet vaststellen. Het herinnert aan 't Engelsche *Wash*, den grooten zeeboezem, waarvan de Boston Deeps een gedeelte zijn. Doch het is ook zeer wel mogelijk dat *fleo*, hoewel het etymologisch een grote plas kan aanduiden, eigenlijk de naam was van 't Vlie, hetwelk den toegang gaf tot het meer dat bij verkorting *Fleo* geheeten werd in plaats van bijv. *Fleo-mari*, te vergelijken met den lateren naam *Almari*. In dit geval zou *fleo* synoniem zijn met *sond*, doorvaart, dat van «zwemmen» komt. Deze verklaring past bij het taalgebruik bij Plinius, die *Flevum* een der monden van den Rijn noemt; dit toch kan alleen op het Vlie slaan, niet op het geheele meer. Tacitus spreekt van een *Flevum castellum*, doch het behoeft geen betoog dat een kasteel niet kortweg *Fleo* kan geheeten hebben.

¹⁾ Vgl. Gallée in Kern-Album [Leiden, 1908], blz. 229.

Even duidelijk van inheemschen oorsprong als Flevo is de plaatsnaam *Fectio*, onnauwkeurige spelling voor *Fechtio*, het hedendaagsche *Vechten*, zooals blijkt uit eene Latijnsche inscriptie ter plaatse gevonden. In die inscriptie, afkomstig van vreemde schippers, komt de naam in den ablatief voor als *Fectione*. Hoe de naam in de landstaal precies geluid heeft, is niet met zekerheid te zeggen; in eene Middeleeuwsche Latijnsche oorkonde heet de plaats *Fehtna*. De naam houdt zonder twijfel verband met dien van 't riviertje de Vecht. Wel is waar heet het water bij Vechten thans de Kromme Rijn, doch een blik op de kaart is voldoende om ons te overtuigen dat die zoogenaamde Kromme Rijn niets anders is dan de bovenloop der Vecht. Wij weten niet onder welke namen de vertakkingen van den Rijn bij onze voorouders bekend waren, met uitzondering van de Waal. In allen gevalle is *Rijn* een geimporteerde naam. Gelijk men weet zijn er in ons land twee riviertjes die Vecht heeten, een in de provincie Utrecht, een ander in Twente. Buiten ons land komt het woord als riviernaam voor in den Elzas, waar ook een Fechte is en de benaming wel eens voor watersprank in 't algemeen gebruikelijk is. Aan Gallée heb ik de mededeeling te danken dater in Oldenburg een plaatsnaam *Vechta* voorkomt; in de kreits Munster een *Vectorpe*, d. i. Vechtdorp, thans *Vechtrup*, en aan de Lippe een legerkamp *Vechteleer*. Al deze namen zijn afgeleid uit *vecht*. De beteekenis is nog niet opgespoord, maar de vorm bewijst dat het woord Germaansch is. Daarom had Holder *Fectio* niet in zijn «Altceltischer Sprachschatz» moeten opnemen. Trouwens ettelijke handtastelijc Germaansche, bepaaldelijk Nederfrankische namen als Antwerpen, Baclao (d. i. Boekel in Noord-Brabant) zijn in genoemd werk verdwaald¹⁾. Men zou zoo zeggen dat *ant*, bijv. in *antwoord*, en *werp* voldoende als Germaansche woorden bekend zijn; evenals *loo*, ouder *laoh*.

In genoemd werk is ook opgenomen de riviernaam *Nabalia* bij Tacitus, *Navalla* bij Ptolemaeus, alsof het van zelf sprak dat het een Keltisch woord moet wezen. Het is wel der moeite waard het geheele artikel aan te halen; het luidt, vertaald, aldus: «*Nab-alia* cf. Oudindisch *nabhanú* «bron»; rivier, thans de Lek, noordelijke Rijnmond. Tac. Hist. 5, 26: *Petito (a Civilis) conloquio scinditur Nabaliae fluminis pons, in cuius abrupta progressi duces.* Ptol. 2, 11, 13, *Navalla*. Cf. Nablis.»

De lezer zal wel bij zich zelf de opmerking gemaakt hebben dat iemand die zoo weinig de kaart des lands kent dat hij de Lek den noordelijken Rijnmond noemt, geen geschikte gids is om de streek aan te wijzen waar

¹⁾ *Baclao*, waarvoor wel *Boclao* of *Buclao* te lezen zal zijn, komt in een Latijnsch charter voor in den Fransch-Romaanschen meervoudsvorm *Baclaos*. Namen op *loo* zijn nu eens enkelvoud, als *Eeklo*, *Hengelo*, enz., dan weer meervoud, bijv. *Iserlohn*, *Stadtlohn*.

de Nabalia of Naualia te zoeken is. Uit hetgeen Tacitus medeelt omtrent den loop der gebeurtenissen kan men niet met nauwkeurigheid opmaken waar genoemde rivier stroomt, doch wel blijkt er uit dat Civilis het eiland der Bataven geruimd had, zoodat er van de Lek geen sprake kan wezen. Bij onze geschiedschrijvers wordt de Nabalia met den Gelderschen IJsel vereenzelvigd. Dit is ten minste niet in strijd met de gegevens in Tacitus. Op zuiver taalkundige gronden heeft Dr. N. van Wijk in het Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde¹⁾ aangetoond dat *Nabalia* kan overeenkomen met *Nagele*, onder welken naam de monding van den IJsel bekend staat. In een giftbrief van Keizer Otto I van 966 wordt in de nabijheid van Urk genoemd een *amnis Nakala*, een Hoogduitsche vorm voor Nederlandsch *Nagala*. Aan 't betoog van Van Wijk, waarnaar de lezer verwezen zij, mag toegevoegd worden dat de naam bij Ptolemaeus *Naualia* luidt, zoodat er alle reden is om te veronderstellen dat de *b* van Tacitus eene Germaansche *w* moet weergeven. Dat de Romeinen wel eens eene *b* gebruikten om den klank eener *w* in vreemde woorden uit te drukken, ziet men uit het voorbeeld van *Hibernia*, want uit de hedendaagsche vormen van dit woord kan men met volstrekte zekerheid opmaken dat de Keltische naam ten tijde der Romeinen luidde als *Iwerio* in den nominatief, *Iwerinn-* in den stam van den genitief en datief, *Iwerion-* in den accusatief. Hieruit is ontstaan Cymrisch *Iwerddon*. Een der Grieksche vormen is *Iovēqnia*²⁾. De wisseling van *g* en *w* in bepaalde gevallen is in onze taal niets vreemds; vgl. ons *negen*, Oudsaksisch *nigun*, *nigen*, Angelsaksisch *nigon* met Hoogduitsch *neun*; Oudsaksisch *nige*, waaruit Geldersch *nij*, met *nieuw*. Of nu Nawalia, Nagala in den Romeinschen tijd een naam was voor den geheelen IJsel of slechts van den benedenloop, is niet uit te maken. Evenmin kan de etymologische beteekenis vastgesteld worden; met het Oudindische *nabhānu*, bron, komt het noch in vorm noch in beteekenis overeen. Zelfs indien het vaststond dat *nab* de juiste uitspraak vertegenwoordigde, zou dat niets bewijzen voor de Keltische herkomst van den naam, want aan een Indisch *nabh* kan precies even goed in 't Germaansch als in 't Keltisch *nab* beantwoorden.

In Tacitus Hist. V, 20 wordt verhaald dat Civilis vier plaatsen met Romeinsche bezetting te gelijker tijd besloot aan te vallen, namelijk Arenacum, Vada, Grinnes en Batavodurum. Deze plaatsen liggen ten noorden van den Rijn, want in 't voorafgaande hoofdstuk leest men dat Tutor en

¹⁾ D. XXI, 197, vgg.

²⁾ De *h* in *Hibernia* is een voorbeeld van „cockneyism”, waar 't Latijn niet vrij van is. Zoo heeft het o.a. *humerus* voor *umerus*; *hautio* voor *aurio* (toevallig ook bij ons met „cockney” *h*: *hooren*); *herus* naast *erus*; *Haedui* en *Aedui*, enz.; omgekeerd *anser* voor *hanser*.

Classicus uit het zuiden gekomen den Rijn overtrokken, en in cap. 20 zien we dat zij bij den aanval op de Romeinsche garnizoenen tegenwoordig waren. Voorts zien we uit cap. 21 dat genoemde plaatsen aan of bij den Rijn lagen. Ook moeten ze op niet zeer grooten afstand van elkaar gelegen hebben, want het doel van Civilis was, blijkbaar, te verhinderen dat de garnizoenen elkander te hulp konden snellen. Nemen wij als bewezen aan dat Batavodurum Duurstede is, dan moeten Grinnes, Vada en Arenacum telkens op eenigen afstand van elkaar gelegen hebben. Het meest ten oosten ligt Arenacum. Vrij algemeen neemt men aan dat hiermede Arnhem bedoeld is, m. i. te recht. Ongetwijfeld is *Arenacum* een Gallische naamsvorm, waarvan het stamwoord vermoedelijk een eigennaam is, want de Gallische uitgang *acum* komt meermalen voor achter persoonsnamen. De landzaten hebben den vreemden naam vernederlandscht tot *Arnhem*, d. i. woonplaats van *Aren(os)*. Voorbeelden van gedeeltelijke vertaling hebben we reeds ontmoet bij Nimwegen en Heerlen. Volgens Holder i. v. zou Arenacum *Rindern* wezen, hetgeen onmogelijk is omdat het niet strookt met wat Tacitus verhaalt. Onbekendheid met de aardrijkskunde verraadt verder zijn bewering dat Rindern, zuidelijk van Kleef, in 't land der Bataven ligt. Of Rindern — oudtijds Rinharam, dus een meervoud — met Arenatio of Harenatio vereenzelvigd mag worden, is eene vraag die hier niet behoeft beslist te worden; dat Arenatio identisch zou wezen met Arenacum, is ook onbezonnen. Hoe het zij, het Arenacum van Tacitus moet op de hoogte van Arnhem liggen en nergens anders.

Iets ten westen van Arenacum ligt *Vada*, dat men vrij algemeen houdt voor Wageningen of althans in de nabijheid hiervan gelegen. De naam heeft etymologisch niets met Wageningen gemeen, maar dit doet niets ter zake. Wat de beteekenis van den plaatsnaam betreft, kan *Vada*, genitief *Vadæ*, zeer wel beantwoorden aan Nederlandsch *wade*, bijvorm van *wad*, Oudnoorsch *vað*, voorde¹⁾). In samenstelling komt *wade* voor in *Ravenswade*, thans *Ravenswaai*, tenzij dit een datief enk. is van *wad*. Plaatsnamen met «voorde» zijn zoowel in Duitschland als in de Nederlanden en Engeland zeer gewoon; bijv. Furth, Erfurt, Frankfurt, Schweinfurth; Lichtenvoerde, Breêvoort, Bevervoorde, Vilvoorde; Oxford, Hereford.

Dicht bij *Vada* moet westelijk gelegen hebben *Grinnes*; dit blijkt uit Tac. Hist. cap. 21. De verklaring van dezen naam baart moeielijkheden. Er is een Middeliersch *grinn*, dat verklaard wordt met «a stronghold». Deze beteekenis zou zeer wel passen, ware het niet dat het meervoud *Grinnes* dan zeer bevreemdend is. Nu is *Rhenen*, oudtijds *Hreni*, een meervoud,

¹⁾ Kilian vermeldt *wade* (*waede*) naast *wad*. Ook in 't Mnl. komt *wade*, zooals Verdam mij medeelt, meermalen voor.

en de ligging van Rhenen past uitstekend, als zijnde dicht bij Wageningen. Het bezwaar om Grinnes met Hreni — hetwelk wegens den vorm natuurlijk Germaansch is — gelijk te stellen, ligt in de omstandigheid dat er geen voorbeeld bekend is van eene *gr* bij Latijnsche schrijvers als transcriptie van eene Germaansche *hr*, en men heeft geen recht de *gr* bij Tacitus willekeurig te veranderen in *cr*. Buitendien maakt Grinnes in zijn geheel niet den indruk van een Germaansch woord te zijn. Vormelijk komt nauwkeurig overeen Iersch *grinne*, bundel, band, waarvan de datif mv. *grinnib* als twee druppels water lijkt op *Grinnibus*, den ablatief des plaatsnaams bij Tacitus. Ongelukkig is een begrip als «bundels» of dgl. zeer weinig geschikt voor een plaatsnaam. Holder heeft niet geaarzeld Grinnes in zijn «Sprachschatz» op te nemen, doch zonder enige poging tot staving van zijn gevoelen; het Iersche *grinn*, sterkte, is hem even onbekend als *grinne*. Vragenderwijs plaatst hij Grinnes te Broekhoel, hetgeen reeds daarom onmogelijk is, omdat zulk een plaats niet bestaat.

Wij moeten, hoezeer het ons spijten moge, bekennen dat onze kennis van den Oudgermaanschen woordenschat ons menigwerf in den steek laat, wanneer wij zelfs ontwijfelbaar inheemsche namen willen verklaren. Dit is o. a. ook het geval met *Helinium*, volgens Plinius de benaming van 't Herringvliet. *Helinium* is een verlengde vorm of adj ectief-afleiding van *Helium*, dat voortleeft in *Hellevoet*. De echte *h* is bewijzend voor 't Germaansche karakter van 't woord. Wat kan *helium* betekend hebben? Etymologisch zou het verwant kunnen wezen met Latijnsch *celsus*, *excello*, Litausch *kelti*, heffen, en dus beteekenen «verheffing». Ter bevestiging zou men kunnen aanvoeren «voet» in Hellevoet, want «voet» veronderstelt iets hoogers waarvan het de voet is. Toch blijft de zaak onzeker, want Litausch *kelys*, genitief *kelio* beteekent «knie», en het zou zeer wel mogelijk zijn dat met *helium*, dat behoudens het geslacht volmaakt aan *kelys* gelijk is, bedoeld was «kniebocht» der rivier. Inderdaad is er bij Hellevoet een bocht. Of «voet» ooit het benedendeel van een kniebocht kan beteekenen, is mij onbekend.

Het hier medegedeelde zal den lezer de overtuiging geschenken hebben dat onze kennis van de oude aardrijkskunde nog op een laag peil staat. Het ware te wenschen dat een Nederlandsch aardrijkskundige van vak zich de opoffering zou willen getroosten alle beschikbare gegevens over de aardrijkskunde van ons land in den Romeinschen tijd, d. i. van 50 v. Chr. tot 500 na Chr. te verzamelen en kritisch toe te lichten, met terzijdestelling van alle taalkundige vragen.

Een Hollandsch woord in het Tamil en het Kanareesch. - Jonk. - Suursak.

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, XXV & XXVI.

Leiden, 1906 & 1907.

EEN HOLLANDSCH WOORD IN HET TAMIL EN HET KANAREESCH.

In den tijd dat de Oostindische Compagnie nog kantoren bezat in Zuid-Indië heeft een Hollandsch woord zijn weg gevonden in het Tamil en het Kanareesch. Het bedoelde woord is *kakhuis*, dat in het Tamil den vorm heeft aangenomen van *kakkuśu*, in het Kanareesch van *kakkasu* of *kakkōsu*. De *u* heeft den klank van de korte *u* van 't Hoogduitsch en Italiaansch; in de eindlettergreep wordt ze zelfs zóó kort uitgesproken, dat ze nagenoeg zoo klinkt als onze doffe *e*.

In den «Tamil and English Dictionary» van Rev. Miron Winslow, (p. 971) leest men achter *kakkuśu*: «(Port.) A privy», waaruit blijkt dat de man noch Portugeesch, noch Hollandsch kende. In de «Kannada-English School-Dictionary» door J. Bucher, wordt het woord vertaald met: «A cactus: a privy». Men ziet hieruit dat het woord ook bij de Engelschen, ten minste in Indië, niet ongebruikelijk is.

In 't Javaansch is het opgenomen onder den vorm van *kakkus*; ook in 't plat-Maleisch is het algemeen in gebruik.

Voor de juiste uitspraak van de *ui* in de 17de eeuw is uit de aangehaalde vormen niets met zekerheid af te leiden. Wel kan men zeggen dat de *ui* in *huis* anders klonk dan in *duit*, gelijk trouwens nu nog het geval is. Terwijl namelijk de *ui* in *huis* in 't Javaansch en Maleisch, alsook in bovengenoemde Drawidische talen door *u* (spr. *oe*) wordt weergegeven, en in *schuitje* door *o*: Jav. en Mal. *sēkotji*, is uit *duit* in 't Mal. geworden *duwit*, Jav. *duwit*, (spr. *doewit*), Toumbulusch *roit*, enz. De inlanders hebben dus duidelijk een *i* gehoord als bestanddeel van den *ui*-klank in *duit*, in tegenstelling tot de uitspraak van *ui* in *huis*. Evenzoo de Engelschen die aan onze taal hun woord *doit* ontleend hebben, terwijl zij *huis* weergeven met *hus*. In *Dutch* vertegenwoordigt de *u* niet onze *ui*, maar de oudere *uu*, want het woord moet reeds in zwang gekomen zijn in een tijd toen men *duutsc*, *duutsch* zeide. Buitendien is het mogelijk, schoon niet waarschijnlijk, dat het uit het Nederduitsch van Noord-Duitschland in 't Engelsch is gekomen.

JONK.

Dit is een woord dat ons in gedachte verplaatst naar China, evenals *mandarijn*, *taël*, *joosje*. Toch is geen dezer woorden van Chineeschen oorsprong.

Een zeer goed artikel over het woord komt voor in Hobson-Jobson, van Yule en Burnell, art. *Junk*, waar de juiste opmerking gemaakt wordt dat de oude Arabische handelaars het woord moeten gehoord hebben van Maleische looden, vermits het zekerlijk 't *Javaansche* en *Maleische djong* en *adjong*, een groot vaartuig, is. Tot nadere bevestiging van deze bewering kan strekken dat *djong* reeds in 't Oudjavaansch gebruikelijk is, en dat daarmede overeenkomt het Tagalog *daong*, waaruit blijkt dat de oudere vorm is *djaung*, en tevens dat het Maleische *adjong* uit het Javaansch gekomen is, want ware het oorspronkelijk Maleisch, dan zou men verwachten *adjaung*. In 't Ngadjoe-Dajaksch luidt het woord *adjong*, evenals in 't Bisaya; in 't Pakewa *duanga*.

Wat den Hollandschen vorm *jonk* betreft, is moeielijk te zeggen waaraan die rechtstreeks ontleend is. Het Fransche *jonque* kan evengoed uit ons *jonk* ontstaan zijn als omgekeerd. Mogelijk is *jonk* een poging om 't Javaansche *djong* weér te geven; dat Jav. *dj* door de oude Hollanders met *j* werd aangeduid, blijkt o.a. uit *Facatra* voor *Djakarta*.

SUURSAK.

Suursak, minder juist ook *sursak*, *soorsak* gespeld, en allernaiefst verkeerd *zuureak*, alsof het Hollandsch ware, is de naam van een Indische vrucht, en wel de broodvrucht, *Artocarpus*, meer bepaaldeelijker van een kleiner soort, zooals aanstonds zal blijken. Tengevolge van onwetenheid hebben sommigen dit woord verward met het Engelsche *soursop*, een geheel andere vrucht, de *Anona muricata*. Te recht wordt in Hobson-Jobson o. *Soursop*, op deze verwarring de aandacht gevestigd en o.a. gezegd dat *suursak* bij oude Hollandsche schrijvers steeds toegepast schijnt te worden op de gewone *Jack*-vrucht, als onderscheiden van de betere soorten.¹⁾

In Schouten's *Reistogt II*, 143, leest men: «*soorsak* de vrucht *Jaca* bij de Indianen, en *soorsak* bij de Nederlanders». Ook door Rumphius, Valentijn en anderen wordt deze naam toegepast op de *Artocarpus*, Javaansch *nangka*. Nauwkeuriger is de spelling *suursack* bij Rijklof van Goens, in Valentijn, *Ceylon*, 223.

Het is duidelijk dat *sak* een verbastering moet wezen van 't woord dat in 't Malayālam luidt *tsjakka*, Tamil *s'akkei*, en de naam is van de broodvrucht. Hieruit is voortgekomen de Engelsche benaming *jack*, Portugeesch *jaca*, waaraan Schouten zeker zijn *jaca* ontleend heeft. Rheede geeft 't

¹⁾ Er zijn namelijk verschillende soorten van de broodvrucht.

nauwkeurigst den Malabarschen (Malayālam) vorm weér met *tsjaka*. Ibn Batuta III, 127 heeft *shaki*; Frater Jordanus, 13—14, *chagui*; beide zijn blijkbaar gelijk aan den Tamilschen vorm *s'akkei*.¹⁾

Voor de verklaring van *suur*, *soor*, *sour* komt ons te stade een bericht van Thunberg, die sprekende over den broodvruchtboom zegt, volgens de Engelsche vertaling meegedeeld in Hobson-Jobson t. a. p.: «De soort welke een kleinere vrucht, zonder zaad, oplevert, vond ik te Colombo, Gale en verscheiden andere plaatsen. De naam waaronder die hier eigenlijk bekend staat, is de Maldivische *Sour Sack*, en ze is hier minder gewoon dan de andere (grootere) soort».

Daar de Zuidindische Drawidische naam van de broodvrucht in 't algemeen teruggevonden wordt min of meer verbasterd in *jaca*, *jack*, *sak*, mag men veronderstellen dat in *suur* een Drawidisch woord schuilt voor «klein» of iets dergelijks. Een woord dat aan deze voorwaarde voldoet is het Tamil *s'iṇu*, klein, gering, minderwaardig. Men moet hierbij in 't oog houden, dat de *i* in dit woord, gelijk trouwens steeds vóór een *u*, als onze *u*, Hoogduitse *ü* klinkt, en dat de *u* in den uitgang zóó kort wordt uitgesproken, dat ze voor een ongeoeft oor nauwelijks hoorbaar is, nagenoeg met de Franse *e muet* overeenkomt. *Suur* geeft dus in Hollandsche spelling vrij nauwkeurig het Tamil *s'iṇu* weer.

Het aantal plantnamen waarvan *s'iṇu* 't eerste bestanddeel vormt, is in het Tamil zeer groot. Om slechts enkele te noemen: «*s'iṇu-kideicci*, the smaller species of *kideicci* (*Aeschunomene*); *s'iṇu-kil'anggu*, een soort aardpeer; *s'iṇu-s'âmei*, a species of *s'âmei* grain; *s'iṇu-s'inni*, a smaller species of *s'inni* plant,» enz. enz.²⁾.

Toevalligerwijze komt *s'iṇu-s'akkei* in 't Wdb. van Winslow niet voor, doch dit bewijst niets tegen 't bestaan der samengestelde uitdrukking, waarvan de bestanddeelen zoo duidelijk zijn.

Hoe het komt dat naast *suursak* schrijfwijzen als *soursak*, *soorsak* ontstaan zijn, is moeielijk te zeggen. In geen geval is zulks te verklaren uit de inlandsche uitspraak. Uit het tegenwoordig uitsluitend voorkomende *zuurzak*, al berust de *z* hierin op naïeve zgn. volksetymologie, blijkt voldoende dat de algemene Hollandsche uitspraak was *suursak*. Aangezien niet te veronderstellen is dat alle lezers van dit tijdschrift ooit kennis hebben gemaakt met de broodvrucht, zij ten slotte opgemerkt dat ze hoegenaamd niets zuurs heeft.

¹⁾ Zie Hobson-Jobson, onder *Jack*.

²⁾ Een gansche reeks van zulke woorden kan men vinden in Winslow's Wdb.

De Gotische vorm van den eigennaam Alphonsus.

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, XXV.

Leiden, 1906.

De naam Alfonso, Alonso die op 't Iberische schiereiland zoo veel voor komt, heeft zich ontwikkeld uit Alphonsus of Alfonsus, den verlatijnschten vorm van een Gotischen eigennaam. Hierover bestaat geen verschil van meening, maar hoe de naam eigenlijk in 't Gotisch geklonken heeft, daar over zijn de geleerden het niet eens. Voor zoover ik weet, is Graff de eerste geweest, die ter verklaring van den naam de keuze liet tusschen *Alfuns* en *Adalfuns*: «aus beiden kann *Alphons* entstanden seyn», zegt hij, Sprachsch. 3, 543.

De verklaring uit *Adalfuns* heeft bijval gevonden: ze is beaamd o. a. door Förstemann en Kluge. Daartegen is nu echter onlangs opgekomen Prof. W. Meyer-Lübke in een verhandeling getiteld: «Romanische Namenstudien I. Die altportugiesischen Personennamen germanischen Ursprungs»¹⁾. Ter bestrijding van bedoelde verklaring zegt hij 't volgende:

«*Alfonsus* hat Förstemann, Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung XX, 431 und Namenbuch 166, aus *Adalfonsus* hergeleitet, ohne genügenden Grund. Ich weiss nicht, ob die Gleichstellung von *al* und *adal* nicht mehr in den Köpfen einzelner modernen Gelehrten als in der Sprachentwicklung und im Sprachbewusstsein der alten Germanen bestanden hat. Brückner hat sich von ihr ferngehalten, auch im Angelsächsischen wird nicht damit operiert, und wenn in einer Urkunde aus Cluny vom Jahre 927 der Name *Aalsendis*, *Alsensis* erscheint (Longnon, Polypt. Irm. I 2971), so handelt es sich darin um eine specifisch nordfranzösische, also romanische Entwicklung, die wir nicht schlankweg ins Westgotische übertragen dürfen. Die Existenz von *Adelfonsus* ist ja nicht in Abrede zu stellen, aber es liegt gar kein Grund dafür vor, dass dieses *Adelfonsus* und *Alfonsus* ein und derselbe Name sein sollen. Nun kommt aber weiter dazu, dass die spanische Form gar nicht *Alfonso* sondern *Alonso* ist, und dies ist mit *Alfonso* nur unter *Alafonsus* vereinbar, wo intervokalisches *f* nach spanischer Art (*dehesa* aus *defensa*) gefallen ist, wogegen in Portugal *f* blieb, dann *a* schwand».

In deze aanhaling, die ik niet meende te mogen bekorten, komt schier geen enkele volzin voor, welke niet tot kritiek uitlokt, doch ik zal mij slechts tot een enkelen bepalen die niet rechtstreeks met het vraagstuk in verband staat, en wel tot de verbazingwekkende bewering dat de Spaansche vorm in 't geheel niet (ik onderstreep) *Alfonso*, maar *Alonso* is. Ik heb hier voor

1) *Sitzungsberichte der Kais. Akad. der Wissenschaften*, Phil.-Hist. Klasse, Jahrg. 1904.

mij liggen een officieel stuk, aldus beginnende: D. Alfonso XIII, Por la Gracia de Dios y la Constitucion Rey de España.

Indien de bewering van Prof. Meyer-Lübke steek hield, zou de Koning van Spanje een Portugeeschen naam dragen! De zaak is dat Alfonso en Alonso beide in Spanje gebruikelijk zijn.¹⁾

Wat nu de hoofdzaak betreft, moet opgemerkt worden, dat al die oomhaal van woorden 't punt waar het op aankomt niet raakt. De vraag is niet of in 't Gotisch een eigennaam *Alafuns* al of niet bestaan heeft, maar wat de oorsprong is van den historischen naam Alfonsus, dien zooveel Spaansche koningen van de 8^e eeuw af gedragen hebben. Om hieromtrent tot een gevestigde overtuiging te geraken, moet men met de geschiedkundige gegevens te rade gaan, want alleen zoodoende kan men de ontwikkeling welke de naam doorgemaakt heeft nagaan.

Ik begin met de verwijzen naar de Arabische schrijvers over de geschiedenis van Spanje. Bij hen luidt de naam *Adhofun's* (*dh* is de spirantische *d*)²⁾. Verder heeft men te letten op de wijze waarop de naam in oude Latijnsche bescheiden geschreven wordt; bijv. in 't *Chronicon Albeldense* leest men *Adefonsus*; nog in een charter van Alfons VI, vindt men *regnante Adefonso*³⁾. Eindelijk vergelijke men den naam *Hadefonsus* van een Spaansch vorst bij Eginhart, elders *Hadufuns*, *Hadofuns*, *Hadifuns*, *Hadefuns*⁴⁾. Bij onderlinge vergelijking van deze gegevens blijkt het zonneklaar dat de Westgotische vorm zoo iets als *Hadofuns* geklonken heeft, wat in 't Gotisch der bijbelvertaling zou wezen *Hapufuns*, d. i. strijdvaardig, tuk op krijg. Samenstellingen waarin *heāðo* 't eerste lid is, komen, gelijk men weet, in 't Ags. in epische taal veelvuldig voor.

Wat den overgang van *d* in *l*aangaat, het is bekend dat die in 't Spaansch en Portugeesch meer voorkomt, gelijk trouwens ook in 't Latijn. Zoo is Sp. *cola* ontstaan uit *cauda*; *melecina* komt, vooral oudtijds, voor naast *medecina*; *Madrileño* van *Madrid*, in de 17de eeuw ook *Madril*; *Gil* uit *Aegidius*; Port. *julgar* voor Lat. *judicare*; oudtijds *eirel* uit *heredem*.

Bij de Spanjaarden bestaat een, bewijsbaar oude, overlevering dat de naam Alfonso ontstaan is uit Ildefonso. Dit is niet juist, maar komt de waarheid toch nabij, want Hadofons en Hildefons zijn synoniem, beteekenen beide «strijdvaardig, oorlogszuchtig». De overlevering dagteekent dus waarschijnlijk uit een tijd toen men nog heugenis had van 't feit dat

¹⁾ De gewone Portugeesche vorm is trouwens *Affonso*.

²⁾ Zie Dozy, *Recherches* [Leiden, 1860], o. a. I, Append. VII en vgl. aldaar blz. 148.

³⁾ Dozy, o. c. I, 145; II, Append. XLI; zie ook Förstemann, *Namenbuch* I^o 155 s. v. *Adefons*.

⁴⁾ Förstemann, t. a. p. 794 s. v. *Hadufuns*.

hado en *hildi* synoniem waren en dus licht konden verwisseld worden.¹⁾

Merkwaardig is het dat beide woorden voor strijd, oorlog, in eigennamen van helden der Oudgermaansche sage in onafscheidelijk onderling verband optreden: in Hildibrand en Hadubrand, Hadubraht en Hildibraht, namen die weliswaar niet aan één en denzelfden persoon behoorden, maar toch aan vader en zoon. De populariteit van de namen Alfonso en Ildefonso in Spanje doet veronderstellen dat de hoofd trekken van 't Hildebrandslied ook bij de Westgoten bekend waren en in liederen bewaard gebleven.

Het is moeielijk te zeggenwanneer 't Gotisch op 't Iberisch Schiereiland is uitgestorven; zeker sprak men in de 9de eeuw algemeen Romaansch, maar het blijkt uit de Arabische bronnen en Eginhart dat de Gotische vorm van den eigennaam nog vrij goed bewaard was gebleven; eerst later heeft de overgang van *d* in *l* plaats gehad. Van een Gotische klankontwikkeling kan na de 9de eeuw geen sprake meer zijn.²⁾

¹⁾ Vgl. *Alfunsum sive Hildefonsum* ter aanduiding van denzelfden persoon in het *Chron. Albrici Monachi Trium Fontium A° 1068* (Pertz, MG. XXIII, 793).

²⁾ In dit artikel zijn enkele wijzigingen aangebracht naar de Duitsche, door den schrijver nageziene vertaling in de *Zeitschrift für Deutsche Wortforschung* IX, 1 (Mei 1907). (*Noot van 1924.*)

IJs. - Waard. - Waard, waardig.

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, XXVII en XXXV.

Leiden, 1908 & 1916.

IJs.

In de laatstverschenen aflevering van 't groote Nederlandsche Woordenboek vindt men onder *ijs* de opmerking dat dit woord buiten 't Germaansch taalgebied niet wordt aangetroffen. Die bewering is, mijns inziens, onhoudbaar, want een stamverwant woord met dezelfde beteekenis komt in alle levende Iraansche talen voor: Ossetisch *yex*, gewestelijk *ix*, ijs, hagel; Kurdisch *yex*, Afghaansch, Perzisch *yax*, Parsi *yah*; voorts in een Pamir-dialekt *iz*, koude.

Wat het oudere Iraansch betreft, komt in de Zend-Avesta, jammer genoeg, slechts eenmaal voor een woord welks stam *isi* of *isu* is. De *s* is klarablijkelijk een fout voor *š*, blijkens het eenstemmig getuigenis der levende talen, waar tegenover het zgn. gezag van handschriften, inzonderheid van zulke erbarmelijk bedorven handschriften als die der Avestische teksten, in 't niet verzinkt. De zinsnede die het woord bevat¹⁾ luidt in de uitgave van Westergaard *pasca zimo isoīs aiwigāitīm* (l. *°gaitīm*). In de uitgave van Geldner, welke door Bartholomae gevuld wordt, heet het *zemo isaos*, waarbij op te merken valt dat *zemo* in de beteekenis «des winters» een onmogelijk woord is voor *zimo*, want dit is de genitief sing. van *zyāo* (uit *zyams*), dat volkomen aan 't Latijnsche *hiems* beantwoordt. De *i* van den stam staat vast, want in hoofdzaak hetzelfde woord is Skr. *hima*, *heman*, *hemanta*, Grieksch *χειμων*, in samenstelling -*χιμος* in *δύσχιμος*; Lat. *hiems*, -*himus*, *bimus*; Slav. *zima*; Lit. *žiemą*, enz. Bartholomae²⁾ ziet in *isaos* den genitief van een adjetief, en vertaalt dienovereenkomstig: «nach Eintritt das eisigen Winters». Niet onmogelijk, maar een even goede zin zou opleveren: «van 't ijs of de koude des winters». Men zou ook *zimo* voor een glosseem kunnen houden. Hoe het ook zij, aan de stamverwantschap van 't Avestische woord met ons *ijs* is niet te twijfelen, en dit is ook Bartholomae niet ontgaan.

De etymologie van 't woord, d. i. de herleiding tot den grondvorm en de begripsontwikkeling er van, is ongewis; een poging tot verklaring door Bartholomae kan men lezen in *Zeitschr. d. Deutschen Morgenl. Gesellschaft* 50, 697.

Voor stamverwant is te houden een ander Avestisch woord, namelijk *aēxa*, vorst, ijs. Indien de *x* hierin een gewestelijke uitspraak van *š*³⁾ is, zou

¹⁾ Vendidad 9, 6.

²⁾ *Altiranisches Wörterbuch* (Straatsburg, 1904), onder *isav*, kol. 372.

³⁾ In noordelijk Indië is de uitspraak van *š* als *kh* zeer gewoon.

aēxa zeer wel in vorm aan *ijs* kunnen beantwoorden; vgl. b.v. Avestisch *daeva*, Skr. *deva* met ON. *tvar* (mv.).

WAARD.

In den 2^{den}, door Prof. N. VAN WIJK bewerkten druk van FRANCK's *Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche taal* vindt men onder II *Waard*, met voldoende volledigheid opgegeven wat tot nog toe 't onderzoek omtrent dit woord heeft opgeleverd. Wij lezen daar: «Oorsprong onzeker. De combinatie met *waar(nemen)* is mogelijk: germ. *werðu* < idg. *wer-tū* «die voor huisgenooten en gasten zorgt en verantwoordelijk is»». Hierbij merk ik op dat Got. *wairdu* enz. evengoed aan een Idg. *werdhū* kan beantwoorden. Verder wordt gezegd: «Onzeker is de combinatie met on. *vērðr*, m. «maaltijd»». Ik geloof dat beide woorden zeer nauw verwant zijn. Reeds het feit dat Ohd. *wirtscraft* geglosseerd wordt met «*epulæ*»; *wirtscraftjan* en *wirtōn*, «*epulari*», maakt het waarschijnlijk dat er verband bestaat¹⁾. Doch er zijn nog andere feiten.

In 't Pāli beteekent *vaddheti* o.a. «spijns opzetten, opdisschen». *Vaddheti*, Skr. *vardhāyati* is in bet. feitelijk hetzelfde als het causatief van *vardhate*, groeien, gedijen, en beteekent dus «doen groeien, doen gedijen, kweken, opvoeden». In den zin van «spijzigen zal» wordt Skr. *vartṣyati* aangetroffen in Mahābhārata III, 3,72; vgl. 50,10²⁾). Prākr. *vaddham*, Skr. *vardhitam*, Mṛcchak. 70, r. 12 is «opgedischt». *Vadhyante* in de Chāyā, r. 11 is een schrijffout voor *vardhyante*.³⁾ Het actief *vardhati* is transitief, en verschilt dus feitelijk niet van *vardhayati* als causatief van *vardhate*, evenals bijv. Lat. *verto* op hetzelfde neerkomt als een causatief van *vartate*, *vertor*.

Een woord, vormelijk overeenkomende met Got. *wairdu*, komt in 't Skr. of Pāli niet voor. Verreweg de groote meerderheid der met suffix *u* gevormde woorden heeft in 't Skr. een intransitieve beteekenis. Er zijn evenwel ook enkele nomina agentis op *u*; zoo: *kārū*, werkman (wk. *karoti*); *kārū*, lofzanger (wk. *cakarti*); waarbij men kan voegen *ybhū*, kunstenaar; *ripū*, bedrieger, schelm, vijand; hoewel deze twee woorden eigenlijk slechts gesubstantiveerde adjetieven zijn: «kunstvaardig» en «bedriegelijk». In 't Grieksch zijn alle met genoemd suffix afgeleide woorden intransitief van

¹⁾ Ook de zinsnede: „enn vari gestr er til verðar kemr”, Háva M. 7.

²⁾ De Scholiast verwart dit *vartṣyati* van *vardhati* met het homonieme *vartṣyati* van *vartati*, maar wat in den tekst bedoeld is, heeft hij toch begrepen.

³⁾ De beide laatste zinnen zijn eigenhandige latere toevoegsels van den schrijver. (Noot van 1924.)

beteekenis en wordt voor nomina agentis de sterke vorm van *u*, nl. *eu*, gebruikt; dus: ἔργεις, φορεῖς, φορεῖς; hierbij zal ook wel behooren 'Ορφεῖς als gelijkwaardig met Skr. *r̥bhi*¹⁾. Ook in 't Litausch vormt suffix *u* slechts woorden met intransitieve beteekenis. Alleen met het naverwante suffix *iu* komen nomina agentis voor: *stegius*, dakdekker; *kerdžius*, herder; *audějus*, wever.

Zooals gezegd, komt in 't Skr. geen *vardhu* (in stamvorm) voor; wel *vardhana* zoowel adj. als subst. Als subst. m. «wie doet groeien, doet gedijen, vermeerderaar», enz. *Vardhana*, n. is «sterkingsmiddel, versterking». Het adj. *vardha* is «versterkend». Dat dit woord, gesubstantiveerd «voedsel» kan betekenen en dus overeenkomt met ON. *verðr*, al is dit anders gevormd, is moeilijk te ontkennen. *Vardhayati* betekent dan ook: «opvoeden». *Verðr* is «maal»; Zweedsch *natt-värd* is «nachtmaal». Als dichterlijke uitdrukkingen kan men in Cleasby's Icel. Engl. Dict. 697 opgegeven vinden: «*Sleipnis verðr*, horse's meal, i. e. hay; *verð-gjafí hrafns* or *verð-bjóðr*, the raven's meal-giver, i. e. a warrior».

Hoe nauw de begrippen «groeien» en «voeden» samenhangen, blijkt ten overvloede duidelijk uit Lat. *alo*, waarbij behooren *adolescere*, *adultus*, *alimentum*, *altus* enz. Got. *alan*, opgroeien, is intransitief; ON. *ala*, voeden, transitief. Lat. *altus*, hoog, sluit zich aan bij 't intransitief; evenzoo ons *oud*, dat in 't Skr. vertaald, geeft *vṛddha*. Lat. *alimentum* kan als een synoniem van ON. *verðr* gelden. Verdere verwante woorden vindt men bij WALDE, «Lat. etym. Wörterbuch», 2de druk [Heidelberg, 1910], p. 28. Lat. *alo* is synoniem met Skr. *vardhati*; Got. *alan*, met *vardhate*.

De slotsom van mijn betoog luidt kort samengevat, aldus: in 't Germ. woord voor *waard* ligt het begrip van «spiksverstrekker»: aan een gast als gastheer; aan de huisgenooten als huisheer, echtgenoot en vader; hij kan ook een *verð-bjóðr* zijn voor anderen.

Hoe zich uit de begrippen van «gastheer», «huisheer» ook een woord voor «heer» kan ontwikkelen, ziet men o.a. uit Skr. *bhartar*, onderhouder, heer; en vooral uit het Slavisch. In 't Tsjechisch is *hospora*, Herberge; *hos-podár*, Herr, Wirth, Hauswirth, Landwirth, Wirthschafter, Gastwirth, Hausverwalter; *hospodin*, Herr, Wirth, Gott der Herr²⁾). Zie verder art. *gosподи* in Etymol. Wörterbuch der slavischen Sprachen, van MIKLOSICH.

¹⁾ Ook in andere gevallen heeft Gr. *εν*, waar Skr. *u* vertoont; dus *ενθύς*, Skr. *urū*; en in 't fem. der adjiectieven op *vg*. Op te merken is ook, dat in alle Idg. talen de meeste stammen op *u* in eenige naamvalen den sterken vorm vertoonden.

²⁾ Al deze aanhalingen zijn ontleend aan Šumavský, *Böhmisch-deutsches Wörterbuch* [Praag, 1851].

WAARD, WAARDIG.

Dit woord, in FRANCK's Etym. Wdb. behandeld door Prof. VAN WIJK, blz. 768, 2 kol. heeft natuurlijk een geheel anderen oorsprong dan *waard*, gastheer. De etymologie ervan wordt in 't onzekere gelaten. Daarom is een poging om de afleiding van 't woord op te sporen niet overbodig.

In 't Pāli heeft het wkw. *vattati*, uit ouder *vartati*, verschillende schaakeringen van beteekenis, waarvan in 't Woordenboek van CHILDERS voldoende voorbeelden gegeven worden. Eenige ervan laat ik hier volgen.

Ettha dāni mayā vasitum vattati, here it now behoves one to dwell. *Dametum vattati*, (he) ought to be subdued, or is worth conquering. *Mokkhadhammā pana gavesantehi ekā pabbajja laddhum vattati*, by those who seek final deliverance the ascetic life alone ought to be adopted, or is worthy of adoption. *Vattati nu kho tumhākam musavādo*, now is lying permissible to you, or worthy of you?

Hoe nauw de begrippen «waard zijn, behoorlijk» elkaar raken, blijkt uit Skr. *arhati*, waard zijn, verplicht zijn; met ontkenning: niet behoeven. Het adj. *arha* bet. waardig, behoorlijk, kostend; 't subst. *argha* is «waarde, prijs»; dus synoniem met Onfr. *werd*, pretium, Welsh *gwerth*¹), alsook met ons *waarde*.

De slotsom van mijn betoog is, dat *waard*, Lit. *vertas*, enz. van denzelfden stam is als 't wkw. *worden*, een stam die zich zoo rijk in allerlei richting ontwikkeld heeft. Na te gaan hoe uit één hoofdvoorstelling, nl. van overgang uit een toestand in een anderen, zooveel overgangen van beteekenis ontstaan zijn, is een onderwerp dat op zich zelf belangrijk genoeg is, maar hier geheel buiten mijn bestek ligt. Alleen zij nog opgemerkt dat ON. *verða* met Inf., gelijk Skr. *arhati*, den zin aanneemt van «moeten, verplicht zijn».

¹) Avestisch *avarəta* (d. i. *avarta*) is volgens BARTHOLOMÆ, Altir. Wtb., die als stam *avarətā* aanneemt: „Wertgegenstand”, waarbij hij opmerkt: „eig. adj. wertvoll, vgl. got. *wairþs*”. Inderdaad kan 't woord Yast 17,7 kwalijk iets anders beteeken, maar Vend. 18,84, waar de Pehlvi-glosse *küt Xvastak* heeft, schijnt bedoeld „waardeloos”; BARTHOLOMÆ heeft „seiner Habe”. Er heerscht verwarring, doch de vergelijking met „waard, waardig” blijft toch ongerept.

XIII.

ANDERE INDOGERMAANSCHE TALEN.

Foemina, foetus. — ὄσιος, Satya. —
Zwei oskische wörter. — Canis, çuni.

Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, VII, VIII & XXI.

Berlijn, 1858, 1859 & 1873.

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, XVII.

Leiden, 1898.

FOEMINA, FOETUS.

Foemina oder *faemina* ist offenbar ein particip des medium, denn die endung *mina* ist das griech. *μενη*, zend. *manā*. In der wurzelsilbe deutet *oe* oder *ae*, d. i. *guṇa* von *i*¹⁾, auf eine wrz. *fī*, welche regelrecht der skr. wrz. *dhe* «saugen, trinken» entspricht. Skr. *dhe* heisst im parasm. «saugen», allein das medium, wenn es gebräuchlich wäre, würde «säugen» ausdrücken; man bedient sich aber im sanskrit nur der medialen causativform, (*upa*)*dhāpayete* R. I. 95. 1. *Foemina*, etwa dasselbe was *dhenu*, heisst also: die säugende.

Eine andre bildung aus derselben wurz. *dhe* (resp. *dhī*), lat. *fī* ist *foetus*, welches mit einem skr. *dhetu* übereinstimmen würde, also «der saugende» oder «der gesäugt werdende» wäre. Aus der bedeutung «infans» könnte sich leicht die, welche *foetus* gewöhnlich besitzt, entwickeln. Sagen auch wir ja «kind», d. i. gebornes, von einem ungeborenen.

Mit modifirter endung findet sich *foetus* wieder im slav. *dētę*, plur. *dēti*.

Οσιος, SATYA.

“Οσιος bedeutet gewöhnlich «gottselig, gottgefällig», *ἀρόσιος* also «verrucht, gottlos». Wir brauchen nur diese bedeutung von οσιος festzuhalten, um es zu vergleichen mit dem leiblich identischen skr. *satya*, wahr, wahrhaftig. Wahrhaftigkeit war bei unsren indogermanischen voreltern die höchste, fast die einzige tugend und daher sind ihnen wahr und tugendhaft synonyme; das zeugen *rta* und *sat*. An *sat* schliesst sich οσιος in der bedeutung ganz an; die form dagegen kann im sanskrit nicht anders als eben *satya* lauten.

Man hat mit *satya* öfters *ἐτεός* zusammengestellt, wiewohl dies lautlich wohl nicht zu rechtfertigen ist. Erstens vertritt *τεος*, nie skr. *tya*; im speziellen fall dass *τεος* endung des sogenannten verbaladjectivs ist, stimmt es zu *-tavya*; *δοτέFος* = *dātavyas*, wie Bopp, Accentuationssystem [1854], s. 160 unwiderleglich dargethan hat. Zweitens hat *ἐτεός* (wohl kein verbaladjectiv, wie der accent lehrt) digamma und ist demnach *Feteός* zu lesen; s. Il. B, 300; E, 104 u. s. Dieses *Feteός* kann aus *FeteFός* entstanden sein, wie durch *Fētu-μος* wahrscheinlich gemacht wird, allein auch aus *Fete(σ)ός*.

¹⁾ Guṇa des *i* ist im lat. *ae*, *oe*, in gewissen fällen auch *u*, z. b. in *com-munis* goth. *ga-mains*, aus *moenisi*. *anus* = goth. *ains*, aus *oenus*. (Noot bekort in 1924.)

In welcher beziehung *Feteōs*, *Fētōs*, *Fētvuos* zu *Fētōs* «umsonst, nichtig» und *Fētōsīos* steht, ist mir wenigstens ein rätsel; ich möchte einen Zusammenhang zwischen den beiden *Fētōs* bezweifeln. Nur dies sehe ich, dass als denominativ von *Fētōs* zu betrachten ist das lat. *vētare*, eig. wohl «für umsonst, für nichtig erklären». Weiter hängt mit diesem *Fētōs* und *vetare* zusammen die skr. interjection *vata*, d. h. umsonst, leider. Ob *Feteōs*, *Fētvuos* etwa mit *Fētōs* «jahr» und mit lat. *vetus* zu schaffen haben, ob *Fētvuos* eigentlich den sinn «alt, ursprünglich» besessen hat? das wollen wir dem scharfsinn anderer überlassen.

ZWEI OSKISCHE WÖRTER.

In der Tabula Bantina steht der folgende satz (5 fg. nach Enderis [Versuch einer Formenlehre der oskischen Sprache, Zürich 1871]):

deivatud — perum dolum mallom, siom ioc comono mais egm[as toutijcas amnud pan pieisum brateis auti cadas amnud — pertumum.

Die übersetzung von Enderis hat «iurato, — sine dolo malo, se ea comitia magis rei publicae quam alicuius voti aut petiti causa — perimere». Es ist einfacher, scheint mir, brateis auti cadeis amnud zu verstehen als *grati* (oder *gratiae*) *aut odii causa*. Bratom ist lat. *gratum*; es kommt auch vor in inscr. XXXV bei Enderis, und dürfte auch da «dank» bedeuten. Cadeis ist gen. sg. m. oder n. = got. *hatis*, auch gen. sg. m. oder n.; das ahd. *haz* ist m., das an. *hatr* n.; letzteres und ags. *hete* haben also andere endung, wie auch got. nom. *hatis*.

CANIS, ÇUNI.

Bij wijze van bijvoegsel op hetgeen ik over *kantoor* en *quatuor* gezegd heb ¹⁾, vestig ik de aandacht van den belangstellenden lezer op het Latijn-sche *canis* en het Skr. *çuni*, hond.

Het behoeft niet gezegd te worden, dat *canis* vormelijk niet overeenkomt met Wedisch *çuā*, Skr. *çwā*, Gr. *κύων*, Litausch *szū*, Iersch *cú*, Welsh *ci*. M. i. is het de tegenhanger van, of liever oorspronkelijk identisch met, den Skr. bijvorm *çuni*, hond (mannelijk, niet te verwarren met *çunī*, teef) en den Litauschen stam *szuni*, waarvan de nom. pl. *szunys* gevormd is ²⁾, en mogelijk nog andere naamvallen, zooals de vocat. *szuni* en *szunè*.

¹⁾ Hierboven afgedrukt, blz. 158 e. vv.

²⁾ Andere naamvallen van een *i*-stam gevormd bewijzen niets, daar ze de analogie van stammen op *men*, als *akmū*, hebben kunnen volgen, maar *szunys* kan nooit daarbij gerekend worden, want de nom. pl. van *akmū* is *akmens*.

Het accent van *cuni* is niet overgeleverd, maar niets verbiedt ons om aan te nemen, dat het woord oxytonon was of óók was. Mannelijke woorden op *i* hebben meermalen 't accent op de laatste, bijv. *ari*, *asi*, *dhwani*, *kapi*, *pani*, *mani*; dit laatste wordt door sommigen als paroxytonon uitgesproken. In allen geval heeft een Indogerm. *kuní* (met palatale *k*) niets bevreemdends. Gaat men hiervan uit, dan verklaart zich het Lat. *canis* zonder moeite. Gelijk bij *quatuor* is uit een oud *cunis* geworden *cēnis* (*kēnis*), waaruit later *cantis*, en eindelijk *cánis*.

In een volgend artikel hoop ik aan te tonen dat Oudindisch *opacá* en Lat. *apex* feitelijk hetzelfde woord is èn in beteekenis èn nagenoeg in formatie. Dit kan niet ter loops behandeld worden, daar de woordenboeken de beteekenissen van *opacá* niet geheel juist weergeven, zoodat men noodzaakt is in een breedvoerig betoog te treden.

Over het woord Zarathustra en den mythischen persoon van dien naam.

Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akademie van Wetenschappen,
Afd. Letterkunde, XI.

Amsterdam, 1868.

Niet dan na eenige weifeling, heb ik er toe kunnen besluiten aan uw oordeel de uitkomsten te onderwerpen van een onderzoek, dat nog geens-zins is afgeloopen. Niet al de gevolgen, welke uit mijne stelling voortvloeien, heb ik nagegaan; niet al de feiten, d. i. in ons geval, al de berichten kan ik verklaren. Zou ik daarom echter verplicht zijn geweest om te wachten? Na eenige aarzeling begreep ik van neen. Want óf het volgende betoog is in de hoofdzaak onttegensprekelijk, — en dan zullen de nog niet in het onderzoek opgenomen feiten zich van zelf plooien, zelfs zal de verklaring van de raadselachtigste daaronder er gemakkelijker om worden; — óf de uitkomsten van het onderzoek zijn aan bedenking onderhevig, misschien bewijsbaar valsch, en dan, hoe eerder de door mij ingeslagen weg verlaten wordt, hoe beter.

Het doel der volgende verhandeling is, — om het zoo algemeen als mogelijk uit te drukken — een antwoord te geven op de vraag: *wie* of *wat* is Zarathustra¹⁾?

Zarathustra, of zooals wij naar het voorbeeld der Grieken zeggen, Zoroaster, is sedert de dagen van Plato een beroemde naam ook in Europa, gelijk het reeds lang te voren in een deel van Azië was. Men heeft zich er aan gewend, onder dien naam zich een man voor te stellen, en wel een godsdienststichter of een hervormer, in allen gevallen den verkondiger der leer, welke door de Perzen, Meden en Bactriërs beleden werd, en het nu nog wordt door de zoogenaamde vuuraanbidders, de Pârsi's in Indië en Kermân. De aanhangsters van Zoroasters leer noemen zich zelven, gelijk bekend is, Ormuzd-dienaren; de buitenlanders pleegden de leer Magie te noemen, zonder aan dit woord altijd denzelfden *zin* te hechten; de hedendaagsche

¹⁾ De *s* in dit woord spreek ik uit als *sh*. Het onderscheid, dat men bij de omschrijving der Bactrische letterteekens pleegt te maken tusschen *s* en *sh* is louter denkbeeldig. Wel is waar is er een graphisch onderscheid tusschen de twee teekens, ofschoon veel geringer dan tusschen onze *s* en *f*, of tusschen *σ* en *ς*, doch zulks heeft niets met den klank te maken. Men had de identiteit van bedoelde Bactrische teekens reeds uit de handschriften kunnen opmaken, want ze worden onophoudelijk door elkander gebruikt. Nog veel zekerder bewijs kon men geput hebben uit vergelijking met het Sanskrit. De zaak draagt zich aldus toe: elke dentale *s* van het Indo-Germaansch gaat in het Sanskrit na elken anderen klinker dan *a*, over in de linguale, d. i. *sh*. Volmaakt dezelfde regel geldt in het Bactrisch. Na de *a* blijft de oorspronkelijke dentale *s* in het Skr., doch in het Bactrisch niet altijd; volgt er een klinker, dan gaat de *s* in *h* over (of verdwijnt geheel), zooals in 't Grieksch; volgt er daarentegen een tenuis of de aspiraat er van, dan blijft de dentaal, die men in dit geval omschrijft met *g*. Bijv. Skr. *sthā* is in 't Bactrisch: *ctā*, doch *tishthāmi* is *histāmi* (d. i. *hishtāmi*); Skr. *manasi* is in 't Bactrisch *manahi*. In fijner bijzonderheden te treden, is onnoodig.

Europeanen bestempelen die leer met den naam van Perzisch dualisme.

Het heeft niet ontbroken aan geleerden, die Zoroaster voor een mythisch persoon hielden, evenmin aan dezulken, die in hem een historisch persoon zagen. Doch, voor zoover mij bekend is, heeft het verschil meer in de woorden gelegen, dan in de opvatting. Want het is niet duidelijk, wat men eigenlijk onder historisch, wat onder mythisch persoon verstaan heeft. Het lijkt, alsof een historisch persoon iemand is, wiens bestaan in den vleesche door voldoende getuigen gewaarborgd is, terwijl een mythisch persoon iemand wezen moet, wiens historisch bestaan niet kan ontkend worden, doch van wien tevens veel verhaald wordt, wat niet waar kan zijn. Maar, bij eenig nadenken moeten we toch tot de overtuiging komen, dat tusschen historie en mythe, zóó opgevat, geen wezenlijk verschil bestaat. Daarom zou ik de zaak anders beschouwen. Namelijk, blijkt het, dat zekere naam een mensch vertegenwoordigt, die in den vleesche geleefd heeft, dan is die mensch een historisch persoon, en hij blijft een historisch persoon, al worden er duizend onware en onbestaanbare dingen van hem verteld. Niemand zal, of althans mag, Karel den Groote anders dan «een historisch persoon» noemen, al bestaan er eene menige vertelseltjes aangaande hem. Geen heirleger van fabeltjes kan den grooten Frankenkoning tot een mythisch persoon maken. Derhalve, iemand die bewijsbaar als mensch bestaan heeft, is nooit of nimmer een mythisch persoon. Is evenwel het bestaan van iemand niet geschiedkundig bewezen, dan is hij toch nog niet zoo dadelijk een mythisch wezen: hij kan een romanheld of iets dergelijks zijn. Wij mogen niets anders aangaande hem beslissen, dan dat we niet weten of zoo iemand bestaan heeft of niet, doch wij hebben niet het recht hem een mythisch persoon te noemen.

Laten wij duidelijkheidshalve en om elkander wel te verstaan het voorgaande nog eens in andere woorden herhalen. 1. een mythisch persoon is niet een wezen, welks bestaan geschiedkundig vaststaat, al is zijn geschiedenis vermengd met fabeltjes; als de vermenging van waarheid en valsheid in iemands geschiedenis hem tot een mythisch persoon stempelt, dan zijn *alle* historische personen, zonder onderscheid, mythische; want van geen enkel mensch hebben wij eene in alle opzichten ware geschiedenis; daarmee zou het gansche karakteristieke onderscheid tusschen mythisch en historisch vervallen; 2. een mythisch persoon is ook niet hetzelfde als een romanheld; 3. ook niet iemand of iets, van wien men niet kan beslissen, of hij een kind der verbeelding is al dan niet. — Als het woord iets betekent, moet het iets anders aanduiden, dan een: «ik weet er niets zekers van». Om dit laatste uit de drukken, heeft men zoo'n mooi woord niet noodig.

Het woord «mythe» is wegens de menigte van beteekenissen, die men er aan hecht onbruikbaar ter verduidelijking, en daarom zal het, dunkt mij, het veiligste wezen zich te bedienen van deze omschrijving: «een mythisch persoon is een persoon uit de mythologie van een of ander volk», want onder «mythologie» verstaan allen tamelijk wel hetzelfde. Onder een persoon uit de mythologie heeft men niet juist een mensch te verstaan, maar een wezen, dat in meerdere of mindere mate aan ons, menschen, gelijkvormig is of althans die gelijkvormigheid vermag aan te nemen. Voor de niet-geloovigen bestaan dergelijke wezens uit de mythologie niet als zoodanig, niet als persoonlijkheden in den eigenlijken zin. Natuurlijk erkent de niet-geloovige wel, bijv., het bestaan der zon, doch hij erkent de zon niet als een persoonlijkheid in gewonen zin: Apollo is voor hem een mythisch persoon. De gelooviggen daarentegen beschouwen Apollo als een werkelijk bestaanden persoon, van wiens uiterlijke vormen de zonnebol er één is. — Hoe de mythologie ontstaan is, gaat ons hier niet aan; genoeg, dat er stelsels van mythologie zijn, dat het bestaan van mythologien zelf volkomen zeker en historisch is.

Dit meende ik aan het eigenlijk onderzoek te moeten laten voorafgaan, ten einde spraakverwarring te voorkomen. Wat wij te onderzoeken hebben, is: tot welke van beide categoriën behoort Zoroaster? is het de naam van een man? of is het een wezen, dat, bewijsbaar, behoort tot de mythologie onzer oude stamverwanten in Irân?

Indien we de nieuwste resultaten der wetenschap op goed geloof moesten aannemen, zou Zoroaster een historisch persoon geweest zijn. De vervaardiger van een zeer nuttig *Handbuch der Zendesprache*, de Heer Ferdinand Justi te Marburg, laat zich in dezer voege uit¹⁾: «Es liegt kein Grund vor, an der Persönlichkeit des Zarathustra als Schöpfers (*sic!*) des parsischen Religionssystems zu zweifeln, und auch das scheint (*sic!*) ziemlich sicher (*sic!*) gestellt, dass er dem medischen Stamme der Magier, welche forthin die Träger der religiösen Entwicklung wurden, entsprossen war und seine Lehre am Hofe des Herrschers von Bactrien verkündigte.»

Er zijn enkele uitdrukkingen in het voorgaande, die ik niet recht vat; o. a. begrijp ik niet, wat «die Persönlichkeit des Zarathustra als Schöpfers u. s. w.» betekent; misschien wat in gewoon Duitsch zou heeten: «die Persönlichkeit des Zarathustra, des Schöpfers, u. s. w.» of «dass Z. eine Persönlichkeit gewesen sei und der Schöpfer des u. s. w.» Zoo als er nu te lezen staat, zou men moeten opmaken, dat iemand in zekere hoedanigheid, als godsdienststichter, een persoonlijkheid zijn kan, maar in andere hoe-

¹⁾ *Vorrede*, V.

danigheden geen persoonlijkheid. Dat gaat slecht, en daarom mogen wij wel uit de aangehaalde woorden opmaken, dat de Heer Justi Zoroaster voor een historisch persoon in alle opzichten houdt. De woorden «auch das scheint ziemlich sicher gestellt» schijnen mij toe eene rhetorische figuur te zijn voor hetgeen men in gewoon Duitsch zou zeggen: «es ist bis jetzt völlig unsicher». Wél is het uitgemaakt zeker, dat het niet de taak der wetenschap is, den onoplettenden lezer zand in de oogen te strooien.

De grond, waarop de persoonlijkheid van Zoroaster rust, is: «er is geen reden om aan zijn persoonlijkheid te twijfelen». Alsof men zich daardoor zou laten afschrikken van te beweren: «er is geen grond om aan die persoonlijkheid te gelooven!» Zodoende komt men nooit verder. De vraag is, of de berichten aangaande Zoroaster, hetzij in- of uitheemsche, van dien aard zijn, dat wij hem te beschouwen hebben als een persoon uit de geschiedenis, als een mensch. Aangezien het volkommen zeker is, dat wij geen enkel bericht van tijdgenooten over hem bezitten, aangezien de rol die hij in de Zend-Avesta en de overleveringen der Ormuzd-dienaraars speelt als verkondiger van Ahura-Mazda's woord, naar analogie met de Indische Rshi's te oordeelen, eerder tegen dan voor zijn historisch bestaan pleit, hebben wij het volste recht, ja zijn wij verplicht, reeds *a priori* te twijfelen. Het kan wezen, dat die twijfel in het vervolg verdwijnt, dat, hoewel geen gelijktijdige berichten meer over zijn, de schakel der getuigenissen ons dwingt, aan eene historische overlevering te gelooven. Kortom, wij zouden allerhande feiten kunnen vinden, die ons noopten Zoroaster inderdaad voor een mensch te houden, doch die redenen dienen van ietwat ernstiger aard te wezen, dan de zeer gemakkelijke bewering, dat er geen grond is om aan zijn persoonlijkheid te twijfelen.

Het oudste bericht, dat wij bij de Grieken omtrent Zoroaster ontmoeten, is, zoover mij bekend is, dat hetwelk Plato (of een Pseudo Plato) geeft in den eersten Alcibiades 122 A, waar we lezen, dat onder de vier leermeesters van een Perzischen koningszoon de eerste belast is met het onderwijs in de wijsheid der Magiërs. De woorden zijn: ὁν (sc. τὸν παιδευγῶν) δὲ μὲν μαγεῖαν τε διδάσκει τὴν Ζωροάστρου τοῦ Θρομάζου — ἔστι δὲ τούτῳ θεῶν θεραπεία — διδάσκει δὲ καὶ τὰ βασιλικά. Volgens Plato (?) is dus Zoroaster de vader, om zoo te zeggen, van de leer der Magiërs, en de zoon van Ormuzd, d. i. van het Opperwezen. Zulk een bericht, op zich zelf beschouwd, wekt eerder vermoedens tegen dan voor het menschzijn van Zoroaster op. In geen geval pleit het bericht voor zijn historisch karakter. Zien we eens, wat Diogenes Laërtius ons mededeelt, niet op zijn eigen gezag, maar op dat van veel ouder schrijvers. In het Prooemium (§ 2) verhaalt Diogenes, dat, volgens Hermodorus, er van Zoroaster tot aan den Trojaanschen oor-

log 5000 jaren verloopen waren ¹⁾). Indien men ons gemeld had, dat Zoroaster tijdens den Trojaanschen oorlog geleefd had, zou zijn geschiedkundig karakter al zeer twijfelachtig wezen; nu hij 5000 jaren te voren heet geleefd te hebben, krijgt de zaak een nog veel bedenkelijker aanzien, en men moet aannemen, dat Hermodus zich vergist heeft, of erkennen, dat er van een historisch persoon vijfduizend jaar vóór de inneming van Troje geen sprake kan zijn. Wellicht dan heeft Hermodus, of zijn zegsman, gedwaald. Immers volgens denzelfden Diogenes, verhaalt Xanthus de Lydiër, dat Zoroaster 600 jaren vóór Xerxes leefde ²⁾). Dit zou ons tot ongeveer het jaar 1000 v. Chr. voeren; maar zelfs uit dien tijd is er van een Bactrische of Perzische geschiedenis niets bekend.

In § 6 haalt Diogenes verscheidene andere schrijvers aan omtrent de Magiërs en hun leerstellingen. Wat zijne autoriteiten meêdeelen is in de hoofdzaken juist, en daaruit ontleenen wij het recht te veronderstellen, dat wij met lieden te doen hebben die getrouw overleverden wat zij zelven gehoord hadden. Wanneer Aristoteles, aangehaald door Diogenes, zegt: «dat de Magiërs zelfs ouder zijn dan de Egyptische wijzen; dat er twee beginselen volgens hun leer zijn, een goede geest en een booze geest, en dat de eerste de Hemel en Oromasdes, de laatste de Hel en Arimanus heet», dan is de juistheid van het laatste gedeelte ons een waarborg, dat Aristoteles redenen moet gehad hebben om te meenen, dat Zoroasters leer zoo verbazend oud was. Of hij dwaalt, doet er niets toe: het komt er op aan ons te vergewissen, dat hij niets verzon. Ook toont Aristoteles de Magiërs te kennen, als hij beweert, dat ze niet aan tooverkunstjes deden ³⁾). Of reeds ten tijde van den Stagiriet de Magiërs den naam hadden van tovenaars te wezen, zoo als zij dien later vrij algemeen hadden, weet ik niet; in allen gevalle blijkt, dat Aristoteles wel beter wist. — Als nu een man, doorgaans zoo wel onderricht, zich zulke voorstellingen maakte omtrent den leeftijd van Zoroaster, dan is het toch niet te gewaagd het besluit te trekken, dat door de Perzen in de 4de eeuw vóór Chr. Zoroaster in een tijd werd gesteld, welke ver verwijderd is van hetgeen wij als het begin der Perzische geschiedenis mogen beschouwen, den tijd van den groten Cyrus. Met Cyrus

¹⁾ Ἀπὸ δὲ τῶν Μάγων, ὃν ἔρξατι Ζωρούστρην τὸν Πέρσην Ἐρμόδωρος μὲν ὁ Πλατωνικὸς ἐν τῷ περὶ μαθημάτων φησὶν εἰς τὴν Τροίας ἄλωσιν ἐτη γεγονέναι πεντακιχίλια.

²⁾ Ξάνθος δὲ ὁ Λυδὸς εἰς τὴν Εέρξου διάβασιν ἀπὸ τοῦ Ζωρούστρου ἔξακοσιά φησιν — COBET leest ξεκικιχίλια, eene lezing die natuurlijk nog meer voor het mythisch karakter van Z. pleit dan de andere.

³⁾ D. L. t. a. p. τὴν δὲ γοντικὴν μαγειαν οὐδὲγνωσαν, φησὶν Ἀριστοτέλης ἐν τῷ Μαγιῶ καὶ Δεῖνων ἐν τῇ πεμπτῇ τῶν ἴστοριῶν.

begint de dageraad der Perzische geschiedenis, men kan nauwelijks zeggen de dag. Wat hebben we dan wel te denken van het historisch karakter van een persoon, die zooveel eeuwen vóór den stichter der Perzische heerschappij werd gesteld?

Zonder ons aan de chronologische orde der getuigenissen te houden ¹⁾, willen we eens stilstaan bij een schrijver uit de zesde eeuw onzer jaartelling, Agathias ²⁾. Deze geschiedschrijver vertelt, dat Zoroaster de Perzen van hun oud geloof afgebracht en allerlei uitheemsche nieuwigheden ingevoerd heeft, hetgeen hij, Agathias, ganschelijk niet goedkeurt. Hij noemt Zoroaster overigens ook Ζωρόαστρον τὸν Ὁρμάσδεως (l. Ὁρμάσδω), en gaat dus voort: ὅπερινα μὲν ἡκμασεν τὴν ἀρχὴν καὶ τοὺς νόμους ἔθετο, οἷς ἐνεστὶ σαφῶς διαγνῶναι. Dat moet, als ik het wel versta, beduiden: «in welken tijd hij eigenlijk bloeide en zijn wetten gaf, is niet met zekerheid te beslissen.» Dan gaat hij aldus voort: Πέρσαι δὲ αὐτὸν οἱ νῦν ἐπὶ Υστάσπεω, οὗτοι δὴ τι ἀπλῶς, φασὶ γεγονέναι, ὡς λίαν ἀμφιγοεῖσθαι καὶ οὐκ εἶναι μαθεῖν, πότερον Δαρεῖον πατήρ εἴητε καὶ ἄλλος οὐτος ὑπῆρχεν Υστάσπης. Hieruit blijkt, dat de Perzen Zoroaster stelden in den tijd van Hystaspes, zonder meer; dat wil zeggen, zonder op te geven, welke Hystaspes. Even duidelijk is het ook, dat de Perzische zegslieden van Agathias gemeend hebben: onder zekeren Koning Hystaspes. Meende nu Agathias, dat er slechts een particulier Hystaspes bedoeld was, dan is het gansche bericht belachelijk; meende hij echter, dat er een Koning Hystaspes bedoeld was, dan moest hij niet vragen, of het de vader van Darius was; uit Herodotus, — om van anderen te zwijgen — kon hij weten, dat de vader van Darius nooit Koning geweest was. Men ziet, wat voor soort van autoriteit Agathias is. Doch 's mans snuggerheid komt in het vervolg nog meer uit, als hij op denzelfden deftigen trant verhaalt, dat de Perzen vóór Zoroaster dezelfde goden als de Grieken, onder andere namen altoos, aanbaden, en wel, dat zij Zeus Belus noemden, en Herakles Sandes. De Perzen spraken dus Babylonisch of ver-eerden Babylonische goden, of Agathias zag die namen voor Perzisch aan. Dat de Perzen hun goden uit Babylonië kregen, was zeker een van die oude inheemsche Perzische gewoonten, welke door dien vriend van uitheemsche nieuwigheden, Zoroaster, zijn afgeschaft! — De autoriteit waarop Agathias zich beroeft, is de Babylonier Berosus; het gezag van dezen is misschien bijzonder groot; jammer maar dat hij het beneden zich achtte eenige

¹⁾ Daar de berichten in latere schrijvers dikwijls een mengsel zijn van ettelijke getuigenissen uit ouderen tijd, heeft de chronologische orde der schrijvers niets te maken met de orde van de door hen meegedeelde berichten.

²⁾ Het bericht van Agathias heb ik leeren kennen uit Prof. Spiegels „Avesta” (vertaling), Dl. II, bl. 215.

van de Perzische gewoonten over te nemen, o. a. die van niet te liegen.

Met dat al, de billijkheid eischt ons de bekentenis af, dat onder al dat kaf van Agathias één bericht onvervalscht is. Hij heeft het goed weérverteld, dat Zoroaster onder Hystaspes gesteld wordt: Zarathustra leefde onder Koning Vistâçpa van Bactrië, leert ons de overlevering der Ormuzddienaraars. Van Vistâçpa, den vader van Darius, is natuurlijk geen sprake.

Agathias rijst werkelijk in onze achting, als wij hem vergelijken met een schrijver, die een paar eeuwen vroeger schreef, en den naam heeft van bijzonder waarheidlievend te zijn: ik bedoel Ammianus Marcellinus. Bij dezen lezen wij omtrent de Magiërs en Zoroaster het volgende¹⁾: «Magiam opinionum insignium auctor amplissimus Plato Machagistiam esse verbo mystico docet, divinorum incorruptissimum cultum, cuius scientiae saeculis priscis multa ex Chaldaeorum arcanis Bactrianus addidit Zoroastres; deinde Hystaspes rex prudentissimus, Darii pater.» In onzen Plato is van die Machagistia niets te vinden, doch, dit daargelaten, letten we liever op hetgeen Ammianus uit zich zelven vertelt, nl. dat Zoroaster een Bactriër was, die veel van zijn wijsheid van de Babyloniërs geleerd, en met die Babylonische geheimen de Magische wetenschap verrijkt had. Er wordt niet bepaald gezegd, dat Zoroaster onder Hystaspes leefde; alleen wordt Hystaspes de voortzetter genoemd van Zoroasters werk; of weldra, of geruimen tijd later, blijkt niet. Wellicht als eene vergoeding voor dat onbepaalde *deinde*, dient het zeer bepaalde «rex prudentissimus, Darii pater.» Ziedaar een kennis van fijne bijzonderheden, welke ons verbazen zou, ware het niet dat wij die aantreffen in een man, aan wien wij de zoo vernuftige en verrassende opmerking te danken hebben, dat Plato is een «opinionum insignium auctor». Vóór Ammianus had men zeker nooit zoo iets bevroed. En toch rijst er eenige twijfel bij ons op en kunnen we de vraag niet weérhouden: «hoe wist Ammianus dat die Koning Hystaspes niet alleen *prudentissimus* was, maar ook *Darii pater*?» Zeker door grondige studie der Perzische geschiedenis, waarvan we een staaltje vinden enige regels verder dan de boven aangehaalde plaats. Hoort 's mans eigen woorden: «ex hoc magorum semine septem post mortem Cambysis regnum inisse Persidos, antiqui memorant libri docentes eos Darii factione oppressos imperitandi initium equino hinnitu sortiti.» Derhalve, na den dood van Cambyses aanvaarden zeven mannen uit het geslacht der Magiërs het bewind, hetwelk hun wederom door Darius ontnomen wordt! Zoo haspelt Ammianus alles dooreen en weet niets van hetgeen wij, dank zij den rechtschapen Herodotus, allen weten. Zulk eene verregaaende onwetendheid is ongeoorloofd in een ge-

¹⁾ XXIII, 6 pag. 353 ed. Bipont.

schiedschrijver. Er ligt daarenboven nog iets anders in die aangehaalde plaats; op mij althans maken die woorden «*antiqui memorant libri*», den indruk, alsof er op de waarheidliefde van Ammianus wel iets af te dingen valt. Wat zouden dat voor «oude boeken» wezen? Natuurlijk ḥf Grieksche ḥf Perzische. Onder de Grieken is vader Herodotus, die nog geen 40 jaar na Darius troonsbeklimming geboren werd, toch wel «*antiquus*» te noemen, en Aeschylus, de tijdgenoot van Darius, «*antiquissimus*». Onder de Perzische bronnen zijn toch ook wel als «oud» te beschouwen de officiële bescheiden, welke Darius op de rotswanden van Behistun heeft laten beitelen, en zoodoende bewaard voor het late nageslacht. Doch, ook zonder de getuigenis van Darius, van Aeschylus en Herodotus, zouden wij uit Ammianus zelven het bewijs kunnen putten, dat hij geheel gedachteloos maar voortschrijft. Immers vlak te voren heet Koning Hystaspes, de verbeteraar der Magie, de vader van Darius. Hoe kan nu eerst Cambyses, dan een zevental Magiërs heerschen, hoe kan Darius, de zoon van denzelfden Koning Hystaspes, noodig hebben zich met list meester te maken van iets, wat hem van rechtswege toekomt? Of leefde de vader misschien eenige duizenden van jaren vóór zijn zoon? — Men ziet, hoeveel er op Ammianus Marcellinus te vertrouwen is.

Een verhaal van anderen aard vinden we in Plinius. Deze veelweter vertelt ons ¹⁾: «Risisse eodem die quo genitus esset, unum hominem accepimus Zoroastrem.» Dit bericht, hoe dwaas ook als het voor geschiedenis moet doorgaan, is echt en onvervalscht: het strookt geheel en al met de mythische overlevering der Ormuzzd-dienaraars. Hoe authentieker echter het vertsel is, hoe meer het natuurlijk tegen het historisch karakter van Zoroaster pleit.

We zouden voort kunnen gaan met nog andere aanhalingen te doen uit allerlei schrijvers en boekenmakers, zoals Suidas, enz., doch dat zou nergens anders toe dienen, dan om het geloof aan de historische persoonlijkhed van Zoroaster nog meer te verzwakken. Het is, geloof ik, genoegzaam aangetoond, dat de oudste en beste Grieksche bronnen ons geenszins nopen, in Zoroaster een geschiedkundig persoon te zien. De berichten der Mohammedaansche schrijvers, zoowel Perzische als Arabische, kunnen we hier evenzeer met stilwijgen voorbijgaan, want men zal toch bezwaarlijk aan hetgeen zij omtrent Zoroaster meēdeelen, een geschiedkundige waarde hechten, als zelfs de veel oudere Grieksche berichten daarop geen aanspraak mogen maken. En hiermede wenden wij ons van de oude geschiedschrijvers tot de authentieke bron van Zoroasters leer, de Avesta.

¹⁾ Histor. Nat. VII. 16, 2.

Al hebben wij tot hertoe niets ontdekt, wat ons zou bewegen eerder aan een historischen Zoroaster te gelooven, dan aan een historischen Romulus, of Achilles, of Siegfried, de Avesta, welke in hare bestanddeelen ontgezegelijk ouder is dan de Perzische geschiedenis, zij zal ons wellicht van gevoelen doen veranderen.

Men weet, dat de Avesta, het heilige boek der Ormuzd-dienaars, opgesteld is in het Bactrisch, of, wil men, de taal van Oostelijk Irân. Daarin is de leer vervat, welke het Opperwezen aan Zarathustra openbaarde, en welke Zarathustra aan de menschen verkondigde. Waar in de heilige oorkonden der Pârsi's de naam van Zarathustra voorkomt, wordt er van hem gesproken in den 3^{den} persoon, en dien overeenkomstig, indien Ormuzd sprekende wordt ingevoerd, in den 2^{den}. Eene telkens terugkeerende formule is: »Ahura-Mazdâ sprak tot den luisterijken Zarathustra: «luisterijke, reine Zarathustra,» enz.» Een enkele maal wordt er iets aangaande Zarathustra verhaald. Desniettemin schrijven de Ormuzd-dienaars de Avesta aan hem toe, doch zij behoeven daarmee niet te bedoelen, dat hij die in den vorm, welken wij kennen, uitgesproken, nog veel minder, geschreven heeft. Zij bedoelen in het algemeen, dat de leer van de Zend-Avesta de leer van Zoroaster is. Evenzoo meenen de Indische Ariërs, die zoo allernauwst met hun naam- en stamgenooten in Irân verwant waren, als zij van Manu's Wetboek spreken, niet, dat Manu het boek gemaakt heeft; neen, er wordt zelfs uitdrukkelijk gezegd, dat Bhrgu (d.i. de planeet Venus in een harer perioden) van Manu die wetten geleerd heeft en ze aan zijn leerlingen weder overgeleverd. Al wie met de heerschende neigingen en denkbeelden der oude Indo-Germaansche volken eenigermate vertrouwd is, weet, dat met dergelijke verdichtingen volstrekt geen bedriegerij beoogd werd, niet wat men *pia fraus* pleegt te noemen. Over het algemeen stelden ze maar dichterlijke waarheid boven de platte werkelijkheid. Wanneer, in den geschiedkundigen tijd zelfs, een Thucydides of wie ook onder de rechtschapenste Grieksche geschiedschrijvers, Pericles of anderen woorden en gansche redevoeringen in den mond leggen, die nooit uitgesproken zijn, dan doen ze zulks niet om te bedriegen. Mogelijk deden die mannen zeer verkeerd, doch hoe afkeurenswaard die dichterlijke neigingen der oude Indo-Germaansche volken elken rechtzinnigen negentiendaande-eeuwer moeten voorkomen, wij hebben daarom nog niet het recht te gewagen van priesterbedrog, hierarchische list, en dergelijke snoode praktijken.

Om tot de Avesta terug te keeren, als wij die van begin tot einde doorlezen in de hoop iets te zullen ontdekken, wat het historisch karakter van Zarathustra zou kunnen bewijzen, of doen vermoeden zelfs, dan zullen wij ons teleurgesteld zien. Het merkwaardigste stuk aangaande Z. is de 19^{de}

Fargard van den Vendidad, waar Ariman (d. i. de duisternis, en, verpersoonlijkt, het booze beginsel) Z. afvallig tracht te maken van Ormuzd. Dan hierop komen we zoo straks terug. Laten we eens voor een oogenblik toegeven, dat de manier, waarop van Z. in de Avesta gesproken wordt, niets rechtstreeks tegen zijn bestaan als mensch bewijst, toch zal, verwacht ik, ieder die het boek kent op zijn beurt mij toestemmen, dat er niets bepaaldelijk vóór pleit. Nu weten we van elders, dat de oude Indiërs en Grieken wetenschappen en kunsten als hemelsche geschenken beschouwden. Door hemelingen en godentelgen is dat alles den mensch medegedeeld. Geneeskunst, dichtkunst, muziek, muziekinstrumenten, enz. enz., alles komt van boven. Daarop zouden de Iraniërs eene uitzondering maken! Die zouden de hoogste wetenschap, de godsdienstleer, van een menschelijke autoriteit ontvangen hebben! En, wat het overleveren der leer aangaat, bij de Indiërs althans ken ik geen voorbeeld, dat de openbaring terstond van het Opperwezen komt tot een mensch; de geheele Veda is door tusschenkomst der Rshi's, d. i. bovenmenschelijke wezens, tot den mensch gekomen¹⁾. Welnu, zal men wellicht zeggen, Zoroaster was juist een hervormer, die tegen de heerschende denkbeelden opstond. Edoch, van eene hervorming is er in de Avesta geen zweem te vinden. De Zarathustrische leer is wel is waar niet volkommen dezelfde als die van den Veda; ook heeft de Veda verscheiden oudere trekken bewaard, zoo het schijnt, die in de Avesta verdwenen zijn. Doch tot nog toe is niemand bij machte geweest om *die* oude leer te reconstrueren, waaruit èn de Veda èn de Avesta zich ontwikkeld hebben, en toch moest men dat gedaan hebben, vóórdat men zich het recht aanmatigde de Avesta als eene hervorming te beschouwen, en den Veda niet. Het spreekt wel van zelf (ten minste voor allen, die niet in den Veda of de Avesta gelooven), dat de oudste vorm van het Indisch en van het Irânsch geloof, zoo als wij dien kennen, niet de alleroerdste kan geweest zijn. Welk stelsel ondergaat geen wijzigingen in den loop der tijden? Tussen dergelijke wijzigingen en hervorming echter bestaat een groot onderscheid. Onder hervorming verstaat men eene met voorbedachten rade en met een bepaald oogmerk ingevoerde wijziging van een bestaand stelsel. — De bewering, dat Zoroaster een hervormer was, is niet nieuw; Agathias hield hem ook voor een hervormer, of liever voor een revolutionair; hetgeen bijna een reden zou wezen om het tegendeel te gelooven. Prof. Spiegel, aan wien de wetenschap groote verplichting heeft en die meer dan

¹⁾ Het is misschien overbodig te zeggen, dat men niet op het voorbeeld van Buddha mag wijzen; deze mensch had al zijn wijsheid uit zich zelven, en onderwees zijn leer op eigen gezag. Voor den rechtzinnigen Hindoe is het denkbeeld, dat de eene *mensch* meer autoriteit zou kunnen hebben dan de ander, eene ongerijmdheid.

eenig ander misschien in Europa bekend is met de latere overleveringen der Ormuzd-dienaars, is tot een gansch ander resultaat gekomen, en daar ik, zooals in het vervolg blijken zal, geenszins alle denkbeelden van den geleerden uitgever en vertaler der Avesta beamen kan, verwis ik hier met des te meer genoegen op blz. 209, Dl. II (vertaling) ¹⁾. Dit is zeker, en ieder kan zich daarvan overtuigen, dat Zarathustra in de Avesta *niet* als hervormer optreedt. In welke verhouding de Avesta tot den Veda staat, heb ik hier niet uit te leggen, doch wel wil ik verklaren, dat ik al de gangbare theoriën van godsdienstige twisten, van eene godsdienstige scheiding tus-schen Indische en Irânsche Ariërs houd voor stelsels, die berusten op onbekendheid met of minachting voor de duidelijkste feiten, en op eene aaneenschakeling van valsche redeneeringen daarenboven.

Wij zullen nu uit enkele opgaven, die de oorkonden der Ormuzd-dienaars omtrent Zarathustra behelzen, trachten op te maken, of wij in hem een mensch van vleesch en bloed dienen te zien. Zijn vader, om daarmee te beginnen, is Pourusaçpa, een naam, welke noch taalkundig volkommen duidelijk, noch ten opzichte der mythologische beteekenis klaar is ²⁾. Volgens Plato en anderen, gelijk we gelegenheid hadden op te merken, is Zoroasters vader Ormuzd. Beide berichten behoeven niet tegenstrijdig te wezen, want Pourusaçpa is, naar mij voorkomt, de nachtelijke, met sterren bezaaide hemel, en Ormuzd is de god des hemels in den ruimsten zin; evenwel bewijzen kan ik op het oogenblik niet, dat Pourusaçpa de nachtelijke hemel is.

Een neef van Zarathustra is Maidhyomâo (genit. ^omâoñho), d. i. in Grieksche klanken overgebracht *μεσομῆν*; in beteekenis kan het dus *μεσομῆνα* zijn, de tijd «der volle maan». Waarschijnlijker heeft het echter den zin

¹⁾ „Das kann nun zuerst nicht zweifelhaft sein, dass das Avesta — wenn wir die Par-sentexte irgendwie befragen — in allen seinen Theilen von Zarathustra herrühren will und dass dieser es wiederum als unmittelbare Eingebung (?) der Gottheit, Ahura-Mazda, empfangen haben soll. Von einer Reformation eines schon vorhandenen Gesetzes ist nicht die Rede. Keiner Reformation kann das göttliche Gesetz bedürfen, höchstens Er-läuterungen können nöthig sein.”

²⁾ De leden der samenstelling schijnen te wezen *pouru*, „veel” en *agpa*, „paard,” d. i. in de taal der mythologie *licht*, *straal*. In het Bactrisch staat dikwerf het eerste lid eener samen-stelling in den nominatief, in plaats van in den stamvorm; zulks kon ook hier het geval zijn, want *pourus* is de nominatief van den stam *pouru*. Indien wij hiervan volledige zekerheid hadden, dan zou het noodzakelijk gevolg wezen, dat *pourusaçpa* een betrekkelijk jong woord is, gevormd na de scheiding van Iraniërs en Indiërs; want het Sanskrit kent die verbastering in de samenstelling evenmin als de overige Indo-Germaansche talen. Daarom acht ik het niet onwaarschijnlijk, dat Pourusaçpa inderdaad te verklaren is als *pouru* + *agpa*, en dat als Zarathustra's vader in den ouderen tijd genoemd werd Ahura-Mazdâ, zooals bij Plato of Pseudo Plato.

van het Latijnsche *medilunia* «eerste kwartier»¹⁾). Kortom, of *maidhyomâo* «halve maand» aanduidt of «halve maan», durf ik niet beslissen, maar één van beide moet het zijn. Het doet er ook weinig toe; het is even vreemd, dat een mensch de neef der volle maan, als dat hij de neef van het eerste kwartier heet. Zarathustra's overige verwanten dragen namen, die ik slechts ten halve kan verklaren, althans niet met zoo'n grond van waarschijnlijkheid, dat wij daaruit besluiten mogen trekken. Sommige hunner komen dan ook niet eens in de Avesta zelve voor, zoodat wij met verbasterde latere vormen te doen hebben, hetgeen het onderzoek niet weinig belemmert. Hoe het zij, die namen lijken niet op gewone mans- of vrouwennamen. Alleen Koning *Vîstâçpa*, in wiens rijk hij leefde, is een gewone mansnaam, zoowel in Oostelijk, als in Westelijk Irân²⁾). Beproeven wij of uit den naam Zarathustra zelven iets af te leiden is.

Er bestaan van het woord verschillende verklaringen. Een Duitsch geleerde heeft *er*, voor zijn persoon alleen, wel vier aangeleverd, die vermoedelijk alle vier wel even waar zullen wezen. Volkomen de woorden van Justi (s. v.) beamende: «die Erklärung dieses Namens hat die meisten Erklärer des Avesta beschäftigt, ohne dass man bis jetzt zu einem befriedigenden Resultat gelangt ist», zal ik de vrijheid nemen al die verklaringen stiljetjes te laten rusten.

De oorzaak, dat men zoo veel moeite heeft met het woord te verklaren, is tweéérlei. Vooreerst is het een eigennaam, of althans geen gewoon woord, en in alle talen vertegenwoordigen eigennamen, zoals bekend, vaak een ouder tijdperk, d. i. dikwijs kunnen de bestanddeelen, waaruit een eigennaam bestaat, op zich zelf reeds verouderd wezen, hetzij in beteekenis of in vorm, of geheel vergeten zijn, terwijl de eigennaam als zoodanig blijft. Anders gezegd: de appellatieve beteekenis kan vergeten en het woord alleen als eigennaam in gebruik gebleven zijn. Ten tweede is onze kennis van het Bactrisch, ten minste van zijn woordenschat, zeer beperkt, want we bezitten niets meer dan de Avesta. Het is waar, dat het Bactrisch zoo na met het Oud-Indisch, inzonderheid van den Veda, verwant is, dat het zonder overdrijving een dialect hiervan mag heeten. Uit dien hoofde mogen en moeten wij meestal onze toevlucht nemen tot het Sanskrit. Behalve het

¹⁾ De beteekenis „medilunia” komt mij daarom waarschijnlijker voor, omdat als attribuut van *Maidhyomâo* voorkomt *aparâstâo* „in 't westen geboren”. Justi maakt daarvan „nachgeboren”; elieve, na wien of na wat?

²⁾ Ik kan het vermoeden niet onderdrukken, dat *Vîstâçpa* een synonym is van *Pouru-sacpa*; zeer zeker is het als appellatief synonym met *pouru-azpa*, doch één attribuut kan aan verschillende subjecten toegekend worden. In het Skr. zou *vistâçpa* luiden: *vittâçva*, hetgeen in de mythologie hetzelfde betekent als het taalkundig daarvan verschillende *govinda*, d. i. „de stralenrijke”. Govinda is een bijnaam van Vishnu, de Zon.

Skr. mogen we het Oud-Perzisch te hulp roepen, en bijaldien hiervan eene rijke literatuur over was, zouden we er zelfs nog meer nut van trekken, omdat het nog dichter bij het Bactrisch staat. Doch de gedenkstukken van het Oud-Perzisch zijn nog oneindig schaarscher dan van het Bactrisch, ofschoon van onberekenbare waarde als de authentiekste oorkonden eener taal, die men zich wenschen kan. De nieuwere Irânsche dialecten eindelijk kunnen ons ook hier en daar van nut zijn.

Men kan het woord *zarathustra* niet gadeslaan, zonder terstond op te merken, dat het eene samenstelling is, en dat de leden der samenstelling zijn: *zara* en *thustra*; elke andere ontleding druiscbt tegen de wetten der taal, die wij, wat euphonische regelen betreft, volledig kennen. Nu is er in de Avesta een $\ddot{\alpha}\pi\alpha\ddot{\xi}$ $\lambda\gamma\acute{o}\mu\acute{e}r\acute{o}$ *zara* (Accus. m. of n. ? *zarəm*)¹), hetwelk de Pârsi-overlevering als «afspaar, overeenkomst» opvat; de zin is echter uit die plaats niet op te maken. Overigens komt geen *zara* in de Avesta voor; des te meer echter woorden, die deels van *zara* afgeleid zijn, en dus het bestaan of bestaan-hebben hiervan in het Bactrisch bewijzen, deels ook met *zara* van denzelfden stam komen. Tot de eerste klasse behoort *zaranya*, hetwelk als adj. «gouden», als subst. «goud» beteekent; het is het Nieuw-Perzische *ज़रा*. Van dit *zaranya* is wederom afgeleid *zaranaena* «van goud zijnde, er uitzende als goud». Tot de tweede klasse behoort *zairi* (tengevolge der phonetische wetten van 't Bactrisch, voor *zari*); dit *zairi* is een adj. met de beteekenis «geel, goudkleurig». Alle hiermeê verwante woorden in het Indisch, enz. laat ik als ballast achterwege. Zoo wij verder in aanmerking nemen, dat *zara* in de Avesta wel is waar niet voorkomt, doch zeer vaak in het Nieuw-Perzisch, als *ज़रा*, dan, geloof ik, zal er geen bezwaar bestaan tegen een *zara*, in den zin van «goud» of «geel»²). Inderdaad, het ligt zoo voor de hand in *zara* «goud» te zien, dat de meesten het even zoo verklaren, als wij hier doen. Of de beteekenis «goud», of «goudkleurig» past, kan eerst later beoordeeld worden; we hadden hier enkel aan te toonen, dat *zara* dien zin kon hebben³).

Het tweede lid der samenstelling is *thustra*. Zoodra men in het B. voor eene *u* eene *th* ziet staan, kan men er op aan, dat deze laatste letter niet

¹⁾ In Justi's *Glossarium* staat zeker bij vergissing Yaçna XLIII, 18, in plaats van 17.

²⁾ Men zal mij wel niet tegenwerpen, dat het Nieuw-Perzisch eerder de voortzetting is van het Oud-Perzisch, de taal van West-Irân, dan van het Bactrisch. Het onderscheid tusschen Oostelijk en Westelijk Irânsch was onbeduidend; het grootste onderscheid lag in de uitspraak, en hierin staat het Nieuw-Perzisch veel dichter bij het Bactrisch, dan het Oud-Perzisch het deed. Het woord Irân zelve heeft een Bactrischen vorm; de eigenlijke Perzische vorm zou wezen Arân. Ook de *ch*-klank (waar die aan Skr. sv beantwoordt) van het Nieuw-Perzisch is aan het Oud-Perzisch vreemd.

³⁾ [Zie evenwel het toevoegsel aan het einde van dit stuk.]

oorspronkelijk is. De *th* toch is de vorm of de uitspraak, welke de *t* aanneemt voor ettelijke medeklinkers, o. a. de *v* (resp. *w*)¹). Om dit met een voorbeeld op te helderen: het voornaamwoord van den 2^{den} pers. enk. luidde in het oudste Arisch, en luidt ook nog in den Veda, *tuam* (in het klassiek Indisch *tvam*) in den nominatief. Dewijl in het Bactrisch de *ð* voor eene *m* overgaat in *ɛ*, werd *tuam* tot *tuɛm*, en dit, snel uitgesproken, moest van zelf worden *tum*, d. i. de korte *u* + *ɛ* smolt samen tot lange *ü*. De accusatief van hetzelfde voornw. is in den Veda, en dus ook in het oudste Arisch, *tuām* (klassiek Indisch: *tvām*). Toen de neiging om den hiatus te vermijden, eene neiging die reeds vóór de scheiding der Indo-Germaansche volken zich had beginnen te ontwikkelen, van lieverlede toenam, kon men zulke vormen als *tuām* niet meer dulden. Op dezelfde manier den hiatus te voorkomen als in *tuɛm*, *tum*, ging niet met *tuām*, want de lange *ā* verandert niet in *ɛ*, liet zich dus niet met *u* samensmelten. Er schoot dus niets anders over dan de *u* in den overeenkomstigen halfklinker te laten overgaan, d. i. om *tvām* te zeggen, in stede van *tuām*. Dit *tvām* is de vorm van het klassiek Indisch; doch het B. duldt geen *t* voor den halfklinker *v*²), ze moet *th* worden; met deze verandering gaat die van *v* in *w* gepaard, en zoo werd het woord in den accusatief *thwām*, terwijl de nominatief is *tum*. Het gebeurt wel eens, dat eene op deze wijze ontstane lettergreep nog verdere veranderingen, of, wil men, verbasteringen, ondergaat. Zoo vinden we bijv. het woord *aiwithūra* «vlug.» Dit komt van een werkwoord, hetwelk in het Skr. luidt *abhitvar*, dus in 't B. *aiwithwar*, waarvan het regelmatig afgeleide bijv. nw. *aiwithwara* zou wezen. Valt het accent niet juist op de lettergreep *thwa*, dan wordt deze van zelf tot *thū*, dus het gansche woord *aiwithūra*. De aanwezigheid der *th* verraadt hier dus den ouderen vorm. Evenzoo moet ook *thustra* voor iets anders staan, voor *thwastra* of iets dergelijks. *Thwastra* is gevormd uit *thwakhs*, Skr. *twaksh*, «timmeren, maken;» de uitgang is *tra*, overeenkomende in zin met ons Hollandsch *sel*, althans na intransitieven; na transitieven drukt *tra* gewoonlijk een middel uit. *Thwa-*

¹⁾ Het letterteeken, dat men met *v* omschrijft, heeft aan het begin des woords zeker als onze Nederl. *w* geklonken; in het midden der woorden schrijft het Bactrisch *uu*, waar de gebruikelijke omschrijving ook *v* zet. Het is mogelijk, dat in het midden der woorden de Bactriërs dus de letter uitspraken als de Engelschen hun *w*, ofschoon ook in het Ndl. en Hgd. de halfklinker *w* op dezelfde manier als in 't B. wordt aangeduid, door verdubbeling der Latijnsche V, zonder dat wij het op de Engelsche manier uitspreken. Het teeken, dat in de gewone omschrijving *w* geschreven wordt, is in de meeste gevallen de aspiraat der labiale media, had dus de uitspraak der Nederlandsche, Engelsche en Middelhoogd. *v*.

²⁾ Woorden als *actvat*, en derg., als ook *paityārēm*, enz. worden uitgesproken *actuvō*, *paitiō*, want in het Bactrische schrift wordt in het midden der woorden niet alleen *v* (d. i. Nederlandsche en Hoogduitsche *w*-klank) door *uu* uitgedrukt, maar ook *uv* (d. i. Hoogd. *uw*).

stra zou «maaksel» kunnen beteekenen, hoewel de natuurlijker opvatting zou wezen «iets waarmee men wat maakt, een werktuig». Hoe rekkelijk we ons ook op dit punt betoonen, het geheele woord past hier niet, en daarom houd ik *thustra* voor iets anders, voor eene verbastering van *thwistra*, terwijl ik, zoo noodig, verwijst op ons *zuster* voor *zwister*, op 'Υτάσπης, Gush-tâçp, voor Vîstâçpa, enz. Dit *thwistra* is eene regelmatige afleiding uit het intransitieve *twish* «glanzen, schijnen», met behulp van genoemd achtervoegsel *tra*; *Zarathustra* betekent dan in de eerste plaats «goudglans», dan als possessieve samenstelling «goudganzig, schitterend als goud», of, om een gebruikelijk dichterlijk woord in het Grieksche te bezigen, χρυσοφάνης.

Hiermee is nog volstrekt niet bewezen, dat de gegeven verklaring juist is; ze kan juist wezen, ze wordt van zelf aan de hand gedaan door de taal, doch er is nog heel wat anders noodig, voórdat men ze als de ware mag aannemen. Want «schitterend als goud» is alles behalve een gepaste naam voor een mensch, en we hebben wel gezien, dat de historische persoonlijkheid van Zarathustra aan gewichtige bedenkingen onderhevig is, maar we zijn nog niet in staat geweest te bewijzen, dat hij *geen* mensch was.

Schier overal in de Avesta wordt met het woord *zarathustra* de verkondiger der goddelijke leer aangeduid. Doch er zijn ook plaatsen, waar het een titel schijnt te wezen of eene waardigheid moet te kennen geven. De opmerkelijkste plaatsen zijn Yaçna 19, 50 en Yast 13, 152. Nog vaker komt het als titel, of wellicht als zoogenaamd epitheton ornans voor in den superlatief *zarathustrotëma*, en wel Yaçna 2, 24. 1, 17. 3, 31. Visp. 1, 30. 10, 6. De aangehaalde plaats Visp. 1, 30 vertaalt Prof. Spiegel (met opzet houd ik me aan die overzetting) aldus: «Ich lade ein und verkünde es den ahurischen Fragen, dem ahurischen Herrscher, dem *ahurischen Oberpriester*, dem Reinen, Herrn des Reinen.» Ik begrijp de vertolking niet recht, maar dat komt er ook niet op aan; het is enkel om het woord «ahurischer Oberpriester» te doen. In de noot op deze plaats teekent Spiegel aan: «Man vergl. Yç. I, 24 [l. II, 24] und XIX, 50 fg. Aus diesen Stellen, namentlich aus den im Texte gebrauchten Ausdrücken geht hervor, dass hier vom Könige und vom Oberpriester die Rede ist.» De woorden in den text dan zijn *âhuris dagyumo*, d. i. «goddelijke heerscher», of, zooals S. zich uitdrukt, «âhirischer Herrscher», voorts *âhuris zarathustrotëmo*, d. i. «goddelijke zarathustrotëma». Er blijkt derhalve niet in de verste verte uit, «dass vom Könige und vom Oberpriester die Rede ist.» Vgl. Yç. I, 24, staat er; daar op die plaats niets van dien aard voorkomt, is het zeker een drukfout voor II, 24. Op deze plaats, als ook Yaçna 3, 31, vinden we denzelfden text en dezelfde vertaling, zonder aanteekeningen, als in Yaçna 1, 17, waarvan de

vertaling luidt: «Ich lade ein und thue es kund: der Frādaṭ-vīçpām-hujyāiti und dem Zarathustrotēma, dem Reinen, Herrn der Reinen,» en de aantekening: «Vīçpām-hujyāiti ist das gänzliche Wohlbefinden, hier wieder personificirt. Zarathustrotēma der Oberpriester, cf. Yç. XIX, 30, fg.» Ik behoef niet te doen opmerken, dat uit deze plaats wederom hoegenaamd niets blijkt van een hoogepriesterschap; zoo er iets uit blijkt, is het dit, dat *zarathustrotēma* noch hoogepriester, noch iets dergelijks beteekent. Hiermeē is een van de bewijsplaatsen vervallen; er blijft over Yaçna 19, 50. Zoo straks daarover. In Vispered 10, 6 luidt de vertaling aldus: «welche die Heilmittel des Zarathustrotēma in sich begreifen, welche alle jene Heilmittel in sich begreifen», en de noot: «Zarathustrotēma ist, wie aus mehreren Stellen hervorgeht, der Oberpriester. Cf. oben Vsp. 1, 30.» Men zou denken, dat die geneesmiddelen eerder bij een oppersten geneesheer passen dan bij een opperpriester. Nu, daar wordt dan ook niet beweerd: «uit deze plaats», maar «uit verscheiden plaatsen», blijkt dat hoogepriesterschap. We hebben die alle gemonsterd, ook Visp. 1, 30, waarop uitdrukkelijk verwezen wordt, doch geen zweem van bewijs kunnen vinden. Er schiet dus niets over dan Yaçna 19, 50, en naardien voor de beteekenis «Oberpriester», of, gelijk Justi zich uitdrukt: «der dem Zarathustra an Würde zunächst kommende Hohepriester», deze plaats het eenigste plechtkanker is, zullen we uitvoerig er over moeten handelen. Te meer, omdat we daaruit niet slechts kunnen leeren, wat de titel *zarathustra* niet is, maar ook een belangrijk gegeven hebben om te bepalen wat het wèl is.

In Yaçna 19, 44 dan wordt o. a. gevraagd, welke standen er in den staat volgens de goddelijke wet zijn, en hoeveel trappen van gebieders. Het antwoord vinden we in vs. 46, waar de volgende vier standen worden opgesomd: die der leeraars, der ridders, der boeren en burgers, en der proletariërs. Prof. Spiegel noemt ze: «Priester, Krieger, Ackerbauer und Gewerbetreibende». Hoe dit uit het oorspronkelijke en uit de Sanskrit-vertaling van Neriosengh te halen is, vat ik niet¹⁾). Voor het punt in geschil, den zin van *zarathustra*, doet het nogtans niets af. Laten we zelfs den term «priester» op de leden van den eersten stand toepassen. Er zijn dus vier standen.

In vs. 50 lezen we deze woorden: «welke zijn de gebieders?» (antwoord) «de heer des huizes, de heer der gemeente, de heer van den stam, de heer van het land; *zarathustra* is de vijfde.» Prof. Spiegel geeft hiervan de volgende verduitsching: «Welche sind die Herren? der Hausherr, der Clan-

¹⁾ Voor eene andere gelegenheid behoud ik mij voor deze merkwaardige standenverdeling te vergelijken met de Indische en daarbij de vertaling van den Pârsi Neriosengh toe te lichten en te verdedigen.

fürst¹), der Herr der Genossenschaft²), der Herr der Gegend³), Zarathustra als der fünfte. » Men behoeft geen Bactrisch te kennen, om toch te bespreken, dat er een climax ligt in de woorden van den text, en dat de nadrukkelijke bijvoeging van «de vijfde» voor *Zarathustra* den onder dezen titel aangeduiden heerscher tot een bijzonder voornaam persoon stempelt, of zelfs, lijkt het, tot een persoon of wezen van eenigszins andere soort dan de vorigen. Maar is het daarom een priester of hoogepriester? Waar staat te lezen, dat de souvereinen in Medië of Perzië of Bactrië hoogepriesters waren? Daarenboven staat hier niet eens de superlatief *Zarathustrotëma*, welken men met «hoogepriester» of «opperpriester» teruggeeft, maar eenvoudig de positief *zarathustra*. En als eigennaam is het toch ook niet op te vatten; want Zoroaster was toch niet voor altijd de souverein. Buitendien, al geeft Prof. Spiegel het woord hier met den eigennaam Zarathustra terug, toch heeft hij uitdrukkelijk op deze zelfde plaats verwezen, als een bewijs dat Zarathustrotëma «opperpriester» beteekent. In andere termen: het woord *zarathustra* in Yaçna 19, 50, hetwelk vertaald (of liever, onvertaald gelaten) is met *zarathustra*, moet bewijzen, dat hetzelfde woord in den superlatief, nl. *zarathustrotëma* «opperpriester» beteekent. Dat gaat toch niet. — Taalkundig onmogelijk is ook de verklaring van Justi (s. v.) «der dem Zarathustra an Würde zunächst kommende Hohepriester», want de wijl de positief reeds beteekent Zarathustra, kan de superlatief *er* van niet aanduiden iemand die een beetje minder dan Z. is. Tusschen + en — bestaat een tamelijk onderscheid. — Wat duidt dan *zarathustra*, alsook de superlatief *er* van, aan?

De Avesta geeft ons zelve eene verklaring aan de hand. Vooreerst blijkt het uit de laatst behandelde plaats, dat *zarathustra* een hooger titel is dan «heer van het land», dan «Koning», zoodals wij ons uitdrukken. Laten we eens aannemen, dat men aan *zarathustra* zoo ongeveer den zin hechtte, als wij doen aan «Majesteit», dan is *Zarathustrotëma* «opperste Majesteit». Het is niet ongerijmd aan te nemen, dat de volle, nauwkeurige beteekenis

¹⁾ Het Bactrische *vīc* beteekent even als het Skr. *vīc* dorpsgemeente, gelijk het Lat. *vicus*, en het Nederlandsche *wijk*, en het Engelsche *wich* in plaatsnamen. Het Hoogduitsch is eene veel te rijke taal, dan dat men noodig heeft uit de Schotsche hooglanden een woord *clan* te halen.

²⁾ Het Bactrische *santu, nagaenoeg* = Lat. *gens*, beteekent „geslacht” of „volksstam”, in allen gevallen eene vereeniging van menschen, die door banden des bloeds verbonden zijn, of geacht worden het te wesen. Een genootschap (genossenschaft) heeft echter niets hoevenaamd met bloedverwantschap te maken.

³⁾ Het aequivalent van *daqyu*, Oud-Perzisch *dahyu*, is „land, rijk”. Bactrië zelf is o. a. een *dahyu*, en geen mensch noch bij ons, noch in Duitschland, zal Bactrië eene streek of *gegend* noemen.

van het woord, «schitterende als goud» verzwakt was tot die van «schitterend», *illistris*, in het algemeen. Dan, dit geeft ons nog geen antwoord op de vraag, wie met *zarathustra* of *zarathustrotēma* bedoeld is. Een Keizer of opper-Koning kan het bezwaarlijk wezen; want zulk een keizerschap is, zoover als wij de geschiedenis aller Indo-Germaansche volken kunnen na-gaan, eene instelling van lateren tijd. Ook is een Keizer niet zóó verschil-lend van een Koning, dat men in den tekst zoo nadrukkelijk zou zeggen: «de als goud schitterende (*zarathustra*) is de vijfde.» — Welnu, slaan we eens op de Mihir-Yast (den lofzang aan Mithra, d.i. de Zon, in engeren zin de Morgenzon), vs. 17, vgg. «Mithra vereeren wij, enz.» (er volgen enige hoogstschilderachtige epitheta, die alleen in de taal van Homerus en van den Veda hun wedergade hebben). «Mithra, den waakzame, die zich door niemand bedriegen laat, noch door den heer eens huizes, noch door den heer van eenen stam, noch door den heer van een land. En wanneer de heer van een huis, of de heer eener gemeente, of de heer van een stam, of de heer van een land hem bedriegt,» (d. i. liegt en onrecht doet) «dan teis-tert Mithra van toorn gloeiende èn het huis èn de gemeente èn den stam èn het land,» — dan volgen er enige woorden in den nominatief welke Prof. Spiegel vertaalt als accusatieven. Nu, de tekst-afschriften zondigen in dit opzicht maar al te dikwijls, doch waar de lezing van den tekst een zin geeft en elke afwijking daarvan onzin, dáár zijn de handschriften klaarblij-kelijk niet bedorven. De bedoelde woorden zijn dezelfde woorden als die we reeds gehad hebben, nl. die titels, doch ze staan in den nominatief en onderscheiden zich ook daardoor, dat de daarvan afhangende genitief niet in het enkelvoud, maar in het meervoud staat, derhalve niet *nmânahe nmâ-nopaitis* «de heer van een huis», enz., maar *nmânanäm nmânopaitis*, d. i. «de heer der, aller huizen», enz. Dewijl geen sterveling een heer aller huizen, aller gemeenten, aller stammen, aller landen is; wijders, dewijl de grammatica het zoo wil, en dewijl elke afwijking van den tekst wartaal geeft, is het, naar mijn bedrip, helder als Mithra, dat we de volgende woorden, van *uta nmânanäm* af tot aan het einde, te vertolken hebben eenvoudig zóó als er staat: «hij, die èn de heer der huizen is, èn de heer der gemeen-ten, èn der stammen èn der landen, hij de opperste gebieder der landen». Hiermede geloof ik het recht der grammatica te hebben gehandhaafd en de eer van den dichter gered; voor ons betoog hadden wij nogtans het laatste gedeelte niet eens noodig: het eerste is voldoende. Want daaruit blijkt voldingend, dat er eigenlijk maar vier aardsche heerschers zijn; van den «als goud schitterende», van den *zarathustra* is geen sprake. Waarom? natuurlijk omdat die *zarathustra*, die *χρυσοφανής*, is — Mithra zelf. En als er iemand noch aan mocht twijfelen, laat hij opslaan vs. 115 van denzelfden

lofzang, waar we deze woorden lezen: *āi Mithra vourugabyābīte nmānya ratavo viçya zantuma dagyuma zarathustrotēma*, » d. i. ô Mithra, die over wijde velden uw gebied uitstrekkt, gij huisheer, gemeenteheer, stamvorst, landvorst, gij zarathustrotēma! » — Vg. Yast 13, 152.

Ik behoef hier wel niets meer bij te voegen; enkel wil ik u wederom er aan herinneren, dat wij als oorspronkelijke beteekenis van *zarathustra*, op zuiver taalkundige gronden hadden gevonden «schitterend als goud», en hoezeer dit op Mithra toepasselijk is, daarover is elke uitweiding overbodig. Ook wil ik niet langer stilstaan bij de verklaring, die Justi van *zarathustrotēma* s. v. geeft, dan om mij te vrijwaren voor het verwijt van lichtzinnigheid. Justi zegt er van (s. v. 2): «adj. den Hohenpriester beschützend, ihm angehörig». Er zijn een tal van gronden, waarom die uitlegging onmogelijk de ware kan wezen; één is voldoende: een woord dat «hoogepriester» betekent, kan niet tegelijkertijd «den hoogepriester beschermend» aanduiden. Het Bactrisch is een taal, geen wartaal. Wat de woorden «ihm angehörig» aangaat, het is eenvoudig ongerijmd te zeggen, dat Mithra aan den hoogepriester toebehoort.

Hiermede kunnen wij het taalkundig gedeelte van ons onderzoek als geëindigd beschouwen, en overgaan tot het mythologische.

Na hetgeen wij uit de taal geleerd hebben, rijst terstond het vermoeden bij ons op, of Zarathustra nu ook niet een of andere vorm van Mithra is; want menigvuldig, duizendvoudig zijn de gestalten en namen van één en hetzelfde wezen der mythologie. Evenwel om andere dan taalkundige gronden geloof ik, dat Zarathustra, als Zoroaster, niet Mithra is. De naam »schitterende als goud» dwingt ons zeker niet; want al is de Zon *χρυσοράjs*, al heet hij bij uitstek zoo, *Zarathustrotēma*, het appellatief, zou, in den positief althans, zeer goed ook op andere sterren toepasselijk zijn. Is het een ster (of de verpersoonlijking van een ster), dan dient het een zeer heldere, zeer opvallende ster te wezen, bijv. Canopus, of Sirius, of, onder de planeten, Venus. Welnu, in de Indische mythologie heet deze planeet (Kavi Uçanas, Çukra, Bhṛgu, enz. enz.) de wijsste, d. i. de helderste der sterren; hij is een meester of leermeester (want in het Skr. gaan deze beteekenissen in elkaar over, volmaakt zoo als bij ons) der Asura's, hetzelfde woord, hetwelk in het Bactrisch Ahura luidt. Het zou dus niet zoo ongerijmd wezen, indien we eens Zarathustra voor denzelfden hielden als Kavi Uçanas, voor de Avondster, Hesperus. Zien we eens wat Prof. Spiegel, die niets van dien aard in Zoroaster bevroedt, ergens¹⁾ zegt: «Wir haben ferner gesehen, dass die bestimmte Aeusserung der Huzvāresch-Uebersetzer, das indirekte Zeugniss der Zarathustralegende, sowie die Aussagen glaubwürdiger mu-

¹⁾ Dl. II. 208.

hammedanischer Autoren dafür sprechen, dass das Vaterland des Zarathustra *nicht* in Baktrien, sondern weiter gegen Westen zu suchen sei, wenn auch nicht geleugnet werden soll, dass sie annehmen, er habe seine Lehre zuerst in Baktrien verkündigt. Die Alten schwanken gar sehr über das Vaterland des Zarathustra, die überwiegende Anzahl von Stimmen, (alsof over de waarheid ook al met meerderheid van stemmen moet beslist worden!) «unter ihnen dürften sich aber auch für den Westen entscheiden.» Zoover. Het punt, waarop het meest aankomt, is over het hoofd gezien, nl. dit, dat de een het Westen in het algemeen, een ander Medië, een derde Perzië, ja een Scholiast op de boven aangehaalde plaats uit den Alcibiades Griekenland of het vaste land aan gene zijde van den grooten Oceaan noemt. Aldus: Ζωροάστρης, ὃν οἱ μὲν Ἐλλῆναι, οἱ δὲ τῶν ἐπτῆς ὑπὲξετήν μεγάλην θάλασσαν ἡπειρον ὀδυμηένων φασὶ, πᾶσαν τε σοφίαν παρὰ τοῦ ὄγαθοῦ δαλμονος ἐκμαθεῖν, τοντέστιν ἐπιτυχούς νοήματος. Waar de Scholiast dit bericht vandaan heeft, weet ik niet, doch ik ben overtuigd, dat hij een authentiek en zuiver bericht meēdeelt, zonder dat hij zelf den zin dier woorden recht begreep. — Om tot Prof. Spiegel terug te keerēn; na nog eenige redeneeringen in denzelfden trant, eindigt hij aldus: «Aber auch in neuerer Zeit haben sich wenigstens zwei gewichtige Stimmen dafür ausgesprochen, dass Zarathustra nach dem Westen zu setzen sei, nämlich Movers (*Phoenizier I*, 359 sq.) und Rawlinson (*Journal of the R. As. Soc. XV*, 245 *not.*).» Tenzij men met de Hindoes en Buddhisten aan de zielsverhuizing gelooft en aanneemt, dat de Heeren Movers en Rawlinson in eene vroegere geboorte met de familie van Zoroaster welbekend waren, is moeilijk te begrijpen, hoe in eene quaestie louter over een feit, hūnne stem iets meer bewijst dan die van andere thans levende stervelingen.

Men ziet, — en daarop komt het hier slechts aan, — dat Zarathustra uit het Westen komt, d. i. overgezet zijnde in proza: in het Westen wordt de Avondster, Hesperus, heliacisch geboren, en beweegt zich dan van daar een tijd lang naar het Oosten. De mythe behoeft er niet uitdrukkelijk bij te voegen dat Hesperus weer naar het Westen terugkeert, om daar heliacisch onder te gaan. Daarentegen geeft die iets anders, namelijk in den vermaarden 19^{den} Fargard des Vendidads de poging van Ariman ¹⁾ de Duisternis,

¹⁾ In het voorbijgaan zij gezegd, dat Añhro-Mainyu beteekent „de donkere, zwarte geest”, terwijl het tegenovergestelde, Opento-Mainyu is „de lichte, witte geest”. In het Skr. heeft *asra* (want *dit* is de Skr. vorm van B. *anhra*) de bijvoegelijke beteekenis afgelegd; het is „bloed”, eigenlijk het bij verwonding lichaam en gelaat besmerende bloed, volmaakt dus in zin het Engelsche *gore*, welks gewone zin in het Angelsaksisch, in onze taal en in het Ohd. „vuil” is. In het Skr. bezigt men als adjecief een woord van denzelfden stam als *asra*, met ander suffix, nl. *asita* „donker, grauw, smerig, zwart”; met dit *asita* komt het Baktrische *anhra* (Oud-Perzisch *ahri*, naar de Grieksche en de Pârsi-vormen te oordeelen) overeen.

om Zarathustra te schaden, te dooden, en later om hem van Ahura-Mazda af te trekken. Doch Z. keert natuurlijk tot Ahura-Mazda, tot de zon terug. Ik zal de vertaling laten volgen van het eerste gedeelte van genoemden Fargard, eene vertaling, waarin wegens onze alles behalve volledige kennis van het Bactrisch taaleigen, hier en daar zeker niet met gewenschte nauwkeurigheid de Hollandsche aequivalenten gegeven zijn, doch welke verreweg letterlijker is dan de bestaande.

«Van het noordelijk halfrond, van de noordelijke hemelstreken sprong Añhro-Mainyu voorwaarts, de groote moordenaar, de demon der demonen. En hij sprak, de booze Añhro-Mainyu, de groote moordenaar: Druj, (d. i. Bedrog, Gedrocht) ga tot den reinen Zarathustra, dood hem. — Druj besprong hem, de demon des Noodlots, die bewerkt ¹⁾, dat alles te zijner tijd ondergaat. — Zarathustra sprak het gebed «Ahuna vairyā, enz.» uit. [Dan volgen eenige woorden, die taalkundig niet zoo moeilijk zijn, die echter een des te uitvoeriger mythologischen commentaar zouden vereischen]. Druj liep verslagen van hem weg, de demon des Noodlots enz. Druj zeide wederom tot hem (d. i. Añhro-Mainyu): lichtschuwe Añhro-Mainyu! ik kan aan den luisterrijken Zarathustra geen ondergang bespeuren: zeer schitterend is de reine Zarathustra. — Zarathustra bevroedde in zijnen geest: «de demonen, die booze leugenaars, beraadslagen over mijnen ondergang.» Zarathustra verrees, Zarathustra toog voorwaarts ²⁾, ongedeerd door den boozengest, door den toorn zijner vijanden. Schichten ³⁾ hield de reine Zarathustra in de hand ⁴⁾, welke hij ontvangen had van Ahura-Mazdā. —

¹⁾ *Būti* komt in beteekenis overeen met het Ags. *vyrð*, *vurd*, Oud-Noorsch *urdhr*; *ithye-jānh* is sameng. uit *jānh* = Skr. *jas* (Nomin. m. *jās*), een bijvorm van *jā* (Nomin. m. *jās*) en *ja* (Nom. m. *jas*); en *ithye*, Locat. van *ithya*, „loop, verloop”, hetgeen we wel als „tijdsverloop” zullen mogen oppatten; *ithyejo marshaonēm* is dus „de vernieling die als de tijd er is niet uitblijft”. *Daozhāo* is Nom. van *daozhā*, van *duzh*, waarschijnlijk = Gr. *τύχη*; *daozhā* moet nomen ag. zijn, z. v. a. *τευκτήρ*, of *τεύχαρ*.

²⁾ En „oostwaarts”. Alle woorden, die „voor” aanduiden, geven tevens „het oosten” te kennen; evenzoo heet het westen „achter”, het zuiden „rechts”.

³⁾ Het woord *açan* in den tekst beteekent niet „steen”, maar alles „wat doorboort, wat spits” is; zoo’n voorwerp kan uit steen zijn, maar gewoonlijk is het van metaal enz. Het Skr. *açan*, hetwelk met het Bactrische identisch is, heeft geheel en al dezelfde beteekenis als *açani*, d. i. „een schicht”, nu eens „werpschicht”, dan eens „bliksemischicht”, in allen gevallen een schicht, of om het nog algemeener uit te drukken, het Gr. *βέλος*. Het met Skr. en Bactr. *açan* oorspronkelijk identische Grieksche *άνων*, en het hiervan afgeleide *ἄνωντος*, hebben speciaal den zin van „werpschicht.” — Dat met *açan* in Rgveda, 2, 80, 4 hetzelfde bedoeld is als *açani*, wist Sāyaṇa reeds; zie diens *Commentaar*, t. a. p.

⁴⁾ De woorden *katomaçanho hēnti* (sc. *açano*) „ze zijn zoo lang, zoo hoog als een Kata (een ommuurde begraafplaats)” heb ik in vertaling weggelaten, omdat ze mij hier te onrechter plaats aangebracht schijnen. Het zal een anders gewoon epitheton geweest zijn, als er sprake van was van Zarathustra’s schichten. Diegenen, die in Zarathustra een mensch

Waar trekt ge heen in deze wijde, ronde wereld, die zoover zich uitstrekt, in uwen loop¹⁾ aan het gewelf (of: glooïng) van Pourusaçpa's woning? — Zarathustra verdreef (?) Añhro-Mainyu²⁾: booze Añhro-Mainyu! ik wil de demonische schepping dooden, ik wil den demonischen ondergang dooden, ik wil de fee Khnantaiti dooden, totdat Çaosyant, de duisternis-verdrijver, geboren wordt uit het water Käçava, uit het oostelijk halfrond, uit de oostelijke hemelstreken. — De booze Añhro-Mainyu antwoordde hem: « vernietig mijne schepping niet, reine Zarathustra! gij zijt de zoon van Pourusaçpa; door uwe moeder ben ik vereerd geworden. Zweer het goede (eig. schoone) geloof (eig. licht) van Ahura-Mazdâ af; dan zult gij voorspoed deelachtig worden, gelijk Koning Vadaghna.» — Hem antwoordde de luisterrijke Zarathustra: « ik wil het goede geloof van Ahura-Mazdâ niet afzweren, tenzij lichaam, leven en bewustzijn mij verlaat. » — De booze Añhro-Mainyu voerde hem wederom te gemoet: « met wiens woord (op wiens bevel) wilt gij mijn, Añhro-Mainyu's, schepping bestrijden, met wiens woord (op wiens bevel) wilt gij ze verjagen, met welk wapen fijn van spits³⁾? » Hem ant-

zien, dienen hem eene tamelijke lengte toe te schrijven, als zijn schichten (of laat het zijn de steenen, zooals men vertaalt) zoo groot zijn als een Kata. In het voorbijgaan, het Bactrisch woord *maça* (lang, hoog, uitgestrekt) comparatief *maçāo*, alsook *maço*, *maçan*, *maçita*, hebben niets meer met Skr. *mahant* te maken, dan met *bṛhant* of *tūṅga* of *ucca*, enz., niet tegenstaande men dit algemeen aanneemt. De Bactrische woorden hebben hun stamverwanten in de Grieksche *μακρός*, *μεγιστος*, *μήχος*, *μακρ-εδνός*, enz.

¹⁾ Het woord *dar̥jya* kan kwalijk iets anders wezen dan het Gerundium van een werkwoord (of, wat op hetzelfde neérkomt, de Locatief van een substantief) *dar̥ej* = Skr. *dhr̥aj*, „reizen, trekken”; het is ons *dragen*, doch intransitief opgevat, gelijk in het Angelsaksisch *dragan*, Oud-Noordsch *draga*; het Engelsche *draw* laat beide constructies toe, evenals ons „trekken”.

²⁾ Het woord *urvaedhayat*, een *ἄπαξ λεγόμενον*, wordt door Spiegel en Justi vertaald „verwittigen” (benachrichtigen). Dat zou hier zoo tamelijk passen. Ongelukkig bestaan daartegen twee bezwaren: de partikel *u*, „op, uit” zou als niet bestaande moeten aangemerkt worden. Met aan te nemen dat *u* eene fout der HSS. is voor *à* of *ni* zijn we ook niet gebaat; want die werkwoorden hebben, zoo over ik weet, steeds een accusatief bij zich van de zaak, en een datief van den persoon. Dit is een tweede zwarigheid. Wellicht is *urvaedhayāmi* „opjagen, wegjagen, weggeschieten”; *vaedhayāmi* zou dan een denominatief wezen van *vaedha* = Skr. *vṛddha* „een jager, een schutter”, van *vidh*, „schielen, doorschieten”.

³⁾ Prof. Spiegel vertaalt *hukerētāñho* als „die gutgeschaffenen”, en vat het op als nomin. meervoud, ofschoon hij zich geenszins de moeilijkheden ontveinst. Voorzeker, er bestaat een woord *hukerēta*, „schoon gemaakt”, en daarvan zou de nom. pl. wezen *hukerēta* of *hukerētāñho*, doch er komt hier geen nom. pl. te pas; het moet dus iets anders zijn. Naar het mij toeschijnt, is *hukerētāñho* eene vergissing der afschrijvers voor *hukerētāñha*, d. i. den instrumentaal sing. neutr. van *hukerētāh*, d. i. *hukerēta* + *ah*. Dit *ah*, gen. *āñha*, instrum. *āñha* is Skr. *ās*, instr. *āsa*, „mond, voorste gedeelte”. Zoo zegt men ook van een pijl, dat hij *saranyozafaré*, „met gouden spits, eig. mond” is. In Yast 10, 128 vgg. is *hukerēta*, Skr. *sukrta*, een attribuut van pijlen, spiesen, werpschijven, bogen, kortom, van allerhande wapenen; de beteekenis is „schoon bewerkt,” *hukerētāh* „met een goed bewerkte punt

woordde de luisterrijke Zarathustra: [hierop volgen drie namen van offergereedschappen, woordspelingen met uitdrukkingen voor 't licht en den hemel; dan verder] «het door Ahura-Mazdā uitgesproken woord is mijn beste wapen; met dit wapen fijn van spits, o booze Añhro-Mainyu. De lichtgeest heeft het geschapen; hij heeft het gewrocht in de eeuwigheid, en de Amschaspands, die machtigen, die wijzen, hebben het overgeleverd.» Zarathustra sprak het gebed: «Ahuna vairyā enz.» uit. — De reine Z. riep uit: «dit vraag ik u, zeg het mij naar waarheid, o Ahura. «— Z. vraagde Ahura-Mazdā, enz.» Al wat er in den 19^{den} Fargard volgt, een stuk van veel groter omvang dan het voorgaande, behelst op de gewone manier eene samenspraak van Zarathustra met Ahura-Mazdā.

Hoe onnauwkeurig de beteekenis van drie of vier woorden ook weergegeven zij, en hoe onbeholpen de verzamelaars der Avesta ook te werk zijn gegaan, zoodat de schuld minder aan ons, dan aan hen ligt, als er onduidelijkheden in voorkomen, toch is de strekking van het stuk in zijn geheel, dunkt mij, volkomen klaar. De duisternis, die in het Noorden troont, dus, dichterlijk, uit het Noorden toeschiet, omdat de Zon nooit in het Noorden staat (natuurlijk voor geographische breedten, die hier alleen in aanmerking komen), heeft niet de macht om Hesperus te verdonkeren. Trouw is Hesperus op zijn post, een plaatsvervanger als het ware van Ahura-Mazdā, wiens zichtbare vorm of zetel de Zon is. In vollen luister prijkt Hesperus, hij verbreidt het door Ahura-Mazdā geschenken licht, hij verbreidt het licht des geloofs, en met de wapens, de schichten, de stralen, die hij gekregen heeft, wacht hij rustig den aanval der duisterlingen af. Ook het woord, het gebod van Ahura-Mazdā, wordt zelfs een wapen, en wel het beste genoemd; want het is op Ahura-Mazdā's bevel, dat de sterren hun onveranderlijken loop hebben. Zoolang Ahura-Mazdā aan Hesperus het leven geeft, zoo lang het levenslicht van Hesperus schijnt, volgt hij zijne baan aan het hemelgewelf. Na een tijd lang voorwaarts (oostwaarts) getogen te zijn, na het oostelijkste punt zijner loopbaan bereikt te hebben, wendt hij zich weer naar het Westen, en nadert zoodoende wederom de Zon; daarom vinden we, vrij plotseling, doch anders overeenkomstig den aard der zaak, Hesperus wederom in de nabijheid, in bijzijn van Ahura-Mazdā.

Zooveel over den algemeenen inhoud; een paar opmerkingen omtrent bijzonderheden. Vooreerst zien we, dat Zarathustra zich beweegt, met schichten in de hand, aan het gewelf of de helling van Pourusaçpa's woning. Hoe

voorzien". De gen. *%ño* zou des noodds ook te verdedigen zijn, als komende van een substantief in Tatpurusha-samenstelling, dus *hukerētāonho* „met een wapen van fijne punt", hoewel zoo'n constructie mij even onsierlijk in het Bactrisch voorkomt, als zij in onze taal is.

men zich dat voorstelt voor het geval, dat Z. een mensch is, vat ik niet. Zoo als bereids vroeger gezegd is, durf ik niet beslissen, wat Pourusaçpa betekent. Hoe het zij, uit de toespraak van Añhro-Mainyu blijkt dat hij een dienaar of aanverwant der Duisternis is, even als zijne vrouw (waarschijnlijk de Nacht of de Schemering), Zarathustra's moeder. Daarom doet de vorst der duisternis een beroep op Hesperus, hem voorhoudende, dat zijn eigen ouders ook tot zijn, Añhro-Mainyu's, rijk behooren, niet tot dat van den Lichtgod, den Daggod. Wijders zien we hoe Hesperus belooft zijn licht¹⁾ in de duisternis te laten schijnen, totdat Çaosyant geboren wordt uit het oosten. Wat en wie is nu Çaosyant? Het is, taalkundig, het Partic. Fut. Act. van een zoogenaamden wortel, die zoowel in het Sanskrit als in het Bactrisch *cuc* luidt en betekent «schitteren, lichten». Çaosyant komt dus overeen met een Skr. *cokshyant*, en betekent diensvolgens «zullende lichten». Van ditzelfde *cuc* komt in het Skr. *cukra*, hetwelk als bijv. naamw. «schitterend», als zelfst. naamw. «de planeet Venus» is. De Avesta verstaat onder Çaosyant een mythisch persoon, welke de brenger zal wezen van een nieuen morgen voor het menschdom. Laat mij voorlezen, wat Justi van dezen mythischen persoon, welke bij de Pârsi's Çoçiosh heet en een zeer belangrijke rol in hun legenden speelt, meêdeelt (s.v.): «N. pr. des zukünftigen Heilandes, des Sohnes der jungfräulichen Eredat-fedhri, welche von dem im See Kâçava aufbewahrten Saamen des Zarathustra befruchtet wird; er erscheint am Ende der Welt und hat die Bestimmung mit seinen Genossen, 15 Männern und 15 Frauen, die durch Sünde und Verwesung befleckte Welt neu und die Leiber der Todten lebendig zu machen.» Nog zal ik aanhalen de woorden van dienzelfden geleerde s. v. Kâçava: «Beiwort des Zarehsees, aus welchem am Ende der Tage Çoçiosh hervorsteigen wird, nach dem der in dem Wasser bewahrte Saame des Zarathustra die in dem See badende Jungfrau Eredat-fedhri befruchtet hat; dass mit dem See Kâçava der Zareh gemeint ist, geht aus Vt. 19, 66 hervor, es ist nur bemerkenswerth, dass der Bundehesch (27, 16) angibt, sein Wasser sei salzig, während das des Zareh siisz ist.» Dit in allen ernst voorgedragen gemoedsbezaar over het zoete of zoute water van de zee Kâçava, vlak na de waarachtige geschiedenis van die in zee badende maagd, is verrukkelijk naïef. De geheele kleur van beide artikels, dat bezigen van halfbe-

¹⁾ Het woord *daena*, dat tamelijk juist met „geloof” vertolkt wordt, is eigenlijk „beschouwing, inzicht, gezicht, licht”. Het Nieuw-Perzische *din* „geloof” kan regelrecht daarvan afkomen, doch toevalligerwijze is *din* ook in het Arabisch „geloof”, ofschoon het Arabische *din* een gansch anderen oorsprong heeft.

In het Sanskrit wordt het synoniem van *daena*, nl. *darçana*, meer bepaaldelijk gebezigt in den zin van „metaphysische beschouwingswijze”, nagenoeg *θεωρία*.

grepen woorden uit onze bijbelvertaling, kennelijk met het doel om ons eens recht duidelijk te maken, wie Çaosyant is, maakt, op mij althans, een uiterst komischen indruk. Het wordt er niet beter op, als s. v. *ērēdatfēdhri* Çaosyant ronduit tot den «Messias» gemaakt wordt! Waarom niet tot den Christus, want dit is toch niets anders dan de Grieksche overzetting van Messias. Of zou de ongerijmdheid van zulke gedachteloze vergelijkingen dan misschien al te duidelijk in het oog vallen? Niets is inderdaad meer misplaatst dan die bibliseerende en hebraiseerende kleur; bijv. er wordt gezegd «am Ende der Tage» of «der Welt;» zoo iets hebben de Bactriërs nooit gezegd. Die lieden, even als hun stamgenooten, de Indiërs, zouden meenen, dat «am Ende der Tage» of «am Ende der Welt» alles uit is; indien ze Hoogduitsch gesproken hadden, zouden ze gezegd hebben «am Ende dieser Welt», of «der jetzigen Weltperiode», hetgeen iets gansch anders is. Çoçiosh verschijnt niet om zich maar zoo eventjes te vertoonen; hij is integendeel de brenger van een schooner dageraad. Wie is dan Çaosyant? Wie is hij, die verschijnen zal, wanneer een nieuwe morgen voor het schepselenheir aanbreekt, hij die geboren wordt, lang na den dood van Zarathustra, doch uit diens zaad? — Wel, we zien, hoe bij de Indiërs het begrip van onsterfelijkheid, van opstanding uit den doode, gesymboliseerd wordt in het beeld van den zonsopgang of het aanbreken van den dag. Bij de Indiërs is de zon de borg voor 's menschen opstaan uit den dood; zijn opgaan is het onderpand voor het vertrouwen, dat ook de mensch uit den doodslaap zal verrijzen, gelijk diezelfde zon alle schepselen uit den nachtelijken slaap doet ontwaken en ten arbeid roept. Çaosyant verkondigt slechts een neuen dag, want de ware redder is toch Ahura-Mazdâ, dat groote licht, de zon voor het lichamelijk oog, God voor het oog des geestes. Çaosyant wordt uit het zaad van Zarathustra geboren, — heet het in de beeldspraak der mythologie; in plat proza: hij is een latere vorm van Hesperus, hij is eigenlijk één met dezen. Een tijd lang zal Hesperus verdwijnen, heliacisch zijn ondergegaan, maar na eenigen tijd zal hij zich weer vertoonen in het Oosten, hij zal daar heliacisch opgaan. Dan is hij Çaosyant, dan is Hesperus geworden tot Phosphorus.

In den aanhef heb ik reeds bekend, dat ik niet alle trekken in de mythe van Zarathustra verklaren kon. Als men bedenkt, hoeveel ik eerst af te breken had, hoeveel tijd juist met zoo'n verdrietige taak verloren gaat, dan zal men dit, hoop ik, licht verklaarbaar vinden. Op sommige punten, o. a. den Griekschen vorm van den naam Zoroaster, en op de standenverdeeling in het oude Irân, wensch ik later terug te komen.

Thans heb ik meer dan genoeg van uw geduld gevergd. In ernst, — dit mag men toch wel zeggen, — heb ik getracht te bewijzen wat ik voor waarheid hield. Geen van te voren vastgestelde beginselen hebben mij geleid: mijn begin was volslagen onwetendheid en het heldere besef daarvan. Indien ik, in zekeren zin, van een beginsel uitging, dan was het dit ééne: dat de mensen uit die oude tijden ook mensen waren, redelijke wezens dus, die, zoover hun kring zich uitstrekte, ook al niet meer zondigden tegen het licht, dan wij thans doen. Het was een gebod van Meden en Perzen voor die dienaars van Ahura-Mazdā, om onverdroten strijd te voeren tegen Añhro-Mainyu en diens schepping, tegen bedrog en luiheid in handelingen, in woorden en in gedachten. Waarlijk, ik zou geneigd zijn Zarathustra en Çaosyant om bijstand aan te roepen, indien ik ten minste sommigen onzer dichters wilde navolgen, die de Muzen om hulp smeeken, zonder dat ze aan die Muzen gelooven. Eigenlijk is die dichterlijke mode toch al te dwaas en daarom zal ik ze niet navolgen. Doch wel mag ik zeker de hoop uitspreken, dat ook in de studie der Avesta aan het rijk van Añhro-Mainyu een einde kome. En al moge Zarathustra voor eene poos niet meer lichten, al moge de Druj voor eene wijl onze zinnen benevelen, de waarheid is luisterrijk en als Çaosyant zal zij zegevieren.

[In een brief van den schrijver van 12 Mei 1895, aangehaald door Prof. W. Caland in zijn Levensbericht voor de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, Leiden 1918, staat het volgende: «Wat Zarathuštra betreft, *d* en *th* kunnen nooit in elkaars plaats optreden, zoodat de opgestelde verklaring van «oud kameel» of «oude kameelen hebbende», nog daargelaten het onzinnige van 't begrip, zuiver een gewrocht is van theorie, dus *māyā*. Het woord *zarathuštra* kan met geen mogelijkheid anders ontleed worden dan in *zara* en *thuštra*. De zwarigheid zit in *zara*, omdat men geen zekerheid heeft omtrent dit woord. Mijne verklaring van 't woord voor «goud» was gewaagd, en ik geloof thans, dat het met Slavisch *zar-* te vereenzelvigen is. In *zara*- ligt het begrip van «schitteren, stralen». Aangezien van dien wortel komt Slavisch *zarnica* «de planeet Venus», en ik, geheel onafhankelijk van dit feit, gekomen was tot de overtuiging dat Zarathuštra = Bhṛgu = planeet Venus was, begrijpt gij, dat ik eerder versterkt ben in mijn geloof dan verzwakt. Natuurlijk zou ook Mithra als morgenster kunnen opgevat zijn, want Slavisch *zara* is «dageraad». Derhalve is hij natuurlijk *zarathustrotēma*: hij is nog luisterrijker dan Lucifer, vgl. ook het verband tusschen Bhṛgu en Manu (al. Yima).] (Toevoegsel van 1924.)

Antwoord op het stuk:
„Is Zarathustra een mythisch
persoon?”

Theologisch Tijdschrift, II.

Amsterdam—Leiden, 1868.

De een heeft ziende het Woord niet gezien;
een ander hoorende hoort het niet.

RGVEDA-SAMHITA.

Na de bestrijding der uitkomsten van mijn onderzoek omtrent Zarathustra door mijn vriend Tiele¹), meen ik dat het mijne taak is de door hem geopperde bezwaren te wikken en te wegen. Zoo overtuigd als ik ben dat dit mijn plicht is, zoo huiverig ben ik om het vraagstuk te behandelen in een tijdschrift waarin de einduitkomsten van een dusdanig onderzoek zeker wel verdienien opgenomen te worden, doch waarin nasporingen op het gebied van Arische taal- en oudheidkunde mogen geacht worden minder op hare plaats te zijn. Daar nu eenmaal echter het vraagstuk in deze bladen behandeld is, meende ik niet onbescheiden te wezen met aan de geëerde Redactie het verzoek te richten om ook aan mijne tegenbedenkingen eene plaats in te ruimen, hetgeen dan ook goedwillig is toegestaan.

Gaarne wil ik verklaren dat Tiele's stuk mij groot genoegen gedaan heeft en dat hij den dank verdient van een ieder, die in het onderwerp belang stelt, wegens de moeite die hij zich getroost heeft. Desniettemin kan ik zijne bedenkingen niet beamen, of liever de grondslagen waarop ze gebouwd zijn, ben ik verplicht voor wrak te houden. Tiele duide het mij niet euvel, dat ik met de meeste strengheid juist die theoriën vervolg, welke hij met menig ander deelt en welke in mijn oog verwerpelijk zijn, in elk opzicht. Mijne eigene gissingen, vermoedens, stelsels, zal ik zeer lauw verdedigen, doch feiten zijn niet mijn eigendom, zijn gansch onafhankelijk van mijn persoon en geschrif. En daarom zou ik mij-zelven van angstvalligheid en halfheid beschuldigen, zoo ik niet de weinige kracht die mij geschonken is gebruikt om onmeêdoogend alles af te breken, wat het licht in den weg staat.

Gemakshalve zal ik mijn tegenstander aanduiden met T., mij-zelven, voor zooverre een gevoelen uit mijne verhandeling wordtaangehaald, met S.

Mijne eerste aanmerking betreft de volgende zinsneden²): «De perzische vertelling, dat Zoroaster op den dag van zijn geboorte heeft gelachen, een sprookje(?) ook door Plinius aangehaald, en geloofd, pleit volgens Kern alweder tegen het historisch karakter van den held. Moeten wij iemand dan aanstonds van de lijst der historische personen schrappen, omdat men fabelen van hem vertelt, of zelfs mythen op hem toepast? — De vrienden en

¹⁾ C. P. Tiele, in 'Theologisch Tijdschrift', II, 1 e. vv.

²⁾ Bl. 5 van den afdruk, dien ik aan Tiele's vriendelijkheid te danken heb, [en tevens van het artikel in 't tijdschrift]. (Toevoeging van 1924.)

aanhangers van Mr. Willem Bilderdijk gelooven, dat deze dichter in zijn derde levensjaar door het lezen van Cats een nieuwe wereldbeschouwing gekregen heeft, en halen daartoe een plaats uit zeker gedicht van den Meester aan.» — Hier heeft T. de bedoeling des schrijvers niet gevat, deels wellicht omdat deze zich te kort of te onduidelijk heeft uitgedrukt, deels, en grootendeels, omdat T. niet in aanmerking neemt de anders nog al uitvoerige en zelfs langdradige uiteenzetting van het onderscheid tusschen mythische personen en denkbeeldige. Ook verschilt mythe van geschiedenis niet quantitatief, maar qualitatief. Niet elk verzinsel is een mythe, en al verwart men in onze dagelijksche taal meermalen het laatste begrip met het eerste, de schrijver had vooraf aangekondigd wat hij onder mythisch verstand. De bewering van en omtrent Bilderdijk heeft, o.a., niets hoege- naamd van een mythe: er is niets symbolisch, niets dichterlijks in. Is ze waar, d. i. kan ze door onwraakbare getuigenissen gestaafd worden, dan is ze historisch; in het tegenovergestelde geval zijn we veiligheidshalve ge- noopt het verhaal voor een verzinsel te houden. Maar «de glimlach van Aurora, van de vriendelijke sterren», enz. is een mythische trek, die met zooveel andere mythische uitdrukkingen in de nieuwe poëzie voortleeft. Wijders, zoo het historisch bestaan van Mr. W. Bilderdijk onzeker ware, zou men uit dat niet mythische, maar in alle platheid zonderlinge verhaal dier wereldbeschouwing alleszins mogen opmaken, dat zoo iets eerder van een denkbeeldig persoon kan gezegd worden dan van een werkelijken. Zoo- dra we echter genoodzaakt zijn te erkennen dat Bilderdijk een mensch was van vleesch en bloed, is het eerst tijd te onderzoeken, in hoeverre dat ééne bepaalde verhaal van en omtrent een historisch persoon op zich zelve his- torisch mag geacht worden te zijn.

Op de volgende bladzijde wijdt T. zijne aandacht aan de verklaring van het woord Zarathustra, en verklaart zich wel te zullen «wachten voor een strijd op taalkundig gebied». Had hij het daarbij gelaten, ik zou gezwegen hebben. Zelfs indien hij er bijgevoegd had: «de verklaring bevredigt me niet, ik weet niet waarom», ook dan zou ik mij de handen gebonden achten. Doch nu hij, niettegenstaande zijne aankondiging van zich te zullen wachten voor een strijd op taalkundig gebied, eenige «bezwaren oppert», ben ik verplicht die bezwaren te wegen. De eerste bedenking betreft «de wat al te sterke samentrekking» van *thwîsh* in *thush* (bl. 6). Ja, de samentrekking van *zwister* in *zuster*, van *Vishtâçpa* in *Gushtâçp* en 'Yorðósonys' is op dezelfde wijze ook «wat al te sterk», doch zij bestaat. Nog veel sterker is de regelmatige samentrekking van *vant* en *vat* tot *ush* in het Bactrisch en de verwante talen, doch ook die veroorlooft men zich. Neen, of iets sterk is al dan niet, daar storen de talen zich niet aan. Dáarin zit de onzekerheid niet,

maar in de omstandigheid dat de overgang van *wi* (*vi*) in *u* niet aan een vasten, onveranderlijken regel is onderworpen. — Het tweede bezwaar is aldus uitgedrukt (bl. 7): «Bovendien dat *sara*, dat *goud*¹⁾ zou moeten beteekenen en dat wel in verscheidene afgeleide woorden, maar nooit als zelfstandig woord of in samenstellingen voorkomt is voor mij een groter bezwaar, dan de *afonische th* (?) van *zarath*. Goud is *zairi*, niet slechts in 't Baktrisch²⁾, maar ook in 't Oud-Perzisch (!), zooals blijken kan uit *Aqēnōs* en in 't Sanskr. waar het *hari* (!) luidt. Reeds vóór de scheiding van Indo-en Perso-Aryers schijnt dus het woord *zara* of *hara*, indien 't bestaan heeft, reeds ongebruikelijk te zijn geweest.» Het is waar, de Nieuw-Perzische vormen zijn *zar* en *zarra*, en daaruit volgt niet met zekerheid dat de oude vorm *zara* was, doch met evenveel recht als wij in onze taal besluiten tot het vroeger bestaan van *hoovaard*, omdat *hoovaardig* bestaat, al is *hoovaard* geweken voor den bijvorm *hoovaardij*, met evenveel recht doet men het met *zara* in 't Bactrisch. Verder, hoe het woord in 't Oud-Perzisch luidde, kan niemand met zekerheid zeggen, want het komt in de uiterst luttele Oud-Perzische oorkonden niet voor; de eene vorm *zarra* veronderstelt met groote waarschijnlijkheid een Oud-Perzisch *zarva* (*zaruva*), uit den anderen Nieuw-Perzischen vorm *zar* blijkt alleen dit, dat het zoowel *zara* als *zari* zou kunnen geluid hebben. Of *Aqēnōs* van «goud» afgeleid is, betwijfel ik zeer, doch indien het zoo ware, zou het juist pleiten voor den vorm *zara* en tegen *zari*, want *i* gaat niet zoo maar in *ei* over. Gelijk *Aqēnōs* is opgevangen uit *Dārayavush*, zoo zou *Aqēi* op *zaraya* (*daraya*) wijzen en bijgevolg ons terugbrengen op een substantief *zara*, waarvan het andere met *ya* afgeleid is. Bovendien meene men niet dat er in 't Oud-Perzisch maar één naam voor «goud» zou wezen; ook niet dat «geel» en «goud» noodzakelijk door denzelfden vorm worden aangeduid. In 't Skr. beteekent *hari* niet «goud»; T. heeft Justi (s. v. *zairi*) verkeerd begrepen; deze vergelijkt de beteekenis «geel» met Skr. *hari*, te recht. — Aangaande de *aphonische th* kan ik niets zeggen, want ik weet niet wat daarmee bedoeld is. Alleen wil ik er aan herinneren dat geen *th* op het einde van een woord of van een lid der samenstelling in 't Bactrisch kan voorkomen. Van zijne «onverschilligheid voor de eufonische regelen van het Baktrisch», die T. op bl. 6 te kennen geeft, had hij niet uitdrukkelijk behoeven te gewagen, dewijl die uit de stukken genoegzaam blijkt. Die regelen zijn evenwel niet van des

¹⁾ Of „geel”, had S. gezegd.

²⁾ T. spreekt telkens van „het Baktrisch”, waar hij moet zeggen: „de Avesta”. Voor ingewijden doet zulks niets af, doch op leeken maakt het een gansch verkeerden indruk. Het is niet hetzelfde, of men zegt: „dit of dat woord komt niet in den Statenbijbel voor”, of „het komt niet in 't Nederlandsch voor”.

schrijvers eigen maaksel; ware zulks het geval, dan mocht T. er meê spotten naar hartelust.

De verklaring welke T. zelf voorstaat, is die van F. Müller; die «lacht hem nog het meest toe». Zoo zegt hij, ofschoon hij aanstonds het zijne er toe bijdraagt om die verklaring den doodsteek te geven, zoodat er niets van overblijft dan een zielloos rif. Laten wij eerst nagaan, in hoeverre F. Müller's meaning houdbaar is. «Hij gelooft, dat men *Zarathustra* beschouwen moet als zamengesteld uit *zarath* en *ustra*, en houdt het eerste lid voor een part. praes. van *zar*, dat behalve de beteekenis van *geel zijn*, ook die van *toornig zijn* heeft, en hier dan in den zin van *moedig zijn* moet worden genomen. *Ustra* is natuurlijk *kameel*. De naam zou dan beteekenen: «Moedige kameelen bezittend.» — Hoe iemand die bezwaar heeft tegen *zara*, omdat het niet voorkomt, terzelfder tijd durft aannemen dat er een *zar* «geel zijn» bestaat, hoewel noch dit, noch iets dergelijks voorkomt, is moeilijk te vatten. Gesteld al eens dat men uit de adjiectieven en substantieven *zairi*, enz. mocht besluiten tot de beteekenis «geel zijn» van een werkwoordelijken wortel¹⁾, dan blijft dezelfde zwarigheid, dat *zar nergens* als «geel zijn» voorkomt. Het geheele *zar* komt in de Avesta niet voor; wel een afgeleid werkwoord, *zarana* in stamvorm, nagenoeg overeenkomende met het afgeleide werkwoord *hryñ* in het Skr., waarvan de 3 pers. sg. Praes. Ind. is *hryñyate*, en betekent: «hij is gloeiend», en in bijzondere toepassing: «hij is gloeiend op iemand, toornig op iemand». Het Bactr. woord *zaranaeiti* betekent: «hij kwelt». Geen spoor van *zar* in eene conjugatie, volgens welke het deelwoord *zarat* (*zarant*) zou wezen. Genoeg, nu laat ik het woord aan T., om de verklaring, die hem «het meest toelacht» verder af te breken.

«Evenwel, ik erken dat die verklaring wijziging behoeft; die verwarring van toorn met moed²⁾ behaagt mij geenszins. Doch ik zie geen reden waarom men *zar* ook hier niet in zijn oorspronkelijke (NB.) beteekenis zou nemen, en het woord letterlijk aldus omzetten: *geelzijnde kameel*. Dat: «bezittend» kan even goed wegbliven.» — Hier moet ik F. Müller verdedigen; die verdienstelijke geleerde behoort niet meer in het land der leven-den, doch ik durf gerust de verantwoordelijkheid op mij nemen van zeker te geloven dat hij eene dusdanige emendatie niet zou erkend hebben. Het spreekt van zelf dat hij redenen had om de samenstelling als possessief te

¹⁾ Hetgeen echter tegen alle ervaring strijdt. Want vooreerst is er geen enkel werkwoord in wortelvorm, wat een kleur aanduidt, en zulke begrippen als „geel zijn”, althans in de taal, zijn steeds afgeleide. „Groenen” in onze taal bijv., komt van *groen*, is een werkwoord, afgeleid met bepaald achtervoegsel van *groen*, niet omgekeerd.

²⁾ Juist het eenigste waartoe F. Müller gerechtigd was! Heeft T. nooit gehoord van de beteekenissen van het Grieksche *μένος*? De vraag is niet, of dit of dat *ons* behaagt, maar of het der taal behaagt.

beschouwen. Die redenen liggen voor de hand; hij wist dat soortgelijke samenstellingen in het Skr. in accent verschillen, naarmate ze possessief zijn of niet. Al blijkt in het Bactrisch, waarvan de accentuatie onbekend is, niet uit den uiterlijken vorm des woords, welke samenstelling bedoeld is, de overeenkomst van taal en zeden tusschen alle Arische stammen laat het niet twijfelachtig, hoe men de samenstelling op te vatten heeft. Even min als Vishtâcpa betekent «een rijk paard», maar «rijk in paarden», even min als, om één uit honderd voorbeelden te kiezen, in het Grieksche Aristippos betekent «een best paard», maar den bezitter er van¹⁾, even zoo min kan Zarathustra iets anders dan eene possessieve samenstelling wezen. En al hadden F. Müller en S. ongelijk, dan blijft het een handtastelijk feit, dat «geel zijnde kameel», en «moedige kameelen bezittend» geheel uiteenlopende begrippen zijn, zoodat iemand die het eene kiest, niet mag beweren dat hij het andere goedkeurt. Wat nu *ustra* betreft, dat betekent «kameel», doch in 't oudste Indisch beduidt het ook «stier», en er zijn ettelijke plaatsen in de Avesta, waar «stier» of «os» even goed zou passen als «kameel». En al was de laatste beteekenis niet meer in het Bactrisch der Avesta vorhanden, in eigennamen blijven beteekenissen en gansche woorden voortleven, die anders in de gewone taal niet meer in zwang zijn. Vermits nu alle woorden voor «stier» in de mythologie een groote rol spelen, is er niets wat ons nopen zou in Frashaostra en dergelijke eene samenstelling met het begrip «kameel» te zien. Als men wijders nog weet dat *ush*, waarvan *ushas* «dageraad», in 't Bactrisch *ushanh*, in 't Latijn *aurora*, in 't Bactrisch ook *ushaçtara* «oostelijk», in 't Nederlandsch *oosten*, enz. enz. zijn afgeleid, betekent «dagen, lichten», dan wordt het nog veel hachelijker in *Frashaostra* en dergel. de beteekenis «kameel» als eenigst mogelijke te onderstellen.

Het zwakke punt in de verklaring van S. heeft deze zelf duidelijk doen uitkomen, ofschoon T. dat punt niet heeft aangeroerd. Die zwakheid bestaat daarin, dat eene verklaring welke taalkundig gerechtvaardigd is, nog niet altijd de ware is, want zoo vaak zijn twee of meer woorden gelijkluidend, zonder dat ze in beteekenis iets gemeen hebben. Om te beslissen welke der mogelijke, gerechtvaardigde verklaringen de ware is, heeft men andere gegevens noodig, en die zijn niet altoos zoo bij de hand, men moet ze opzoeken. Toch hecht ik meer waarde aan een mogelijke verklaring dan aan een onmogelijke, en vooralsnog is mij niet gebleken dat er in den uitleg van het woord *Zarathustra* eene fout schuilt tegen taalkunde of anderzins, zonder dat ik zoo ver ga als Justi, die hoezeer hij de persoonlijkheid van Z. tegen S. volhoudt, gul weg verklaart: «eine gewiss richtige Etymo-

¹⁾ Dat is nog al duidelik uit vergelijking met Philippos, Ktesippos, Xanthippos, enz. enz. In beteekenis is Vishtâcpa volmaakt het Grieksche *Κτήσιππος* en *Πάσιππος*.

logie». Justi heeft te recht ingezien dat de afleiding des woords op zich zelf beschouwd, slechts een zwak wapen is tegen de stelling dat Zoroaster een mensch is geweest.

Gelukkig zijn we nu zoo ver gekomen dat we van taalgeleerdheid kunnen afstappen en een betoog van anderen aard op nieuw aan een onderzoek onderwerpen. Dat betoog, zegt T., «is met zooveel talent gevoerd, dat ik het aanvankelijk voor beslissend hield» (bl. 8). Ofschoon S. niet mank gaat aan het euvel van geveinsde nederigheid, verklaart hij dat er in het geheele brokstuk, hier bedoeld, niet het minste talent ten toon is gespreid. Het bevat louter eenige plaatsen uit de Avesta, zoo gerangschikt, dat de hoorder of lezer voor zich zelven het besluit kan trekken. Toch is het mogelijk dat juist dit stuk T. getroffen heeft. Dien indruk echter heeft niet mijn talent, maar de naakte waarheid gemaakt; die is welsprekender, en heel wat welsprekender dan ik ben. Ter zake.

S. had beweerd dat het woord *Zarathustra*, noch in den stellenden, noch in den overtreffenden trap, ooit «priester» of «hoogpriester» betekent; dat het in den superlatief voorkwam als epitheton van Mithra; dat Mithra op eene andere plaats de opperste heerscher genoemd wordt; dat weer op eene andere plaats de opperste heerscher met het woord *Zarathustra* wordt aangeduid. Bij gevolg, dat op al die plaatsen het woord niets te maken heeft met het begrip hoogpriester, maar een epitheton of titel is van Mithra.

Hierop maakt T. de volgende tegenwerpingen: «Zeer juist merkt Kern aan, dat aan Z. hier de voornaamste plaats wordt toegekend. Maar geen priester of hoogpriester kan daarmee bedoeld zijn, meent hij. «Waar staat te lezen, dat de souvereinen in Medië of Perzië of Baktrië hoogpriesters waren?» Ik antwoord: nergens (*sic*). En niemand (*sic*) die 't beweert (*sic*). Maar iets anders (*sic*) is de uitoefening der soevereiniteit, iets anders de toe-kenning van den voorrang aan een stand (*sic*) of kaste» (bl. 9). Zoó is het, juist omdat de toekenning van den voorrang aan een stand iets anders is dan souvereiniteit, en omdat er *geen sprake* is van standen op die plaats, maar uitsluitend van heerschers, heeft T. eenen commentaar geleverd op de bewering van S., ofschoon hij eene wederlegging er van beoogt. Hooren we verder: «De soevereiniteit in Hindostân berust bij de kshattriyas, de rajas, toch bekleeden(!) de Brahmanen den hoogsten rang.» Aan iedereen die Brahmanen van vleesch en bloed kent, niet die denkbeeldige wezens die u in nieuwe Europeesche boeken zoo verdoold tegengrijnen, kost het inderdaad moeite zínnen ernst te bewaren. De Brahmanen vormen den hoog-

¹⁾ Gött. Gel. Anz. 1867, Bl. 2002.

sten stand, juist omdat ze *geen* koningen zijn.¹⁾ Volgens Indische begrippen is het koningschap een zeer heilige en zeer nuttige instelling; de koning is het uitgedrukte beeld van de macht der goden; hij is op aarde wat Indra in den hemel is. Maar van hogere *waarde* dan het bezit van macht is het bezit van wijsheid en de zucht naar waarheid. Omdat dit laatste de werkkring is der Brahmanen, is hunne taak hooger dan die der koningen, hooger, maar van gansch anderen aard. Aanspraak op heerschappij, op wereldlijke macht hebben de Brahmanen nooit gemaakt, zij wisten dat ze met dergelijke pretenties het Indische maatschappelijke stelsel zouden vernietigd hebben. Langer mag ik hier niet over den Indischen leeraarstand uitweiden, en keer terug tot Irân. «De soeverein van Perzië», zegt T., «was de Kshâya-thiya kshâyathiyânâm, de Shahinshah (l. Shâhânshâh), de koning der koningen, en sedert Gaumata's aanslag was de macht der Magiërs in het rijk der Hakhâmaniden gebroken. Maar die aanslag zelf bewijst hoe zij naar het oppergezag streefden; en welk een invloed zij in het medische rijk uitoefenden is bekend.» Men ziet, de souverein is *niet* een priester, ook niet de godsdienststichter²⁾, maar de groote koning. Juist, deze is de heerscher van het rijk, op aarde namelijk, doch de groote koningen zelven deelen in authentieke stukken ons mede dat zij hun macht ontleenen van het Opperwezen, dat zij dus niets anders zijn dan Diens stedehouders op aarde. Als T. beweert dat de macht der Magiërs sedert Gaumâta's (pseudo-Smerdis) aanslag «gebroken» was, dan ontken ik dit ronduit, al weet ik dat dezelfde stelling door Oppert e. a. verkondigd is. We weten niets hoegenaamd omtrent de mate van invloed der Magiërs in het Perzische rijk hetzij vóór of na Darius I. Voor zooverre wij uit de geschiedbronnen en niet uit de fantasie putten, was de politieke invloed nul, vóór en na. De aanslag van Gaumâta «bewijst», zoo heet het, «hoe zij (*sic*) naar het oppergezag (*sic*) streefden».

¹⁾ Onjuist is de voorstelling dat de Kshatriya's souvereinen zijn; één uit hun midden is koning des lands; de overigen zijn zoo min koningen als de Engelsche lords koningen zijn. Zoo volgens de theorie; in de praktijk was en is dikwijls de koning iemand van lagere kaste dan die der Kshatriya's. Deze laatste waren en zijn de ridders onzer middeleeuwen.

²⁾ Toch zegt T.: „Ook betekent hier (d. i. op de plaats waar de vijfde en hoogste heerscher Zarathustra genoemd wordt) Zarathustra geenszins (*sic*) de hoogepriester, dat is de Zarathustrotema, maar het is de naam van den stichter van 't Mazdische geloof, als collectief toegepast op de vereeniging van Magiërs of Athravas, hetzij dat men dezen priesters of godsdienstleeraars wil noemen, de geestelijke overheid met éénwoord.“ Dit mag men niet beweren, alvorens bewezen te hebben dat Zarathustra ooit priester of hoogepriester of Magiër betekent. De uitdrukking „geestelijke overheid“ kan niets anders betekenen dan „de overheid (en dat nog wel in ongebruikelijken zin) onder de geestelijken zelven“; eene overheid, eene magistratuur van geestelijken over wereldlijken bestaat noch bestond ergens, zooover ik weet, en gewisselijk niet onder de Ariërs. Overheid is een begrip hetwelk onafscheidelijk verbonden is met handhaving der orde en uitvoerende macht.

Wat is nu de zaak, wel bekend trouwens? Zekere Magiér, met name Gau-mâta¹⁾, geeft zich uit voor Smerdis, den jongeren zoon des grooten en goeden Cyrus, d. i. hij verloochent zijn magiërschap, en alleen door zulks te doen kan hij zich aanhang verwerven en opstand verwekken tegen Cambyses, die om zijn onbeschoftheid gehaat en daarenboven uitlandig was. De dood van Cambyses begunstigde den valschen Smerdis en deze maakte zich meester van het gezag. Om zich staande te houden trachtte hij zich populair te maken door het afschaffen van belastingen eenerzijds, en gevreesd door gestrenge vervolging van allen, die wisten konden dat hij niet de ware Smerdis was, anderzijds. Eenige Perzische edelen, waaronder Darius Hystaspeszoon, welke zeer bepaald wisten dat Smerdis door zijn broeder Cambyses gedood was, gaan een verbond aan om den valschen pretendent, die den troon bezoezelde,²⁾ om te brengen, en leggen hun plan ten uitvoer. Na eene overweldiging van weinige maanden wordt de pseudo-Smerdis, alias Gaumâta, door de samengezworene edelen gedood, met zijne aanhangers waaronder ook andere Magiërs. Hoe nu dit algemeen bekende historische feit, namelijk de poging van een Magiér, die zijn eigen stand verloochent, al vond hij onder zijne standgenooten handlangers, kan gezegd worden een bewijs te leveren dat de Magiërs, als zoodanig nog wel, naar het oppergezag streefden, gaat mijne bevattung te boven. «En welk een invloed zij in het medische rijk uitoefenden is bekend», zegt T. Ja, inzooverre men weet dat de Medische koning Astyages ettelijke Magiërs liet spiesen, omdat ze zijn droom verkeerd hadden uitgelegd³⁾. Hoe men ook over de nauwkeurigheid onzer kennis der Medische geschiedenis denken mag, zooveel blijkt althans uit het verhaal, hoe men over de wereldsche en politieke positie der Magiërs dacht.

Naar aanleiding van het hier gezegde, wil ik verklaren dat ik niet de onrechtvaardigheid wil begaan het te doen voorkomen alsof alleen T. over het karakter, de macht, den invloed van den eersten stand onder de Ariërs, in nieuwere Europeesche boeken gemeenlijk «priesterstand» geheeten⁴⁾,

¹⁾ Herodotus vergist zich als hij den Magiér Smerdis noemt; juist daarentegen is het bericht bij Justinus, waar de bedrieger Comates heet.

²⁾ De woorden in de Perzen van Aeschylus: *πέμπτος δὲ Μέρδις ἥρσεν, αἰσχύνη πάτρος θρόνου τὰρχαλούσι* heeft Aeschylus uit den mond van Perzen opgevangen, of hij heeft een wonderlijk grote mate van intuitie gehad om zoo volmaakt in den geest der Perzen te spreken.

³⁾ Herod. I, 128.

⁴⁾ De Grieken noemen de Brahmanen zeer juist de philosophen of geleerden der Indiërs. Het is waar, dat de priesters, dat wil zeggen de verrichters der offerplechtigheden, uit den Brahmanenstand zijn. Doch den ganschen stand „priesterstand“ te noemen, staat gelijk alsof men de Romeinsche Patriciërs „priesterstand“ heette, omdat de *rex sacrificulus*, en in oudere tijden alle priesters uit de Patriciërs waren. Verbeeld u, dat we zeiden:

denkbeelden koestert, welke in strijd zijn met de werkelijkheid. Wat men in andere tijden, in andere landen dan ons hier aangaan, over de roeping en positie van «priesters» gedacht heeft, is volmaakt onverschillig. Verschillende volken, verschillende tijden, verschillende godsdiensten hebben verschillende denkbeelden. Het eene met het andere te vergelijken kan zeer nuttig wezen, om het contrast te doen uitkomen, doch niet om de gevolgtrekking te maken dat hetgeen in het eene geldt, ook in het andere doorgaat, tenzij men uit andere, onafhankelijke gegevens de verwantschap tussen de denkwijzen, zeden, karakter, enz. heeft leeren kennen. En ook in dit laatste geval mag men alleen zóóver gaan tot dat feiten den weg versperren; over die feiten luchtig heen te springen, is verboden, en alwie het toch doet, komt in een bosch waarin hij reddeloos verdwaalt. — Een voorbeeld hoe hachelijk het is vergelijkingen te maken, levert T. in de noot op bl. 11, waar we lezen: «Yasht 13, 152 waarop Kern hier tevens wijst spreekt van Zarathustra, den hetzij dan historischen, hetzij dan mythischen persoon. Hij heet daar de heer en meester over de gansche schepping (lichamelijke¹) wereld). Dergelijke verhevene eeretitels worden hem, vooral in de latere Avestaboeken meer gegeven. Deze vergodding (*sic!*) of verheerlijking bewijst evenmin tegen zijn werkelijk bestaan als die van Jezus of Çākyā-muni tegen het hunne». — Vooreerst is de uitdrukking «heer over de gansche schepping» absoluut, zoodat *dergelijke* titels onbestaanbaar zijn. Verder, bijaldien die titel aan den Zoon Gods konde toegekend worden, dan is het alleen krachtens het leerstuk dat Hij één is met het Opperwezen. Is nu de eenheid van Zoroaster met Ahuramazdā of één van diens vormen eene leerstelling van de Avestaboeken, vroegere of latere? Wie dit ook denken moge, de verdedigers van Zoroasters menschelijkheid doen het niet, en zoolang ze hun gevoelen staande houden, moeten ze eene qualificatie die, alleen op het Opperwezen of een Zijner vormen toegepast, zin heeft niet doen voorkomen als de eenvoudigste zaak van de wereld. Wat voorts Çākyā-muni betreft, die heeft een heirleger van titels en epitheta, en als geboren Prins draagt hij alle titels die eenen Vorst toekomen; als Wijze overtreft hij de Devás, doch eene qualificatie als «heer en meester der gansche wereld», of «aller schepselen», of iets dergelijks is mij van hem niet bekend. — Eindelijk, zoolang men S. niet bewezen heeft, dat het woord

„Julius Caesar was een lid der priesterkaste”! en dat is nog niet half zoo komisch, als dat men de Brahmanen priesters noemt, want Caesar is behoorlijk Pontifex Maximus geweest.

¹) Lichamelijk”, zooals men het woord van den tekst pleegt te vertalen, is onjuist; *artu* betekent „existentie”, *actuivant* (gespeld *actruvant*) „existentie hebbende”; *artu* is afgeleid van *as(ah)* „bestaan, zijn”, met suffix *tu*. — Dit is kinderlijk eenvoudig; toch begreep men het niet. Nu vergelijke men eens wat Windischmann van dit eenvoudige woord gemaakt heeft!

Zarathustra (over den superlatief er van later) noodzakelijk overal Zoroaster of priester moet aanduiden, meent hij, dat de door hem aangewezene plaats ter vergelijking waarde heeft, niet alleen om de uitdrukking die T. er uit overgenomen heeft, maar ook om al wat daarop volgt.

Nadat T. gezegd heeft dat met den vijfden en hoogsten heerscher (enkelvoud)¹⁾ bedoeld wordt de vereeniging van Magiërs, gaat hij voort: «Niets is onwaarschijnlijker dan dat er, zoo als Kern wil, de godheid²⁾ zelf meê zou bedoeld zijn». Het woord «onwaarschijnlijk» schijnt mij toe niet gelukkig gekozen te wezen. Want zoover we het kunnen nagaan, heeft de groote meerderheid des menschdoms, tot heden toe, aangenomen dat de of een godheid de Opperheer is, de uitdeeler der kronen. Wie lust heeft, mag zulks inconstitutioneel noemen; wat mij betreft, zelfs eene snoode miskenning der heilige volkssouvereiniteit, enz. enz.; men mag het alles noemen, behalve: onwaarschijnlijk. Nu sla men eens op Yaçna 2, 55, waar gezegd wordt: «ik roep aan *Mithrēm viçpanām dagyunām danhupaitīm*, d. i. «Mithra aller landen Koning». Verder zie men Yaçna 1, 35 de variatie, dat Mithra genoemd wordt *dagyunām danhupaitis* «Koning der landen», eindelijk vergelijke men de plaatsen door S. in zijne verhandeling aangehaald, en men zal mij toegeven dat Mithra toch wel de opperste Heer is.

Facts are stubborn things.

Behalve de onwaarschijnlijkheid, dat de Iraniërs de godheid als Opperheer zouden erkend hebben, heeft T. een ander bezwaar, namelijk: «Indien men — had willen aanduiden, dat het gezag van God boven dat van den landsheer³⁾ stond, men zou zonder twijfel gezegd hebben: «Ahuramazda is de vijfde.» De reden waarom men zulks niet gedaan heeft, durf ik niet met zooveel gewisheid voordragen alsof ze «zonder twijfel» de ware is. Doch men moet eerst uitmaken, of iets wit of zwart is; en eerst nadat men het feit geconstateerd heeft, is het tijd te onderzoeken, waarom het wit is, of zwart. De feiten zijn: dat bij de Perzen inderdaad de Opperkoning Ahuramazdā is, dat in de Avesta Mithra het is. Eene grondige oplossing van het vraagstuk vereischt niets meer of minder dan eene volledige uiteenzetting van het mythologisch stelsel der Ariërs⁴⁾. Dat zal wel niemand, die met

¹⁾ Zijne woorden zijn: „Ook betekent hier (d. i. Yaçna 19, 44) Zarathustra enz.” Bl. 9, regel 8 van onderen.

²⁾ S. had zich voorzichtiger uitgedrukt, en gezegd: Mithra, d. i. *eene* godheid.

³⁾ T. meent toch niet, dat men het goddelijk gezag beneden dat van den landsheer stelde? Of denkt hij dat men maar voor de leus aan hogere machten geloofde? — Ik denk zulks niet.

⁴⁾ De godsdienstige wereldbeschouwing (waarvan de mythologie een tak is) der Indo-Germaansche oudheid vindt men kortelijc en zakelijk uitgedrukt in het bij Plato's werken gevoegde geschrift: *de Anima mundi*, Cap. V: Θεὸν δὲ τὸν μὲν αἰώνιον νόος ὁρῆ μόνος,

den omvang van zulk eene taak bekend is, van mij vergen; omgekeerd verlang ik niets van anderen, dan dat ze de volgende verklaring houden voor eene redelijke gissing.

De wijze waarop Ahura-mazdā en Mithra herhaalde malen in de Avesta naast elkander genoemd worden, toont dat men zich tusschen beiden een innig verband dacht. Zulks neemt niet weg dat bij Ahura-mazdā in den regel het anthropomorphisme, waaraan zich de menschelijke geest nooit geheel onttrekken kan, zich veel minder doet gelden dan bij Mithra. Ahura-mazdā mag naar de theologie der Avesta genoemd worden God, iets veel hogers dan een der zichtbare vormen der godheid. Mithra daarentegen, den Zonnegod, stelde men zich in den regel als zulk een vorm voor. Aangezien Ahura-mazdā het Opperwezen is, zou het niet ongepast wezen hem ook als Opperheer voor te stellen, want Opperwezen is meer dan Opperheer, en het meerdere sluit het mindere in zich. Doch juist omdat het Opperwezen iets onvergelijkelijks is, juist omdat dit in zijn soort eenige wezen, in eene andere verhouding staat tot de wereld, tot het schepselenheir, dan een koning tot zijn land en volk; juist omdat een koning niets meer is dan een handhaver van orde en wet, is het te begrijpen dat Mithra, die de wereldorde handhaeft, die jaren en jaargetijden, dag en nacht regelt, als Hemelkoning optreedt, en dien ten gevolge als souverein der aardsche koningen. Men houde vooral in het oog dat bij die «barbaarsche» oude Ariërs het ideaal van een koning niet was een *roi fainéant*, neen, hij moest de goeden beschermen, doch de booven vervolgen en straffen. Gestrengheid jegens den misdaadiger was voor hem een onvermijdelijke plicht, een deugd. Ook de Hemelkoning Mithra moest hen die zijn wetten overtraden kastijden «gloeiende van toorn». Is het niet licht verklaarbaar, dat de Bactriërs of de Magiërs onder hen, afkeerig er van waren om God zelven als den wreker voor te stellen? Misschien zou ik dit duidelijker kunnen zeggen, als ik platter uitdrukkingen bezigde, doch om die hier te gebruiken, daarvan heb ik, die ook van Arisch geslachte ben, eenen afkeer. Laat mij er bijvoegen, dat het optreden van Mithra als plaatsvervanger, als riksbestuurder, om zoo te zeggen, ook daarom niet vreemd is, wijl Ahura-mazdā (in Mihir Yasht 1) z66 spreekt: «Toen ik Mithra schiep¹⁾), — heb ik hem even vereerenswaardig, even aanbiddelijk gemaakt, als ik zelf ben, ik de Ahura Mazdā».

Dat Mithra de Zonnegod is, ontkent T. ook al. S. had er aan herinnerd *tòv πάντων ἀρχαγὸν καὶ γενέτορα τουτέων· τὸν δὲ γεννατὸν ὅψι οὐδέομες, κόσμον τε τόνδε καὶ μέρεα αὐτῷ ὄνόσα ωράνια ἐντί. κτέ.* Uitvoeriger in Yâska's Nirukta, Daiv. Kânda I, 4 vgg.

¹⁾ De oorspronkelijke uitdrukking betekent tevens „als eerste aanstelde”.

dat Mithra in engeren zin de Morgenzon (d. i. naam van den Zonnegod bij zijne opkomst) is, doch in het algemeen taalgebruik is het de gewone naam van den Zonnegod in het algemeen. T. houdt dit voor *zeer onjuist*, en althans *zeer onnauwkeurig*. Daarop antwoord ik: 1°. het hangt niet van des schrijvers willekeur af, Mithra tot den Zonnegod te maken of niet; hij moest zeggen, wie Mithra volgens het geloof der Iraniërs was; 2°. het woord Mithra beteekent in Irân *zon*, van de vroegste ons bekende tijden tot op dezen dag toe; 3°. de Grieken, Romeinen en Indiërs waren met het karakter aan Mithra toegekend, van nabij vertrouwd, daar de Mithradienst bij hen was ingevoerd. Om slechts één uit een tal van plaatsen aan te halen, deel ik hier mee Strabo XV, 3, bl. 325 (Tauchn. ed.): (*Πέρσαι*) τιμῶσι δὲ καὶ "Ηλιον, ὃν καλοῦσι *Mithρην*, en verwiss op Strabo's berichten aangaande den Irânschen eeredienst in 't algemeen, opdat men zich overtuigen kunne dat hij wel onderricht was, 4°. ik verwiss op den lofzang van Mithra (Mihir-yasht) van begin tot einde; voor de merkwaardigheid deze woorden daaruit (Mih. Y. 13): «Mithra, die de vroegste¹⁾ der hemelsche goden, uit het Oosten oprijst over den berg, welke de berg der rossen-zweepende zon is (d. i. heet);²⁾ hij die eerst, in goud gehuld, de schoone³⁾ bergtoppen bereikt, en dan het gansche Ariér-land beschijnt, hij de zegenrijke.» — Tegenover eene losse bewering kan ik, vertrouw ik, hiermee volstaan.

Een weinig verder komt T. op tegen eene gevolg trekking door S. gemaakt. Daar de gansche redeneering van S. hier niet behoeft herhaald te worden, zij verwezen op de verhandeling zelve. Die gevolg trekking, opgemaakt uit eene onderlinge vergelijking van drie verschillende plaatsen, is: dat van den Zarathustra in Mihir Y. 17 geen sprake is, omdat met *Zarathustra* in de plaats over de heerschers gemeend is Mithra, en onder de zondaars tegen Mithra niet hij zelf kan voorkomen. Die slotsom wordt door T. bestreden, niet met logische gronden, maar met rhetorische, met eene vraag, en welk eene vraag! Men hoore: «Kan een priester of profeet het geval veronderstellen, dat een lid zijner orde Mithra zou kunnen bedriegen, en door hem met den ondergang worden bedreigd?» Antwoord: indien die profeet of priester een mensch was, dan spreekt het van zelf dat hij niet enkel veronderstellen kon, maar met volmaakte zekerheid wist, gelijk elk ander sterveling, dat zonden tegen Mithra bij allerlei «orden» van mensen helaas! maar al te dikwijls zouden voorkomen. — Zulk soort van rhetorica is aan mij niet besteed; ik gruw er van; zoo waarlijk helpe mij Mithra!

¹⁾ Het woord beteekent tevens „eerste“.

²⁾ De Indiërs zeggen gewoonlijk *udayagiri*, „de berg van den zonsopgang“.

³⁾ Mogelijk is te lezen *śrīro* voor *śrirāo*, zoodat het bij het subject hoort, doch dit doet niets ter zake.

De betoogkracht van eene andere plaats, waar Mithra *Zarathustrotēma* (het behandelde woord *Zarathustra* in den overtreffenden trap; ongeveer: *illistrissimus*) genoemd wordt, tracht T. te ontzenuwen door de volgende aanmerking: «Doch wat bewijst dit? Dat Mithra *Zarathustrotēma* wordt genoemd, zonder twijfel. Maar natuurlijk, het verband eischt het, in even figuurlijken zin als hij huisheer, landsheer, enz. heet.» — Men zal het wel met mij eens zijn dat de uitdrukking «figuurlijke zin» niets beteekent zoo niet daar tegenover staat «eigenlijke zin». Zoo nu Mithra in figuurlijken zin huisheer enz. wordt geheeten, wie heet dan zoo in eigenlijken zin? Wel, de aardsche huisheer, de aardsche landsheer, zou T. waarschijnlijk zeggen. Goed. Maar Mithra heet niet alleen landsheer, maar ook «de landsheer der landen», en «de landsheer *aller* landen»; wie heet nu zoo in eigenlijken zin? Wie? Mogelijk zou T. antwoorden: «de stichter van 't Mazdisch geloof, als collectief toegepast op de vereeniging van Magiërs»; die is de koning aller landen, de eerstgestelde en eerstgeschapene aller koningen in *eigenlijken* zin! Als men het maar gelooft wil. Neen, niet in figuurlijken zin geloofden de Ariërs aan de macht van Mithra; niet in figuurlijken zin zonden ze hunne gebeden tot hem op, alles in de hoop op figuurlijke hulp. Neen, zoo er iets figuurlijks in hun geloof was, dan is het alleen dit, dat alle goden in eigenlijken zin één zijn in den Ondoorgrendelijke.

Na de stelling dat Mithra in figuurlijken zin *Zarathustrotēma* geheeten wordt, volgen bij T. deze gronden: «En dat dit zoo wezen moet, dat de vergelijking met andere plaatsen slechts deze verklaring toelaat, blijkt uit Yç. 26, 2. 17. 72 en Yt. 13, 21, waar de vijf (*sic*) orden of standen (*sic*) worden opgenoemd, zonder dat daarbij de Zarathustrotēma ontbreekt, en in een samenhang, die verbiedt aan Mithra of eenige andere godheid (NB.) te denken». — Aangezien «de vijf orden of standen» een louter denkbeeldig iets zijn, want de Avesta kent maar vier standen, kunnen ze bij geen enkele dier drie plaatsen opgenoemd worden. De lezer zal zich herinneren dat reeds vroeger dit feit door T. over het hoofd is gezien. — Komaan, nu de drie plaatsen waaruit volgens T. blijken moet, dat Mithra in figuurlijken zin *Zarathustrotēma* heet. Beginnen we met Yç. 17, 72; opzettelijk geef ik eerst de vertaling van Spiegel, van vs. 69 af.

Das Feuer, den Hausherrn über alle Häuser, das von Mazda geschaffene,
den Sohn Ahura-Mazdas, den reinen, Herrn des Reinen, preisen wir, sammt
allen Feuern¹⁾). — Die guten Gewässer, die besten, die von Ahura-Mazda
geschaffenen, reinen, preisen wir. — Alle Gewässer, die von Mazda geschaf-
fenen, reinen, preisen wir, alle Bäume, die von Mazda geschaffenen, reinen,

¹⁾ Men kan hieruit merken dat het eerstgenoemde vuur de Haardgod is; bij de Romeinen is het eene vrouwelijke godheid, Vesta.

preisen wir. — Nmânya, Viçya, Zantuma, Daqyuma, Zarathustrotëma, alle reinen Yazatas preisen wir, alle Herren des Reinen preisen wir».

Deze vertaling eischt eenige verduidelijking, is 't niet? De woorden *nmânya*, enz. staan in het meervoud als behoorende tot de Yazatas, d. i. «goden»; dit dient opgemerkt te worden, dewijl het uit de vertaling niet zoo duidelijk blijkt. Wijders zijn *nmânya*, enz. adjetieven; *nmânya*, is in het Latijn *domesticus*. Men kan dit, desverkiezende, omschrijven, mits men het goed doe¹); doch vertalen is beter. Wie lust heeft, mag bijv. het Fransche *animal domestique* omschrijven, doch vertaald is het huisdier. Derhalve *nmânyâo yazatâo* is, in het Nederlandsch overgezet: «huisgoden». Het volgende *viçya* kan in 't Latijn weérgegeven worden door *paganus*, in 't Nederlandsch door *dorps-* of *gemeente-*, de *viçyâo yazatâo* zijn bij gevolg de dorps- of gemeente-goden. Voor *santuma* schiet mij geen Latijnsch aequivalent te binnen; als *tribunus* adjetivisch gebezigt werd, zou dit kunnen dienen; in het Nederl. is het *stam-*. Het vierde, *dagyuma*, beantwoordt aan 't Latijnsche *popularis*; bij ons *lands-* of *rijks-*goden. Nu zijn we op aarde ten einde; zoodat *zarathuströtëmâo yazatâo*, wat ook de beteekenis van het adjetief op zich zelve zijn mocht, moeten wezen de *dii coelestes*, d. i. de hemelgoden. Waarlijk, uit deze plaats alleen zou men reeds kunnen vermoeden dat het adjetief «allerluisterrijkst», of zoo iets moet beteekenen, en met volkomen zekerheid blijkt er uit dat het adjetief hier niets met hoogepriester te maken heeft, aangezien hoogepriesters in een land wonen, op aarde. De andere plaats, Yç. 26, 1, behelst hetzelfde, behalve dat men in stede der Yazatâs heeft de Fravashis, d. i. Farwers of Geniussen; even zoo op de derde plaats, Yt. 13, 21. In deze drie plaatsen worden volgens T. «de vijf orden of standen opgenoemd, — en in een samenhang die verbiedt aan Mithra of eenige andere godheid (NB.) te denken.» Men ziet dat het eenigste wat van deze geheele bewering staan blijft, is het woord *vijf*, en wel zonder samenhang.

Alwie de verhandeling van S. gelezen heeft, weet dat hij zich verplicht achtte al de plaatsen na te gaan, waar aan het woord *Zarathustrotëma* de beteekenis «hoogepriester» wordt toegekend door de vertalers. De uitkomst van het onderzoek was, dat daar nergens iets van een hoogepriester te vinden is. Die uitkomst moge juist wezen of niet, geen bestrijder heeft het recht, eenvoudig te doen alsof dat betoog of die poging tot betoog niet bestond. T. zwijgt er over, en komt voor den dag met drie plaatsen waar *Za-*

¹) Wie dergelijke omschrijvingen letterlijk vertalen noemen, weten niet of vergeten, dat het grondwoord in *domesticus* bijv. niet slechts aanduidt „het huis”, maar ook „huizen”, of „een huis”. Als eene omschrijving de zaak niet verduidelijkt, en niet het algemeen begrip vermag uit te drukken, heeft ze geen recht van bestaan. Wat zou men zeggen als men eens deze omschrijving van de uitdrukking „Zeeuwsche boeren” vond: „boeren die tot den Zeeuw behooren”?

rathustrotēma niet eens volgens hem zelven «hoogepriester» beteekent, maar «den hoogepriester beschermende». De enigste verontschuldiging welke hij daarvoor kan bijbrengen is, dat hij beide begrippen voor gelijk-slachtig houdt, of althans voor zulke die gemakkelijk in elkaar kunnen overgaan. Die veronderstelling kan ik evenmin als vroeger beamen. — «Dat met Zarathustrotēma een waardigheid¹⁾ en met Zarathustra een enkele maal een geestelijke stand of order wordt bedoeld, is, dunkt mij, door plaatsen als de drie laatstgenoemde, tot zekerheid verheven»; ziedaar eene stelling waarvan ik èn in mijne verhandeling èn hier de onhoudbaarheid heb aangetoond, en tevens dus van de recapitulatie op bl. 14: «Onjuist is het dat *Zarathustra* in het Zend-avesta ooit een eeretitel van de godheid, met name van Mithra zou zijn; noch in den pozitieven, noch in den superlatieven trap is het woord dat ooit geweest, maar zoo de vermoedelijke stichter van het Pârzisme er niet meê bedoeld wordt, beteekent het steeds den geestelijken stand en diens hoofd.» — Zie het motto uit den Rgveda.

Nademaal ik mij geenszins tot taak gesteld heb eene critiek te leveren op T.'s stuk, en alleen heb willen verdedigen, wat mijns inziens ten onrechte gewraakt werd, zal ik uit het vervolg niet meer dan een paar punten aanstippen.

Op bl. 15 «verwondert» zich T. dat S. «zoo geheel van de Gâthâ's gezwegen heeft». De reden daarvoor is, dat ik van de Gâthâ's zeer weinig versta. Met zulke bouwstoffen heb ik niet den moed om een gebouw op te trekken. De lezer oordeele zelf, of de vertalingen door T. van eenige verzen uit die Gâthâ's medegedeeld, van bl. 16—20, kunnen gebezigd worden als bewijsplaatsen. — Op één enkel dier verzen veroorloof ik mij eene aamering, niet om de vertaling te critiseeren, maar om het hachelijke van gevolgtrekkingen uit niet genoeg gegevens in 't licht te stellen. Ik bedoel dit vers op bl. 16:

«U, den beste, die altijd met Asha vahista eenswillend zijt, — Ahura! bid ik om het beste, [t' geen] gunstig [is] voor den man Frashaostra en voor mij. — Aan wien gij [dit] ook schenken moogt voor den ganschen duur der goede gezindheid.»

Hierop teekent T. aan: «Hier komt Zarathustra voor met de twee personen, die de legende later steeds aan hem verbindt, Vîstâçpa, dien zij een koning noemt, en Frashaostra, *den man* Frashaostra. — Men leze deze verzen eenvoudig na, en oordeele dan of ze voor Kern's hypothese pleiten.» Men doe het gerust, en oordeele of er niet alle mogelijke hypotheses op gebouwd kunnen worden. Maar «de man Frashaostra» dan? Mij dunkt,wanneer iemand in een Hollandsch boek vond: «U bid ik om het beste voor den man Willem en voor mij», dan zou hij 't zeer vreemd vinden, en óf er

¹⁾ Hiermeê is vermoedelijjk „priesterlijke” waardigheid gemeend.

om lachen, of vermoeden, dat er wat achter schuilt. Dit is, geloof ik, zeer zacht uitgedrukt. Hoe verbaasd zou T. staan, als hij in den aanhef van het Mahâbhârata hetzelfde woord «man» (*nara*) zag: «Nârâyanañ namaskṛtya Naram caiva Narottamam devîm Sarasvatîm caiva enz.», d. i. «Na deemoedige hulde aan Nârâyana en Nara en Narottama en Godin Sarasvatî enz.» Toch beteekent *nara* in 't Skr., zoowel als in 't Bactrisch, «man»; maar in den aanhef van 't Indische heldendicht en ontelbare malen elders beteekent het «de Man», en ook wel «de Held», en bij de Indiërs verstaat men onder «den Man» een van de duizenden vormen van Vishnu. Alleen als «de Man» eene conventionele beteekenis heeft gekregen, is het te verklaren, hoe iemand, Bactriër of Hollander, zich op zulk eene wijze durft uit te drukken als in het Gâthâvers geschiedt.

Voorts meent T.: «Men bidt wel zegeningen af *van* mythische wezens, maar toch niet *voor* hen». Daartegen moet ik deze bedenkingen opperen, dat ontelbare malen de Indische mythische wezens, de *deva*'s zelfs met Indra, den Hemelkoning, aan het hoofd, om zegeningen, bijstand, enz. smeeken bij Brahmâ of Vishnu. En niet alleen smeeken, bidden en zingen ze, maar ze vervloeken malkander ook; en het allervreemdste is, zelfs een Rshi, met name Gotama, durft Indra, den Hemelkoning, vervloeken, en de vloek werd vervuld ook. Dat is vreemd, behalve voor een ieder die weet, en steeds voor oogen houdt, dat alle Deva's, alle goden, alle mythologische wezens, even goed als menschen en dieren, *schepselen zijn*, schepselen Godes.

Dit leidt me, als van zelven, tot bl. 22, waar T. aanhaalt mijne bewering, dat ik «al de gangbare theoriën van godsdienstige twisten, van eene godsdienstige scheiding tusschen Indische en Irânsche Ariërs houd voor stelsels, die berusten op onbekendheid met of minachting voor de duidelijkste feiten, en op een aaneenschakeling van valsche redeneeringen bovendien.» T. acht deze uitspraak «stout»; ik voor mij vind niet, dat ze de verdienste der stouteheid bezit, en het komt mij voor, dat T. niet genoeg gedrukt heeft op de bijvoeging «tusschen Indische en Irânsche Ariërs». Bij zoo'n scherp uitgedrukt gevoelen, zal S., zulks mocht men wel veronderstellen, zijne woorden wel overwogen hebben. Laat mij omschrijven welke theoriën bedoeld zijn. Daar zijn er verscheidene, die, hoezeer ze in bijzaken verschillen, in de hoofdzaak hierop neérkomen: «Een tijdlang leefden beide Arische stammen vreedzaam bij en met elkander, totdat ze op een goeden dag verschil kregen over theologie; en toen zijn ze boos van malkaar weggegaan; aan het hoofd der nieuwe richting stond Zarathustra». Dat blijft er van die stelsels over, als men ze van de rhetorica en geleerdheid ontdoet. — Hier tegen voer ik aan: dat Indië niet in Bactrië ligt, en Bactrië niet in Indië; hetgeen toch meer dan eene losse bewering is; ik noem dat een feit. Verder,

Zarathustra, de hervormer of godsdienststichter, leefde aan het hof van koning Vishtâçpa van Bactrië, volgens hen die de menschelijkheid van Z. aannemen. Om godsdienstige twisten te krijgen die de oorzaak zijn dat de twee strijdende partijen uit elkander gaan, is het onvermijdelijk dat ze bij elkander wonen. Dewijl Zoroaster, die aan het hof van Bactrië leefde, de hervormer was, en de Bactriërs na die hervorming in Bactrië zijn blijven wonen, volgt dat het de andere partij is, welke naar Indië is getogen. Nu is de oudste Indische oorkonde de *Rgveda*; deze is, blijkens de daarin voor-komende plaatsnamen, natuurbeschrijvingen, vermelde diersoorten, enz. in Indië gedicht. Noch in den *Rgveda*, noch elders, vindt men gewag ge-maakt van godsdienstige twisten met de Bactriërs. Gesteld nu al eens, dat de leer van den Veda nog zoo verschillend ware van die der Avesta, waaruit ontleent men het recht te beweren, dat het verschil voortspruit uit onder-linge theologische kraseelen, en dat deze de scheiding der twee stammen ten gevolge hadden? En verder, al wie aanneemt dat Zoroaster aan het hof van Bactrië vijandig tegen de oude leer optrad, en tevens dat die oude leer vervat is in den *Rgveda*, moet toch ook aannemen dat de Veda-tekst, als zijnde in Indië gedicht, op zijn minst eene eeuw¹⁾ later moet wezen dan die der Avesta, welke de leer van den hervormer behelst. Zoo iets durven de theoristen niet bewezen. Dan blijft er niets over dan te veronderstellen, dat de tekst zelf der Avesta wel is waar jonger is, doch dat de inhoud van den tekst, zooals wij dien kennen, getrouw overeen zou komen met dien oude-ren. Hoe weet men dat? Wat blijft er dan over van het auteurschap of dictaat van Zoroaster? «Nu ja,» zouden de theoristen kunnen zeggen, «we willen wel toegeven dat de Avesta door de volgelingen van Zoroaster een eeuw of wat na hem opgesteld is op de grondslagen zijner door overleve-ring voortgeplante leer». Maar de Gâthâ's dan? Die zijn in gebonden stijl, en vertoonen dialektische afwijkingen van de overige stukken der Avesta, zoodat wij verzekerd kunnen wezen de Gâthâ's in dien vorm te bezitten, als waarin ze opgesteld zijn, met uitzondering natuurlijk van de door slordig-heid van afschrijvers ingeslopen fouten. Die Gâthâ's zijn van de eigen hand of uit den eigen mond van Zoroaster! Zulks werd, NB., als eene schitterende ontdekking der wetenschap begroet! Nu zeg ik: de taal der Gâthâ's is *niet*

¹⁾ Zoo op een achtermiddag wandelt een heel volk niet over den Hindu-koh of het So-leimangebergte, om zich over den ganschen Panjab op zijn minst uit te breiden. — Ik zeg „de Panjab”, omdat ik voor mijn betoog niet meer behoeft, en het de gewone theorie is. Evenwel, opdat men mij niet verdenke van medeplichtigheid aan die theorie, moet ik ver-klären, dat, naar mijn oordeel, uit verschillende feiten onwendersprekelijk blijkt: dat de Indische Ariërs reeds in het Vedische tijdperk ruim tweehonderd uur verder oostwaarts en zuidwaarts waren doorgedrongen, zelfs tot aan gene zijde van den Vindhya. — Wie de bewijzen verlangt, kan ze krijgen.

de moeder van het Sanskrit; dat is een *feit*. Toch moest ze het wezen, want Zoroaster, de dichter der Gâthâ's, trad als hervormer op in Bactrië, terwijl de later zich in Indië vestigende Ariërs nog met hunne stambroeders samenvoonden. De taal uit den tijd der hervorming moet eene taal geweest zijn waaruit het Sanskrit afgeleid is. Aan den anderen kant hebben we gezien, dat de taal van Zoroaster Bactrisch was, waarvan het Sanskrit niet is afgeleid. Dit nu is eene ongerijmdheid. — Met grooteren nadruk herhaal ik de stelling van S.: «alle gangbare theoriën enz.»

Het is duidelijk dat T.'s eigene theorie buiten het bereik valt van de door S. aangevalLEN stelsels. T. immers laat in 't midden, of de invoering van den Mazdâdienst verbonden is met «eene godsdienstige scheiding tusschen Indische en Irânsche Ariërs», en om dit punt was het mij hoofdzakelijk te doen. Tegen T.'s verklaring, dat hij «in het Avesta de onmiskenbaarste sporen vindt van een strijd tusschen twee godsdiensten», ben ik niet voornameNs te velen te trekken, te meer omdat eerst in de uitwerking van het thema de omvang der uitdrukking: onmiskenbaarste sporen in de Avesta van een strijd tusschen twee godsdiensten, — zou moeten blijken. Immers, nademaal de geheele Avesta als gewijde oorkonde, als bindend, als van den godsdienststichter Zoroaster afkomstig, wordt beschouwd, kunnen er in de Avesta, het voortbrengsel, geen «onmiskenbare sporen van strijd tusschen twee godsdiensten» voorkomen, zonder dat die strijd ook bestaan heeft in het gemoed en in het brein van den hervormer, den voortbrenger. Dit ééne slechts zij aangevoerd, niet om T.'s theorie te bestrijden, maar om te doen uitkomen dat de volle kracht der door hem gebezigeide uitdrukkingen zich eerst in de uitwerking van het thema kan openbaren. De bewering van T. is op zich zelve niet onbepaald, doch ze behoeft tot aanvulling eene tweede stelling, welke de verhouding van Zoroaster tot de aan hem toegeschreven boeken formuleert.

Eene enkele opmerking veroorloof ik mij nog op eene losse uitdrukking van T.; hij spreekt van «mazdadienst en daevadienst, deze laatste moge nu de indische van den Veda of een andere enz.». Hieruit volgt volstrekt niet, dat naar T.'s meening de Veda alleen devadienst kent. Mocht hij echter zulks geloven, dan diene tot naricht, dat hij met eenige andere Europeesche geleerden grootelijks dwaalt. Van den tijd der Rgveda-Samhitâ af tot op dezen dag toe, hebben de rechtzinnige Indiërs naast devadienst Godskennis gehad. Er zijn ontelbare deva's in den Rgveda, maar er is maar één God. Ik verwijst o. a. op Rgveda X, 121. I, 164. X, 90. X, 89. X, 72; ik verwijst op de Upanishads; voorts op alle uitleggers der gewijde oorkonden, van Yâska's voorgangers af tot Sâyaña toe. Wat ik hier zeg, is niets nieuws; ieder Hindu weet het, en onder de Europeanen zijn er ook wel, wien het

niet onbekend was en is; o. a. Colebrooke, de grootste aller Sanskritisten en een buitengewoon omzichtig schrijver. Men kan dit vinden in zijne verhandeling: On the Vedas or Sacred Writings of the Hindus, uitgekomen in den jare 1805.¹⁾ De andere theoriën die nu en dan opgedischt worden als vruchten van Europeesche critiek, beschouw ik als tamelijk onschuldige liefhebberijen, want — de tekst van den Rgveda blijft, en dewijl men om het feit, dat er maar één God in den Veda en in alle overige rechtzinnige Indische werken is, te leeren kennen, niets meer behoeft dan zijne oogen open te doen, zijn «alle gangbare theoriën die den éénen God der Veda's loochenen» veroordeeld om van zelf uit te sterven. Daarentegen is het niet overbodig die andere «gangbare theoriën van godsdienstige scheiding tus-schen Indiërs en Iraniërs te bestrijden, want om de onhoudbaarheid daarvan in te zien, heeft men iets, schoon niet veel, meer noodig, namelijk een paar syllogismen. — Laat ik hier bijvoegen, dat ik elk stelsel, gebouwd op eene vergelijking van den Mazdadienst met den *Indischen* devadienst, reeds a priori voor mislukt houd, terwijl ik het daarentegen zeer nuttig acht de Mazdaleer met den inheemschen daevadienst (om de uitdrukking van T. te behouden) te vergelijken, verder de Irânsche mythen met de Indische en eindelijk de Mazda-leer met de Indische Brahma-leer. Elke andere methode is naar mijne overtuiging, die zoo niet bescheiden, dan toch zeer vast is, een gevolg van volledige onbekendheid met de Indische theologie, of nog erger.

Ten slotte een woord over de gevolgen, welke uit de verklaring van den Zoroaster-mythe voortvloeien; want, zooals T. te recht opmerkt, «de vraag hangt samen met de waardeering» van het Irânsche geloof.

Stellen we eens dat Zoroaster een mensch was. Daar de Avesta zijne leer bevat, moet de Avesta óf onmiddellijk uit zijn mond zijn opgevangen, óf ze is gemaakt door zijne leerlingen in het eerste geslacht of later. Nu is het zeker dat Zoroasters gesprekken met Ahuramazdâ voor allen die buiten het Pârisme staan onwaarheden zijn. Heeft Zoroaster zelf die onwaarheden verkondigd, dan zijn het opzettelijke onwaarheden, uitgestrooid om zich een aanhang te verschaffen: hetgeen het werk is van eenen leugenprofeet. Ik voor mij zie geen reden waarom met alle geweld eene leer, zoo door-drongen van de heiligeid van waarheid en goede trouw als de Irânsche, het werk moet wezen van een bedrieger; trouwens in de verste verte denk ik er niet aan om onzen stamgenooten dien smaad aan te doen. Zijn die onwaarheden eerst in lateren tijd in de wereld gekomen door Zoroasters naneven in de wijsheid, geheel buiten zijn weten dus en ten gevolge van

¹⁾ Als staaltje uit Yâska slechts deze woorden (Daiv. K. 1, 4): „wegen de grootmogendheid der Godheid wordt één Geest op veel wijzen aangeroepen; van éénen Geest zijn de overige godheden onderdeelen.”

verkeerd begrepen uitdrukkingen, dan treft voorzeker noch hem noch de verkondigers der dwaling zedelijke blaam; doch iets positief eervols is er in zulk eene ontwikkeling ook niet.

Stellen we nu eens dat Zarathustra een mythisch persoon is. Een mythe is, tenzij verkeerd overgeleefd, altoos *waar*, niet in platten zin, maar dichterlijk, en dichterlijke waarheid staat, of stond, bij de Arische volken hooger dan de alledaagsche. Evenmin als in onze dagen de dichter zijne medemensen wil bedriegen, deed hij het toen. Ook verlieze men niet uit het oog, dat volgens het geloof der Ariërs niet slechts de mensch uit ziel en lichaam bestaat, maar ook de zon, de maan, de sterren, enz., kortom zij geïloofden aan eene ziel, waar de nieuwere tijden aan eene «kracht» gelooven. Daar nu een dichterlijk verhaal blijft, terwijl in verloop van tijd de taal verandert; daar niet alleen het verhaal blijft, maar ook eenige uiterlijke vormen, zooals namen en andere uitdrukkingen, die niet meer stroken met den bestaaenden toestand der taal, loopen mythen altoos gevaar van vroeger of later te worden misverstaan. Van den bezielt gedachten¹⁾, menschelijk voorgestelden Hesperus ontstond een mensch: hij daalde af van den hemel en viel op aarde. Als iemand met mij overtuigd is, dat deschepper van den Zarathustra-mythe wetens en willens poëtische *waarheid* sprak, dan zou een verwijt alleen het nageslacht kunnen treffen, hetwelk het verband tusschen inhoud en vorm van den mythe niet meer heeft begrepen. Ik voor mij evenwel zie daarin geen reden tot verwijt, evenmin als ik den schepping die op een rots verzeild is, zijne onvoorzichtigheid zou willen verwijten.

Kortom, volgens mijne denkbeelden over eerlijkheid en goede trouw, denkbeelden die ik niemand opdring, evenmin als ik mij die door eenig ander laat opdringen, is het gevoelen dat de persoon die in de Avesta als verkondiger der Mazdaleer optreedt, een menschelijk, historisch persoon zou wezen, door niets gewettigd en geenszins vereerend voor een godsdienst, dien ik gaarne met Tieles noem: «een der gewichtigste en schoonste der oudheid».

¹⁾ De theorie, ook door T. omhelsd, dat het menschdom ooit dingen heeft aangebeden of vereerd, zonder tevens die dingen zich als bezield te denken, dan ik niet deelen. Wanneer dus T. (bl. 18) beweert: „Varuna is zelfs in de Veden de hemel niet meer”, dan moet ik zeggen dat Varuna of Zeus *nooit* de onbezielde hemel alleen zijn geweest. Uiterlijk en innerlijk van een wezen worden, het spreekt van zelf waarlijk, met denzelfden naam aangeduid. Als men zegt: „Willem is bleek”, dan bedoelt men het gezicht van Willem; zegt men daarentegen: „Willem is slecht”, dan doelt men op zijn innerlijk. Nooit heb ik beweerd dat Hesperus door de Iraniërs als een zielloos ding werd beschouwd. Geen fetischdienaar zelfs buigt zich voor steen of hout, omdat het steen of hout is, maar om den geest, of, gelijk ze in deze eeuw zeggen, de kracht die er in huisvest of geacht wordt te huisvesten.

Voorbeelden van klankomzetting in het Baltisch-Slawisch.

Feestbundel M. DE VRIES.

Utrecht, 1889.

Gelijk in zooveel andere talen, komen ook in de Baltisch-Slawische gevallen van klankomzetting voor, zonder dat men de oorzaak van het verschijnsel aan de aanwezigheid van een der trillers *r* of *l* kan toeschrijven. Het Oudbulgaarsche *düno*, bodem, Russisch *dno*, enz., waarmede op Baltisch gebied overeenkomt Lettisch *dubens*, Litausch *dugnas*, is door den grootmeester der Slawisten, Frans Miklosich, te recht verklaard als ontstaan uit *dübno*, eene omzetting van *büdno*, het Indische *budhná*, Latijn *fundus*, ons *bodem*¹⁾.

Het geval van *düno* staat niet op zich zelf. De Slawische wortel *güb-*, buigen (Miklosich, Et. Wtb. bl. 82) is niets anders dan eene omzetting van *bug*, d. i. Indisch *bhuj* (uit *bhug*), ons *buigen*, enz. Ook in de Baltische afdeeling ontmoeten wij den omgezette vorm in het Lettisch *gubt*, bukken, Litausch *dwigubas*, tweevoudig; vgl. Pruisisch *dwigubbu*²⁾). Hoogst opmerkelijk nu is het, dat in het Kleinrussisch naast *hybaty* voorkomt *bhaty*; *ophaty* naast *ohbaty*. Dat deze dubbelvormen zich door metathesis laten verklaren, zooals Miklosich opmerkt, spreekt van zelf; de vraag is alleen, welke vorm als de oudste te beschouwen is. Natuurlijk is het niet te bewijzen, dat de vorm *büg-* zich steeds naast *güb-* gehandhaafd heeft; het is denkbaar, dat eerst lang nadat *güb-* het ouder *büg-* verdrongen had, eene nieuwe omzetting plaats vond, doch in beide gevallen blijft het feit bestaan, dat eene omzetting in het Slawisch tot stand is gekomen.

Nog een andere Indogermaansche wortel vertoont in het Baltisch-Slawisch eene omzetting: *zid-*. Het Oudbulgaarsche *zidati*, Russisch *zdati*, enz. is «bouwen»; *zidú* is «pottebakkersklei»; Čechisch *zed'* is «muur»; Poolsch *zdun* «pottebakker». De hier opgegeven beteekenissen³⁾ zijn, dunkt mij, voldoende om de eenheid van *zid-* en al wat zich hieraan vastknoopt met den Indogermaanschen wortel *dhīgh* buiten allen twijfel te stellen. Tot dezen wortel behooren o.a. Indisch *deha*, lichaam, *dehî*, wal, burg, Baktrisch *pairi-daeza*, omwalling, Oudperzisch *didâ*, vesting, Grieksch *τεῖχος*, Latijn *fingere*, *figulus*, Gotisch *deigan*, vormen, *daigs*, *deeg*; enz. Het Slawische *zid* is door omzetting ontstaan uit *diz-*.

Men zal allicht vragen: wat kan tot de klankomzetting aanleiding hebben gegeven? Het zou onvoorzichtig, immers voorbarig wezen, uit niet meer

¹⁾ Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen [Weenen, 1886], bl. 54 en 421.

²⁾ Uhlenbeck, die drei Catechismen in altpreuussischer Sprache [1889], p. 54.

³⁾ Zie voor meer bijzonderheden Miklosich, bl. 405.

dan drie voorbeelden met beslistheid eenen algemeenen regel af te leiden. Men zou eerst den geheelen omvang van het verschijnsel behooren te kennen, alvorens met volle overtuiging eene verklaring voor te dragen. Letten wij alleen op de drie gegeven voorbeelden, dan zien wij, dat in alle aspiraten, oorspronkelijk althans, voorkomen, en in twee, misschien in alle drie, twee aspiraten. Hoewel wij uit andere talen, inzonderheid de Indonesische, weten, dat eene aspiratie in verband met een der trillers in een woord zeer dikwijls eene omzetting te weeg brengt, zoodat bijv. *argha* overgaat in *harga*; *artha* in *harta*, e. dgl., zoo kan men deze gevallen toch niet gelijkstellen met de omzetting van *bhudh*, *dhigh* en *bhug* (of *bhugh*?) in *dhubh*, *ghidh* en *g(h)ubb*. Immers niet de aspiratie verspringt, maar de daarmede verbonden klank. Eerder zou men kunnen vergelijken zulke voorbeelden in het Bataksch als *gubo* naast *bugo*; *gabe* naast *bage*¹⁾.

¹⁾ Vgl. van der Tuuk, Tobasche spraakkunst, bl. 55.

BOEKBEORDEELINGEN.

WHITLEY STOKES: Lives of Saints from the Book of Lismore.
Oxford, 1890.

KUNO MEYER: *Aislinge Meic Conglinne*. London 1892.

WHITLEY STOKES: *Féilire Húi Gormáin*. London 1895.

Museum, I & III.

Groningen, 1893 & 1896.

WHITLEY STOKES, *Lives of Saints from the Book of Lismore*
edited with a translation, notes and indices.

Uitgaande van de veronderstelling dat men geen geheel onnut werk doet met een boek van blijvende waarde aan te bevelen, al zijn er drie jaren na 't verschijnen er van verstreken, veroorloof ik mij de aandacht der lezers van dit tijdschrift op bovenstaand werk te vestigen. Voor de hier te lande uiterst dun gezaaide Celtologen moge elke aankondiging overbodig zijn, er is een veel groter aantal van personen die belang stellen in de stof dier Heiligenlevens; want zooals Fustel de Coulanges, door den uitgever met instemming aangehaald p. XCI, gezegd heeft: «Les Vies des Saints nous instruisent sur les mœurs des hommes, sur le courant de la vie du temps, sur les pratiques judiciaires, sur l'administration même et le gouvernement.»

De levens van Iersche Heiligen, ten getale van tien, welke Whitley Stokes in 't voor ons liggende werk in tekst en vertaling mededeelt, maken deel uit van 't zgn. «Boek van Lismore», thans toebehoorende aan den Hertog van Devonshire. Het bevat eene verzameling van allerlei stukken uit het verloren Boek van Monasterboice en andere Hss., en dagteekent uit de laatste helft der 15de eeuw. Van den inhoud van 't geheele Hs. geeft Wh. S. eene uitvoerige beschrijving, waarvoor alle vakgenooten hem dankbaar zullen zijn of ten minste behooren te zijn.

Hoewel de Levens van Heiligen met vrucht kunnen ter hand genomen worden ook door hen die nooit eenige studie van 't oudere Iersch gemaakt hebben, is de uitgave toch in de eerste plaats bestemd voor de beoefenaars dier merkwaardige taal en harer niet minder merkwaardige letterkunde. Vandaar dat de uitgever geen moeite gespaard heeft om zijn werk ook voor deze klasse van lezers zoo bruikbaar mogelijk te maken. Daarom geeft hij in zijn Voorrede (p. XLV tot XC) een grammatisch overzicht van de taal, zooals men die in den tekst aantreft, vergeleken met de oudere vormen, waaraan toegevoegd is eene lijst van aan 't Latijn en andere talen ontleende woorden. De toestand der taal, die min of meer een hybridisch karakter vertoont, wordt door Wh. S. volkomen juist gekenschetst, wanneer hij zegt (p. XLV): «The scribes of these Lives, in copying from older MSS., followed the usual course modernising, as a rule, the spelling and grammatical forms which they found before them, but sometimes leaving intact the ancient orthography and the ancient endings of the noun and verb. The re-

sult is a mixed language, in which Old-Irish forms appear side by side with those belonging to the late Middle, and even Modern, periods of the language.»

Het derde gedeelte der Voorrede, waarin al de gegevens in den tekst der Levens voor de kennis der realia stelselmatig verzameld zijn, is als bijdrage tot de beschavingsgeschiedenis van het Ierland der Middeleeuwen ook voor andere dan Celtologen hoogst lezenswaard.

Wat nu de tekstuitleg zelve en de vertaling betreft, kan men kort zijn: ze zijn zooals men van een meester in 't vak mocht verwachten en zooals men van den onvermoeiden arbeider op dat veld van studie gedurende meer dan 30 jaren gewoon is. De vertolking is zoo letterlijk mogelijk, waardoor de grammatische vormen van 't oorspronkelijke tot hun volle recht komen, zonder dat daarom de verstaanbaarheid er onder lijdt of aan 't Engelsch geweld wordt aangedaan. Wanneer ik nu naar aanleiding van een paar kleinigheden eene opmerking waag te opperen, dan geschiedt het niet uit vitzucht, die eenen dilettant in 't vak al zeer slecht zou voegen, maar zie men er een blijk van belangstelling in. In regel 1979 wordt de zinsnede: *7 raghaidh dia thigh acht cu roisc dhó a bleithech*, te recht vertaald met: «and he will go to his house as soon as his grinding comes to an end.» Daarom bevreesd het eenigsins dat in 't Glossaar i. v. *roisc* achter «till ends» een vraagteeken staat. Ongetwijfeld is de gegeven vertolking juist, want eenige regels verder, 2006, staat: *Roscaich la sodain in bleith*, d. i. «With that the grinding ended.» *Roisc* van zooeven kan dus niets anders wezen dan de 3 p. enk. act. van 't S-fut., conj. vorm, van *scuchim*; de vorm is erg verschrompeld, doch niet meer dan bijv. *tair*. — Regel 3922 luidt: *Is é ro-raidh na briatра-so do thinchosc a apstal 7 a deiscipul 7 na huili ecalsa im comhlud na desherce*. In de vertolking hiervan wordt de plaats van *comhlud* opengelaten: «He it is that spake these words to instruct His apostles and disciples, and the whole Church as to the . . . of charity». Doch, hoe men ook denken moge over de spelling van *comhlud*, aan hetgeen er bedoeld is, kan, dunkt mij, geen ernstige twijfel bestaan, want in r. 3938 vgg. lezen we: *Sochuidhi immorro do macuibh bethad, etir apstala 7 desciplu in Coim-dedh, osin ille rocomhaillset cuduthrachtach 7 culeir in comairli-sin tuc Issu doibh um comhallaad na derce feibh rocomuill*, vertolkt met: «Now, a multitude of sons of Life, both apostles and disciples of the Lord, from that time to this have fulfilled desirously and piously that counsel which Jesus gave them, as to fulfilling the charity even as He fulfilled it.» *Comhlud* is dus eene andere spelling of uitspraak van *comhallaad*, vervulling; vgl. *comollod* naast *comallad* in Windisch Wtb. i. v. *comallaim*.

Het is niet recht duidelijk waarom 't woord *forasta* in de allitereerende

reeks adjetieven *fechtnach firen forbhthe forasta* r. 3311 als *forasta* gegeven wordt in het Glossaar en vragenderwijs vertolkt met «advanced, proficient» en met *forásaim* in verband gebracht. Het van *foras*, *forus* afgeleide adjetief dat i. v. *anforusta* vermeld is in den zin van «sedate» is t. a. p. toch niet ongepast. Het Dict. Scoto-Celticum geeft bij *forasda* op «gravis, prudens, sapiens»; *forus, foras* is «true knowledge» (Windisch Wtb. i. v.).

De aanteekeningen achter de vertalingen zijn zeer overvloedig, ook wegens de menigte van uit andere Hss. medegedeelde stukken. Wanneer hieraan toegevoegd wordt dat het boek nog voorzien is van de noodige Indices, Addenda en Corrigenda, dan meen ik genoeg gezegd te hebben om de bewering in 't begin dezer aankondiging geuit, dat de *Lives of Saints from the Book of Lismore* een werk is van blijvende waarde, te staven.

Alvorens het geschrift uit de handen te leggen, wil ik aanstippen dat de geschiedenis van den otter die aan den heremiet in de Reis van Mael Duin een zalm brengt (zie Aant. op regel 4829) herinnert aan een Indisch Jātaka. De bedoelde plaats uit de Reis van Mael Duin luidt in de vertaling van Whitley Stokes (*Revue Celtique* X, 88) aldus: »Now after my three days, at the hour of none, an otter brought me a salmon out of the sea. I pondered in my mind that it was not possible for me to eat a raw salmon. I threw it again into the sea», saith he, «and I was fasting for another space of three days. At the third none, then, I saw an otter bring the salmon to me again out of the sea, and another otter brought flaming firewood, and set it down, and blew with his breath, so that the fire blazed thereout.» In de Jātaka-mālā p. 31 leest men hoe de otter den uitgeputten brahmaan (Indra in vermomming) zeven roodvisschen brengt; er is daar ook sprake van vuur dat ontvlamt, doch niet door toedoen van een otter. Instede van een otter leest men elders dat een katje zalmen aanbrengt (zie het in de Preface VIII meegedeelde verhaal uit het Boek van Lismore en de variant in 't Boek van Leinster, in vertaling van H. Gaidoz ook in *Mélusine* IV). Dat een otter zeevisch vangt, klinkt al even vreemd alsdat een katje bij machte is zalm te vangen, zoodat men onwillekeurig vraagt of die wonderlijke trek niet ten slotte in de indische fabel zijn oorsprong heeft.

KUNO MEYER, *Aislinge Meic Conglinne*, the Vision of Mac Conglinne, a Middle-Irish Wonder tale, with a translation (based on W. H. Hennessy's), Notes and a Glossary. With an introduction by Wilhelm Wollner.

Een van de zonderlingste voortbrengselen der middeleeuwsche iersche letterkunde is het Droomgezicht van Mac Conglinne, door Prof. R. Atkinson niet onaardig gekenschetst als «a wonderful Rabelaisian story» (*Passions and Homilies from Leabhar Breac*, p. 38). Eene vertaling van dit verhaal, volgens de redactie voorkomende in *Leabhar Breac* (fol. 213, *a* tot 219), werd door wijlen W. H. Hennessy geleverd in *Fraser's Magazine* van Sept. 1873, doch zonder den tekst. Ofschoon deze tekst door de in 1876 verschenen uitgave van 't L. B. in facsimile eenigermate toegankelijk is geworden, heeft Dr. K. Meyer toch te recht begrepen, dat eene tekstuitleg, meer in overeenstemming met den tegenwoordigen stand der wetenschap en handiger tevens, den vakgenooten uiterst welkom zou wezen, te meer omdat hij daaraan kon toevoegen de uitgave van eene tweede, kortere redactie, die men aantreft in Cod. H. 3. 18 der boekerij van Trinity College, Dublin.

Bij 't uitgeven van beide teksten heeft Dr. M. in hoofdzaak de methode van Windisch en Whitley Stokes gevuld. Eene nieuwigheid is het, dat hij de lengte der klinkers, waar de afschrijver verzuimd heeft die aan te geven op de gewone manier door een acutus, aanduidt door een dwarsstreepje. Over 't doelmatige van zulk eene poging om het den lezer gemakkelijk te maken, laat zich twisten: als wij de reeks van Corrigenda nagaan, dan schijnt het ons toe, dat men voorloopig beter doet de Hss. in dat opzicht niet te verbeteren en den lezer, voorzoover hij het noodig heeft, over te laten zich van de juiste quantiteit te vergewissen uit de woordenboeken.

De grondslag der vertaling van de langere redactie is de door Hennessy geleverde, doch men behoeft de Notes, p. 130 vgg. slechts in te zien om zich te overtuigen, dat Dr. Meyer talrijke verbeteringen in 't werk zijns voorgangers heeft aangebracht. Over 't algemeen levert de vertaling van 't verhaal allerlei moeielijkheden op, vooral wegens de groote menigte van zeldzame woorden en 't onsamenvallende in den stijl der verzen.

De inleiding van Prof. Wollner behandelt op grondige wijze ten eerste de onderlinge verhouding der twee redacties, waarbij tevens wordt aangegeven, dat het geheele verhaal twee bestanddeelen bevat: een dichterlijk

gedeelte, het eigenlijke Droomgezicht, en een van geschiedkundigen aard: de twist van Mac Conglinne met de monniken van Cork en de door hem bewerkte genezing van koning Cathal, die door den demon der vraatzucht bezeten was, eene genezing, die tot stand kwam, doordat Mac Conglinne hem zijn droomgezicht openbaarde. Ten tweede ontwikkelt Prof. W. zijne denkbeelden omtrent de wijze, hoe aan de verzen, die de kern van 't Droomgezicht uitmaken, het als «fabel» betitelde stuk gekoppeld is geworden, en treedt hij in eene vergelijking van de beschrijvingen in 't iersche verhaal met die van Luilekkerland, om tot het besluit te geraken, dat de inhoud van 't origineel, waaruit de omwerker putte, geen vertsel van Luilekkerland was maar een goudeneeuwlegende, in zwang bij herders of landbouwers. Als voorbeelden van dergelijke legenden (?) worden genoemd de beschrijving der Gouden Eeuw bij Hesiodus, bij Ovidius, de oud-noorsche mythe van koning Fróði en enige zwitsersche volkssproken. Verder bevat de inleiding een onderzoek naar den schrijver. Als zoodanig wordt in 't Leabhar Breac vermeld Mac Conglinne zelve, doch dat is «of course a pious fancy of the redactor of B.» Op inwendige gronden wordt betoogd, dat de compositie het werk is van een speelman, Ten slotte wordt met enkele voorbeelden aangevoond, dat de figuur van den onverzadelijken koning Cathal haar tegenhangers vindt bij andere volken.

De tekstuitleg der twee redacties mitsgaders de vertaling, hoezeer in 't algemeen allen lof verdienende, levert hier en daar stof tot verbetering, doch om die aan te brengen heeft men eene uitgebreider kennis der iersche litteratuur noodig dan waarover Ref. beschikken kan. Alleen op een paar kleinheden zij hier de aandacht gevestigd. Op pag. 48 moeten de regels 24 en 27 van plaats verwisselen; eigenlijk is *curris*, hij wierp, en *tidnais*, hij gaf over. P. 115, 12 is voor *a cenél* te lezen *a chenél*, en p. 123, 33 *a choirne* voor *a coirne*. P. 121, 27 is *bid* eene afschrijversfout voor *bind*, zooals de andere redactie p. 39, 20 heeft. De vertaling van *foloman* p. 125, 34 is p. 153 in de pen gebleven en ook het Glossaar zwijgt. De beteekenis van dit woord zal, naar gissing, weinig of niet verschillen van *lomán*, «a piece of timber stripped of its bark» (vgl. Windisch i. v. *lommán*). De woorden *sluccud lucadh*, *tair riuin remaind*, *ricub regat* p. 127, 33 zijn in de vertaling p. 154 uitgelaten, zonder aanduiding, dat zulks met opzet geschied is.

Het glossaar van woorden, die verklaring behoeven of anderszins vermelding verdienen, is met de noodige zorg bewerkt en om de talrijke verwijzingen naar teksten recht bruikbaar. Naar aanleiding van dat glossaar mogen enkele opmerkingen hier eene plaats vinden. Aan *cumgáise* wordt vragenderwijs de beteekenis van «help» toegekend. Die gissing is zonder twijfel juist, want een daarvan afgeleid denominatief wordt in 't Dictiona-

rium Scoto-Celticum opgegeven onder den vorm *cungaisich* — met de beteekenis «help, cooperate, assist». — Het vraagteeken bij *sochla* is eenigszins bevreemdend, want de vertaling p. 96, 5 heeft «of good repute», hetgeen de eigenlijke beteekenis is. Dat zulk een woord den zin aanneemt van «bekend om de goede eigenschappen» — en bij vrouwen treedt liefalligheid op den voorgrond — is licht te begrijpen; vandaar dat *sochla* bij Davoren (zie Windisch Wdb. i. v.) als synoniem beschouwd wordt van *maith* en dat het in verbinding met *suairc* voorkomt. — *Fuisidim*, p. 21, 3 vertaald met «I profess», dus beschouwd als bivorm van *foisiur* en *foismimm* (vgl. *fuismedach*), had wel een plaats in 't Glossaar met enige verwijzingen verdien. Hetzelfde geldt van *imarcide* p. 65, 19, vertolkt met «agreeable», daar het elders (ZE. 876; Ir. Texte 2^e serie, 2, p. 52) in den zin van «gepast» voorkomt.

Bij de iersche woorden van 't Glossaar worden ook de overeenkomstige in 't Manx en Welsh vermeld. Naar volledigheid schijnt echter daarbij niet gestreefd te zijn geworden; ten minste bij *robud*, «warning», ontbreekt Welsh *rhybudd*; dat bij *mil*, «a louse», W. *mil*, en bij *scor*, «a stud of mares», W. *ysgor* niet genoemd wordt, heeft misschien zijne reden in de eenigszins afwijkende beteekenis; doch van *lethar* (dat niet «skin», maar «leather» betekent), W. *lledr* kan niet hetzelfde gelden. — Bij de ontleende woorden wordt meestal de oorsprong opgegeven, doch niet overal. Bijv. bij *scibar*, peper, is niet verwezen naar Lat. *piper*; bij *lin-scót*, «a linen sheet», niet naar oudnoorsch *linskauti* (waarnaast stellig wel een *lin-skaut* zal bestaan hebben). *Assa*, schoen, is uit een germanisch zw. *hosæ*; een vorm *osan*, «a hose», en een mv. *assain* staan in 't Dict. Scoto-Celticum, het laatste met de beteekenis van «creae militares». Het begrip van «beenbedekking» is overgegaan in dat van «voetbedekking»; een tweede voorbeeld in 't Iersch levert *bróc*, *bróg*, dat, hoewel hetzelfde woord als *braca*, gewoonlijk «schoen» is gaan beteekenen; *berr-bróca* intusschen is volgens Windisch (Ir. Texte III, 1, 265) «ein mehr den Hosen ähnliches Kleidungsstück». De wijziging in beteekenis, die *assa* en *bróc* ondergaan hebben, staat naar alle waarschijnlijkhed in verband met het feit, dat Welsh *coes*, been, in 't Iersch als *coss*, voet, teruggevonden wordt. — Omrent *bulbing*, vragenderwijs met «a cudgel» verklaard, merkt een recensent in *Saturday Review*, 11 Febr. 1893, p. 159 op, dat het ontleend is aan IJlandsch *bulungr*, «a pile of logs, firewood», en het is duidelijk, dat geen «cudgel» bedoeld kan wezen. In geen geval had in de vertaling *brusgarbán* met een onmogelijk «branchy» mogen weergegeven worden; in 't Glossaar vinden wij daarentegen een zeer verstaarbaar vraagteeken.

WHITLEY STOKES, *Félib Húi Gormáin*. The Martyrology of
Gorman edited from a Manuscript in the Royal Library,
Brussels, with a Preface, Translation, Notes and Indices.

De uitgave van O'Gormans Martyrologie of Heiligenkalender, van wege de Bradshaw Society die in 1890 werd opgericht om zeldzame liturgische teksten in 't licht te geven, kon aan niemand beter toevertrouwed zijn dan aan den geleerden Celtoloog die ettelijke jaren geleden een soortgelijk werk, de *Félibre Oengusso* of Martyrologie van Oengus den Culdee toegankelijk maakte. De uitgever, aan wien de Celtische studiën reeds zoooveel te danken hebben, heeft getracht zijn werk zoo bruikbaar mogelijk te maken, niet alleen voor de beoefenaars van 't oudere Iersch, maar ook voor degenen die belang stellen in de kerkelijke literatuur der Middeleeuwen. Daarvoor komt hem een welgemeend woord van dank toe, te meer omdat het niet weinig opoffering kost zulke gewrochten van dichtkunst, waarvan stoplappen het hoofdsieraad uitmaken, door te worstelen en eenigermate genietbaar te maken.

De even uitvoerige als belangrijke voorrede bevat vooreerst een beschrijving van den Codex ter Kon. Boekerie van Brussel, getiteld «Martyrologia et Carmina hibernica» en geschreven omstreeks 1630 door O'Clery. Na eene opgave van de verschillende stukken die in den Codex vervat zijn, gedeeltelijk ook in andere HSS. voorkomende, deelt Whitley Stokes eenige bijzonderheden mede omtrent den maker van 't dichtwerk, Mael-Maire hua Gormain, anders genaamd Marianus Gorman, abt van den «Heuvel der Apostelen», een Augustijner klooster te Krock, dicht bij de stad Louth. Uit de gegevens, in de voorrede op de Félibre vervat, leidt de uitgever af dat Gorman zijn gedicht vervaardigd moet hebben tusschen 1166 en 1174.

Wat de taal betreft, die vertoont, gelijk in alle HSS. der 14de tot de 17de eeuw — en zelfs vroegere — een mengsel van oudere en jongere vormen. De uitgever is echter van oordeel dat, behoudens enige uitzonderingen, O'Clery's HS. vrij getrouw de spelling en taalvormen van 't Middel-Iersch uit de laatste helft der 12de eeuw weergeeft. Een overzicht van de eigenaardigheden der taal van de Martyrologie stelt den lezer in staat die te vergelijken met het spraakgebruik in de Oudiersche Glossen en Hymnen en het Boek van Armagh.

Het metrum van de Félibre, *Rinnard Mór*, een strofie van 4 regels, elk

van 6 lettergrepen, wordt aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen, en daarbij menige belangrijke opmerking gemaakt omtrent de Iersche metriek in 't algemeen.

De zakelijke inhoud der Martyrologie en de waarde die aan 't gedicht als literarisch document mag toegekend worden is in een twaalftal bladzijden in 't licht gesteld. Als gedicht wordt het, volkommen juist, gekenschetst in de volgende woorden: «From beginning to end it is unbrightened by a single glimpse of nature or human life.» Wat dan, mag men vragen, is de waarde van zoo'n werk? Hierop geeft Whitley Stokes een antwoord dat in hoofdzaak weinig tegenspraak zal ontmoeten; vooral als hij nadruk legt op het feit dat «it is an almost uncorrupted specimen of Gaelic as written between the years 1166 and 1174, and dated trustworthy texts are indispensable to the scientific study of the Gaelic literature and language.»

De nette tekstuitleg voldoet aan alle billijke eischen, als men in 't oog houdt dat de uitgever slechts één HS. te zijner beschikking had. Natuurlijk rijst hier en daar de vraag op of de lezing wel zuiver is. Hoe bijv. te verklaren onder Jan. 8 de lezing *móin dlectain fris ndalab*, vertaald met «for their debt (to me) I shall meet them». Daargelaten dat *móin* voor *mon* (d. i. *imm* + lidwoord), zoover ik weet, nooit voorkomt, ontbreekt het noodige woord voor «to me». Daarom zou ik denken dat te lezen is *móm*. Ter loops merk ik op dat een samengesteld *fris-dilaim* mij zeer verdacht voorkomt. In overeenkomstige uitdrukkingen als *Ni frit-sa, ol si, ro-dälusa itir* en *intiris roddilusa* (Windisch Ir. Texte p. 127) is *fri* eenvoudig een voorzetsel; *frisn* houd ik voor *fri* + relatief. — Het foutieve *ron-fórne* onder 15 Oct. voor *ron-fóre* is verbeterd in 't Glossaar.

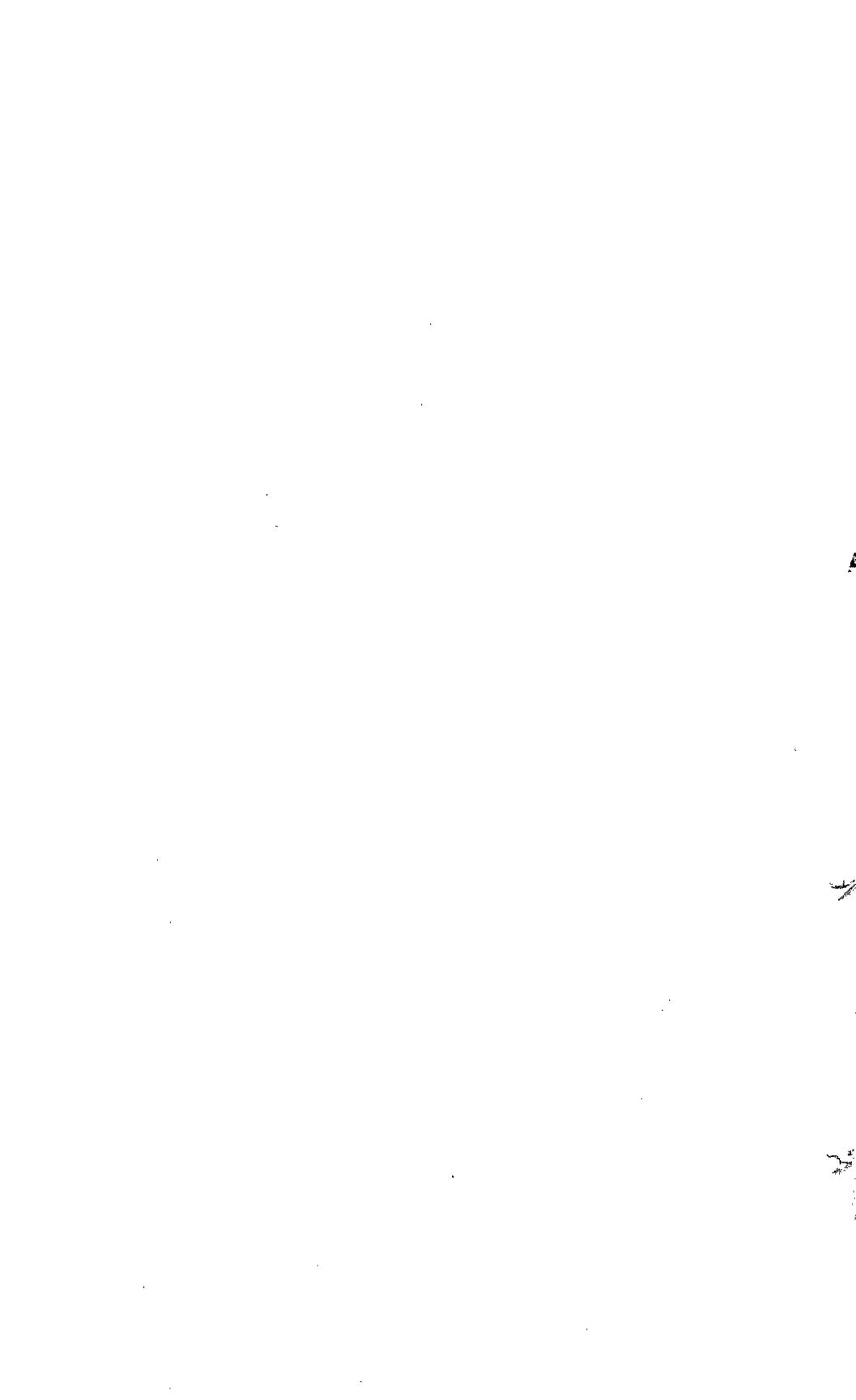
Onder Febr. 28 leest men *a thinol mor molaim*, doch er kan niet anders bedoeld zijn dan wat de vertaling heeft: «their great assembly I praise». Derhalve lees *a tinol*.

De vertaling van een dichtwerk dat grootendeels bestaat uit eigennamen en epitheta, gekozen niet omdat ze kenschetsend zijn, maar omdat ze voldoen aan de eischen der alliteratie, moet uit den aard der zaak hier en daar onzeker wezen. Daarom is het verklaarbaar dat de vertolking naast den tekst niet altoos overeenstemt met de beteekenis opgegeven in 't Glossaar. Zoo wordt *seng-óg* onder Jan. 28 vertaald met «slender-perfect», doch in 't Gloss. met «slender-virginal». Meestal echter zijn dergelijke verschillen in opvatting in de Corrigenda vermeld; o. a. *cen chaere* onder Juni 17, dat «onder blaam, onberispelijk» betekent; behalve LL. 162 b, de plaats in 't Glossaar aangetekend, komt *caire* voor LL. 157b: *cen chaire ceilge*, en *cairi* Ml. 28c, 30a. De vergelijking met een Welsh *caredd* begrijp ik niet; bedoeld is zeker *cerydd*.

Niets is gemakkelijker dan bedenkingen tegen een aantal vertolkingen te opperen, maar des te moeilijker iets beters en zekerders in plaats te geven. Met alle bescheidenheid geloof ik toch eene enkele bedenking te mogen opperen. De beteekenis van *frosfian* Mei 3, vertolkt met «a dark champion», schijnt mij geheel onzeker. In LL. 130a komt voor de zinsnede *bó rí Niall fianna frassach*. Het Dict. Scoto-celticum geeft voor *frassach* «showery; fruitful», hetgeen ons niet verder brengt. Hoewel ik niet twijfel dat *fross*, regen, met skr. *varṣa*, *vṛṣṭi*, regen, verwant is, durf ik *fros-fian* en *frassach* niet vergelijken met skr. *vṛṣan*, mannelijk, fors, moedig, ofschoon de beteekenis passen zou.

Een paar opmerkingen aangaande het Glossaar mogen hier volgen, als blijk van belangstelling, niet van bedilzucht. Het betrekkelijk zeldzame *as* voor 't meer gewone *as-a* (= *is-a*), z. v. a. cuius est (bij Maart 15; Mei 31) had wel een plaatsje in 't Glossaar verdiend. Een geheel ander *as* komt voor in *as-ambágimm* enz. Dit *as* is natuurlijk = lat. *ex*, doch het is niet duidelijk waarom men zou moeten aannemen dat er een samengesteld werkwoord *asbágimm* bestaat. Ik voor mij kan in *as*, *as-a*, *as-an*, *as-n*, niets anders zien dan de praepositie met volgend relatief. Aangezien deze praepositie gebruikt wordt bij *maidim*, roemen, waarmede *bágim* zinverwant is, bijv. in Atkinson's *Homilies* 4855: «Is amus for Dia do neoch, dia maide as a shúalchib / as a deggnimaib», is er geen reden om *bágim as* vreemd te vinden. — Tegen de vergelijking van *rogaimm*, ik kies, met lat. *rogo*, zoals 't Glossaar heeft, bestaat het bezwaar dat het werkwoord niet kan gescheiden worden van 't substantief *rogu*, *roga*, keuze, noch van 't volkomen analoge *togaimm*, *togu*. Mijns inziens is de formatie van *rogu*, *roga*, genit. *rogai* (bijv. LL. 2686) uit een wortel *rog*, grammatisch onmogelijk.

Twee indices van plaats- en persoonsnamen verhoogen de bruikbaarheid van deze zoo zorgvuldig bewerkte eerste uitgave van O'Gorman's *Féilire*, welke allen die belang stellen in Celtische studiën ten zeerste wordt aanbevolen.

Das alt-irische Präsens 'banaim'.

Festschrift V. THOMSEN.

Leipzig, 1912.

In seinem so vorzüglichen Handbuch des Alt-Irischen, I. Grammatik, S. 333, äusserst sich Prof. Thurneysen folgendermassen: 'Ferner schlieszen sich die Komposita des Verbs 'sein' gern denen von *ben(a)ia* an, indem so das anlautende *b* der übrigen Tempusstämme (§ 755) auch im Präsens Eingang findet; z. B. *t-es-banat* 'sie fehlen' neben *t-es-tat*, III sg. *t-es-ta*, *do-esta*; *con-céit-bani* 'du stimmst überein', *ocu-ben* 'er berührt', *fris-ben* 'er heilt', *du-för-ban* 'er kommt dahin'.

Unstreitig kommen Beispiele einer derartigen Sprachverirrung im Irischen vor, allein in Bezug auf *banat*, *bani* möchte ich glauben, dasz eine andere and einfacher Erklärung möglich ist. Ich halte nämlich *bana* für entstanden aus *bona* (urspr. *buna*) und vergleiche es mit den collateralen Formen *bhuṇāti*, resp. *bhuṇati*, und *bhuṇoti* im Mischdialet des Mahāvastu und im Pāli, mir nur bekannt in Zusammenstellung mit *sam* und *abhisam*.

In Mahāvastu (Ausg. Senart) I, 328 liest man: *trṇāni na sambhuṇanti* 'Gras (für ein Dach) ist nicht vorhanden'. Weiter II, 107: *pakṣi pi kiṇṇa-rāṇām gatim na sambhuṇanti kuto manusyā*, 'selbst Vögel können den Zufluchtsort der Kinnara nicht erreichen, wie viel weniger Menschen'. Hier ist *sambhu* kaum verschieden von *abhisambhu* —; auch im Skr. kommt *sambhavati* vor in derselben Bedeutung wie *abhisambhavati*; so Yājñaval-kya 3, 193, eingehen in, teilhaft werden (s. PW. V, 330). Aus dem Präsensstamm hat man ein Futurum gebildet; z. B. Mahāvastu III, 264: *taṁ kuhaṁ* (l. *kuhaṁ*) *nāma sambhuṇisyasi*, 'wie wirst du das gar überstehen können'. Ach hier würde *abhisambhu* dasselbe bedeuten.

Aus dem Pāli ist anzuführen der Ausdruck *sambhuṇāti kathinoddhāram*, Mahāvagga VII, 2 fg., wofür das metrische Inhaltsverzeichnis 266, Z. 18 hat *sambhoti kathinoddhāram*. Neben *sambhuṇāti* hat bestanden *sambhu-nati*, wie ersichtlich ist aus *asambhuṇanto*, nicht (zu Etwas) im Stande, Sutta-Nipāta 69. Bei den oben angeführten Beispielen aus Mahāvastu lässt sich nicht entscheiden, ob der Konjugationscharakter *nā* oder *na* ist. Was das kurze *u* betrifft, vergleiche man Formen wie *kriṇāti* (oder *kriṇati*), Mahāvastu I, 91 fg. und Pāli *kiṇāti*, *vikiṇāti*.¹⁾ Hiermit stimmt ir. *crenaim*.

Abhisambhuṇāti resp. *abhisambhunāti*, ist nicht wesentlich verschieden von skr. *abhisambhavati*. In Mahāvastu I, 41. 230, wie auch 240 u. 334, liest man: *yatra ime pi candramasūryā evam maharddhikā evam mahānubhāvā abhaya abhām nābhīsambhuṇāti ālokenāvā ālokām na spharānti te pi lena*

¹⁾ Vgl. Kuhn, Beiträge, S. 32.

obhäsena sphuṭā abhūnshū. Der Sinn der Worte *abhaya* usw. bis *spharanti* lässt sich wiedergeben mit: 'mit ihrem Schein genug Vermögen zum Scheinen haben, mit ihrem Lichte Licht verbreiten'. Buchstäblich könnte man übersetzen: 'mit ihrem Schein erreichen', doch natürlicher scheint mir die Auffassung, dasz *ābhām abhisambhūnanti* begrifflich nicht von einem skr. *abhatum sambhavanti* verschieden ist. Eine etwas andere Fassung zeigt eine Parallelstelle in Saddharma-puṇḍarīka VII, 163, wo wir lesen: *yatremaṇi* *api candrasūryāv evam mahāddhikāv evam mahānubhāvāv evam mahājaskāv abhayāpy ābhām nānubhavato varṇenāpi varṇam tejasāpi tejo nānubhavataḥ*. Hierin macht auf mich *anubhavati* den Eindruck einer Neuerung. Die englische Übersetzung¹⁾ hat: 'where even the sun and moon — have no advantage of the shining power they are endowed with'. Übrigens kann man hier *anubhavati* auffassen als 'erreichen' oder in Anschlusz an die Bedeutung des Substantivs *anubhāva* 'die Macht haben zu'.

Ganz einfach die Bedeutung 'erreichen, habhaft werden' hat das Verbum in Mahāvastu III, 372: '*karoḥi okāsam anugrahaḥya, yathā gatin te abhisambhūnema*', 'damit wir dein günstiges Los erreichen'.

Der Präsensstamm wird bisweilen behandelt als Verbalstamm; z. B. Mahāvastu III, 265: '*tenāpi abhisambhūnitam tad vayam nābhībhūnīṣyāmah*' (wohl zu I. *nābhīsambhūnīṣyāmah*), 'auch er (mein Vater) hat es überstanden (resp. vollbringen können); werden wir es dann nicht überstehen (vollbringen können)?'

Eine Collateralform von *abhisambhūnāti* ist *abhisambhūnoti*, wie ja überhaupt im Indischen die Charakteristica *no* und *nā* neben einander gebräuchlich sind. In der Bedeutung 'vollbringen können, vollbringen' kommt *abhisambhūnoti* vor in Mahāvastu III, 206: '*yadap्य asya pītā karmāntāni abhisambhūnoti tam* (für *tān*) *pi Jyotiṣpālo mānavo karmāntām* (für *°ntān*) *abhisambhūnoti*'.

Was das Pāli betrifft, findet sich bei Childers verzeichnet: '*Abhisambhūnoti* and *°nāti*, To obtain', was richtig ist, aber zu dürfstig. Er führt nur eine Belegstelle an, und zwar aus Lotus 313, wo der Text lautet: '*Ito cavitvāna bhave bhave sumahiddhiko dhanavā silavā ca saddho mudu dānapati ca hutvā saggāpavaggaṁ abhisambhūneyyanti*', d. i. nach Burnoufs trefflicher Übersetzung: 'Étant tombé d'ici, puissé-je, après avoir été dans chacune de mes existences très-fortuné, possesseur d'une grande puissance magique, riche, vertueux, plein de foi, doux, libéral, obtenir la délivrance céleste'. *Abhisambhūneyyam* gehört zu *°nāti*, oder *°nati*. Jedenfalls geht auf diese kürzere Form zurück *anabhisambhūnamāna* Dīgha-Nikāya I, 101, von Budhaghosa richtig paraphrasiert mit: '*asampāpūnanto avisahamāno vā*'.

¹⁾ P. 180.

Eine Nebenform im Pāli ist das bei Childers fehlende *abhisambhoti*, gerade wie *sambhoti* von *sambhūtāti*. Jātaka V, 150 enthält die Parallelstelle zu Mahāvastu III, 372 (s. oben) in dieser Form: *karohi okasam anuggahāya, yathā gatim te abhisambhavema*. Vollkommen richtig erklärt der Scholiast a° mit 'pāpūneyyāma'. Jāt. III, 140 enthält folgende Strophe:

*bahūni rukkhacchiddāni pathavyā vivarāni ca,
tāni ce nābhīsambhoma hoti no kālapariyayo.* ¹⁾

Ach hier hat der Kommentar pāpūnāma, genauer wäre wohl 'darin eingehen'.

Die Bedeutung 'im Stande sein, vermögen' hat *abhisambhoti* Jāt. IV, 399:

Nāgo yathā pānkamajjhe visanno ²⁾
passam thalam nābhīsambhoti gantum.

In der Bedeutung 'vollbringen' kommt es vor Jāt. VI, 292, wo *sabbāni abhisambhonto* im Kommentar erklärt wird mit '*sabbāni rājakiccāni karonto*'.

Ein Futurum von *abhisambhoti*, resp. °*bhavati* kommt vor Jāt. VI, 507:

*yāni tāni akkhāsi vane pātibhayāni me
sabbāni abhisambhossam, gacchāpi ñeva rathesabha.*

D. h. 'alle jene Erschreckungen, wovon du sprichst, werde ich überstehen (ertragen können)'. Der Kommentar hat in der Hauptsache richtig: '*sahissāmi adhivāsesāmi*'.

Im Mahāvastu begegnen wir einem Adjektiv *durabhisambhuṇa*, wofür sowohl im Pāli als im Skr. *durabhisambhava* auftritt. In der Bedeutung 'schwer zu vollbringen, beschwerlich' kommt das Adjektiv vor II, 237, 21: *prahānam ca duskaram durabhisambhuṇam*. So auch III, 264: *durabhisambhuṇam nāma dāni putra manyasi*, 'etwas beschwerliches hast du, mein Sohn, jetzt im Sinn'. Auch noch III, 387:

mauneyam (ca) prcchasi Nāla dukkaram durabhisambhuṇam.

Vgl. Pāli *dukkaro durabhisambhavo* Sutta-Nipāta, Vs. 701, und Jātaka VI, 439:

Atitāpi mānusam kamma dukkaram durabhisambhuṇam.

Mit 'schwer zu überschreiten' lässt sich das Adjektiv übersetzen Jāt. V, 269:

Khuradhāram anukamma tikkhami durabhisambhavam.

Nicht ungewohnt ist die Bedeutung 'schwer zugänglich'; z. B. Majjhima-Nikaya I, 17: '*durabhisambhavāni araññe vanapathāni pantiāni senāsanāni*.

1) Sprich °*paryayo*.

2) So zu lesen mit dem Kommentar; es entspricht skr. *visanna*.

So auch im Skr. Jātaka-mālā 122, 17: 'durabhisambhavāni hy aranyāyatānāni'.

Aus obigen Erörterungen geht genügend hervor, dasz Childers, der in seinen Texten keine Beispiele von *abhisambhoti*, *sambhunāti*, *durabhisambhava* fand, den Ursprung von *abhisambhunāti*, ^o*noti* verkannt hat. Er fingiert ein Skr. *abhi* + *sa*m + *bhṛ*, wiewohl die nur im Dhātupatha verzeichnete Wurzel keine einzige passende Bedeutung bietet. Was ihn irreführte, war das linguale *n*, wobei er nicht beachtete, dasz im Pāli — um von den Prākṛtdialekten zu schweigen — der linguale Nasal häufig die Stelle des dentalen *n* einnimmt, wenigstens nach *u* und *o*; z. B. in *sakuna*; *sakkunoti*; *suna* (Hund) neben *sūna*, *sono*; *sūṇā* (Schlächterei); ¹⁾ *gono*; *onamati*, *onata*; *onita*; *dantapona*, *onojeti*, *onojana* usw.

Nicht nur in indischen Dialekten, auch im Litauischen findet sich ein mit *bhūnāti* verwandter Präsensstamm *būnu*, sodasz das Irische mit *ban(a)im* nicht allein steht, vorausgesetzt, dasz meine Erklärung dieser Form das Richtige trifft.

¹⁾ Als Skr. setzt Childers *śūnā* an, bekanntlich falsch, mit der Bemerkung: 'The *n* is due to the influence of the original *ca*'. In jeder Beziehung ein Irrtum, denn erstens hat Skr. *sūna* nicht ein *ca* in Anlaut, und zweitens entspricht dem Skr. *śūna* auch Pāli *sūna* 'geschwollen'. Dies bei Childers fehlende Wort kommt vor Milinda-Pañha 357, falsch *suna* Jät. VI, 552; *suta* (!) 555; *suna* Cullavagga X, 1.

C O R R I G E N D A.

Deel XII, pag. 24, r. 7 v. o. te lezen: in 't Ags. en Engelsch.

Deel XIII, pag. 37, r. 7 v. b. te lezen: *liomon* — *wallos*.

Deel XIII, pag. 282, r. 12 v. b. te lezen: $\tau \eta \nu \mu e g \acute{a} l \eta \nu$, r. 18 v. b.: $\pi \ddot{\alpha} s \acute{a} n$.

Deel XIII, pag. 285, r. 8 v. b. te lezen: o Ahura."

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.
